

RAMAZAN QAFARLI

UŞAQ
FOLKLORUNUN
JANR SİSTEMİ VƏ POETİKASI

Ramazan QAFARLI

UŞAQ FOLKLORUNUN JANR SİSTEMİ VƏ POETİKASI

«Elm və Təhsil»
Bakı - 2013

AMEA Folklor İnstitutu
Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur.

Elmi redaktoru:
Muxtar KAZIMOĞLU (İMANOV),
filologiya üzrə elmlər doktoru

Rəyçilər:
Zahid XƏLİL,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Əzizxan TANRIVERDİ,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Ramin ƏLİYEV,
filologiya üzrə elmlər doktoru

NƏŞRİNƏ MƏSUL: f. ü. f. d. Əziz ƏLƏKBƏRLİ

Ramazan Qafarlı. Uşaq folklorunun janr sistemi və poetikası. - Bakı, «Elm və Təhsil», 2013, 540 səh.

Monoqrafiyada Azərbaycan uşaq folklorunun nəzəri əsasları, mənşəyi, yaranma yolları, toplanması, nəşri və araşdırılması tarixi, təsnifatı, lirik, epik, dramatik janrların poetikası, ideya-məzmunu, ana nəğmələri (layla, oxşama, dilaçma), uşaq nəğmələri (düzgü, sanama, dolama, acıtma), tapmaca, yarıltmac, nağıl, oyun və tamaşaların spesifik xüsusiyyətləri ilk dəfə sistemli şəkildə təhlil edilir.

Q $\frac{3202050000}{098-2013}$ Qrifi nəşr

© Folklor İnstitutu, 2013

UŞAQLIQ SAFLIĞINI İTİRMƏYƏK

Aqillər uşaqlar barədə deyirlər ki...

HZ. ƏLİ:

«Övladlarınızı dövrünüz üçün deyil, onların dövrü üçün yetişdirin».

AZƏRBAYCAN ATALAR SÖZÜ:

«Pis övlad altıncı barmaq kimidir - kəsərsən, ağrıyar, kəsməzsən, eybəcər görünər».

ƏL QAZALI:

«Uşaqdakı utanma halı ondakı ağıl nurunun əlamətidir».

NƏSRƏDDİN TUSİ:

«Uşağa gözəl ad qoymaq lazımdır ki, həyatı boyu xəcalət çəkməsin».

HİNDU ATALAR SÖZÜ:

«Unutmayın, uşaqlarınız sizin deyil. Onu Yaradandan borca götürürsünüz».

PİFAQOR:

«Uşaqlarınızın göz yaşlarını qoruyun ki, onlar bu yaşları sizin qəbrinizin üstündə axıda bilsinlər».

ARİSTOTEL:

«Döyməklə uşağı yalnız korlamaq olar».

MENKİS:

«Uşaqlıq saflığını itirməyən insana böyük insan deyilir».

ARTUR ŞOPENHAUER:

«Hər uşaq bir tərəfdən dahi və hər dahi bir tərəfdən uşaqdır».

UİLHELM ŞVEBEL:

«Cəmiyyətdə pişik və itlərin sayının uşaqlardan çox olması acınacaqlıdır».

P.J.O-RURKE:

«Uşağınızın böyüdiyünü haradan anlaya bilərsiniz? Onlar böyüyəndə daha sizə nə sual verərlər, nə də hara getdiklərini deyərlər».

HAYM JİNOTT:

«Uşaqlar bərkiməmiş beton kimidir, üzərinə nə düşsə, iz buraxır».

OSKAR UAYLD:

«Uşaqları böyütməyin ən yaxşı yolu onları sevindirməkdir».

JOZEF JUBERT:

«Uşaqların nəsihətdən çox yaxşı nümunəyə ehtiyacı var».

PABLO PİKASSO:

«Uşaqlığımda anam mənə deyirdi ki, əsgər olmağı arzulasan, general rütbəsinə yüksələcəksən, keşiş kimi yetişmək istəsən, papalığa qədər uzun yol qətt edəcəksən. Amma mən rəssamlıq sənətinə yiyələndim və həmişə Pikasso olaraq qaldım».

JAN JAK RUSSO:

«Əgər siz uşaqlarda dəcəllik hissini öldürsəniz, heç vaxt müdrik insan yetişdirə bilməyəcəksiniz».

«Mən indi nəyə qadirəmsə, hamısını uşaqlıqda qazanmışam. Görəsən, o vaxt - elə qısa müddətdə bu qədər çox şey götürdüyümüz halda, ömrüm sonrakı çağlarında onun yüzdə birini əldə edə bilirikmi? Təzə doğulan körpədən beş yaşlı uşağadək olduqca uzaq məsafədir. Beş yaşlı uşaqdan mənim hazırkı yaşımadək isə çox yaxındır».

Lev TOLSTOY

Nəvələrim Rəşid, Fərid, Səfər, Afər, İsmayıl və Ramazandan ayrı düşməyim məni iyirmi beş ildən sonra yenidən bu mövzuya qayıtmağa vadar etdi.

BAŞLANĞIC

Folklor təbiətdə baş verən hadisələrin sirrini öyrənməkdə, gördükləri şeylərin əlamət, keyfiyyət və mahiyyəti haqqında məlumat toplamaqda, heyvan və quşların xasiyyətindəki qəribəlikləri başa düşməkdə, böyükləri düzgün anlamaqda və söz ehtiyatlarını artırmaqda uşaqlara kömək edir. Folklor həm də onların hərtərəfli inkişafına və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşmasına təsir göstərir. Yalnız ideyalı bədii və xəlqi ədəbiyyat təmiz vicdanlı, güclü mənəviyyətə malik, zamanın yükünü öz üzərinə götürə bilən insanlar tərbiyə edir. Bu mənada yüksək ideyalılıq, bədiilik və xəlqilik uşaq folklorunun da əsas əlamətidir.

*Uşaq folkloru*¹ ifadəsi folklorşünaslıq elminə son dövrlərdə daxil edilmişdir. Lakin uşaq folklorunun ayrı-ayrı janrlarının meydanagəlmə tarixi çox qədimdir. Bir faktı xatırlamaq kifayətdir ki, günəşə, dumana, buluda, yağışa müraciətlə oxunan nəğmələrdə, keçəl haqqında söylənən satirik şeirlərdə və laylalarda ən əski mifik təsəvvürlərin izləri hələ də qalmaqdadır.

Azərbaycan uşaq folkloru şifahi xalq yaradıcılığının mühüm bir hissəsini təşkil edir. Bəzi ədəbiyyatlarda «*folklorun kiçik, xırda janrları*»² kimi qeyd olunan laylalar, oxşamalar, dilaçmalar, öyrətmələr, sanamalar, düzgülər, yanıltmaclar, çağırışlar, müraciətlər bütün zamanlarda xalq pedaqogikasının tələblərini ödəmiş və uşaq dünyasının bütün cəhətlərini şirinliyi, duzluluğu ilə əks etdirmişdir.

«Xalq pedaqogikası - sözün əsl mənasında, tərbiyə məsələləri üzrə zəhmətkeş kütlələrin baxış, fikir, ideya, əməli təcrübə, qanun-qayda, adət və ənənələrinin toplusudur... İnsanı nə cür bəsləməli, ərsəyə, boya-başa çatdırmalı, kamala yetişdirməli, onlara hansı keyfiyyətləri aşılamalı, bundan ötrü nə kimi üsul və vasitələrdən istifadə etməli, hansı tələblərə əsaslanmalı, insanın inkişafını şərtləndirən amillər, tərbiyə işində kollektivin və tərbiyəçinin rolu və s. bu kimi məsələlər xalq pedaqogikasının öyrəndiyi sahələrdir»³. Saydığımız tədbirləri xalq pedaqoqları - müdrik ağsaqqallar, ağbirçəklər uşaq folkloru vasitəsi ilə həyata keçirirdilər. Bir növ, uşaq folkloru onlara dərs vəsaiti rolunu oy-

¹Bu ifadə ilk dəfə rus folklorşünaslığında 1926-cı ildə İrkutsk Universitetinin professoru Q.S.Vinoqradov, bir qədər sonra isə (1928-ci ildə) görkəmli pedaqoq O.İ.Kapitsa tərəfindən işlədilmiş və nəzəri cəhətdən əsaslandırılmışdır. Azərbaycanda isə bu terminə 60-cı illərdə Ə.Qarabağlının şifahi xalq ədəbiyyatının orta məktəblərdə tədrisi məsələlərinə həsr olunan əsərlərində rast gəlirik.

²Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. B., Maarif, 1984, s. 13.

³Həşimov Ə. Azərbaycan xalq pedaqogikasının bəzi məsələləri. B., Maarif, 1970, s. 56.

nayırdı. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, uşaq folkloru xalq pedaqogikası ilə eyni vaxtda və onunla əlaqədar şəkildə meydana gəlmişdir. Ə.Həşimov yazır: «Xalq pedaqogikasının tarixi yazının yarandığı vaxtdan çox-çox qabaq, bəşər cəmiyyətinin meydana gəldiyi ilk dövrlərdən başlayır»¹.

Göründüyü kimi, uşaq dünyaya göz açan gündən folklor nümunələri ilə qarşılaşır, nənələrin, bibilərin, xalaların şirin mahınısı ilə əzizlənir, anaların laylası ilə uyuyur, məzəli oyunlarla, əyləndirmələrlə əl-qol açır, duzlu oxşamalarla gülür, yanıltmacılarla dil açır və beləcə həyatda mənəvi nemətlərdən ilk payını alır. Xalq poeziyası inciləri qız-gəlinlərin dodaqlarında misra-misra nəğməyə dönüb yırğalanan naxışlı beşiklərin tiqqılısına qarışır, bələkdəki südəmər körpələrin yuxusunu şirinləşdirir. Ümmanlara sığmayan arzulamalar ilk addım atanda, dil açıb danışanda, çimizdiriləndə, yeyib-içəndə, geyinib-kecinəndə, oynayanda, nəhayət, əli qələm tutanda, kitab-dəftərini qoltuğuna vurub oxumağa yollananda uşaqları müşayiət edir, onların hər bir qədəmini pis nəzərlərdən, yad təsirlərdən qoruyur, hər uşağın həyat yollarına şam tutur.

Bir sözlə, körpələrin sağlam, gümrah, mərd, ürəyitemiz, vicdanlı böyümələrində el sözünün, el hikmətinin gördüyü işi ən böyük pedaqoq, psixoloq alim, tədris ocaqları, tərbiyə müəssisələri yerinə yetirə bilmir. Beləcə, poetik şifahi xalq yaradıcılığı anadan olan gündən ömrünün son anınadək insanı addımbaaddım izləyir, onun məsləhətçisi, yol göstərəni, həyat müəllimi olur. Bəzən də məclisləri, şənlikləri, oyunları, mərasimləri bəzəyib ruhları oxşayır, insanlara sevinc gətirir. Çətin anlarda nəinki bir şəxsin, hətta bütöv bir obanın, ucu-bucağı görünməyən bir ölkənin dadına çatır, müharibələri sovuşdurur. Həmişə və hər yerdə səadətə, xoşbəxtliyə layiq olanlara təbəssüm dolu işıqlı günlər bəxş edir, yersiz kədərlənənlərin qəm karvanını dağıdır, ümid çiraqlarını

¹Həşimov Ə. Göstərilən əsəri, s. 56.

sönməyə qoymur. Bu mənada xalq yaradıcılığı bulağından su içməyən Azərbaycan türkünə rast gəlmək mümkün deyil. Yüksək bədiilik, hikmət, sehr, möcüzə, fantaziya düzümlü-biçimli bədi sözlə hələ beşikdə ikən böyüklərin ağzından çıxıb körpələrin qanına, canına, iliyinə süzülür. Müdrik ulularımızın dedikləri kimi: «*Uşaq ana bətnində böyüyər*»; «*Uşaq sözün düzünü de-yər*»; «*Bugünkü uşaq, Sabahkı qoçaq*»dır.

Folklor həm də uşaqların hərtərəfli inkişafına və yaradıcılıq qabiliyyətinin formalaşmasına böyük təsir göstərir. Böyüklərin oxuduqları mahnılarla ovuna-ovuna, nağıllarla sehr, möcüzə aləminə qovuşa-qovuşa, tapmacalarla düşünə-düşünə onlar yaratmaq, söz demək həvəsinə düşürlər. Görkəmli rus uşaq yazıçısı K.Çukovskinin sözləri ilə desək: «...İki və daha böyük yaş dövründə uşaqlar özləri də yaratmağa başlayırlar və həqiqi folklor incilərinin yaradıcısı olurlar»¹.

Uşaqların yaradıcılığı bütün zamanlarda böyüklərin yaradıcılığı ilə yanaşı inkişaf etmişdir, bir nəsilədən başqasına ötürüldükcə bəzən yaşlılar və ya uşaqlar tərəfindən dəyişdirilib cilalanmış, yeni forma və məzmun kəsb etmişdir. Məhz buna görə bir çox hallarda uşaq folkloru böyüklərə aid nümunələrin içərisinə qarışmışdır. Bu gün bir sıra yanılmacların, düzgülərin uşaqların, yoxsa böyüklərin yaratdığını düzgün müəyyənləşdirmək çətindir. Lakin uşaqların yaradıcılığı tükənməzdir, özünəməxsusdur.

Zəngin xalq yaradıcılığı xəzinəsində dil və üslub xüsusiyyətlərinə, formasına, məzmununa görə tamamilə fərqlənən elə nümunələr var ki, onlar yalnız uşaqların yaradıcılıq təxəyyülünün məhsuludur. Başqa sözlə, böyüklərin «redaktə»sindən kənar qalan sırf uşaq təfəkkürünün məhsulu olan poetik əsərlərə də rast gəlmək mümkündür.

Beləliklə, UŞAQ FOLKLORU dedikdə, hər şeydən əvvəl,

¹Чуковский К. Сказки и стихи. От двух до пяти. М., «Детская литература», 1982, с. 20.

şifahi xalq yaradıcılığının böyüklər və uşaqlar tərəfindən yaradılan elə nümunələri nəzərdə tutulur ki, uşaqların məişətini, oyunlarını, əyləncəsini, istirahətini, məşğuliyyətlərini, istəklərini, arzularını ifadə etsin və əhatə etdiyi mövzuları, ideyaları, forması, məzmunu, üslubu, hətta sözlərin seçilib-düzülməsi, ifadə tərzini körpələrin zövqünə, biliyinə, dünyaya baxışına, yaş səviyyəsinə, psixikasına uyğunlaşdırılsın.

Uşaq folkloru iki istiqamətdə:

– BÖYÜKLƏRİN (*nağıllar, tapmacalar, laylalar, oxşamalar və s.*) və

– UŞAQLARIN YARADICILIĞI (*dolamalar, acıtmalar, öcaşmələr, oyun nəğmələri və s.*) hesabına zənginləşir.

Bədbinlik, inamsızlıq, ümitsizlik, nigarançılıq, kədər, faciəlilik tamamilə uşaq folkloruna yaddır. Əksinə, sevinc, fərəh, xoşbəxt gələcəyə inam, nikbin əhval-ruhiyyə, oynaqlıq uşaq folklorunun canını təşkil edir. Uşaq folkloruna aid bədii nümunələr yalnız uşaqların dilində işlənən sözlərdən qurulur (ana nəğmələrindən başqa), uşaqların başa düşmədiyi ifadələr və təsvir vasitələri ilə yüklənmir.

Uşaqlar xoşlamadıqları oyuncaqları əllərinə götürmür, ya da tezliklə sındıraraq atırlar. Onların ədəbiyyata, folklorla münasibəti də belədir: zövqlərini oxşamayan bədii əsərləri yaddaşlarına həkk etmir, eşitmək istəmir və aralarında yayıb yaşatmırlar. Uşaqlar oyunlarla bağlı yaranan xalq yaradıcılığı nümunələrinə daha çox meyil göstərirlər.

Ədəbiyyat və incəsənət (xüsusi olaraq şifahi xalq yaradıcılığı - folklor) milyonlarla adam üçün sevinc və ilham mənbəyidir, onların iradəsini, duyğu və düşüncələrini, hiss və həyəcanlarını, arzu və istəklərini ifadə edən, bəşər övladını ideyaca zənginləşdirən, əxlaqi cəhətdən tərbiyələndirib mənəvi saflığa doğru aparan vasitədir. Bu mənada Azərbaycan türklərinin uşaq folklorunun tədqiqinə böyük ehtiyac duyulur. Təsadüfi deyil ki, dünya xalqlarının əksəriyyətində poetik şifahi xalq yaradıcılığının bu mühüm

sahəsi üzrə sanballı elmi-tədqiqat işləri yazılmışdır. Nədənsə, bizdə bu sahədə fəaliyyət ürəkaçan deyil¹.

XX yüzilliyin iyirminci illərindən başlayaraq əksər Avropa ölkələrində (Rusiya və keçmiş sovet respublikaları daha fəal olmuşdur) uşaq folkloru bir sıra alim və yazıçının doğma mövzusunda çevrilmişdir. Q.S.Vinoqradov² və O.İ.Kapisanın³, demək olar ki, bütün elmi fəaliyyəti rus uşaq folklorunun toplanması, nəşri və tədqiqinə həsr olunmuşdur. Sonrakı illərdə isə folklorşünaslarının böyük bir dəstəsi keçmiş SSRİ məkanına daxil olan müxtəlif xalqların uşaq folklorunun aktual problemlərinin həlli üzərində araşdırmalar aparmışlar. Rus, ukrain, belarus, latış, litva, komi, gürcü, abxaz, mordva, tatar, tacik, özbək və Dağıstan xalqlarının uşaq folkloru V.P.Anikin⁴, A.D.Baransev⁵, Q.A.Bartaşeviç⁶, B.A.Beçak⁷, V.A.Vasilenko⁸,

¹Monoqrafiyadakı bəzi fikirlər 1988-ci ilə qədərki araşdırmalara əsasən irəli sürüldüyündən subyektiv görünə bilər. Çünki son illərdə Azərbaycan uşaq folklorunun nəşri və araşdırılması sahəsində bir sıra işlər görülmüş, dissertasiyalar müdafiə edilmiş, monoqrafiya və məqalələr yazılmışdır.

²Виноградов Г.С. Детский фольклор. В кн. «Русское народное поэтическое творчество» (Хрестоматия по фольклористике). Публикация Ю.Г.Круглова. М., 1986, с. 435-442; Виноградов Г.С. Русский детский фольклор, Том IX. Иркутск, 1930.

³Капица О.И. Детский фольклор. Л., 1928.

⁴Аникин В.П. Русские народные пословицы, поговорки, загадки и детский фольклор. М., 1957.

⁵Баранцев А.Д. Детские считалки как фольклорный жанр. В кн. «Ученые записи Калининского Гос. Пед. Института им. М.И. Калинина, том 77. Калинин, 1970, с. 175-194.

⁶Барташевич Г.А. Беларусский детский фольклор (Стихотворные жанры). Киев, 1974 (канд. дис.).

⁷Бечак Б.А. Неиссякаемый родник (Детская литература и народная творчество). М., Знание, 1973, с. 23-31.

⁸Василенка В. А. Об изучение современного детского фольклора. «Современный русский фольклор», под. ред. Э.В.Померенцевой. М., 1966, с.187-199.

O.N.Qreçanina¹, V.Qreble², Q.V.Dovjenok³, Q.A.Cahangirov⁴, A.Yevseyev⁵, P.Z.Zandukeli⁶, P.İokimaytene⁷, M.Q.Kitaynik⁸, S.Q.Lazutin⁹, E.S.Litvin¹⁰, T.S.Mamaladze¹¹, N.S.Malaşenko¹², M.N.Melnikov¹³, A.N.Martınova¹⁴, V.V.Merlin¹⁵, M.A.Muxli-

¹Гречанина О.Н., Осорина М.В. Современная фольклорная проза детей. В кн. «Русский фольклор», Том XX. Л., 1981, с. 96-101.

²Геребле М. Латышский детский фольклор. В кн. «Труды Института Фольклора», том I. Рига, 1950, с.121-134.

³Довженок Г.В. Поэтические жанры украинского детского фольклора (канд. дис.). Киев, 1981.

⁴Джахангиров Г.А. Узбекский детский фольклор (канд. дис.). Ташкент, 1973; Джахангиров Г.А. Узбек болалар фольклори. Ташкент, 1975 (на узбекском языке).

⁵Евсеев В. Колыбельные песни карел и другие прибалтийско-финских народов. Труды Карельского филиала АН ССР, выпуск XXXV. Петрозаводск, 1962, с. 37-61.

⁶Зандукели П.Э. К вопросу о специфике текстов детских народных игр. В кн. «Грузинский фольклор» (Материалы и исследования). Тбилиси, 1979, с. 92-104 (На грузинском языке. Резюме на русском языке).

⁷Июкимайтене П. Литовские народные детские песни. Автореф. дис. на соискание учен. степени канд. фил. наук. Вильнюс, 1968..

⁸Китайник М.Т. Детский фольклор и детская литература. В кн. «Детская литература», 1940, № 5, с. 12-15.

⁹Лазутин С.Г. Детский фольклор. В кн. «Русское устное народное творчество». М., 1983, с. 272-287.

¹⁰Литвин Э.С. Русская народная сказка младшего возраста. В кн. «Труды Ленинградского библиотечного Института им. Н.К. Крупская», Л., 1959, том V, с. 157-172.

¹¹Мамаладзе Т.С. Грузинские калыбельные песни. В кн. «Материалы по этнографии Грузии». Тбилиси, 1968, с. 246-249.

¹²Малашенко Н.С. Жанровая специфика считалок детского фольклора. В кн. «Проблемы изучения русского народного поэтического творчества» (Материалы и исследования) - Межвузовский сборник научных трудов». М., 1981, с. 106-126.

¹³Мельников М.Н. Русский детский фольклор Сибири. Новосибирск, 1971; Мельников М.Н. Русский детский фольклор. М., «Высшая школа», 1987.

¹⁴Мартынова А.Н. Русская колыбельная песня и крестьянский быт». Л., 1977, (канд. дис.).

¹⁵Мерлин В.В. О «заумной языке» детских считалок. В кн. «Литература и фольклор Урала». Пермь, 1978, с. 29-40.

nin¹, M.Y.Noviskaya², M.V.Osorina³, Y.V.Pomerenseva⁴,
 İ.O.Putilova⁵, V.Y.Propp⁶, A.M.Rıbnikova⁷, İ.İ.Rozanov⁸,
 Q.Y.Roçev⁹, A.Safarov¹⁰, E.N.Tarakina¹¹, R.M.Xalidova¹²,
 A.R.Xaşba¹³, M.N.Elias¹⁴, K.Çukovski¹⁵, B.Şirməhəmmədov¹⁶,

¹Мухлынин М.А. К вопросу о детской сказке (по материалу записей среднего Урала). В кн. «Фольклор и литература Урала» выпуск III. Перм, 1976, с. 51-69.

²Новицкая М.Ю. Русский детский внеигровой фольклор (стихотворение жанры), М., 1984 (канд. дис.).

³Осорина М.В. Современный детский фольклор как предмет междисциплинарных исследований (к проблеме этнографии детства). Советская этнография, 1983, № 3, с. 34-45.

⁴Померенцева Э.В. Детский фольклор. В кн. «Русское народное творчество» М., 1966, с. 292-302.

⁵Путилова Е.О. Очерки по истории критики советской детской литературы (1917-1941). М., 1982.

⁶Пропп В.Я. Принципы классификаций фольклорных жанров. В кн. «Русское народное поэтическое творчество» (Хрестоматия по фольклористике). М., 1986, с. 110-112.

⁷Рыбникова М.А. Детский фольклор и детская литература. Литературный критик, 1935, № 1, с. 154-169.

⁸Розанов И.И. Народная сказка и беларусская детская литература (канд. дис.). Мн., 1965.

⁹Рочев Ю.Г. Детский фольклор коми (канд. дис.). Саранск, 1974.

¹⁰Сафаров А. Узбек болалар поэтик фольклори. Ташкент, 1985 (на узбекс. Языке); Сафаров А. Жанровый состав и поэтика узбекского детского поэтического фольклора. Автореферат дис. на соиск. учен. степени доктора фил. наук. Ташкент, 1985.

¹¹Таракина Э.Н. Мордовский детский фольклор (канд. дис.). Саранск, 1971.

¹²Халидова М.Р. Малые дидактические жанры аварского фольклора (Притча в сравнение с бытовой сказкой, басней, анекдотов). Махачкала, 1973 (канд. дис.).

¹³Хашба Р.А. Абхазский детский фольклор (канд. дис.). Тбилиси, 1980.

¹⁴Элиаш Н.М. К вопросу о детской сказке. - В кн. «Детский быт и фольклор» Л., 1930, с. 35-41.

¹⁵Чуковский К. Стихи и сказки. От двух до пяти. БМЛД, том 22, книга 2. М., «Детская литература», 1981.

¹⁶Ширмухамедов Б. Таджикская детская народная поэзия (канд. дис., на тадж. языке), Душанбе, 1962.

P.Şirmühəmmədov¹, F.R.Yaqafarov² və b. elmi əsərlərində tədqiq süzəcəindən keçirilmişdir. Azərbaycanca isə uşaq folklorunun bizim tədqiqatadək hərtərəfli təhlil edilməməsi təəssüf doğurur.

Bu sətirlərin müəlifı 1988-ci ildə «Azərbaycan uşaq folkloru» mövzusunda dissertasiya³ müdafiə etmiş, keçmiş sovetlər birliyinin paytaxtı Moskvada və respublika mətbuatında elmi məqalələr⁴ çap etdirmişdir. Həmin tədqiqat işlərində:

– Azərbaycan uşaq folklorunun şifahi xalq yaradıcılığında yeri müəyyənləşdirilir, xüsusiyyətləri göstərilir:

– mənşəyi üzə çıxarılır, inkişafını şərtləndirən amillər müəyyənləşdirilir,

– toplanması, nəşri və tədqiqi tarixinə nəzər salınır, dövrləşdirilir, hər dövrün özünəməxsus əlamətləri verilir, uşaq folklorunun toplanıb nəşr edildiyi və saxlandığı mənbələr təhlil edilir;

– uşaq folklorumuz yaranması, işlənmə dairəsi və funksiyalarına görə təsnif edilir, funksional qruplara bölünür - oyunlarla əlaqədar və oyunlarsız ifa olunan, böyüklər və uşaqlar tərəfindən düzülüb-qoşulan uşaq folkloru nümunələri təhlilə cəlb edilir; laylalar, oxşamalar, sanamalar, düzgülər, tapmacalar, yanıltmaclar, uşaq nağılları və s. janrların ideya-məzmunu açıqlanır, uşaqların məişətində tutduğu yer müəyyənləşir;

– uşaq folklorunu müəyyənləşdirən cəhətlər, eləcə də ayrı-ayrı janrların forma, məzmun, dil və üslub çalarları göstərilir, uşaqlara məxsusluğu elmi dəlillərlə əsaslandırılır;

¹Ширмухамедов П. Детская литература Узбекистана (очерки). М., 1974.

²Ягафаров Р.Ф. Стихотворенные жанры татарского детского фольклора (канд. дис.), Казань, 1984.

³Кафаров Р. Азербайджанский детский фольклор. Автореферат дис. на соиск. учен. степени кандид. фил. наук. Б., 1988.

⁴Кафаров Р. «Здравствуй, Джыртдан». Журнал «Детская литература», 1987, № 9, с. 77-78; Qafarlı R. Azərbaycan uşaq folklorunun təsnifatı haqqında. Azərbaycan respublikasının ali məktəblərinin gənc alim və aspirantlarının IX elmi-nəzəri konfransının Materialları. (Humanitar elmlər bölməsi). B., 1987, s. 109-112; Qafarlı R. Azərbaycan uşaq folkloru. «Pioner» jurnalı, 1987, № 12, s. 25.

– uşaq folklorunun əhəmiyyəti, körpələrin boya-başa çatmasında, düzgün tərbiyəsində, hərtərəfli inkişafında rolu şərh olunur.

Tədqiqat üçün mənbə kimi XIX yüzilliyin ikinci yarısında rus və Azərbaycan mətbuatında, uşaq jurnallarında, dərsliklərdə, toplularda çap olunan, eləcə də şəxsi arxivlərdə saxlanan əlyazmalarda toplanmış materiallar, folklor ekspedisiyaları zamanı yazıya alınıb müxtəlif məcmuə və kitablara salınan nümunələr əsas götürülmüşdür. Müəllif özü də uşaqların və yaşlıların dilindən bir sıra uşaq folkloru janrlarını qeydə almışdır. Yeri gəldikcə, ayır-ayrı xalq yaradıcılığı nümunələrinin variantları tutuşdurulmuş, müqayisələr aparılmaqla mətn dəqiqləşdirilmişdir.

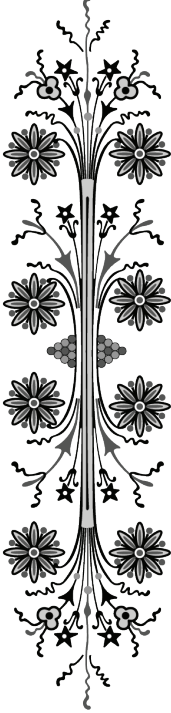

BİRİNCİ BÖLMƏ

MƏNŞƏYİ,
YARANMA YOLLARI,
TƏDQIQAT TARİXİ
VƏ
TƏSNİFATI

*Birinci fəsil***MƏNŞƏYİ VƏ
YARANMA YOLLARI**

Azərbaycan uşaq folklorunun tarixi kökləri ən əski inamlarla bağlıdır. Birbaşa körpələrə ünvanlanan nəğmələr xalq poetik yaradıcılığının ilk ünsürləri - *fallar, alqışlar, qarğışlar, dualar, yuxu-yozmalarla* yaşiddir.

Ulu əcdadlarımızın məişətinə daxil olan ayin və mərasimlər, inam və əqidəsinə hopmuş inanclar bədii yaradıcılığın inkişafına güclü təkan vermişdir. Dünyaya övladın gətirilməsi, körpənin qırxının tökülməsi, dilinin açılması, dişinin çıxması, yeriməsi, adının qoyulması ilə bağlı keçirilən mərasimlərdə, heç şübhəsiz ki, tilsimdən, əfsundan, duadan gen-bol istifadə edilmişdir. Deməli, uşaq folklorunun meydana gəlməsi bir tərəfdən ilkin etiqadlarla, təsəvvürlərlə bağlıdırsa, digər tərəfdən lap qədimlərdə sinifli cəmiyyət formalaşmamışdan qabaq uşaqları dövrün tələbinə uyğun şəkildə böyüdüb tərbiyələndirmək, körpəlikdən əməyə, işə alışdırmaq, mübarizəyə hazırlamaq, ovçuluq, əkinçilik, maldarlıq, toxuculuq peşələrinin sirlərini öyrətmək təlabatı

ilə əlaqədardır.

Uşaqlara təbii qüvvələrdən, fəlakətlərdən (soyuqdan, istidən, tufandan, yanğından), xəstəliklərdən qorunmağın, maddi-nemətlər əldə etməyin yollarını göstərmək; yırtıcı heyvanların və yağıların qəfil hücumları zamanı ov alətlərindən, silahlardan istifadə etmək bacarığı aşılamaq folklor vasitəsi ilə həyata keçirilmişdir.

YUXUGÖRMƏ VƏ YUXUYOZMA

Azərbaycan folklorunun uşaqlarla bağlı inanclarının ən əski yazılı mənbəsi «Avesta» və Herodotun «Tarix» kitabıdır. Astiaq və Tomiris haqqında xalq söyləmələri əsasında tarixi hadisələri qələmə alan yunan tarixçisi Azərbaycanda (Midiyada) uşağın doğulması, bəslənməsi, oyunları, dünyabaxışı barədə maraqlı epizodlara müraciət etmişdir. Bir cəhət heyrət doğurur ki, rəvayətlərdə xalqımızın çoxəsrlik təcrübədə qazandığı, ənənə şəklində bir nəsilədən başqasına ötürdüyü qəlibləşmiş adətlərə geniş yer ayrılır. Hələ dünyaya göz açmamış körpənin «ölüm fərmanı»nin verilməsi, hökmdarın öz sülaləsini dolay yolla bəyənməyib, «sümüyünü it sümüyünə calaması», canını qorumaqdan ötrü öz kökünə, nəslinə xəyanət etməsi acınacaqlı hal kimi həmişə pislənilmişdir. «Astiaq»da da göstərilir ki, bütün bunlara mütilik göstərən elliklə göz yumulması midiyalıların hamısının fəlakətinə səbəb olur. Ulu əcdadlarımızın təsəvvürlərində uşaq təkcə bir ailənin gələcəyi, uğurlarının təminatçısı deyildi, həm də qüdrətli bir imperiyanın əsas sütunu idi. Ona görə də onun «özgənin belindən əmələ gəlməsi» yolverilməz hal sayılırdı. Tale mifində də qanın qarışmasına (uşağın törəməsində yad tayfaların iştirakına) rəvac vermək Yaradıcının insanlardan üz çevirməsi

ilə nəticələnir. Midiya rəvayətlərində əksər bədləklərin təməli yuxugörmə, yuxuyozma ilə qoyulur.

Antiq filosoflar yuxugörmə və yuxuyozma haqqında lap başlanğıcdan düşünərək belə qənaətə gəlmişlər ki, «yuxu Allah tərəfindən göndərilir, çünki onun mənşəyi ilahi aləmlə deyil, şeytanla bağlanır, mahiyyətində iblisə xaslıq mövcuddur». Aristotelə görə, yuxugörmə fəvqəltəbiiyin açıqlanması deyil, insan ruhunun, hissiyyatlarının qanunauyğun nəticəsidir. Belə alınır ki, yuxu insanın yatdığı müddətdə passiv mənəvi fəaliyyətdir. Makrobius və Artemidor isə yuxuları iki sinfə ayırırdı¹.

Birinci sinif yuxular ancaq bu günlə (ya da keçmişlə) şərtlənir, gələcək üçün heç bir əhəmiyyət kəsb etmir.

Bu cür yuxular baş vermiş, ya da hazırda davam edən hadisələrə, olmuşlar haqqındakı məlum təsəvvürlərə əsaslanır, ya da real yaşantıların əksi şəklində meydana gəlir. Məsələn, aclıq keçirənlər bolluq-bərəkət, çoxlu yemək-içmək görür, toxlar isə yuxuda «gecə boğulma»ları ilə, yəni qarmaqarışılıq, yorğunluqla qarşılaşırlar.

İkinci sinif yuxular isə, əksinə, yalnız gələcəklə bağlanır və bir neçə formada meydana gəlir. Yuxularda: 1) birbaşa peyğəmbərlik müşahidə edilir (*orakulum*) – nağıllarda ilahi aləmin sakini Xızır nurani qoca cildində peyda olub yuxugörənə alma bağışlayır və tapşırır ki, yarıya bölüb həyat yoldaşı ilə yesin; 2) baş verəcək hadisənin xəbərdarlığı nəzərə çatdırılır (*visio*) - «Tomiris» rəvayətində Kirə yuxu vasitəsi ilə bildirilir ki, massagetlərlə döyüşdə həlak olacaq və taxt-tacına Qistaspesin oğlu Dariy sahib duracaq; 3) simvollaşdırılır, əlavə izahata ehtiyac duyulur (*somnium*) - Astiaqın yuxusunda ölkəyə fəlakət gətirən uşaq birinci halda sidiyin, ikinci halda üzüm tənəyinin artıb bütün Asiyanı basması ilə simvollaşır.

¹Фрейд З. Толкование сновидений / Пер. с нем. Минск, ООО «Поппури», 2000, с. 15.

Antik yunan filosoflarının yuxugörmə sistemi Qərb və Şərq ölkələrində geniş yayılaraq əsrlər boyu diqqət mərkəzində durmuşdur və qəribə səslənsə də, Azərbaycan folklorundakı buta hadisəsinin köklərində dayanan təsəvvürlərlə üst-üstə düşür.

Qədim türk bahadırlıq eposlarının Çin mənbələrinə düşən qalıqlarında gələcəkdən xəbər verən yuxuya rast gəlirik.

Təsadüfi deyil ki, türk dilli epik şeirin banisi Yusif Balaşaqunlu özünün dünya şöhrətli «Qutatqu bilik» («Xoşbəxtliyə aparan bilik») məsnəvisində yuxudan bir elm kimi bəhs açır və yuxuyozanlara münasibətini açıqlayaraq yazırdı:

*Bax, elmlərdən biri də yuxu elmidir,
Kim onu yozsa, xeyirə yozar.*

*İnsan yatanda yuxu görər,
Yozan yuxunu yaxşı yozsa, çin çıxar.*

*Yuxu yozan onu xeyirə yozsa,
Yuxu yaxşı çıxar, insan sevinər.*

*Əgər yuxu pis və fəna olsa,
Yoxsula sədəqə verib,
adamı şərdən qorumaq gərəkdir.*

*Bu yuxu elminə bax, rəhmdil allah,
Qula xeyir arzuladı, yuxuda əlamət göstərdi.*

*Yuxu yaxşı olsa, görən adam sevinməli,
Pis olsa, rəbbə sığınmalıdır.*

*Kasıba gümüş, mal paylasa,
Tanrı bəlanı sovuşdurar.*

*Yuxu yozuma bağlıdır, yuxunu xeyirə yoz.
Ey yuxu yozan, yuxunu diqqətlə araşdır.*

*Yuxunu belə yaxşı yozan onlardır,
Bilik və səmimiyyəti
insanlara yaxşılıq edirlər.*

*Onlarla yaxşı rəftar et, ay qardaş,
İstər dost ol, istər yoldaş¹.*

Əsərdə Öydülmüş Odqurmuşa qara camaatla necə rəftar etmək gərək olduğunu bəyan edəndə əhalini silklərə bölüb təbəqələşmə aparır. Qruplaşmada birinci yeri ələvilərə (Əli övladlarına), ikincini alimlərə, üçüncünü təbiblərə, dördüncünü əfsunçulara, **beşincini yuxuyozanlara**, altıncını münəccimlərə, yeddincini şairlərə, səkkizincini əkinçilərə, doqquzuncunu satıcılara, onuncunu heyvandarlara, on birincini sənətkarlara, on ikincini yoxsullara verir.

Yusif Balasaqunlunun müstəqil elm sahəsi kimi təqdim etdiyi yuxulardan Nizami öz yaradıcılığında gen-bol faydalansa da, onu şəhvət və yeməklə bir sırada tutur və çox yatmağı ömür payının itkisi sayır. Bütün canlılara xas olan bu xüsusiyyətlərə insanın aludəçiliyi ancaq ziyan gətirir. Çünki böyük Yaradan həmişə bəşər övladını ayıqlığa səsləyib. Anlamaq düşünməyin amilidir və yataq xəstəsinə çevrilməklə yerin, göyün sirrini açmaq olmaz. Şairə görə:

*Həyatın mənası hünər deməkdir,
Nə şəhvət, nə yuxu, nə də yeməkdir,
Yatmağı, yeməyi bu aləmdə sən
Eşşəkdə, öküzdə görə bilərsən.
Təbiət quranda xilqətimizi*

¹Balasaqunlu Y. Qutadqu bilik – Xoşbəxtliyə aparən elm. B., Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994, s. 324-325.

*Başqa səhifədə yazmışdır bizi:
Anlayaq, düşünək, hər şeyi gərək,
Hər sirri açmaqla hünər göstərək.
Yerləri, göyləri seyr edək biz də,
Açılsın kainat düşüncəmizdə¹.*

Yuxulardan Azərbaycan ədəbiyyatında istifadə olunması barədə saysız-hesabsız misallar gətirmək olar. «Kitabi-Dədə Qorqud» oğuznamələrindən tutmuş klassik məsnəvilərədək əksər epik əsərlərdə yuxunun xeyir və şərindən danışılmışdır.

Azərbaycan türklərinin inancına əsasən bəzi yuxuların yozumunu nəzərdən keçirək:

A

Ay işığı – dərd qəm,

gün işığı – sevinc deməkdir.

Açar – yuxuda açar görmək iki məna kəsb edir. Açar tapmaq o deməkdir ki, nəşə müşkül bir işin asanlaşib düzələcək. Açar itirmək işlərin dolaşığa düşməsinə işarədir. Açarla qapı açmaq çətinlikdən qurtarmaq, bağlamaq isə dara düşməkdir.

Anasını görəni xoşbəxtlik gözləyir.

Alov – ziyana düşməkdir.

Ay – qız ay görürsə gözəl oğlanla rastlaşacaq, oğlan ay görürsə özünə dost tapacaq.

Ata – gülərüzdürsə işlərin yaxşı gətirəcək, kədərlidirsə, onun sözündən çıxmamalısan, diqqətli olmalısan, ən adi səhvən ağır cəza ilə nəticələnə bilər. Atanı evdən getmiş görmüsənsə, bəd xəbər eşidəcəksən.

Alma – övladdır, şad xəbər deməkdir.

At – muraddır.

B

Bağ – işlərinin yaxşı getməsini göstərir. Yuxuda bağda meyvə dərmək (üzümdən başqa) bərəkətə çatmaqdır. Belə yuxunu murad

¹Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. B., «Lider» nəşriyyatı, 2004, s. 48.

üstündə olan adam görübsə, tezliklə diləyinə çatacaq.

Bayquş – kimsə sənin paxıllığını çəkir.

Bayquşun daşın üstündə ulamasını görmək - bədbəxt hadisənin baş verdiyini bildirir.

Balta – qohumlarından kiminsə oğlu dünyaya gəlib.

Beşik – qadın görübsə ana olacaq, qız görübsə ərə gedəcək.

Buğa – ailədə, qohumlarda kədərli hadisə baş verəcək.

Bülbül – təzə eşqə düşəcəksən.

Bazar – qismətdir.

Barmaq – oğlun dünyaya gələcək

Baş qırxdırmaq – azar-bezardan qurtulacaqsan.

Balıq – qız uşağıdır.

Bəzək şeyləri: sırğa, boyunbağı, qolbaq – şad bir iş olacağına (elçi, nişantaxma, toy və s.) işarədir.

Boyunbağı – qəmdir, xəstəlik, qanıqaraçılıq əlamətidir.

Bıçaq – dərd əlacsızlığıdır. Lakin hamilə qadın yuxuda bıçaq, xəncər görübsə, oğlu olacağını bildirir.

C

Cavan oğlan yuxuda **ay görsə**, gələcəyi parlaqdır.

Canavar – düşməndən qurtaracaqsan.

Ceyran – təsadüfən tanış olduğun qızla evlənəcəksən.

Corab geyinmək – dara düşmədir, soyunmaq isə çətinlikdən qurtarmaqdır.

Ç

Çaqqal – ətəyin bir fırıldaqçının əlinə keçəcək.

Çaxmaq daşı – gözlənilməz bir hadisənin baş verəcəyini bildirir.

Belə yuxu görənlər şadlıqla da, bədləklə də qarşılaşa bilərlər.

Çardaq – bolluğa düşəcəksən.

Çəkiç – ağırlıqdır, kefinə soğan doğrayacaqlar.

Çəşmə – özün və yaxınların ağ günə çıxacaq.

Çoban – sağlamlıq, dözümlülükdür.

Çomaq – başqasının əlindədirsə, sənə hardansa zərbə dəyəcəyindən xəbər verir.

Çöl, düz – asudəlik, arxayınçılıqdır.

Çuval – ağzı bağlıdırsa, ətrafında sirli bir hadisə baş verdiyini göstərir.

Çılpaqlıq – özünü çılpaq görən bütün qayğılardan, acı-ağrılardan xilas olacaq.

Çörək – qismətdir.

D

Dava-dalaş – o deməkdir ki, canın bərkdir, ağrı-acı görməyəcəksən, sənə pis münasibət bəsləyənlərlə aran düzələcək.

Daraq – qayğıdır.

Daraqla baş daramaq – kiminsə qayğısını çəkəcəksən.

Dəyirman – səxavətdir. Xeyir tapacaq və qohum-qonşuya əl tutub hörmət-izzətini artıracąqsan.

Dağ – ucalıqdır.

Dağ başına çıxmaq – vəzifədə yüksəlməkdir.

Daş – ağırlıqdır.

Divardan xəlbir asmaq – qarıbliyə işarədir.

Dostu yuxuda görmək – başına xeyir iş gələcək.

Dovşan – bir nadanla rastlaşacaqsan.

Don, ayaqqabı, köynək, şalvar – darlıq əlamətidir.

Dəniz – ürək genişliyidir, sakit həyat sürəcəksən.

Dəvəquşu – evə yaxşı yerdən gəlin qismət olacaq.

Düyü – işin dolaşığa düşəcək.

Düşmən – uğur qazanacaqsan.

Dişin sınıb düşməsi – yaxınlarından kiminsə ölməsidir.

E

Eşşəyə minmək – bəxtin açılmasıdır.

Eşik – eşikdə oturmaq, yemək yemək, ürək genişliyidir, təzə torpaq sahəsi əldə edəcəksən.

Ə

Əgər sandıqda meyvə görmüsənsə – yaxın vaxtlarda tanışlarından birinin uşağı öləcək.

Ət yemək pisdır, nəsə itirəcəksən. Yaxud kimsə səni qaranca danışır.

Əgər yuxuda müəllimin, yaxud ata-anan sənə çörək verirsə – demək, ömrünün axırına qədər süfrən bol olacaq.

Əgər yuxuda gördüyün əli xınalı qız başına kələğayı örtübsə – bu, elçilikdir.

Ənlik, kirşan – sağlamlıqdır.

Əlcək – təzəsi sevinc, köhnəsi kədərdir.

Ətir – görüş, vüsal deməkdir.

F

Fındıq – sınaqdır, iradəni qırmağa çalışacaqlar.

Fayton – səfərdə olan qohumların qayıdacaq.

G

Gəlinlik donu geymək – kəfəndir.

Gecə – işin düz gətirməyəcək.

Günəş – güc, qüvvə, gözəllik, sağlamlıq, aydınlıqdır.

Gül – şadlıqdır. Sevgilinə qovuşacaqsan.

Güzgü – bəxtidir.

Güzgüyə baxmaq – gülmək,

güzgünü sındırmaq – ağlamaq deməkdir.

Gün işığını görsən – sevinəcəksən,

ay işığını görsən – dərd-qəmə düşəcəksən.

Güllə – tufəng atmaq, yaxud səsini eşitmək,

qurşun yemək qüvvətlənmək, güclənmək, sağlamlaşmaqdır.

H

Halva – əlinə mal-pul gələcək.

Hörük – qayğıdır.

Hüzür – şadlıq, çal-çağır olacağına işarədir.

X

Xəlbir - nəsə bir ziyanlıq olacağını göstərir.

Xəstə - ömrün uzanacaq.

Xəncər - çətinliklərdən yaxa qurtaracaqsan bildirir.

Xoruz – banlayırsa axtardığını tapacaqsan,
Xurma – müjdədir.

İ

İlan – düşmənə rastlaşmağa işarədir.
İnək – xəstəlikdir.
İp – uzun ömürlü olacaqsan.
İynə – yaxın qohumlar arasında söz-söhbət olacağını bildirir.

K

Kağız pul – sərvət, mal deməkdir.
Kəndir – uzaq səfərdir.
Kilid – geri qayıtmaqdır.

Q

Qan – qovuşmaq, arzuladığın tanış-bilişinə çatmaqdır.
Qazan – bolluqdur.
Qayçı – haqqında orda-burda söz-söhbət yaydığına işarədir. Kimsə sənə qeybətini eləyir.
Qaçmaq – yüngülləşmək deməkdir, dərd-bələdan, azar-bezardan uzaq olmaqdır.
Qəbir, yaxud **qəbirstanlıq** – varlanmağa işarədir
Qələm – uzaq olan qohumundan xəbər gələcəyini bildirir.
Qarpız – puçluqdur.
Qəpik – səs, xəbər deməkdir. Yəni yaxın vaxtlarda qulağına xəbərlər çatacaq.
Qənd – sevinməkdir.
Quş – səadət, xoşbəxtlikdir.
Qız ay görsə – xoşbəxt ailəyə düşəcək.
Qızıl – səsdir, xəbərdir.
Qonşunu görmək – o gün davaya düşəcək.

L

Lampa – ümiddir.
Ləyən – vəzifə sahibi olacaqsan.

M

Maaş – xərcə düşəcəksən.

Masa – üstündə ləziz xörəklər olsa, istədiyin neməti əldə edəcəksən, boş görsən ehtiyatı əldən vermə.

Meyvəsiz ağac – ümitsizlikdir.

Meyvəsi bol ağac – arzuların həyata keçməsidir.

Meyvə dərmək – yaxşılığa, **onu yemək** – pisliliyə yozulur.

N

Nar dənələmək – varlanacaqsan.

Nənə – ömrün uzun olacaq.

Nehrə – bərəkət deməkdir.

Nurani qoca - işlərinin uğur üstə getdiyinə işarədir.

O

Ot – mal-qaran artacaq. Mal-qaranın südünü yığıb-yığışdırma bilməyəcəksən.

Otaq – evində qəza baş verəcək.

Ö

Öküz - dava, dalaşdır.

Ölənə nəşə vermək - bədləkdir, itirəcəksən.

Ölünün yuxuda pay verməsi – bu, xeyirliyə yozulur, nəşə bəxtinə bir şey düşəcəyindən xəbər verir. Qazancın artacaq.

Öpüş – yad kişini, yaxud özgə arvadı öpmək ailədə dava-dalaşın düşəcəyini, inciklik yaranacağını bildirir.

P

Palaz – yola çıxmaqdır.

Paslı dəmir – dalaşacaqsan.

Parıltılı dəmir – işlərinin yaxşı getməsinə işarədir.

Padşah – var-dövlət başından aşacaq, subaysansa, varlı ailənin qızı ilə evlənəcəksən.

Pul – uzaqdan nəşə bir xəbər eşidəcək.

R

Rəsm – nigarançılıqdan qurtaracaqsan, yolunu gözlədiyin adam gəlib çıxacaq.

Rütbə – vəzifən əlindən çıxacaq.

Ruzi: qənd, un, çay, başqa yemək azuqəsi – bolluğa işarədir.

Rəqibini görsən – səni şərə salmağa çalışacaqlar. İşində təklənəcənsən.

S

Sandıq – qəbirdir.

Saç – yoldur, səfərə çıxacaqsan.

Sancaq – xeyir tapacaqsan.

Sarı rəng – xəstələnəcəksən.

Sədəqə – verirənsə, başının üstünü almış təhlükəni sovuşdurursan, alırsansa, özünü gözlə.

Soğan – göz yaşdır, ağlayacaqsan.

Süpürgə – dedi-qodudur.

Saçın uzanmağı, biğ, saqqal çıxarmaq – pis hadisə olacağına işarədir.

Sağsağan – müjdədir.

Sandıq – sirdir. Bağlı sandıq sirin açılmayacağına, açığı isə faş olacağına işarədir.

Su – aydınlıqdır, o gün hər işin avand olacaq.

Ş

Şam – yolunu gözlədiyin adamın sağ-salamat qayıdacağını bildirir.

Şəkil – nigarançılıq çəkəcəyinə işarədir.

Şərab – dava-dalaşa düşəcəksən.

Şəfəq – fərəhlənəcəksən.

Şirniyyat yemək – qabaqdan toy-düyünün gəldiyinə işarədir.

Şir – qara qoruxu deməkdir. Ehtiyatı əldən buraxmamalısan.

Şum – bolluqdan-bərəkətdən xəbər verir.

T

Tac – yüksələcəksən.

Təndir – öz təndirini sönmüş görsən şərə düşəcəksən. Yanırsa, ru-zili olacaqsan.

Təsbeh – rəhmətə gedən qohumlarından birinin ruhunun sən tərəfindən yad olunmamasına işarədir. O adamı yadına sal və adına dua oxut. Yoxsa başına pis iş gələr.

Toy-bayram – pis işlərin qarını kəsdirməsini bildirir.

Toyuq, cücə – var-dövlətdir.

Tumar çəkmək – canını tənbellik alacaq.

Tülkü – kimsə səni aldatmaq istəyir.

U

Ulduz – oğul-uşaq sahibi olacaqsan.

Uşaq – adam öz uşaqlıq çağlarını göürsə, ömrünün uzanacağına işarə edilir.

Ü

Üzük – evlənməkdir, əgər öz barmağına üzük taxıbsansa, bəxtin açılacaq. Başqasında görübsənsə, ya da özgənin barmağına taxıbsansa, onun bəxti üzünə güləcək.

Üz – öz üzünü *gözəl görsən*, sevinəcəksən; *sarı görsən*, xəstələnəcək; *qara görsən*, qızın olacaq.

Üzüm – göz yaşıdır, dərd-qəm əlamətidir.

V

Var-dövlət – qazandıqlarını itirmək deməkdir.

Vurub-yıxmaq – uduzacaqsan, dava-dalaşdan uzaq dur.

Validənlərini görmək – xeyir tapacaqsan.

Y

Yapıncı – arxadır.

Yaşlı adamın özünün gənc görünməsi – ömrünün uzanması deməkdir. O adam xəstədirsə, sağalacaq.

Yanğın – gərək özünü istidən, küləkdən qoruyasan, xəstələnəcəksən.

Yastıq – rahatlıq tapacaqsan.

YUXUDA BUTAALMA*

Azərbaycan alimlərinin araşdırmalarında buta aşıq-sənətkarın, aşıq-dastan qəhrəmanının telepatlığı, fəvqəltəbiiliyi, qeyri-adi istedadı malikliyi, ilahiyə bir köynək yaxınlığı kimi şərh olunur və birbaşa ilahi aləmin seçmə insanlara verdiyi «hədiyyə» sayılır. Butanın dəqiq ünvanı qabaqcadan heç kəsə məlum olmur. Bir qayda olaraq buta fərasətsiz, fərsiz, kimsəsiz, arxasız, gənclərin yuxusuna qarışır. İlk baxışda belə təsəvvür oyanır ki, təminatlı və məşğul adamlar butadan çəkinir, onu şərlə əlaqələndirirlər. Lakin eşq dastanlarının birində (1938-ci ildə Şəkidi aşıq Əhməd Qafarovun dilindən Hüseyn İsgəndərovun yazıya aldığı «Sayadbəy və Sayalı xanım»da) başqa halla rastlaşırıq. Orada **buta almanın dəqiq yeri – məkanı** göstərilir. Kim «*bulaqlı, ağaclı, kölgəli*» yol ayrıcına çatıb ayaq saxlasa, oturub yuxuyu dalsas, buta alır və eşqə düşüb sevgilisinin dalınca yollanır. Buta məkanında seçmə gənc – bacarıqsız, köməksizlər deyil, həyatda hər şeylə təmin olunanlar eşq bədəsi içirlər. Buta məkanında bir yasaq tətbiq olunur. Yaxınları cavanları xəbərdar edirlər ki, orada yatmasınlar².

*«**BUTA**» sözünü müxtəlif şəkildə yozmaq mümkündür. Laylalarda ana körpəsini butaya bənzədərək deyir: «Qızılgül butam mənim». Bizə elə gəlir ki, bütün anlamları ilə bir sırada onun bir əsas məna daşıyıcısı var: yuxugörmə rituallarında yuxu tanrısına verilən addır və eşq dastlarında sonralar Xızırlaşan, dərvişləşən obraz da əvvəllər Buta adlanmışdır.

²**Buta məkanındakı ilk yuxuda eşq bədəsinin yerinə insanı cavanlaşdıran və övlad dünyaya gətirən qızıl əhmədi almasından bəhs olunur:** «Az getdilər, üz getdilər, dərə-təpə düz getdilər. **Bir bulaqlı, ağaclı, kölgəli yerdə** dayandılar. Xoca Müslüm oğlunu çağırıb dedi:

– Bala buralarda yatmayasan. Burda yatmaq olmaz.

Özü malı, yükü düşürtdü. Qat ilə qatırla məşğul oldu. Çadır qurdu, əyləşdi. Kişi bu işlərdən məşğul olanda oğlu babasının tapşırmasına baxmayaraq bir ağacın kölgəsində uzanıb yatdı. Gün günortadan əyildi. Onun üstünə gün düşdü. Xoca Müslüm gəlib gördü ki, oğlu yatıb, üstünə də gün düşüb. Təəssüf etdi və günün qabağında durdu ki, uşağa kölgə olsun. Oyatmağa qıymadı.

Digər eşq dastanlarından fərqli olaraq «Sayadbəy və Sayalı xanım»da butaalma xüsusi ünvanı malik olduğundan yarımçıq qalır, hadisələr öz axarıyla davam etdirilir və hətta aşıqla-məşuq bir-biri ilə rastlaşdırılır və onların ürəklərinə xal da salınır. Eləcə də buta verən qoca kişi əvvəl səxavət göstərərək oğlanı «hədiyyə» ilə mükafatlandırırsa da, sonra almanı dartıb əlindən geri almaq istəyir.

Birdən uşaq yuxuda səksəndi. Bir az oyandı, amma yenə yatdı. Xoca Müslüm təşvişə düşdü. Dedi:

– Allah, sən saxla, birdən bu da ölər, evim yıxılar.
Nökərini çağırdı, sazını gətirdi, görək uşağa nə deyir:

Qafiyə *Dedim, bala, yatmagınən günəşdə,
Qorxaram keyfimi məhsun eylərsən.
Qəza sənə nə göstərdi bu tuşda,
Səksəndin bağıma kurxun eylərsən.*

*Mən dedim ki, balam məndən küsməsin,
Gün üzünə isti yellər əsməsin.
Allah səndən ümidimi kəsməsin,
Yox salıb çölə Məcnun eylərsən.*

*Dəli könül eşqə gəlib çağlayır,
Eşq odu ilə ciyər bağırn dağlayır.
Oyan, Sayat, baban Müslüm ağlayır.
Gözlərin yaşını ceyhun eylərsən.*

Uşaq gözünü açıb durdu. Gördü babası ağlayır. Dedi:

– Baba niyə ağlayırsan?

Dedi:

– Sən səksəndin, mən də qorxdum ki, ya rəbb buna nə oldu? Onun üçün ağlayıram. Bəs niyə yuxuda səksəndin?

Dedi:

– Baba, bir qoca kişi gəldi, mənə bir alma uzatdı. Qızıl əhmədi alma. Mən alanda dartıb geri almaq istədi. Qolumdan çəkəndə səksəndim. Məni çəkib aparırdı, səksənib durdum...»

(Bax: Şəki folkloru. Azərbaycan folkloru antologiyası. IV kitab, I cild. Toplayıb tərtib edənlər: R.Qafarlı, H.Əbdülhəlিমov və O.Əliyev. B., «Səda» nəşriyyatı, 2000, s. 355-356).

Dastandakı ikinci butaalma epizodundan anlaşılır ki, gənclərin görüşü gerçək aləmdə baş tutandan, Sayatbəylə Sayalı xanım bazarda və çadırdə görüşüb bir-birinə meyl salandan sonra onlar ilahi eşq camına layiq görülürlər. Təbiidir ki, karvan işini sahmanlayıb yurda dönəndə təzədən buta məkanından keçməliydi. Ağaclı, kölgəli, bulaqlı yerdə qəyyumunun yatmaq xəbərdarlığını bir də eşitsə də, özündən asılı olmayaraq Sayatbəyi yuxu aparır. Buta səhnəsi eyni şəkildə yenidən canlanır. Bu dəfə qoca kişi birinci halda əllərindən dartıb aldığı almanı başqa vasitə ilə – «cənnət şərəbi» ilə əvəzləyir. Əslində, alma da cənnət məhsuldur. Lakin mifoloji görüşlərdə almanın əsas funksiyası dünyaya seçmə uşaq gətirmək, qocanı cavanlaşdırmaqdır. İnanclarda deyilir ki, «Yuxuda alma görən uşağı olar»¹. Lakin Sayadbəyin bu funksiyaların heç birinə ehtiyacı yoxdur. O, on beş yaşında sağlam oğlandır və hələ evlənməyib ki, uşaq arzu lasın.

Bəs nə səbəbə Sayatbəy birinci yuxusunda anlaşılmazlıqla rastlaşır? Eləcə də niyə ona alma təklif edirlər, amma sonra dartıb əlindən geri alırlar? Bir məqama da diqqət yetirək: birinci halda buta baş tutmadığından yuxuda nə baş verdiyi aşığın – dastan yaradıcısının deyil, obrazın öz dilindən təqdim olunur. Sayadbəyin söyləməsində bir də qəribə görünən odur ki, qoca onun qolundan yapışib harasa aparmaq istəyir.

Yuxuda o dünyanın sakinlərinə qoşulmağın, ya da arxasına düşməyin mənası ölümdür. Buradan başqa sual doğur: yuxudakı «qızıl əhmədi alma və qocanın hiylə ilə oğlanın biləyini ələ keçirib yanında saxlamaq təşəbbüsü» dastanı yaradanların səhvidir, yoxsa hansısa əski dünyagörüşünün izləridir? Bizə elə gəlir ki, buta eşq dastanlarından çox-çox əvvəlki çağlarda epik ənənənin bütün janrlarında, eləcə də rituallarda geniş işlədilən amillərdən biri olmuşdur.

¹Naxçıvan folkloru. Azərbaycan folkloru antologiyası. I kitab. Tərtib edənlər: T.Fərzəliyev, M.Qasimov. B., «Sabah» nəşriyyatı, 1994, s. 58.

Əski inanclarda sevənləri bir-birinə calamaq deyil, sağlam ruhlu körpələri dünyaya gətirmək funksiyasını yerinə yetirmişdir. Deməli, Azərbaycanda yuxu kultu, yuxugörmə – yuxuyozma ritualları da geniş yayılmışdı. Təbiidir ki, xüsusi yuxu yerləri - pirlər də var idi. «Sayadbəy və Sayalı xanım» dastanında onlardan birindən bəhs açılır.

Müxtəlif niyyətlərlə, istək və arzularla ulularımız həmin müqəddəs sayılan yerlərə gəlir, sonsuzlar, körpə istəyənlər bu rituallarda daha aktiv fəaliyyət göstərirdilər. Sonralar aşırıq sənətinin yaradıcıları, övliyələr və təriqət başçıları pirani qocanın əlindən cənnət şərabını alıb içmə - butaalma mərasimini olduğu şəkildə təriqət ayinlərinə tətbiq etmişdilər. Məsələn, Bəktəşilikdə adi aşırıq (dinləyici statusu alan tərəfkeş) təriqət başçısı pir babadan şərab bədəsini alıb içməklə «mühüb-aşığ»a (məhəbbət - eşq aşığına, dastanlardakı haqq aşığına) çevrilir və tam hüquqlu təriqət üzvünə çevrilir. Aşırıq dastanlarındakı butalar sufi təriqətlərinin həmin ritualının xalq bədii təfəkküründə simvollaşdırılmış əksidir.

«Sayadbəy və Sayalı xanım» dastanındakı birinci buta epizodunda isə təriqət ritualından daha əvvəlki zamanların inanc sistemlərinin izləri mühafizə etdirilmişdir.

Buta məkanına qayıdış epizodunun¹ olduğu kimi 70 il əvvəl yazı yaddaşına köçürülməsi bir həqiqətin də ortaya çıxarılmasına yardım edir: insanların təsəvvürlərində «ağaclı, kölgəli, bulaqlı yer» təhlükəli, qorxulu sayılır.

¹Buta məkanında baş verən ikinci yuxuda qoca «səhv»ini düzəldir, artıq bir-birini görüb xoşlamış iki gəncə «cənnət şərabı»nı verir: «Həmin bayaqkı kölgəli, bulaqlı yerə gəldilər. Xoca yenə oğluna tapşırırdı ki, harada olursan, ol, amma yatma.

Çadır qurdular, yükləri boşaltdılar, dincəlməyə başladılar. Nökərlər qəflə-qatırı yerləşdirdi, çay qoydular, xörək bişirdilər.

Hər şey hazır olandan sonra süfrə salıb yeməyə hazırlaşdılar. Xoca Müslüm gəlib gördü ki, oğlu bərk yuxulayıb. Gözlədilər ki, oyansın, çörək yesinlər.

Bu zaman oğlan yenə yuxu görürdü. Bayaqkı qoca kişi yaxınına gəlib ona deyirdi: «Oğul, qalx, bu bədəni iç, çaxır deyil, cənnət şərabıdır.

Oğlan alıb içdi. Qoca kişi şəhadət barmağı ilə bir yeri göstərib dedi: «Bax, gör kimi görürsən?»

Dedi: «Yəmən şəhərində Muxtar paşanın qızı Sayalı xanımın camalını görürəm».

Dedi: «Allah onu sənə qismət eyləsin».

Sözünü deyib gözdən yox oldu.

Qoca kişi həmin zamanda Sayalı xanımın da yuxusuna girdi. Ona da bado içirdi. Dedi: «Bax, gör kimi görürsən?»

Dedi: «Mürsəl bəyin oğlu Sayatbəyi görürəm».

Ona dedi: «Allah səni o oğlana qismət eyləsin».

Bunu deyib gözdən qeybə çəkildi.

...Xoca Müslüm ha gözlədi ki, oğlu yuxudan oyansın, gördü yox, uşağın halı xarabdı. Ağzından, burnundan daşlanır. Xoca Müslüm haray-həşirə düşdü. Dedi: – Vay, belim qırıldı. Uşaq ölür.

Aldı sazı əlinə görək nə dedi:

Qafiyə

*Sayat bala, dur babamı şad eylə,
Oyan xabdan, qalx ayağa, ay quzu.
Dağıtginən dərd-qəmimi, gəl dilə,
Haqq veribdir səni mənə pay, quzu.*

*Duruban soyginən narınc, turuncu,
Şadiman eylə bu könüldə rənci.
Gah oyna aşıq-qoz, gah da şətrənci,
Gah istəsən tökək, içək çay, quzu.*

*Sağ yatmışdın qulluğumda, bala, sən,
Nədən düşdün belə müşkül hala sən?
Baban qəddin döndərmisən «dal»a sən,
İndi necə etməsin ahla vay, quzu.*

Xoca Müslüm gördü oğlu oyanmır, gün də günortadan əyilib gedir. Yenə sazı götürüb söz deyəsi oldu.

Qafiyə

*Ox, nə ola Sayat bəyim oyana,
Aça gözlərini görəm, ay mədət.
Allahın yolunda bir istəyənə,
Götürüb min qızıl verəm, ay mədət.
Gün gəlir, günorta aya doyudu,
Oyanmadı, əl-ayağım soyudu.*

*Ağla gözüm, ağlamağın toyudu
İnnən belə deyib gülmərəm, ay mədət.*

*Atasından almış idim əmanət,
Əmanətə haqq etməsin xəyanət.
Xoca Müslüm, səndə yoxmuş dəyanət,
Əvvəl-axır baxtı kürən, ay mədət.*

Söz tamam oldu, oğlu yenə oyanmadı. Halı daha da xarablaşdı. Köpük ağzından bir az da çox daşdı. Axşam qaranlığı çökdü. Xoca Müslüm fikirləşdi ki, bəlkə indi oyanar. Sazını götürüb görək nə dedi:

Divani

*Axşam olub, qaş qaraldı,
Dur xabidən oyan, bala.
Neçin belə hala düşdün,
Et sirrini əyan* bala.
Şirin deyib, xoş danışdın,
Gülürdün səhər-axşam.
Dur babana söykəngilən
Onu zülmə qoyan, bala.
Yetişib can hulqumuma,
Oynayır gözüm, qaşım.
Atana nə cavab verim,
Sorsa altı qardaşın?
Qullar, gəl mən ağlayım.
Siz səsimsə səs qoşun.
Necə deyim, ərzi-halın
Allaha əyan, bala.
Allah, məni bu cavanın
Yolunda təslim elə.
Çünki buna sədəqəyəm,
Övladım, əslin eylə.
Gəlin, qullar, ağlaşalım,
Bu Qoca Müslüm ilə.
Axirətə meyl eyləyib
Kamın almayan, bala.*

Uşaq yenə oyanmadı. Adam yatınca gözlədilər. Hamının əhvalı pərən, keyfi

*Mətnə «dayan» şəklindədir.

pozğun idi. Gözlədilər, oyanmadı. Xoruz bir ağız banlayana qədər gözlədilər. Belə güman eylədilər ki, səhərə yaxın ya oyanar, ya da keçinər. Yenə oyanmadı. Xoca Müslüm sazı əlinə alıb ağlaya-ağlaya oxuyası oldu. Görək nə dedi:

Qafiyə

*Qənəd döydü ərşin, yerin xoruzu,
Avazın çatıbdır qulağa, bala.
Dan yerinə təzə səda düşübdür
Oyanıb qalxginən ayağa, bala.*

*Kim qarğadı, şirin badən şor oldu,
Ağlamaqdan baban gözü kor oldu.
Bu dərd mənə əvvəl gündən zor oldu,
Mən necə qatlaşım bu dağa, bala?*

*Xoca Müslüm ağlar a zarı-zarı,
Atan yanındayam şərmi misarı,
Malım, mülküm sənin, neynirəm varı,
Çevirrəm başına sədəqə, bala.*

Uşaq yenə oyanmadı. Səhər açıldı. Xoca Müslüm fikirləşdi ki, bir də sazı alım deyim. Görək nə çıxır. Bəlkə allahın rəhmi gəldi, oyandı. Aldı sazı görək nə dedi:

Dübeyt

*Sayat bəyim, səhər oldu,
Qalxdı karvan, yola düşdü.
Qəm-hicran cana doydı,
Baxt iqbalın qala düşdü.*

*Gül ağzından köpük daşdı,
Daşıban yanlara aşdı,
Gözüm qanlı, bağrım bişdi,
Qollarım sağ-sola düşdü.*

*Göyərçinin göy balası,
Humay quşun ay balası,
Müslümün uca qalası
Nədən bel hala düşdü?*

Gördü uşaq yenə oyanmadı. Lənət şeytana deyib əlinə aftavanı götürdü dedi: «Mən yanılmışam, nə edirəm. Bir dəstəməz alım, Allaha istixasa eyləyim. Üç rükət namaz qılım, bəlkə Allah səsimi eşidə».

Çadırdan çölə çıxanda gördü bir adam gəlir. Altında at, tərkində heybə, heybənin içi kitab dolu. Dedi:

– A, bu ki dərvişdir. Gəlsin, dərdimi açıb buna deyim. Bəlkə bir çarə eylədi.

– Salam.

– Əleykəssalam.

Dedi:

– Ay dərviş, bir baxın görün bu uşağın dərdi nədir? Bəlkə buna bir əlac tapasan?

Çadıra girdilər. Xoca Müslüm içəri keçən kimi ağlamağa başladı. Gördü ki uşağın halı lap xarabdır. O ağlayanda dərviş sazı götürdü görək nə dedi:

Dərviş:

*Xoca Müslüm, gəl, bu qədər ağlama,
Eşidər naləni, oyanar indi.
Bu cavanın ciyərini dağlama,
Piltə tək alışıb lap yanar indi.*

Xoca Müslüm:

*Ağa dərviş nə sorarsan halımı
Görmürsənmi yatan cavanı, dərviş?
Yolunda xərclərəm bütün malımı
Tapılmır dərdinin dərmanı, dərviş.*

Dərviş:

*Şükür həqqə, dərdə qalan adam var,
Xəcaləti üzdən alan adam var.
Əlbət, bunu dərdə salan adam var,
Yetişsə üstünə, oyanar indi.*

Xoca Müslüm:

*Əylənib karvanım yolda qalıbdır,
Tökülüb dövlətim çöldə qalıbdır.
Baş yastıqda, əlim əldə qalıbdır.
Babasının aman zamanı dərviş.*

Dərviş:

*Mən dərvişəm, yetişirəm fədaya,
Sayad bəyin üzü oxşar bir aya.*

*Qıl namazın, üzün çevir xudaya,
Keçər şəfahətin, oyanar indi.*

Xoca Müslüm:

*Əzəldən cismimdə vardır bu yara,
Yol sağaldar deyə düşdüm diyara.
Necə ağlamasın Müslüm biçərə,
Babasının aman-zamanı, dərviş.*

Xoca bu sözləri deyib eşiyə çıxdı. Dərviş də çölə çıxdı. Xoca təzədən içəri girdi ki, pul götürüb dərvişə versin. Qayıdanda dərvişə görmədi. Hər tərəfi axtardı, dərviş tapılmadı. Təəssüf eylədi. Yenə çadıra girdi, aldı sazı, bu dəfə sözü özü tək deyəsi oldu.

Qafiyə

*Aman allah, qıyma belə göyçəyə,
Yusifimi Züleyxaya bağışla.
Aya bənzər bunun teli, birçəyi,
Qaşları həmdəmi aya bağışla.*

*Batırmışam bu torpağa bir Sayat,
Adın varıb, qoydum dübara ayat.
İnsaf eylə, etmə məni namurad,
Ol Kəbəyi-Beytullaya bağışla.*

*Bir babası sığallasın üzünü,
Bir anası sürmələsin gözünü,
Bir Müslüm eşitsin şirin sözünü,
Ol həbibin Mustafaya bağışla.*

Bu sözləri deyib getdi. Namazın vaxtı çatanda keçib namazını qılmağa hazırlaşdı. Dedi:

– Pənah allaha, ölər ölər, qalar da ki qalar.

Kişi namaza başlayanda Sayat bəy oyandı, ağı başına gəldi, ayağa durdu. Gördü çadırdə heç kəs yoxdu. Sazı divardan götürdü, görək saznan nə dedi:

*Aşıqlığı hərdən qıldın təmənnah,
Bu işi özümə ya mən eylədim.
Cəfasın çəkibən səfa görmədim,
Yanıldım, ya xuda, ya mən eylədim.*

*Rast gəldim bir çeşmi cadu bəlayə,
Qələm qaşlı tənə edir balayə,
Ol səbəbdən başım düşdü bəlayə,
Mənzilimi indi Yəmən eylədim.*

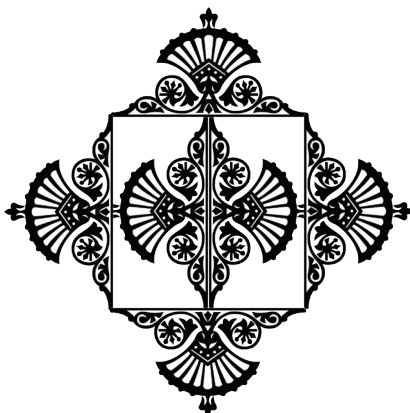
*Məcnun oldu Qeys də, içib butasın,
Avçı pusub gözlər maral butasın.
Sayat bəyin Sayalıdır butası,
Açdı rüxsarımı, yaman eylədi.*

Babası namaz qıldığı yerdə çadırı dinşəyirdi. Səs eşidib mat qaldı. Öz-özünə dedi: «Pərvərdigara bu nə sirdir? Oxuyan kim ola?»

Sayat sözü eşidən kimi namazını yarımçıq qoyub qaça-qaça gəldi. Sayat bəyin boynuna sarılıb qucaqladı, üzündən-gözündən dönə-dönə öpdü. Karvana bir şadlıq gəldi. Samavara od saldı. Ocaq qaladılar. Kabab çəkdilər. Yemək-icmək hazırladılar. Axırda köç eyləyib yol başladılar. Buxaraya tərəf getdilər. Gedib yerlərinə düşdülər. Babası onu naz-nemət içində saxladı. Yedirdi, içirdi. Keyf məclisləri qurdurdu.

Xoca Müslüm şadlıqlar eylədi. Amma gördü ki, oğlanın halı o hal deyil. Heç özünə gəlmir. Üzü gülmür ki gülmür...»

(Şəki folkloru, s. 359-365).

İnanclarda deyilir ki, «*Ağac kölgəsində yatmaq pis əlamətdir. O adamı cin vura bilər*»¹. Yaxud belə söyləyirlər ki, «*Axşamlar, şər qarışan vaxtı ağac altında nə oturmaq, nə də yatmaq olar. Çünki hər ağacın «yiyəsi» olur. O həmin adama toxuna bilər*»². Ona görə ki, orada cinlər, əcinnələr, şərin xidmətində duranlar otururlar. Qəribədir ki, çox hallarda hər ağac deyil, konkret olaraq ikisinin kölgəsində yatmağa yasaq qoyulur: Ulularımız deyirlər ki: «*Gecə qoz və əncir ağacının altında yatmazlar*»³. Bəs nə üçün qoz və əncir ağaclarının altında yatmaqla bağlı tabu tətbiq edilirdi? Bu sualın cavabını inaclarla şərh edəndə anlaşılır ki, «*Qoz ağacı ümitsizlikdir*». Ona görə ki, «*qoz ağacını əkən barını yeməz*»⁴. «*Əncir ağacı isə Fatma nənənin kösövüdür. Əncir ağacından yanacaq və başqa iş üçün istifadə etməzlər*»⁵. Naxçıvan bölgəsində nəinki şər vaxtı ağac altında yatmaq, hətta ora ayaq basmaq da qadağandır. «*Deyərlər ki, adama sədəmə toxunar*»⁶. Bulaqla bağlı deyirlər ki, «*Yaxşı yuxu görəndə suya, pis yuxu görəndə zivilliyə danışallar. Belə eləməsələr, xeyir tapa bilməzlər*». Atalar demişkən: «*Bulax gözünü kor istəməz*»⁷. İnamlara görə, ağac kölgəsi şərlə, bulaq başı xeyirlə, uğurla, aydınlıqla əlaqələndir.

Xalq butanının məkanı kimi məhz bu iki əlaməti özündə əks etdirən yeri ona görə seçir ki, eşq badəsini içəninin bütün uğurlarının qarşısını qara qüvvələr, şər kəsir. Ağac kölgəsi Qurbanini, Abbasi, Qəribi, Kərəmi yurdundan-yuvasından didərgin salan əmilərə, qara vəzirlərə, güloğlanlara, qara keşişlərə işarədirsə,

¹Şəki folkloru, s. 86.

²Göyçə folkloru. Azərbaycan folkloru antologiyası. III kitab. Toplayıb tərtib edən H.İsmayilov. B., «Səda» nəşriyyatı, 2000, s. 99.

³Şəki folkloru, s. 88.

⁴Göyçə folkloru, s. 84.

⁵Şəki folkloru, s. 91-92.

⁶Naxçıvan folkloru, s. 55.

⁷Göyçə folkloru, s. 94.

bulaq saf eşqin məğlubedilməzliyi deməkdir.

Buta verənin funksiyası çox hallarda yuxuda gənclərin ürəyinə xal salmaqla məhdudlaşır. Lakin nağıllarda və bəzi eşq dastanlarında əsas personajlardan birinə çevrilib daim qəhrəmanları izləyir, çətin anlarında onlara yardım əlini uzadır. «Sayadbəy və Sayalı»da isə «hədiyyə verən» qəhrəman yuxuda ikən dərviş libasında buta məkanında görünür və Xoca Müslümün onu oyatmasına mane olur. İkinci dəfə buta-yuxu yarımçıq qalsaydı, Yaradıcının qəzəbi tutar, çox dəhşətli hadisələr baş verərdi. Eyni zamanda həm yuxu aləmində sevən və sevilənlə, həm də gerçək dünyada buta alanların yaxınları ilə eyni məqamda görüşmək motivi qəribə görünsə də, çox əski çağların təsəvvürləri ilə səsleşir. Buta tanrısı – dərviş ona görə narahatlıq keçirib üçüncü yerdə görünür ki, Xoca Müslümə təskinlik versin. O, aqlamaqla şər qüvvələri oyatmasın, müqəddəs eşq duyğuları cücərib baş qaldırmamış tilsimə salınmasın. Buta verənin kimliyini açıqlayan misralardan aydın olur ki, dünyada ilk aşiq Aydır və ona görə də bütün ay üzlülər cənnət şərabını onun əlindən alıb içir:

*Mən dərvişəm, yetişirəm fədaya,
Sayad bəyin üzü oxşar bir aya.
Qıl namazın, üzün çevir xudaya,
Keçər şəfahətin, oyanar indi.*

Beləliklə, yunanların yuxugörmə sistemindəki hər üç forma qovuşuq şəkildə butada təzahür edir. Belə ki:

- bütün butalarda gələcək hadisələrə işarə mövcud olur,
- peyğəmbərliklə əlaqələnin (Xızır),
- saz-sözlə rəmzləşdirilir.

Fərq ondadır ki, Azərbaycan folklorunun epik ənənəsində dünyanın müxtəlif guşələrində məskunlaşan qəhrəmanlar eyni yuxunu bir zaman çərçivəsində və oxşar formada görürlər. Bu fakt göstərir ki, butanın tarixi kökləri ən əski inanclara, təsəvvürlərə gedib çıxır.

Azərbaycanda yuxugörmə və yuxuyozmanın fərqli izahları, xüsusi sisteminin mövcudluğu onunla təsdiqlənir ki, Herodot yurdumuza aid hər iki rəvayətin ana xəttini yuxugörmələrin yardımı ilə inkişaf etdirir və uşağı yuxuların mərkəzi obyektinə çevirir. Herodot yazır: «...Kiaksarın oğlu Astiaq padşah oldu. Astiaqın bir qızı dünyaya gəldi. Adını Mandana qoydular. Bir dəfə Astiaq belə bir yuxu gördü ki, qızı çoxluca sidik buraxıbdır, bu sidik baş şəhəri tamamilə doldurub və bir sel kimi bütün Asiyanı basıbdır»¹. Onlarla atalar sözü, inanc, bayatı, oxşama, nağil göstərmək olar ki, orada qız uşağının doğulması ilə gələcək fəlakətlərin əsası qoyulur. «Qız yükünü, duz yükü» sayanlar deyirdilər ki: «*Qızın oldu, qırmızı donunu çıxart*»². Söhbət ondan getmir ki, xalq elliklə qızların əleyhinə çıxırdı. Əksinə, lap əski çağlardan «qızlar bir günəş, oğlanları isə – ay parçası» hesab edilirdi. İnkarcı mövqe o zaman formalaşırdı ki, ölkənin idarəçiliyi və başqa tale yüklü məsələlərin həllini kimə tapşırmaq sualı meydana çıxırdı? Onda «günəş qızlar» da unudulurdu, o səbəbə ki, ondan törəyən şər xislətli ola bilərdi. İlk çağlarda ən qorxulu hal qadınların yadlarla evlənməsi idi. Astiaqın ən böyük bəlası oğlunun dünyaya gəlməməsi idi. Yuxuda Mandananın sidiklə əvvəl Midiyanın baş şəhərini batırması məhz Astiaqın bu qüsurunun simvollaşdırılması idi. Birbaşa bütün qız uşaqlarına qarşı elin etirazı deyildi. Çünki həmin Midiya xalqının bir parçası massagetlər «şər uşağın» - Kirin hakimiyyəti illərində talelərini məhz qadına – Tomirisə tapşırırlar və Asiyanı fəlakətdən qurtarırlar. Deməli, b. e. ə. V əsrdə yaşamış yunan tarixçisinin əsərindəki yuxu epizodunda Astiaq midiyalıların kökü çox dərin qatlardan gələn təsəvvürlərin üstündən xətt çəkir, dünyaya oğul

¹Геродот. История в девяти томах. (Классики исторической мысли). Перевод Г.А. Стратановского. М., Ладомир, ООО Фирма «Издательство АСТ», 1999, с. 50; Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. I cild. Xalq ədəbiyyatı. B., Elm, 1982, s. 77.

²Atalar sözü. Toplayanı Əbülqasım Hüseynzadə. B., Yazıçı, 1985, s. 208.

gətirmək əvəzinə tarixdə sülalənin son kişisi kimi qalmaq istəyir, midiyalıların qanını qul halına saldıqları yad tayfayla qarışdırır. Azərbaycanda (Midiyada) Mandananın timsalında ilk qız uşağının doğulması bütün ölkəyə uğursuzluq gətirir. Bəlkə də qızlarla bağlı mənfi mənə yükü daşıyan folklor nümunələrinin yaranmasının tarixi də bu hadisə ilə başlanır.

S.Q.Xoroşovina yuxugörmə haqqındakı təsəvvürləri toplayıb ümumiləşdirir və aşağıdakı şəkildə təsnifatını aparır:

1.Pul və var-dövlət haqqında yuxular.

2.Məhəbbət və sevgilər haqqında yuxular.

3.Fəlakət, bədbəxtlik, kədər və uğursuzluq haqqında yuxular.

4.Xoşbəxtlik və uğurlar haqqında yuxular.

5.Uşaqların doğulması haqqında yuxular.

6.Xəyanət və qəddarlıq haqqında yuxular.

7.Şan-şöhrət və yüksək adla bağlı yuxular.

8.Gözlənilməz xəbərlər haqqında yuxular.

9.Dolaşq işlər və məhkəmələr haqqında yuxular.

10. Miras və varislik haqqında yuxular¹.

Bölgədəki iki bölmə (2 və 5) diqqətimizi çəkdiyindən şərh etməyə ehtiyac duyduq.

Məhəbbət və sevgilər haqqındakı yuxularda insanın yaşı, cinsi, ailə vəziyyəti xüsusi rol oynayır və həmin amillərə görə yuxugörənlər üç qismə bölünür:

– hələ evliliyi təsəvvürə gətirə bilməyən melonxolik xarakterli yeniyetmə qızlar və oğlanlar;

– sözdə və xəyallarında sevginin bütün ehtiraslı cəhətlərini «keçirən» subay gənclər, ərsizlər, arvadsızlar və öz qadını (yaxud əri) ilə soyuq münasibət saxlayanlar;

– məhəbbətlə ailə quranlar və yaxud nikah bağlamasalar da sevərək bir-biri ilə daimi əlaqə saxlayanlar.

¹Хорошовина С.Г. Краткая энциклопедия сновидений. Ростов на Дону, Изд. «Проф-Пресс», 2000, с. 22-32.

Birinci kateqoriyaya aid şəxslərin yuxularında maddi yaxınlıq nəzərə çarpmır, həmişə cəmiyyət içərisində görüşüb danışırlar. Onların əlaqələri gəzib-söhbətləşməklə başa çatır. Sırf ruhi-mənəvi xarakterli yuxulardır.

İkincilər qarşı tərəfi gün ərzində düşüncələrinin əsas predmeti etmələrinə baxmayaraq nadir hallarda onları yuxuda görürlər, arzulamaqla kifayətlənir, xoşladıqlarının xəyalı ilə təsəlli tapırlar. Bu cür yuxular maddi və hissi hesab edilir. Ona görə maddidir ki, obyekt (arzulayan) və subyekt (arzulanan) mövcuddur, yaxınlıq dərəcələri tərəflərin istəyinə uyğundur və hər ikisinin daxili tələbatını ödəyir.

Üçüncülər onunla xarakterizə edilir ki, həm könüllərinə düşəni görür, həm də maddi (cismani) ləzzət, zövq alırlar. Aralarındakı münasibətlərin xarakterinə, erotik əlamətlərin üstünlüyünə, azlığına və fəallığına, passivliyinə görə bu cür yuxular hissi və platonik xarakterlidir.

Doğrudur, tədqiqatçılar birmənalı şəkildə qənaət irəli sürürlər ki, məhəbbət və sevgililər haqqındakı yuxularda ancaq keçmiş və bu gün izah edilir, onlarda gələcəklə heç bir bağlılıq, əlaqə mövcud olmur. Əgər belə bir əlaqə varsa da, daxili və xarici təsirlərin çoxluğundan onu üzə çıxarmaq çətindir. Bu halda butalardakı gələcəklə bağlanan eşq hadisəsinin elmi əsasından danışmağa əsas qalmır.

Buta paranormal hallardan biridir ki, öz izlərini bədii yaradıcılıqda müxtəlif formalarda qoruyub saxlayır. Əlbəttə, dünyanın müxtəlif guşələrində yaşayan gənclərin tanışlıqları olmadıqları halda eyni duyğuyla bir-birinə ilahi eşqlə bağlanmaları fantastik səslənir, paranormallıq başqa əlamətlərlə şərtlənir. Aşırı qeyri-adi ağla, istedadla malik olur, gələcəkdən xəbər verməyi, müşkül sirlərin açarını tapmağı, fəlakətlərin qarşısını almağı bacarır. Və fəvqəltəbiilik dastanların materialından çox aşırı-sənətkarların davranışında, məclis aparmaq ustalığında, ifaçılığında, yaradıcı-

lıq prosesində, insanlarla davranışlarında özünü göstərir. Belə olduqda buta təkcə bədii mətnin mühüm elementi deyil, həm də onu düşünüb meydana gətirən xalqın təfəkkürünün uzun əsrlər boyu toplanan təcrübədə qazandıqlarını, sınaqlardan keçirib yoğurduğu, gah nəslin, soyun sabahını müəyyənləşdirən uşağın doğulmasını, gah da haqqa tapınmanı təsdiqləyən əsas vasitədir.

İlkin yuxuyozumlarda möcüzəli uşağın doğulmasının ön planda olmasına gəlinə, bu, ulu əcdadın dünənindən bu gününə, bu günündən isə sabahına baxışını şərtləndirən ən ümdə amillərdən biridir. Cəmiyyətdə uşağa pis nəzərlə yanaşılan andan gələcəyə nöqtə qoyulur və sabahın işıqlı açılacağı şübhə altına alınır. S.Q.Xoroşavina **uşaqların doğulması haqqındakı yuxuların** ən qədim və ilkin nümunəsi saydığı «Astiaq» əfsanəsindən bəhs açaraq yazır ki: «Bu cür yuxuların əksəriyyətinin yozumu görünüşlərin məzmununa əsasən asanlıqla açıqlanır. Tarixdən misal gətirək. Midiya padşahı Astiaq bir dəfə yuxuda görür ki, sanki onun qızının uşaqlığında ağac bitib böyüyür və kölgəsini bütün Asiyanın üzərinə salır. Padşah muğlardan soruşur: bu yuxunun mənası nədir? Onlar belə yozurlar ki, qızının doğduğu oğlan bütün Asiyaya hökmranlıq edəcək. Doğrudan da, onun qızı Kiri dünyaya gətirir. Kir qonşu dövlətləri zəbt etməklə kifayətlənməyib, həm də Astiaqın padşahlığını, yəni Midiyanı əsarət altına alır»¹.

Əksər mötəbər «Yuxuyozma ensiklopediya»ları Midiyanın süqutunun səbəbini şərtləndirən məlum epizodla açılır və Astiaq hələ dünyaya göz açmayan körpənin ölüm fərmanını verən ilk qəddar hökmdar kimi tanınır. Lakin Herodotun yazıya aldığı mətni təhriflərlə deyil, olduğu şəkildə nəzərdən keçirəndə məlum olur ki, uşaqların doğulması haqqındakı yuxuların birincisi ilə **simvollaşmanın bünövrəsi** qoyulmuşdur. Rəvayətdə elə rəmzlərdən istifadə edilir ki, onları asanlıqla yozmaq mümkündür.

¹Хорошовина С.Г. Краткая энциклопедия сновидений. Ростов на Дону, Изд. «Проф-Пресс», 2000, с. 29.

dür. Birinci yuxuda Mandananın sidik buraxmaqla Midiyanın mərkəzini və bütün Asiyanı batırması muğlar tərəfindən Astiaqa açıqlansa da, şərhı verilmir. Çünki rəmzləşən detallardan nədən söhbət getdiyi məlum olur: «sidik» murdar ifrazatdır. Bu təsvirle deyilir ki, hökmdarın qızı bətnində Midiyaya və bütün Asiyaya fəlakət gətirən uşaq yetirəcək. Astiaq bunun qarşısını almaq üçün düz yol seçmir.

Əslində yuxular onu səhv addımlar atmağa sövq edir. Əgər o, birinci yuxunu görməsəydi, qızını yadla evləndirməzdi. Ya da əksinə, Mandananı midiyalıya ərə versəydi, onun sonrakı qəddarlığına şərait yaranmazdı. Deməli, birinci yuxu xəbərdarlıq şəklində yozula bilməz. İkinci yuxuda isə «təhlükəli uşaq» üzüm tənəyi ilə simvollaşır. Mifoloji görüşlərdə və inanclarda üzüm bütövün bölünməsi, parçalanması, tənək isə sərvətin əldən çıxması və ağılın oğurlanmasıdır.

Nədənsə, ikinci yuxuda Mandananın uşaqlığında əmələ gələn üzüm tənəyi birincidə olduğu kimi Midiyanın paytaxtını bürümür, birbaşa bütün Asiyaya yayılır. Çünki artıq Astiaq ölkəsini xilas etmək imkanını əldən vermişdi, nəsil şəcərəsinə son qoyub qızının qanını yad tayfa ilə qarışdırmışdı. Astiaq ikinci yuxudan da lazımınca faydalanmır. Harpaqın oğlunu qəddarcasına öldürüb ətindən atasına xörək hazırlamaqla öz sarayında, nəvəsini gözündən uzaqlaşdırmaqla isə İranda gələcək bəlalara zəmin hazırlayır.

Yuxugörmə sonrakı əsrlərdə də Azərbaycan və türkdilli ədəbiyyatın aparıcı motivlərindən biri olmuşdur. Bir cəhət maraqlıdır ki, mifoloji obrazlarla yoğrulmuş əski qəhrəmanlıq eposlarında düyünə salınan əsas məsələlər yuxu vasitəsi ilə həllini tapır. Söyləmələrin birində göstərilir ki: *«Bir gecə Buqu Təkin otağında yuxlamağa hazırlaşarkən birdən-birə pəncərənin açıldığını, içəriyə göydən gözəl bir qızın girdiyini gördü. Buqu Təkin nə baş verdiyini anlamadığından gözlərini qapayıb yuxuda olduğunu zənn etdi. Qız Buqu Təkini ayılmaq üçün çox çalışdı, lakin*

heç cürə oyada bilmədi. Ümidini kəsib gəldiyi kimi pəncərədən çıxdı, getdi. Ertəsi gecə qız yenə gəldi. Buqu Təkin özünü yenə yatmış kimi göstərdi. Qız bu dəfə də onu oyatmağı bacarmadan getdi. Sabah olunca, Buqu Təkin qızın təkrar gələcəyini düşündü. Vəzirini çağırıb hər şeyi danışdı ki, bir çarə qılsın. Vəzir dedi:

– Burda qorxacaq bir şey yoxdur. Əksinə, bəlkə də hamımızın sevinəcəyi xeyirli bir iş var. Hər halda bu qızın gəlişi sizə xoş bilgiləri öyrətmək üçündür. Bu gecə gəlsə, artıq özünüzi yuxuda göstərməyin. O vaxt nə səbəbə gəldiyini anlayarsınız.

Üçüncü gecə qız yenə gəldi. Amma bu dəfə Buqu Təkin onu gülürüzlə qarşılıdı, sayğı göstərdi. Qız vəzirin təxmin etdiyi kimi xeyir iş üçün göndərilmişdi. Həqiqətən bir tanrıça və göydən gələn bir qız idi. Məqsədi Buqu Təkinə yeni bir din göstərmək idi.

Buqu Təkinə:

– Arxamca gəl, - dedi.

Buqu Təkin qızı təqib etdi. Getdilər. Nəhayət, Ağ dağa (Ak Dağ) çatdılar. Buqu Təkinə yeni dinin gizli təraflərini anlatmağa başladı.

Bundan sonra qız hər gecə otağa gəlib Buqu Təkinə Ağ Dağa götürdü.

Bu durum bir neçə gecə davam etdi. Buqu Təkin yeni dinin əsaslarını və sirlərini öyrəndi.

Bir gecə artıq görüşlərinin sonu idi. Qız vidalaşarkən:

– Göydə, yerdə nə varsa, hamısını öyrəndiniz. Mən artıq gəlməyəcəyəm. Sabahdan etibarən dünyanın dörd bucağını fəthə başlayın. Göstərdiyim yolda ədalətli olun. Sizə öyrətdiyim gerçəkləri hər tərəfə yayın, - dedi.

Sabah olunca, Buqu Təkin qardaşlarını çağırdı. Hər birini bir orduya başçı təyin etdi, onları dörd bucağın fəthinə yolladı. Özü də böyük bir ordu ilə Çin üzərinə hücumu keçdi. Hamısı da səfərlərində böyük uğur qazandılar»¹.

¹Qafarlı R. Mifologiya və folklorşünaslıq məsələləri. B., ADPU-nun nəşri, s. 76-77.

Mifik təfəkkürdə özünü yuxuluğa qoyma ilə tanrı elçisinin sirlərini açmağa təşəbbüs göstərilir və yəqin ki, ilkin çağlarda Ağ dağ kimi təsvirə gətirilən məkan – dünya haqqındakı bilgiler saxlanan müqəddəs ocaqlardan biri idi. İnsanlara göylərə məxsus «hədiyyələr» – butalar əvvəllər yuxuda deyil, məhz oyaq vaxtı – xüsusi yerlərdə icra olunan rituallar zamanı verilirdi. Buq Təkin özünü bir neçə dəfə yuxuluğa qoymaqla göydən gələn elçinin xeyrliyə, yoxsa şərliyə gəldiyini müəyyənləşdirir. Bizcə, buta, hədiyyə alma əvvəllər üst qatda – gerçək həyatda adi halda baş verir, elin başçısından, yaxud bilici ağsaqqallardan alınır, sonralar üst qatdan yuxugörmə prosesinin içərisinə – alt qata, mənəvi dünyaya ötürülmüşdü. Təsadüfi deyil ki, bəzi nağıllarımızda uşaq doğulması ilə bağlı istəklər yuxusuz – göy elçisinin pirani qoca cildində peyda olub sehirlə hədiyyə bəxş etməsi şəklində təsvir edilirdi.

«*Oğuz kağan*» və «*Dədə Qorqud*» eposlarında da yuxugörmə epizodlarından geniş istifadə olunur.

Yuxuyozumları konkret mövzu qruplarına ayıraraq sistemləşdirmək daha məqsədəuyğundur:

1. **Hərəkət və fəaliyyət dairəsi.**
2. **Heyvanlar (sürünənlər, suda-quruda yaşayanlar).**
3. **Quşlar.**
4. **Balıqlar.**
5. **Bitkilər.**
6. **İnsanlar.**
7. **Geyim şeyləri (ayaqqabılar, paltarlar).**
8. **Həşəratlar.**
9. **Hissiyat və hissiyat üzvləri.**
10. **Yeməklər.**
11. **Bəzək şeyləri.**
12. **Mövqelər, hallar.**
13. **Yaşayış məskənləri (kəndlər, şəhərlər).**

14. Tikintilər (koma, daxma, çadır, ev, saray, qala).

15. Məişət əşyaları (mebellər, qab-qacaqlar).

16. Cisimlər.

17. Təbiət (hava, su, od, işıq, qaranlıq, gecə-gündüz, torpaq, göy, yer, günəş, ay, ulduzlar, dağ, çay və s.).

18. Zaman (ilin fəsilləri və günləri).

19. Mifik varlıqlar.

20. Hərəkət vasitələri.

21. Bədən və bədən üzvləri.

Bölgüdən göründüyü kimi, yuxugörmələrdə özünü göstərən əyaniləşmə, xüsusilə heyvan, quş, balıq, bitki və təbiət hadisələrinin mənalandırılması maraq dairələrinə uyğun olduğundan daim uşaqların diqqət mərkəzində durmuşdur.

TƏQLİDÇİLİK VƏ YAMSILAMA

Yeri gəlmişkən, bir məsələyə də diqqət yetirək. «Astiaq» rəva-yətində Azərbaycan-Midiya uşaqlarının əyləncəsinə də xüsusi yer ayrılır. Daha doğrusu, əsərdə məşhur bir xalq uşaq oyun-tamaşasının geniş təsvirinə təsadüf edilir. Heyrətədicə cəhət odur ki, kənd oğlanlarının məşğuliyyəti haqqındakı epizodlar müasir dövrlərdə toplanıb yurdumuzda və Rusiyada işıq üzü görən uşaq oyunlarımızla səsləşir.

Homer yazır ki, Kir on yaşına çatanda «öküzlərin otlaqları yerləşən kənddə, yol kənarında yaşıdları ilə oynayırdı. Oyun zamanı uşaqlar çobanın oğlu kimi tanınan oğlanı şah seçirlər. Kir isə öz növbəsində birinə ev tikdirir, digərini nəzarətçi, qoruyucu vəzifəsinə təyin edir. O, bir oğlana tapşırır ki, onun «gözcüsü», «qulaqçısı» (yəni qayda-qanun yaradan – R.Q.) olsun, başqa birisinə əmr edir ki, «şah»a xəbərlər gətirsin – beləcə hər uşağı

bir işə buyurur. Oyunçulardan biri (məşhur midiyalı Artembare-
sın¹ oğlu) «şah»ın tapşırığını yerinə yetirməkdən boyun qaçırır.
Onda Kir bir başqasına göstəriş verir ki, onu tutsun. Uşaqlar Kirə
tabe olurlar. «Şah» sözündən çıxan günahkarı bərk cəzalandırır,
onu qamçı ilə döydürür»². Təsvirdən aydın görünür ki, midiyalı
oğlan uşaqları müasir Azərbaycan türkləri arasında çox geniş ya-
yılan «Xan-vəzir» oyununu icra edirlər. XIX əsrin 80-ci illərində
Azərbaycan uşaqlarından toplanıb SMOMPK məcmuəsində çap
olunan çoxsaylı uşaq oyunları içərisində «Xan-xan» oyun-ta-
maşasına da təsadüf edilir və Qafqazda yaşayan digər xalqlara
«Azərbaycan tatarlarından» (türklərindən – R.Q.) keçdiyi vurğu-
lanır. Müqayisələrdən belə nəticə alınır ki, çoxvariatlı oyun-tama-
şa Homerin təsvirini cüzi dəyişikliklə təkrarlayır: meydana topla-
şan uşaqlar püşkatma yolu ilə özlərinə xan, vəzir, cəllad seçilirlər.
Xan hündür bir yer seçib oturur, guya taxta çıxıb. O, hər oyun-
çuya bir vəzifə tapşırır. Sonra divan qurub bir-bir şikayətçiləri
dinləyir. Bir nəfər ev-eşiyinin oğurlandığını söyləyir. Xan əmr

¹Herodotun yazıya aldığı rəvayətlərdə şəxs adları təhriflərlə işlənsə də,
türk mənşəli olduğu şübhəsizdir. Azərbaycanca çap olunan mətnlərdə «Ar-
tembares» kimi verilən ad Q.A. Stratanovski tərəfindən rus dilinə «Artem-
bar» şəklində çevrilir. Sözü başlanğıc və son hissəsində «ər» gəlməsinin
işlənməsi şübhəsizdir. Məşhur turan hökmdarı Alp-Ər-Tunqa ilə səsleşən
kəlmələrə diqqət yetirmək kifayətdir: Artembar//Ər-Təmb-ər. «Tomiris» sözü
də iki hissəlidir. Ola bilsin ki, «Tomir/Dəmir» və «is/iz/qız» kəlmələrinin
təhrif olunmuş şəklidir. Lakin bu ehtimal Tomiris və oğlu Sparqapis adları-
nın sonunda eyni səs tərkibinin (is) işlənməsi ilə şübhə altına alınır. Deməli,
hökmdar ana və şahzadə oğul adlarının sonundakı «is» sülalə anlamını verən
kəlmədir. «Sparqapis»də igid anlamını verən «ap/alp» kəlməsinə də təsadüf
edilir. «Deyok» sözündə ikinci hecədə işlənən «ok», «Astiaq» və «Qarpaq»
sözlərinin sonuncu hecalarındakı «aq»la eyni məna yükünü daşıyır. Bizə elə
gəlir ki, «ox»deməkdir (aq/ak/ok/ox) və soy mənasını bildirir. Nəslin başlan-
ğıc şəxsinin mahir ovcu, yaxud ovçu olduğunu göstərən əlamətdir. Adlardakı
ilk kəlmələri «dey», «ast», «qarp»ı da türk mənşəli sözlərlə uyğunlaşdırıb
müxtəlif şəkildə yozmaq olar.

²Геродот. История, с. 53.

edir ki, oğrunu axtarıb tapsınlar. Oğru ələ keçən kimi xan cəllada işarə edir ki, onu «cəzalandırsın». Cəzaların rəngarəngliyi xan seçilən uşağın improvizə qabiliyyətindən, fantaziyasından asılıdır. Ümumiyyətlə, cəzalar müxtəlif səpgidə tətbiq edilir: qayışla döyməkdən tutmuş heyvan və quş səsi çıxarmağadək (anqırmaq, hürmək, banlamaq). Oğru aşkar edilməsə, xan eyni qayda ilə öz «əyyanlar»ını cəzalandırır.

Təbiidir ki, bu oyun-tamaşa böyüklərin fəaliyyətini təqlidlə yaranmışdır. Əsərdə uşaqları təqlidçiliyə sövq edən amillərin və vasitələrin əhatə dairəsi genişdir. İlk növbədə, şah üsul-idarəçiliyi barədə böyüklərin söhbətləri, əfsanə, rəvayət və nağıllardakı günahkarları dindirmə səhnələri, məişət mərasimlərində məhkəmə səhnələri uşaqların marağını özünə çəkmişdir. Onlar əyləncəli məqamları olduğu kimi oyunlaşdırmaqla müstəqilliyə can atmış, bir-biriləri ilə münasibətlər qurmuş və nizam-intizama alışmışlar.

Oyunun 2500 il əvvəl Azərbaycan-Midiya kəndlərində, yol kənarlarında uşaqların bir yerə toplaşib icra etməsi şəklində yaddaşlarda qorunub saxlanması bir neçə cəhətdən əlamətdardır.

Birincisi, xalq övladlarını görüb-götürən, gözüaçıq böyütmək məqsədilə lap qədim zamanlardan müxtəlif məzmunlu oyun-tamaşarlar yaranmasına şərait yaratmışdı.

İkincisi, uşaqlarda körpə yaşlardan dövlətçiliyin, idarəetmənin sirlərini öyrənməyə maraqla oyanmışdı.

Üçüncüsü, təqlidçiliyi inkişaf etdirməklə uşaqlarda yaradıcılıq qabiliyyətinin formalaşmasına zəmin hazırlamışdı. Əsərdə görünür ki, uşaq şah babası ilə qarşılaşanda məğrurluğunu itirmir və Astiaqın idarəçilik üsulunu oyunlarında olduğu şəkildə təqlid etdiyini, heç bir qayda-qanunu pozmadığını açıq-aydın söyləməyə özündə cəsəret tapır. Əgər Artembarın oğlunu sözündən çıxdığına görə cəzalandırması günah işdirsə, Astiaq gündə yüz belə günah işlədirdi. Homer baba-nəvə toqquşmasını mühafizəkar keçmişlə yeniləşmə tərəfdarı olan gələcəyin mübarizəsi kimi təqdim edərək

yazır:

«Astiaq Kiri nəzərdən keçirib dedi:

– «Böyük hörmət-izzət sahibi Artembarın oğlunu dəhşətli dərəcədə alçaldan oğlan, demək, sənsən? Ey, tam dəyərsiz adamın - çobanın küçüyü, həddini hansı hünərlə aşmısan?»

Oğlan belə cavab verdi:

– «Hökmdar! Bununla tam ədalətli davranmışam. Axı, bizim kəndin uşaqları oyun zamanı məni özlərinin şahı seçmişdilər. Onların arasında bu gədə də var idi. Hamılıqla belə qərara gəlmişdilər ki, həmin rütbəyə hamıdan çox mən layiqəm. Hamı əmrinə tabe oldu, bu işə sözümə baxmadı. Layiqli cəzasını almayınca, əmrimi saya salıb yerinə yetirmədi. Əgər oyunun qaydasını o deyil, mən pozmuşamsa, sənin ixtiyarındayam, layiqli cəzama ver»¹.

Uşağın *yamsılaması təqlidçiliyindən* daha əvvəlki fəaliyyətidir:

– yamsılamada çox hallarda heyvan və quş səsləri, böyüklərin dedikləri sözlər uşaqların tələffüzünə keçir;

– təqliddə isə uşaqlar yaşlı insanların hərəkət, mimika və jestlərini olduğu şəkildə təkrarlayırlar.

Beləliklə, uşaq folklorunun yaranma yollarını müəyyənləşdirərkən üç istiqamət əsas götürülməlidir:

1. Xalq pedaqogikasının ehtiyaclarını ödəmək məqsədi ilə böyüklərin uşaqlar üçün xüsusi folklor nümunələri düzüb-qoşmaları;

2. Folklorun «cəmiyyətin uşaqlıq dövrü»ndə əski inam və etiqadlarla bağlı yaranan nümunələrini (bir sıra əmək nəğmələrinin, mərasimlərdə oxunan şeir parçalarının) tədricən böyüklərin yaddaşından silinib uşaqların repertuarına keçməsi. Bu hadisə ulu əcdadlarımız təbiət hadisələrinin sirlərinə az-çox bələd olmağa başlayandan sonra baş vermişdir. Uşaqlar yaşlılar-

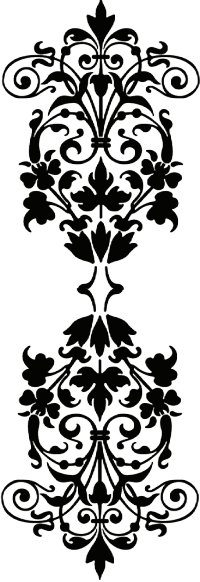
¹Геродот. История, с. 53.

dan aldıkları hazır şeir şəkillərini yaş səviyyələrinə, zövqlərinə uyğun formaya salmışlar.

3. Yamsılamaqla, təqlidmə ilə uşaqların özlərinin yaradıcılıq qabiliyyətinin formalaşması, özünəməxsus şəkildə inkişaf etməsi.

Beləliklə, bayramlarda, mərasimlərdə keçirilən ayinlərin, ilkin əmək proseslərinin, xüsusilə əkinçilik, maldarlıq və ovçuluğun bir sıra əlamətlərinin uşaqlar tərəfindən mənimsənilməsi onları bədii yaradıcılığa sövq etmişdir.

*İkinci fəsil***TOPLANMASI,
NƏŞRİ VƏ ARAŞDIRILMASI**

Uşaq folklorumuzun toplanması- na, nəşrinə XIX əsrin II yarısından baş- lanmışdır. Lakin onun qığılcımları toplanıb nəşr edilməmişdən çox-çox qabaqlar klassik şairlərimizin əsərlərinə düşmüş- dür. Dahi Nizami Gəncəvi «Xəmsə»sində xalq uşaq oyunlarından, sehirlə və heyvanlara aid nağıl motivlərindən gen- bol istifadə etmişdir. Məhəmməd Füzuli «Söhbətül-əsmar» («Meyvələrin söhbəti») alleqorik poemasının mövzusu- nu el arasında geniş yayılan ibrətamiz əhvalatdan götürmüşdür. Məhəmməd Əmani, Qasım bəy Zakir, Abbasqulu ağa Bakıxanov və Seyid Əzim Şirvani kimi sənətkarlar tərəfindən müxtəlif dövrlərdə yazılan mənzum hekayələrdə də xalq təfəkkürünün təsiri özünü göstərir. Bütün bunlar klassik yazılı ədəbiyyatın Azərbaycan folklorundan qidalanması kimi çox qiymətli bir sənət nümunəsidir. Görkəmli söz ustadlarımızın qələmindən çıxan poema, təmsil və mənzum hekayələr nağıl süjetlərinə, folklorun ruhuna nə qədər yaxın olsa da, poetik sistemə, dilinə, üslubuna, və başqa xüsusiyyətlərinə görə xalq yaradıcılığından fərqlənir.

XIX əsrin əvvəllərində Avropada Qrimm qardaşları tərəfindən yandırılan folklor məşəli Rusiya vasitəsilə Azərbaycana keçmişdir. 40-cı illərdən başlayaraq əfsanə, nağıl, lətifə və dastanlarımız müntəzəm olaraq mətbuat səhifələrində özünə yer tapmışdı. Bu dövrdə uşaq folklorundan söhbət gedə bilməzdi. Lakin unutmamalıyıq ki, Azərbaycan folklorunun ilk toplayıcıları, əsasən, məarif pərvanələri idilər. Onlar xalq yaradıcılığına müraciət edəndə, hər şeydən əvvəl, şagirdlərinin yaş səviyyəsinə, biliyinə, zövqünə uyğun, azsözlü, yığcam, lakonik və oyunlarla bağlı nümunələrlə maraqlanırlar, laylaları, tapmacaları, yanıltmaları, düzgüləri, sanmaları böyük həvəslə toplayıb nəşr edirdilər.

Ümumiyyətlə, XIX əsrin II yarısında və XX əsrin əvvəllərində uşaq folkloru nümunələrinə daha çox aşağıdakı mənbələrdə təsadüf edilir:

1. Rus mətbuatında.

2. İbtidai məktəb dərslikləri və qiraət kitablarında.

3. Azərbaycan uşaq mətbuatında.

4. Folklor toplularında.

P.Əfəndiyev «Azərbaycan folklorşünaslığının tarixi» adlı doktorluq dissertasiyasında yazır: «Folklorumuzun ilk nümunələri rus mətbuatında 1820-30-cu illərdə görünməyə başlayır. 1839-cu ildən sonra yavaş-yavaş bu nümunələrin sayı artır. 1840-50-ci illərdə isə müntəzəm olaraq materiallar çap olunur. Azərbaycan folklorunun, demək olar ki, əsas janrlarına dair nümunələr XIX əsr rus mətbuatından toplanıb nəşr edilmişdir. Biz buraya atalar sözü, tapmacalardan başlayaraq iri həcmli dastanlara qədər xalq ədəbiyyatımızın külli miqdarda janrlarına rast gəlirik».

SSKQ / ССКГ- «Сборник сведения о Кавказских горцах» («Qafqaz dağları haqqında məlumat toplusu») məcmuəsində Azərbaycan folkloruna geniş yer ayrılmışdı. Toplayıcı A.Fon

¹Əfəndiyev P. Azərbaycan folklorşünaslığının tarixi (1920-ci ilə qədər). B., ADPU-nun nəşri, 1994, s. 23.

Potto «*Природа и люди Закавказского округа*» («Zaqatala qəzasının təbiəti və adamları») adlı məlumat xarakterli məqaləsi ilə çıxış edir və folklorumuz barədə müəyyən fikir söyləməyə cəhd göstərir. Məqalədə şifahi xalq ədəbiyyatımızın bəzi janırlarının təsvirindən sonra yazılır: «*Nağılı dinləmək, təmsil və tapmacalara qulaq asmaq Zaqatala qəzasının adamları üçün böyük zövq mənbəyidir. Burada xüsusi nağılçılar var. Onlar bütün məclislərə çağırılır, bu və ya digər hadisə ilə əlaqədar nağıl, əhvalat danışirlar. Ən çox yayılan, söylənən nağıllardan aşağıdakıları misal gətirmək olar: ««Dəvənin zirəkliyi», «Tülkü və çaqqal», «Siçanla qurbağanın dostluğu», «Birə və milçək», «Kim hüdüdüsdə o da böyükdür» və s»¹.*

Uşaq folklorumuzun toplanıb nəşr edilməsi sahəsində ən böyük işi QƏXTDM («*Qafqaz əraziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusu*» // **СМОМПК** - «*Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа*») məcmuəsinin yaradıcıları və görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünası Firudin bəy Köçərli görmüşlər. SMOMPK-ın ilk buraxılışından başlayaraq, demək olar ki, hər nömrəsində Azərbaycan uşaq folkloruna yer ayrılırdı. Belə ki, S.P.Zelinski Azərbaycanın qədim İrəvan qəzasının türk qadınlarından eşitdiyi xalq yaradıcılığı incilərini məcmuənin I buraxılışının II bölməsində «*Татарская пословицы, поговорки, загадки и имена женщин*» («*Tatar atalar sözü, məsəl, tapmaca və qadın adları*») başlığı altında verir. Buradakı tapmacalar mövzularının rəngarəngliyi və quruluşu ilə maraq doğurur:

*Bu gün çərşənbədir,
Qəlbimə düşən nədir?
Dəryadan tüstü qalxır -
İçində bişən nədir?*

(Qəlyan)

¹Потто А. Ф. Природа и люди Закавказского округа . ССКГ. выпуск IV, Тифлис, 1870. с. 4.

*Yerir, yerir - izi yox,
Dərə, tərə, düzü yox.
Yayda, qışda balalar,
Dərisi var, üzü yox ¹.*

(Bit)

Aşiq poeziyasının təsiri ilə yaranan bu cür nümunələrlə bərabər uşaqların yaş səviyyəsinə uyğun tapmacalara da rast gəlirik:

*1. Ay gedər,
İl gedər,
Gecə-gündüz
Yol gedər.*

(Su)

*2. Dəryada bir gül bitib,
Adı yox.
Şirinliyindən yemək olmaz,
Dadı yox ².*

(Uşaq)

SOMOMPK-un sonrakı buraxılışlarında toplanan tapmacalar bir sıra keyfiyyətləri ilə sırf uşaq folkloru nümunələridir:

a) Əyləncəli məzmununa malikdir:

*Sarı saqqal!
Uzun hoqqar.
Onu tanımayan
Olsun çaqqal³.*

(Qarğıdalı)

b) Söz oyununu xatırladır:

*Gəl! Gəl!-deyirəm, gəlməz.
Gəlmə! Gəlmə!-deyirəm, gələr. (Dodaqlar)*

¹СМОМПК («Сборник материалов для описания местностей и племён Кавказа»). Выпуск I-XXXVII, Тифлис, 1981-1927. Вп. - I, 1981, с. 55.

²Yenə orada.

³Yenə orada, buraxılış III, bölmə II, s. 50.

Toplayıcı A.İokimov bu tapmaca ilə əlaqədar maraqlı izahat verir: «Gəl» sözündə dodaq samiti «m» yoxdur, ona görə də bu sözün tələffüzündə dodaqlar tapmacada deyildiyi kimi bir-birinə yaxınlaşmaz - «gəlməz». «Gəlmə» sözündə isə «m» dodaq samiti var, ona görə də dodaqlar bir-birinə yaxınlaşar, başqa sözlə, «gələr»¹.

c) Mövzuları uşaq aləminə yaxındır. Daha çox heyvanlara, təbiət hadisələrinə, ev əşyalarına və uşaqların yaxşı tanıdıqları sair şeylərə həsr olunur:

1. *Yol içində qazan qaynar*². (*Qarışqa yuvası*)

2. *Uzun-uzun dərvişlər
Bizim evə gəlmişlər,
O qədər oynamışlar,
Xurt-xəşil olmuşlar*³. (*Yağış*)

3. *Atdan hüündür, itdən alçaq*⁴. (*Yəhər*)

4. *Mən baxıram, o qaçır*⁵. (*Qulaq*)

Məcmuənin səhifələrində xalqımızın uzun əsrlərdən bəri həm nəsrilə, həm də nəzmlə yartdığı ən xarakterik tapmacalara rast gəlirik. Bunlar Azərbaycanın müxtəlif kənd və şəhərlərindən (Şəki, Qazax, Qəbələ, İrəvan, Naxçıvan, Bakı, Şamaxı və s.) toplandığından aid olduğu ərazinin xüsusiyyətlərini və ləhcəsini özündə əks etdirir.

Məsələn:

¹SMOMPK, XVIII buraxılış, II hissə, s. 50.

²Yenə orada.

³Yenə orada, s. 48.

⁴Yenə orada, s. 49.

⁵Yenə orada.

*«Burdan vurur qılıncı,
Dəhnədə oynar ucu».*

İldırım haqqında olan bu tapmaca Nuxada (indiki Şəkiddə) yaşayan Abdulla Əfəndiyevin dilindən yazıya alınmışdır, ona görə də «Dəhnə» sözünün mənası (su yığılan yer anlamındadır, Şəkiddə kənd adıdır) yalnız həmin şəhərdə və oraya yaxın ərazilərdə başa düşülə bilər. Şübhəsiz ki, bu tapmaca Azərbaycanın digər yerlərində işlənərkən «Dəhnə» sözü başqa uyğun ifadə ilə əvəz edilmişdir.

SMOMPK-da uşaq oyun-tamaşaları da toplanıb nəşr edilmişdir. Şəki, Qəbələ, Cəbrayıl, Şamaxı və başqa şəhərlərin tarixi, etnoqrafiyası haqqında yazılan məqalələrin sonunda həmin ərazilərdən toplanan uşaq oyunlarının təsviri verilir. ««Краткая сведения о селение Варташен и его жителей»» («Vartaşen kəndi və onun əhalisi haqqında qısa məlumat») məqaləsində «**Çilingağac**»¹, «**Cüz**»², «**Qur-qur**»³, «**Quşum-quşum**»⁴, «**Beş daş**»⁵, «**Qarr-qarr**» (qarğanın qarıldaması)⁶, «**Xan-xan**»⁷, «**Aşıq-qoz**»⁸, «**Zəngi**»⁹ kimi mütəhərrik oyunlar barədə M.Bejanovun məlumatı olduqca maraqlıdır: «*Zəngi*» *topla oyundur. İştirakçılar iki dəstəyə bölünürlər. İki başlanğıc yeri - «dib» (bu söz məcmuədə rus dilinə «qorodok» kimi tərcümə edilmişdir) müəyyən olunur. Püşkatma yolu ilə oyuna kimin birinci başlaması müəyyənləşdirilir. Sonra hər dəstə öz «dib»inin qarşısında dayanır və növbə ilə oyunçu-*

¹SMOMPK, V buraxılış, s. 228.

²Yenə orada, s. 229

³Yenə orada, s. 229

⁴Yenə orada, s. 226

⁵Yenə orada, s. 230

⁶Yenə orada, s. 232.

⁷Yenə orada, s. 231

⁸Yenə orada, s. 226.

⁹Yenə orada.

lardan biri topu yuxarı atır, digəri onu tutur. Hansı dəstə əvvəl «beş» xal qazansa, onda o biri dəstənin bir oyunçusunu dövrəyə alırlar, başqa bir oyunçunu onun belinə mindirirlər. Bu oyunçu «atlı» adlanır. Beləcə topu yuxarı tullayırlar. Əgər «atlı» topu tutsa, onda onun yoldaşlarının hamısı o biri dəstənin oyunçularının belinə minir, əksinə, tuta bilməsə uduzmuş olur»¹.

Uşaq oyun-tamaşalarının müxtəlif məzmunlu və çalarlı olması toplayıcıların diqqətini özünə çəkmiş, ona görə də böyük həvəslə qələmə alıb çapına nail olmuşlar. Xalqımızın məişətinin ayrı-ayrı sahələrinin, peşə və sənətlərinin (xüsusilə ovçuluq), həmçinin tarixi ənənələrin təqlidi kimi nəzərə çarpan səhnələri azərbaycanlı körpələr, yeniyetmələr kənd və şəhər meydanlarında, küçələrdə, həyət-bacada bir yerə toplaşib canlandırır, həm milli xarakterlərini, həm də bacarıq və istedadlarını nümayiş etdirirdilər. Məcmuədə təsvir olunan oyunlarda ən maraqlı cəhət odur ki, uşaqlar quşların, heyvanların səsini, hərəkətlərini yamsılayırlar. Bu mənada «**Qarr-qarr**» oyununa diqqət yetirək:

«Meydançanın ortasında geniş dairə cızırlar. Uşaqlardan biri həmin dairənin içərisində dayanır, başqa birisi isə onu qoruyur. Ətrafdakı uşaqlar «qarr» - deyə qarğa kimi qarılıdayıb onların üstünə hücum edirlər. Dairənin içərisində dayanan oğlan əlini hücumçulardan birinə toxundursa, oyunu aparmış olurlar»².

Uşaq oyunlarının təsvirinə başqa mənbələrdə də rast gəlirik. Toplayıcılar «**Gizir**», «**Cıdır**», «**Böyük artırma**», «**Kiçik artırma**», «**Qoşa artırma**», «**Xan-xan**» kimi Azərbaycan xalq oyunlarının gürcü uşaqları arasında da geniş yayıldığını yazırlar. Məcmuənin V buraxılışında belə bir qeydə rast gəlirik: «*Yerli qocaların fikrincə, «Artırma», «Cıdır» kimi oyunlar gürcülərə tatarlardan (Azərbaycan türklərindən - kursiv müəllifindir) keç-*

¹SMOMPK, V buraxılış, s. 226.

²Yenə orada, s. 232.

mişdir»¹.

Bəzi oyunlar və oyun-tamaşa nəğmələri birbaşa uşaqların dilindən yazıya alınır. Məcmuənin IX buraxılışındakı «Günəşi çağırmaq» məqaləsində A.İoakimov uşaqlardan eşitdiyi bir oyun-tamaşa nəğməsini təhlil etməyə təşəbbüs göstərir. Məqalə maraqlı məlumatla başlanır: «*Davamlı yağış yağan vaxtlarda Yelizavetpol (indiki Gəncə) şəhərinin müsəlmanlarından eşitmişəm. 13 iyun 1889-cu il*»². Bu qeyd və sonrakı təsvirlərdən aydın olur ki, məqalənin müəllifi Azərbaycan dilini yaxşı bilməklə yanaşı, xalqımızın məişəti, adət-ənənələri, məşğuliyyəti, uşaqların əyləncəsi, oyunları ilə də yaxından tanış imiş. A.İoakimov yazır: «*Yaşadığım evə həyətdən qərribə səslər doldu. Mən bayıra çıxanda gözlərim qarşısında belə bir mənzərə canlandı: bir neçə yerli müsəlman uşağı qafiyəli tatar (türk-Azərbaycan - Q. R) sözlərinin müşayiəti ilə əllərindəki ağacları insafsızcasına yerə döyürdülər. Səs kəsiləndən sonra uşaqlardan biri «Qodu»nu mənə göstərdi. Kəhraba rəngli parça ilə örtülən bu gəlcincik, şübhəsiz, qadın fiqurunu əks etdirirdi:*

- Bu nə kukladır? - sualıma oğlan belə cavab verdi:

- Qodudur (O, gəlcinciği belə adlandırır.)

Mən yenidən soruşdum:

- Qodu nə deməkdir?

- Günəş və ay, - deyə oğlan düşünmədən cavab verdi.

Qodu haqqında başqa heç bir məlumat ala bilmədiyim üçün oğlandan xahiş etdim ki, oxuduğu sözləri mənə diktə etsin. O, mənə aşağıdakı nəğməni yazdırdı:

Qodu, Qodu hay, Qodu, Qodu!

Qoduya salam verdinizmi?

Qodu burdan ötəndə

¹SMOMPK, V buraxılış, s. 212.

²Yenə orada, IX buraxılış, II hissə, s. 128.

*Qırmızı gün(ü) gördün(üz)mü?
Qara toyuq qanadı,
Kim vurdu, kim sanadı?
Göyçalıya getmişdim,
İt baldırımı daladı, -
Yağ verin yağlamağa,
İp verin bağlamağa.
Verənin oğlu olsun,
Verməyənin bir kor qızı olsun!
O da çatlasın, ölsün!»¹*

A.İoakimov bu nəğməni Böyük Vedi kənd məktəbinin müəlimi Vəzirova göstərir və ondan başqa variantını öyrənir:

*Dodu, Dodunu gördünüzmü?
Doduya salam verdinizmi?
Dodu gedəndən bəri
Heç gün üzü gördünüzmü?²*

Nəğmə daha məzmunlu və geniş variantda məcmuənin XVIII buraxılışında çap olunmuşdur. Mətnin əvvəlində isə belə bir qeyd verilmişdir:

«Yağışlı günlərdə Nuxa (indiki Şəki - R.Q.) şəhərində azərbaycanlı uşaqlar həyatbəhəyət gəzərək bu nəğməni oxuyurlar. Buna görə onlar ev sahiblərindən pul, soğan, düyü, yağ, qənd və s. alırlar:

I nəfər
*Qodu, qodu, dursana!
Çömçəni doldursana!
Qodunu yola salsana!*

¹SMOMPK, IX buraxılış, II hissə, s. 128.

²Yenə orada, s. 129.

Hamı (xorla)

Allah! Allah!

I nəfər

*Qodu palçığa batmışdı,
Qarmaladım, çıxartdım.*

Hamı

Allah! Allah!

I nəfər

*Qara toyuq qanadı,
Kim vurdu, kim sanadı?
Eşik-eşik gəzəndə
Baldırım ot daladı.*

Hamı

Allah! Allah!

I nəfər

*Dağda dana böyürdü,
Yengə ana yüyürdü.
Yengə ana çatınca.
Gəlin oğlan doğurdu*.*

Hamı

Allah! Allah!

I nəfər

*Verənin oğlu olsun!
Verməyənin kor qızı!
Adı Fatma olsun!*

*Məcmuədə «doğurdu» əvəzinə «qayırdı» getmişdir.

*Qaşları çatma olsun!
O da çatdasın ölsün!..*

*Hamı
Allah! Allah!!*

A.İoakimov nəğmənin əldə etdiyi variantlarını bir-biri ilə müqayisə edərək bildirir ki, «*İkinci nəğmə («Dodu» sözü ilə başlanan) Qarabağ ləhcəsinin xüsusiyyətlərini əks etdirir*». Onun fikrincə, «*Qodu*», yaxud «*Dodu*» büt-pərəstlərin hansı tanrısının adıdır, gəlincik isə bu tanrını nümayiş etdirən bütdür... *Qodu, yaxud Dodu ilə günəş də yoxa çıxır*».²

Müəllif maraqlı mülahizə irəli sürməklə uşaq nəğmələrinin qədim kultlarla, rituallarla bağlılığını təsdiqləməyə çalışır. Uşaqlarla söhbətdə «Qodu» sözünün «günəş» və «ay» mənasında işləndiyinə işarə edilir. Bu fakt göstərir ki, Azərbaycan türklərinin ilkin inanclarında iki göy cisminə güclü inam, etiqad olmuşdur. A.İoakimovun «Qodu»nu büt-pərəstlərin tanrısının adı kimi təqdimi mübahisəli səslənsə də, uşaq folklorunda işlənən mifopoetik məfhumların ilk şərhli olaraq qiymətlidir. Nəğmələrdə mifoloji obrazın xalq arasında üç şəkildə - «Qodu», «Dodu» və «Güdü» (F.Köçərlinin variantında) kimi işlənməsi onu sübut edir ki, Günəş kultu geniş arealda yayılmış və çoxsaylı tayfa, qəbilə birləşmələri tərəfindən əsas tanrı hesab edilmişdir. Lakin sözlərin eyni zamanda iki göy cismi ilə əlaqələnməsi toplayıcının yanlış qənaətidir. Çünki ilkin türk inanc və mifoloji görüşlərində Günəşlə Ay dəqiq və fərqli funksiyalara malikdir. Onların fəaliyyət dairəsi heç vaxt üst-üstə düşmür. Şübhə yoxdur ki, qor // qod // qodu // dodu // güdü // günəş keçidləri tarixin uzun proseslərində baş vermiş və ilkin çağlarda «od» anlamını daşı-

¹SMOMPK, XVIII buraxılış, II hissə, s. 47.

²Yenə orada, IX buraxılış s. 129.

mişdir. Ola bilsin ki, əvvəl yağışlı günlərdə Qoru – günəş tanrısını köməyə çağırırdılar. Mərasim nəğməsi uşaqların repertuarına keçəndən sonra təhrif edilərək «Qodu // Dodu» şəklinə düşmüşdür. Birbaşa Günəşə müraciətlə oxunan «Gün çıx...» nəğməsində təbiətdəki bütün varlıqlar Günəşin övladları hesab edilir.

Qəribədir ki, Şəki uşaqlarının dilindən yazı yaddaşına köçürülən «Qodu» nəğməsində uşaqlar əvvəl Qodunu soraqlayır, sonra özlərini də Qodu adlandırır camaatdan pay diləyirlər. Burada uşaqlar Qodunun – Günəşin funksiyasını öz üzərlərinə götürür, gerçək həyatda baş verənləri (*yengə ana çatanadək gəlinin oğlan doğması*) Qodu ilə bağlayır və eləcə də Qodu ilə hesablaşmayıb onları pəysiz yola salanlara qarşı yağdırır, elələrinin «qaşları çatma qızlarının çatlayıb ölmələrini» arzulayırlar. Əslinə baxanda, sonuncu çox ədalətsiz hökmdür. Doğrudur, nəğmədə bütün məsələlər yumorla yoğrulur. Bizcə, bu cəhət nəğməyə sonradan uşaqlar tərəfindən gətirilmişdir.

Nəğmənin ilkin varianlarında «kor qız Fatma» deyəndə «Gün çıx, çıx, çıx» çağırışındakı Günəşin «keçəl qızı» nəzərdə tutulurdu. Deməli, «Qodu» nəğməsində pay verməyənin qızından söz getmir. Bu, «*Keçəl qızı evdə qoy, Saçlı qızı götür çıx*» qənaətinin tərsinə söylənməsidir, başqa sözlə, uşaqlar bildirirlər ki, pay verməyənlərin günü həmişə buludla, dumanla (günəşin keçəl qızıyla) keçsin, onlar günəş şüasına (günəşin saçlı qızının üzünə) həsrət qalsınlar.

Təsadüfi deyil ki, pay verənin oğlunun dünyaya gəlməsi istənilir. Bu motiv (kasıblara, imkansızlara, əl açıb dilənənlərə yardım edənlərə el alqışını tanrının eşidib övlad bağışlaması motivi) əski inanclarda və «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunda da özünə yer alır. Beləliklə, «Günəşi çağırmaq» məqaləsinin əhəmiyyəti ondadır ki, Azərbaycan uşaq folkloru ilk dəfə birbaşa uşaqların dilindən yazıya alınır, variantları və rusca tərcüməsi ilə birlikdə təqdim olunur, eləcə də təhlilə cəlb edilir.

A.Zaxarov bir neçə uşaq folkloru janrını (nağıl, dolama, oyun və oyun nəğməsi) Şamaxı məktəblilərindən eşitdiyini yazır. Təəssüf ki, topladığı nümunələri yalnız rus dilində və ciddi təhriflərlə çap etdirir. O, «*Народные обучение у Закавказских мамар*» («*Zakavkaziya tatarlarının xalq təhsili*») adlı iri həcmli məqaləsində mollaxanalarda sürən özbaşınalığı təsvir edir: «*Molla uşaqların gətirdiyi yemiş, çörək, pendir və meyvənin bir hissəsini özünə götürür, axşam evinə aparır, uşaqlarına yedirir, artığını isə arvadı qonşulara satır*»¹.

Bu hadisə uşaqların şifahi şəkildə düzüb-qoşduğu nəğmədə öz ifadəsini aşağıdakı şəkildə tapmışdır:

*Мулла Д., мулла Б. –
варвары,
Испачкали свои туман-шарвары...
Отняли у учеников чурек и фрукты,
И сами насытились, и другим продали*².

Orijinal mətn əslində aşağıdakı şəkildədir:

*Molla Dadaş, molla Bəşir qatırdı,
Hər ikisi tumanına batırdı.
Uşaqların yeməyini əllərinnən alıllar,
Tıxanırlar, qalanını qonşulara satıllar.*

Bu cür dolamalar mollanın köməkçisi «xəlfə»nin də ünvanına da söylənirdi.

Uşaqlar səhərlər mollaı başqa məzəli sözlərlə qarşılayırdılar.

*Из лесу медведь идет,
Двойник муллы идет*³.

¹SMOMPK, XVIII buraxılış, II hissə, s. 47.

²SMOMPK, IX buraxılış, s. 18.

³Yenə orada, s. 19.

Dolamanın Azərbaycan dilində qarşılığı indi də bir sıra rayonlarda yaşamaqdadır:

*Meşədən ayı gəlir,
Mollanın tayı gəlir.*

A.Zaxarov uşaqların məşğuliyyəti və əyləncələri barədə də söhbət açır. Dərslər arası tənəffüslərdə, yaxud molla çıxıb bir yere gedəndə «xəlfə» uşaqlara ya nağıl danışır, ya da onlar iki dəstəyə bölünüb oynayırlar. Sonra oyunun rus dilinə tərcümə olunmuş mətni verilir:

I группа:

– Обножи мечь!

II группа:

– Обножила мечь.

I группа

– Натяни лук.

II группа:

– Натянила лук.

I группа:

– Преступника поймала!

II группа:

– Раздави его, застрели его!

I группа:

– Взятки обещает.

II zəynna:

– *Пришли ко мне¹.*

Nəğmənin əvvəli məşhur «Bənövşə» oyununda bu gün də oxunur.

I dəstə:

– *Qiy qılinc! Qiy qılinc!*

II dəstə:

– *Qıyma qılinc.*

I dəstə:

– *Ox atdım.*

II dəstə:

– *Oğru tutdum².*

Ardı əhəmiyyətini itirdiyi üçün başqa şəkklə düşmüşdür. Diqqət edilsə, A.Zaxarovun söhbət açdığı hadisələrə – rüşvətxorluğa işarə olunduğu aydınlaşır. «Bənövşə» oyununda «oğru tutmaq» şərti mənə daşıyır, yəni dəstə üzvlərindən biri o biri dəstənin yaratdığı «çəpəri» yara bilmir, «tutulur». A.Zaxarovun qeydə aldığı variantda isə, əksinə, «oğrunun parçalanması, güllələnməsi» tələb edilir. Oğru rüşvət vəd etdiyi üçün başçı onu yanına çağırır və «günahından» keçir.

A.Zaxarov uşaqların bir-birinə danışdıqları üç nağılın rusca tam mətnini verir: birincisi, məcmuənin sonrakı buraxılışlarında Azərbaycan türkcəsində çap olunan «Qarı», ikincisi, F.Köçərlinin «Balalara hədiyyə» toplusunda rastlaşdığımız «Xoruz və pad-

¹SMOMPK, IX buraxılış, s. 38.

²Qarı nənə və övladları.(Tərtib edən B.Şahsoylu). B., 1986, s. 7.

şah», üçüncüsü isə «Şah Xoruz»dur. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, anası milliyyətcə erməni olan A.Zaxarov folklorumuza heç də həmişə qayğı ilə yanaşmamışdır. Onun SMOMPK məcmuəsində çap etdirdiyi nağıllar içərisində elələrinə rast gəlik ki, düşünülmüş şəkildə hadisələr üzərində düzəlişlər aparılır: guya Azərbaycan türkləri qonşuluqda yaşayan ermənilərə qarşı xəyanətkar tədbirlər həyata keçirirlər. Bu məsələyə tədqiqatçı A.Əfəndiyevanın «XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində rus dilində nəşr olunmuş Azərbaycan xalq nağılları»¹ mövzusunda namizədlik dissertasiyasında daha ətraflı aydınlıq gətirilmişdir.

Ümumiyyətlə, **Azərbaycan folklorunun toplanması, nəşri və başqa dillərə tərcümə edilməsinin tarixi eyni vaxta - XIX əsrin 30-cu illərinə təsadüf edir.** Avropada meydana gələn folklor nəzəriyyələrinin, xüsusilə, «Mifoloji məktəb»in tərəfdarları keçmiş çar imperiyasında yaşayan xalqların folklorunu yazıya alıb müxtəlif məcmuələrdə nəşr etdirmiş, sonralar bu işə yerli ziyalıların qoşulması nəticəsində külli miqdarda əsatir, əfsanə, nağıl, dastan, lətifə, atalar sözü, aşıq poeziyası və uşaq folkloru nümunələri işıq üzü görmüşdür.

İlk növbədə, rus dilinə tərcümə edilib, bəzi hallarda orijinal mətni ilə birlikdə mətbuatda çap olunan folklor nümunələri Azərbaycanda folklorşünaslıq elminin meydana gəlməsinə təkan vermişdir.

Son illərdə respublikamızda işıq üzü görən elə bir folklor toplusu göstərmək olmaz ki, XIX əsr boyu rus mətbuatında çıxan Azərbaycan xalq yaradıcılığı nümunələrinə müraciət etməsin. O nümunələrin sistemləşdirilib araşdırılması aktual məsələlərdən biridir. Ona görə ki, xalqımıza aid olan bir çox folklor nümunələrini öz adlarına çıxan, rus dilində çap etdirdikləri bir sıra sanballı

¹Əfəndiyeva A. XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində rus dilində nəşr olunmuş Azərbaycan xalq nağılları (toplama, tərcümə və nəşr məsələləri). Namizədlik dissertasiyası. B., 1998.

məcmuələrə, toplulara¹ salıb ağızdolusu xalqının şifahi xalq yaradıcılığından danışan mənfur, «plagiat» qonşularımızın əməlləri barədə həqiqət üzə çıxarılmalıdır. Həmin dövrdə rus mətbuatında çap olunan folklor nümunələri içərisində nağıllar sayının çoxluğuna və mövzu dairəsinin genişliyinə görə seçilir.

Azərbaycan xalq nağıllarının, o cümlədən uşaq nağıllarımızın hələ yüz əlli il öncə toplanıb rus dilinə çevrilməsi, nəşri və minlərlə müxtəlif millətlərdən olan oxucuları valeh etməsi göstərir ki, xalq istək və arzularını, məişətini, dünyabaxışını uzun əsrlər boyu məharətlə yaratdığı nağıllarında əks etdirə bilmişdir.

SMOMPK məcmuəsində toplanan uşaq nəğmələrinin əksəriyyəti azyaşlı qızların dilindən yazıya alınmışdır. Bu cür nəğmələrə, daha doğrusu, oyunlarla əlaqədar oxunan sanamalara, düzgülərə ən çox XVIII buraxılışında təsadüf edilir. A.Kalaşev yazır ki, «Tatar (Azərbaycan - R.Q.) xalq mahnısı «Can gülüm, can, can» bütün Zaqafqaziyada məşhurdur»². Təsadüfi deyil ki, həmin nəğmə erməni uşaqlarından Azərbaycan türkcəsində toplanılmışdır:

Can gülüm, can, can!
Özün şirvanni, sultan qızı!

Vəsfı-hal «Yerin çiçəyi, göyün ulduzu» - misraları ilə başlanır, deyişmə şəklindədir. Oynaqlığı, əyləncəliyi ilə erməni uşaqlarının repertuarına daxil olsa da, uşaq folkloru hesab edilə bilməz. Məzmununa görə daha çox həddi-buluğa çatmış gənclər üçün xarakterikdir. Çünki uşaqların yaş səviyyəsinə uyğun gəlməyən misralarla doludur. Məsələn:

¹ Вах «Армянский фольклор». Л., Художественная литература, 1971. *Kitabda bir çox nağıllarızı və hətta «Mus-mus» deyincə, Mustafa de» kimi atalar sözü və məsəllərimizi ermənilər öz adlarına çıxmışlar.*

² SMOMPK, XVIII buraxılış, II hissə, s. 4.

«*Qolun boynuma sal, qız...*»
«*Hamı cüt-cüt yatallar...*»
«*Cüt məməsin dişlərəm...*»
«*Gecə gəl qoynumda yat...*» və s.

Folklorşünaslar (P.Əfəndiyev, T.Fərzəliyev, İ.Abbasov) doğru olaraq «Can gülüm, can-can» şeirini vəsfi-hal hesab etmiş və uşaq nəğmələri sırasından çıxarmışlar¹.

Bir cəhət maraqlıdır ki, toplayıcılar XIX əsrin 80-90-cı illərində rus mətbuatında uşaqlar üçün yaradılan xüsusi folklor nümunələrinə tez-tez müraciət edirdilər. SMOMPK məcmuəsinin səhifələrində müntəzəm olaraq:

«*Азербайджанские детские песни*» («Azərbaycan uşaq nəğmələri»),

«*Детские игры*» («Uşaq oyunları»),

«*Детские сказки*» («Uşaq nağılları») -

başlıqları altında orijinal əsərlər görünürdü. Bu məfhumlar ədəbi aləmdə özünə vətəndaşlıq hüququ qazanırdı.

«*Uşaq nəğmələri*» adı altında ən çox düzgülər toplanırdı. Toplayıcılar xalqdan eşitdikləri nümunələri çap etdirməklə kifayətlənmir, yeri düşəndə onların yaradıcıları, ifaçıları və uşaqların məişətində işlənməsi barədə məlumatlar verirdilər. Belə ki, «Əlimi bıçaq kəsibdi» düzgüsü ilə əlaqədar olaraq qeyd olunurdu ki, «adətən, körpə qızlar oxuyurlar»².

«*Üşüdüm ha, üşüdüm*» düzgüsünün əvvəlində yazılan izahat isə yanlışdır: «Qış aylarında oğlanlar tullanaraq və nəfəsləri ilə əllərini isidərək birlikdə ifa edirlər»³. A.İoakimov düzgünün ilk misrəsini hərfi mənada başa düşdüyü üçün bu nəticəyə gəlmiş və rus dilinə də «*Холодно мне, холодно*» şəklində tərcümə etmişdir.

¹Xalq ədəbiyyatı. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası, toplayıb tərtib edənlər: T.Fərzəliyev və İ.Abbasov. B., Elm, 1982, s. 475.

²SMOMPK, XVIII buraxılış, II hissə, s. 56-67.

³Yenə orada, s. 45.

Əslində, bu ifadə «*Quş idim ha, quş idim*» başa düşülməlidir.

A.İoakimovun sanamaların müşayiəti ilə aparılan oyunlarla bağlı məlumatı isə doğru və əhəmiyyətlidir: «*Kiçik yaşlı uşaqlar dövrə vurub əyləşirlər. Onların biri sanamanın sözlərini qısa fasilələrlə oxuyur. Belə ki, hər kəlməni tələffüz edərkən növbə ilə əlini bir yoldaşının dizinin üstünə qoyur. Sanamanın axırın-cı sözünü deyəndə onun əli kimin dizinin üstündə olsa, o uşaq üzü aşağı uzanır. Yoldaşları isə bir-bir yanaşıb yumruqla onun kürəyinə vururlar. Bundan sonra oyun bu qayda üzrə davam etdirilir. Özü də artıq sanamanı «döyülən» uşaq oxumağa başlayır»¹. Qeyddən sonra «*İynə-iyənə*», «*Əmimoğlu*», «*Motal-motal*» sanamalarının həm Azərbaycan türkcəsində mətni, həm də rusca tərcüməsi verilir. «*A qıza, qıza, Nərgizə*» düzgüsü kiçikyaşlı qızların repertuarından götürülmüşdür. Bu nəğmə böyüklərdən uşaqlara keçən folklor nümunələri sırasında durur. B.Şahsoylu bu barədə yazır: «Balaca qızların oxuduqları oyun-mahnısı da, görünür, keçi ilə bağlı mərasimlərin qalığıdır»².*

A.Kalaşev şəkilli Abdulla Əfəndiyevin dilindən yazıya aldığı laylaları «*Калыбелные песни*» («Beşik nəğmələri») adlandırır². Həmin laylalar poetik strukturu etibarlı ilə maraq doğurur. Məsələn:

A	Balam kiçikdi, -qoy böyük olsun!	10
A	Dörd yanını güllər bürüsün.	9
B	Layla deyim, sən yatasan,	8
B	Qızıl güllərə batasan.	8
C	Layla, balam, layla!	6

Göründüyü kimi, şeirdə heca vəzninin tələbləri hər misradan bir pozulur. Laylalarda misralar A, A, B, A - şəkildə qafiyələndiyi halda, bu prinsipə də əməl olunmur. Qeyri-sabit

¹SMOMPK, XVIII buraxılış, II hissə, s. 57.

²Qarı nənə və övladları. Tərtib edəni B.Şahsoylu, B., 1986, s. 29.

quruluşlu laylalara başqa mənbələrdə təsadüf edilmir. Bizə belə gəlir ki, bu cür nümunələr bir neçə laylanın, yaxud digər xalq nəğməsinin ayrı-ayrı hissələrini özündə birləşdirir. Ola bilsin ki, on və doqquz hecalı əvvəlinci iki misra hansısa xalq mahnısına uyğun qurulmuşdur. Müxtəlif toplularda eyni formada nəşr edilən layla ilə A.Kalaşevin topladığı nümunənin son üç misrası arasında yaxınlıq göz qabağındadır:

*Layla dedim, yatasan,
Qızıl gülə batasan.
Qızıl gülün içində
Şirin yuxu tapasan.
Balam layla, a layla!
Gülüm layla, a layla!¹*

A.Kalaşevin topladığı nümunələr laylaların xalq arasında hələ tam formalaşmamış şəkilləridir. Şübhəsiz, bunlar sonralar bayatılarının təsiri ilə sabit struktura - qəlibə salınmışdır. SMOMPK-dakı nümunələrin özündə də bu prosesin getdiyini görmək mümkündür:

<i>A</i>	<i>Laylası var - aşı, daşı,</i>	<i>8</i>
<i>A</i>	<i>Məməsi var - mərmər daşı.</i>	<i>8</i>
<i>A</i>	<i>Anası qaravaş,</i>	<i>6</i>
<i>A</i>	<i>Atası çöllər quşu,</i>	<i>7</i>
<i>B</i>	<i>Layla, balam, layla!²</i>	<i>6</i>

Laylada artıq dörd misra bir-biri ilə həmqafiyədir. Misralarda hecaların sayının qeyri-bərabərliyi laylanın müəyyən musiqi havası ilə oxunmasından irəli gəlir. Aşağıdakı layla məlum quruluşa

¹SMOMPK, XVIII buraxılış, II hissə, s. 37.

²Xalq ədəbiyyatı. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası, toplayıb tərtib edənlər: T.Fərzəliyev və İ.Abbasov. B., Elm, 1982, s. 475.

daha yaxındır:

A	<i>Sən yatasan beşikdə,</i>	7
A	<i>Mən oturum keşikdə,</i>	7
A	<i>Qul-qaravaş eşikdə,</i>	7
B	<i>Layla, balam, layla!¹</i>	6

Cəbrayıl qəzasının Xanımbulaq kənd sakini Rza Mirzəyevdən toplanan «Ananın ölmüş uşağı üçün oxuduğu nəğmələr»in quruluşu isə bayatların poetik strukturunun eynidir:

*Bağında turac banlar?
Onun dilin kim anlar?
Balam əlimdən getdi,
Qoymayın müsəlmanlar!
Şirvanın küçələri,
Bannamaz beçələri.
Mən sənsiz necə yatım
Bu uzun gecələri?²*

Məcmuədə ana nəğmələrindən biri haqqında maraqlı məlumat dərc olunmuşdur:

«Adətən, ana, nənə, yaxud qulluqçu qadınlar oyunu uşaqlarla birlikdə icra edirlər. Körpə hər iki əlini anasının dizinin üstə qoyur. Ana şəhadət barmağını növbə ilə onun bu və ya digər əlinə toxundurur. O, oxuduğu nəğmənin sözlərini beləcə, hərəkətlərinə uyğun hecalara bölərək tələffüz edir. Axırını «çək şunu» sözlərində körpənin əlindən vurur. Uşaq əlini cəld çəkib gizlədir. Elə ki, uşaq hər iki əlini gizlədir, anası onları tutub iynəyir və deyir:

¹SMOMPK, XVIII buraxılış, II hissə, s. 38.

²Yenə orada, s. 55.

*-Qızılgülüm, bənövşəm, inciçiçəyim.
Uşaq bu cür əzizlənilib-oxşanmadan fərəhlənir, anasından
oyunu təzadən başlamağı tələb edir»¹.*

Qadınlar bu oyunu icra edərkən «**Əlim, əlim, kəpənək**»
düzgüsündən istifadə edirlər:

*Əlim, əlim, kəpənək,
Güldən çıxan kəpənək.
Kəpənəyin içinə,
Süleymanın saçına.
Getdim Hələb yoluna,
Saldım, soldum soluna.
Hələb yolu cəm bazar,
İçində meymun gəzər.
Meymun məni qorxutdu,
Qulaqların sağırtdı.
Sağım, solum sarımsaq,
Saxla bunu, çək şunu².*

A.İoakimov bildirir ki, «*bu oyun Zaqaqqaziyada yaşayan
arzrumlular arasında daha geniş yayılmışdır*»³.

Beləliklə, SMOMPK-da toplanan Azərbaycan uşaq folkloru
nümunələri zənginliyi və rəngarəngliyi ilə XIX əsr folklorşünas-
lığımızın nailiyyəti sayıla bilər. Lakin bəzi hallarda toplayıcıların
diqqətsizliyi üzündən tapmaca, düzgü, layla və uşaq nəğmələrinin
mətnlərində nöqsanlara da yol verilirdi.

Belə ki, çap olunan nümunələrdə fikir və ifadə yanlışlığına
təsədüf edilir. Məsələn:

¹SMOMPK, XVIII buraxılış, II hissə, s. 55.

²Yenə orada, s. 74.

³Yenə orada, s. 73.

*Yağ gətirin, yağlayaq,
Bal gətirin, ballayaq,
Dəsmal gətirin,
dəsmallayaq...¹*

Son misra xalq arasında «*Dəsmal gətirin, bağlayaq*» kimi işlənir.

Nədənsə, «Qarı» nağılında «Sən nə güclüsən?» sorğusu «Sən nə bərxsən?»² - şəklində qeydə alınmışdır. Dialoqların məzmunundan görünür ki, bu ifadə yerində deyil. Çünki günəşə, buluda, yağışa «bərxsən» demək olmaz.

*Sənə qurban ellərimdən,
Küləklərdən, yellərdən.
Allah balamı saxlasın
Ağır aylar, illərdən.
Layla, balam, layla³.*

Bu laylanın birinci misrasında «ellərimdən» deyil, «ellərdən», sonuncu üç misrası isə aşağıdakı şəkildə olmalıdır:

*...Tanrı səni saxlasın
Ağır aylar, illərdən.
Layla balam, a layla.
Körpə balam, a layla!*

Azərbaycan uşaq folkloru nümunələrinin rus dilinə tərcümə olunmuş mətnlərində məzmun yanlışlığı daha qabarıq nəzərə çarpır. Məsələn: «Laylası var aş, daşı...» misrası «*Баїбаї у него есть много...*»⁴, «A teşti, teşti, teşti...» isə «*Эй маз, маз, маз...*»⁵ şəklində tərcümə olunmuşdur. Bəzi sabit söz birləşmələrinin

¹SMOMPK, XVIII buraxılış, II hissə, s. 75

²Yenə orada, s. 45.

³Yenə orada, s. 58.

⁴Yenə orada, s. 39.

⁵Yenə orada, s. 37.

qarşılığını tapmaq əvəzinə hərfi tərcüməsini vermişlər. Ümumiyyətlə, sanamaların və düzgülərin rusca çevrilməsinə ehtiyac yoxdur. Ona görə ki, cümlələr arasında əlaqə qırıldığından, bir çox misraların arxasında mifoloji obrazlar və hadisələr gizləndiyindən başqa dildə gülməli səslənir. Tapmacaların cavablarının təkcə rusca olması da dolaşılıq yaradır. Lakin bu çatışmazlıqlarına baxmayaraq SMOMPK məcmuəsi Azərbaycan uşaq folklorunu özgə xalqlar arasında yayan ilk mənbə kimi də olduqca qiymətlidir.

XX əsrin ortalarında Azərbaycanın kənd və şəhərlərində orta əsr ətaləti hökm sürən mollaxanaların əksinə olaraq yeni tipli ibtidai təhsil ocaqları açılmışdı. Bu məktəblərdə şagirdlərə dünyəvi elmlər haqqında biliklər verməklə yanaşı, yazılı və şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri də öyrədilirdi.

Uşaqların savadlanmasında, mənəvi cəhətdən sağlam yetişməsində XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində çapdan çıxan müntəxabat, əlifba və qiraət kitablarının böyük rolu olmuşdur. Dərsliklərə uşaqların yaş səviyyəsinə, biliyinə uyğun folklor nümunələrinin salınması təsadüfi deyildi. Hər şeydən əvvəl, xatırlamaq lazımdır ki, tərtibçilərin əksəriyyəti zəhmətkeş xalqın içərisindən çıxmışdı. Onlar özləri uşaqlıqda el ağsaqqallarından eşitdikləri nağıl, layla, atalar sözü, tapmaca, yanılmac və nəğmələrlə tərbiyələnmişdilər. Bu dövrdə işıq üzü görən dərsliklər çoxdur. Burada yalnız səhifələrində uşaq folkloru nümunələrini əks etdirənlərdən söhbət açacağıq. Belələrinə misal olaraq: 1. A.Çernyayevski və S. Vəlibəyovun «Vətən dili» (II hissə, I nəşr, Tiflis, 1888); 2. R.Əfəndiyevin «Uşaq bağçası» (I nəşr, İstanbul, 1898 və IV nəşr, Bakı, 1912), «Bəsürətül-ətfal» (Bakı, 1901); 3. M.Mahmudbəyov və başqalarının «İkinci il» (Bakı, 1908 və 1912-ci il nəşrləri); 4. A.Şaiqin «Uşaq gözlüyü» (Bakı, 1910 və 1919-cu il nəşrləri), «Gülzar» (Bakı 1912); 5. Mirzə Abbas Abbaszadənin «Birinci il tatar əlifbası» (IV nəşr, Bakı, 1913) və 6. A.Əfəndiyevin «Son türk əlifbası»nı (Bakı, 1919) göstərə bilərik.

Dərsliklərə diqqət etdikdə görürük ki, tərtibçilər uşaq folkloru nümunələrini, əsasən, iki mənbədən götürmüşlər. Belə ki, 1912-ci ilədək çap olunanlarda («Vətən dili» istisna edilməklə) SMOMPK-dakı tapmaca, oyun, nəğmə mətnləri təkrarlanır. 1912-20-ci illər arasında çıxan dərsliklərə isə bəzi uşaq folkloru nümunələri (bura dərsliklərin təkrar nəşrləri də daxildir) F.Köçərlinin «Balalara hədiyyə» toplusundan götürülmüşdür. Məsələn, «Uşaq gözlüyü»nün ilk çapına (1910) məşhur «Balalara hədiyyədə» getmiş «Çoban» nəğməsi salınmamışdır. 1919-cü il nəşrində isə bu nəğməyə rast gəlirik. Həmin şeir Abdulla bəy Əfəndizadənin «Son türk əlifbası» kitabının da 1919-cu il nəşrinə (səhifə 25) yol tapmışdır. Yaxud «Balalara hədiyyədə» rastlaşdığımız «Heyvanların bəhsi» ilə («İnək, öküz və camış») «Birinci il tatar əlifbası»nın IV nəşrində (səhifə 14) rastlaşırıq. Lakin dərsliklərə təkcə məlum nümunələri təkrar çap edən vəsait kimi baxmaq olmaz. Ona görə ki, burada SMOMPK-da və «Balalara hədiyyədə» olmayan, daha doğrusu, ilk dəfə işıq üzü görən uşaq folkloru nümunələrinə az da olsa, təsadüf edilir.

Məlumdur ki, «**Vətən dili**» dərsliyi SMOMPK məcmuəsinin Azərbaycan uşaq folkloru nümunələrini əks etdirən əsas buraxılışlarından (IX, XIII, XVI, XVIII) qabaq çap olunmuşdur. Buna görə də A.O.Çernyayevski və S.Vəlibəyovun dərsliyə saldıqları tapmacalar, yanılmaclar və bitkilərin deyişməsi - «Buğda və darı» şeiri ilə, demək olar ki, uşaq folklorumuzun toplanması, nəşri tarixi başlanır. Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin müfəttişi vəzifəsində işləyərkən *Aleksey Osipoviç Çernyayevski* kənd və şəhərlərimizi qarış-qarış gəzib şagird toplayırdı. Bu zaman yerli uşaqların məişəti, oyunları, məşğuliyyəti, əyləncəsi və şifahi yaradıcılığı ilə də maraqlanırdı. F.Köçərli yazırdı ki, «Çernyayevki sadə xalqın və uşaqların danışdığı Azərbaycan dilini yaxşı bilirdi. Azərbaycan xalq məsəllərini heç kəs öz danışığında onun qədər yerli-yerində işlətmirdi»¹.

¹Köçərli F.Ə. Seçilmiş əsərləri. Tərt. və qeydlər: K.Talıbzadə, N.Məmmədov, Azərbaycan SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu. B., 1963, s. 42.

A.Çernyayevskinin uşaq folkloru toplamaq sahəsindəki fəaliyyətini Y.V.Çəmənəminli də yüksək qiymətləndirirdi: «Folklorun ayrı-ayrı parçaları ilk dəfə olaraq məktəb kitabları vasitəsi ilə geniş kütlə arasına yayılmışdır. Bu yolda da Çernyayevskinin «Vətən dili» ilk təşəbbüsüdür»¹. «Vətən dili»ndə toplanan tapmacaların əksəriyyəti xalqın dilindən qeydə alınmışdır, bir qismi isə tərtibçilər tərəfindən yaradılmışdır. Xalq tapmacaları nəsr və nəzmlə olmaqla yanaşı məişətdə işlənən əşya, heyvan, quş, bitki, təbiət hadisələri və səma cismlərinə aiddir:

Ümumiyyətlə, «Vətən dili»ndəki tapmacaları iki yerə ayırmaq olar:

I. XALQDAN TOPLANANLAR:

Məsələn:

7. *Altında qazan qaynar,
Üstündə ocaq yanar*². (*Qəlyan*)

8. *O yanı çəpər,
Bu yanı çəpər -
İçində atlı çapar*³. (*Nehrə*)

9. *Özü bir qarış,
Saqqalı iki qarış*⁴. (*Sirkə*)

22. *Bizim evdə dörd gəlin var,
Dördü də bir boydadır*⁵. (*Otağın küncləri*)

¹Çəmənəminli Y.V. Əsərləri. III cild, B., Azərənəşr, 1977, s. 80.

²Vətən dili. Müəllifləri A.Çernyayevski və S.Vələbəyov, I nəşr, II hissə, Tiflis, 1988, s. 11.

³Yenə orada.

⁴Yenə orada, s. 12.

⁵Yenə orada, s. 22.

23. *Bu yanı daş,
O yanı daş -
İçində qırx-əlli baş¹. (Ev, və ya hamam)*

25. *Altı hovuz* içərlər,
Üstü zəmi biçərlər². (Qoyun)*

Xalqdan toplanan tapmacalar quruluşu və məzmunu etibarlı ilə rəngarəngdir. Bir qismi nəslrlə, digər qismi nəzmlə yaradılmışdır. Əsasən, məişətdə işlənən əşya, heyvan, quş, bitki, ağac, ot, təbiət hadisələri və səma cismlərinə həsr olunmuşdur. Əksəriyyəti əyləncəli xarakterdə qurulmuşdur. Belə ki, aid olduğu əşyanın əlamətləri elə şəkildə sadalanır ki, ilk baxışda gülüş doğurur.

O nədir ki, «*özü bir qarışdır, saqqalı iki qarış*»?

Yaxud «*bizdə bir kişi var, üç dişli var*» - deyər soruşanda uşaq təbəssümünü gizlədə bilmir. O dəqiqə nəzərində bədəni bir qarış, saqqalı iki qarış olan qərribə məxluq canlanır. Üç dişli kişi daha gülməli görünür. Uşaq müqayisələr aparıb tapmacanın cavabını tapır və qərribə təsvirin əsl mahiyyətini anlayır. Bu mənada «*Vətən dili*» dərslisi şagirdlərə böyük sevinc bəxş etmişdi.

A.O.Çernyayevski tapmacaların cavablarını dərslinin sonunda nömrəsinə əsasən verir.

Dərsliddə cavabını tapmaq üçün riyazi hesablama əməliyyatı tələb edən xalq tapmacalarına da ras gəlirik:

31. *Göydə gedən yüz qaz!
Nə deyirsən, yalquz qaz?
Bizə bizcən də gərək,*

¹Vətən dili, s. 33.

*Xalq arasında «hovuz» deyil, «bulaq» şəklində işlənir.

²Vətən dili, s. 11.

*Bizim yarımızcan da gərək,
Dörddə birimizcən də gərək,
Sən də bizim içimizdə,
Onda olluq yüz qaz?¹*

(63 qaz)

II. A.O.ÇERNYAYEVSKİNİN ÖZÜNÜN OXU VƏ DƏRS
LƏVAZIMATLARINA AİD DÜZƏLTDİYİ TAPMACALAR:

Dilinin sadəliyi, axıcılığı, sözlərin seçilməsi və təkrarlanma-
sına görə bu cür tapmacalar xalqın yaratdığı nümunələrdən
fərqlənir.

2. Başını kəsərsən danışar:

(Qələm)

*6. Yerə vurdum, qırılmadı,
Daşa vurdum, qırılmadı,
Suya saldım, qırıldı?²*

(Kağız)

Uşaq folkloru janrlarından yanılmaclar da ilk dəfə «Vətən
dili» vasitəsi ilə nəşr üzü görmüşdür:

*1. Qat ipək, qatdanmış ipək.
Çil ipək, çillənmiş ipək³.*

2. Bazarda nə ucuz?

Mis ucuz, güncə ucuz, duz ucuz⁴.

¹Vətən dili, s. 11. Dərslərinin sonunda tapmacanın cavabı düz verilməmişdir. Ola bilsin ki, A.O.Çernyayevski qəsdən rəqəmlərin yerini dəyişik salmışdır ki, şagirdlərin özləri hesablama əməliyyatı aparmaqla düzgün cavabı tapsın. Göydə əvvəl 63 deyil, 36 qaz olmalıdır. Sonra onlar qədər (36+36=72), onların yarısı qədər (72+18=90), dörddə biri qədər (90+9=99) və üstünə gəl əvvəlinci bir qaz – yüz qaz edir: 36+36+18+9+1=100.

²Vətən dili, s. 10.

³Yenə orada, s. 18.

⁴Yenə orada, s. 80.

3. *Bu mis nə pis imiş.
Bu mis kaşan misi imiş¹.*

4. *Ay qılquyruq qırqovul!
Gəl bu kola gir, qılquyruq qırqovul².*

Göründüyü kimi, A.O.Çernyayevski elə bil toplayıcı kimi hərəkət etmiş, atalar sözü, yanılmaclar, nağıl və lətifələri xalqda olduğu şəkildə dərsliyə daxil etmişdir. Maraqlıdır ki, uşaqlara təbiət hadisələri, heyvanlar aləmi, məişətdə işlənən şeylər haqqında məlumatla bərabər həmin mövzuya dair atalar sözü, məsəl, tapmacalar da vermişdir.

«Vətən dili» ilə başlanan bu ənənə sonralar yazılan əksər dərsliklərdə davam və inkişaf etdirilmişdir.

«**Uşaq bağçası**» Azərbaycanda və onun sərhədlərindən uzaqlarda böyük şöhrət tapan dərsliklərdən biridir. İlk dəfə burada çap olunan «**Qurd**»³ xalq uşaq nağılları sırasında durur. Rəşid bəy Əfəndiyev nəsr və nəzmlə yaradılmış nağılın mətnini eldə olduğu kimi saxlamağa çalışmışdır. O, «Bəsürətül-ətfal» müntəxabatında isə xalq ədəbiyyatının bəzi janrları haqqında nəzəri məlumat vermişdir.

«İkinci il» dərsliyində şagirdlərlə maraqlı sorğu aparılırdı. Əvvəl bir sıra xalq uşaq oyunlarının adları sadalanır: «**Oyunlar: Siçan-pişik, Əlbəndə, Top-top, Çilingağac, Beşdaş, Yallı**». Sonra uşaqlardan soruşulur: «Daha nə bilirsiniz?» Axırda isə oyunlarda istifadə edilən əşyalar göstərilir: «**Top, aşıq, fırlancaq, topac, uçurma (badabad)**»⁴.

¹Vətən dili, s. 110.

²Yenə orada, s. 18.

³Uşaq bağçası (Rəşidbəy Əfəndiyev tərtib etmişdir). Tiflis, 1898, s. 22-23.

⁴İkinci il. Əlifbadan sonra oxunacaq ilk qiraət kitabı. Müəllifləri: S.Əbdür-rəhmanbəyov, M.Mahmudbəyov, S.Axundzadə, A.Talıbzadə və A.Əfəndizadə. B., 1908 (I nəşr), s. 10.

Bu sorğunun praktik əhəmiyyəti vardır. Ona görə ki, şagirdlər bildikləri oyunları sayır və aparılma qaydası barədə danışırdılar.

Aşağıdakı tapmaca və nəğmələrə də ilk dəfə dərsliklərin səhifələrində təsadüf edilir:

«UŞAQ GÖZLÜYÜ»NDƏ:

*Gəlirdim bənddən,
Səs gəlir kənddən.
Ağzi sümükdən,
Saqqalı ətdən¹. (Xoruz)*

«SON TURK ƏLİFBASI»NDA:

*Nənəm, a narış qoyun,
Yunu bir qarış qoyun.
Çoban səndən küsübdür;
Südü ver barış qoyun².*

«UŞAQ BAĞÇASI»NIN IV NƏŞRİNDƏ:

*Çəltik deyir: Taxılların başıyam,
Döyülməmiş naşıyam,
Pullunun plovuyam,
Kasıbların aşıyam³.*

Buğda ilə darının «Uşaq bağçası»nda verilən deyişməsi isə «Vətən dili» dərsliyi və «Balalara hədiyyə» toplusudakı mətnin eynidir.

¹Uşaq gözlüyü. (Abdulla Şaiq tərtib etmişdir). B., 1919 (IV nəşr).

²Son türk əlifbası. Müəllifi Abdulla bəy Əfəndizadə. B., 1919.

³Uşaq bağçası (Rəşidbəy Əfəndiyev tərtib etmişdir). İstanbul, 1898 (I nəşr); Tiflis, 1912 (IV nəşr).

Bütün bunlar göstərir ki, «xalq ədəbiyyatımız uşaqların tərbiyəsi ilə, ümumiyyətlə, pedoqoji məqsədlər üçün nə dərəcədə qiymətli bədii vasitə olmuşdur. Müntəxabat, dərs vəsaiti tərtib edənlər bu nümunələri xalqdan almış, bir toplayıcı kimi yanaşaraq onları saf-çürük etmiş, ən yaxşılarını isə öz kitablarında yazıb gələcək nəsillər üçün bir yadigar olaraq hədiyyə etmişlər»¹.

Azərbaycan uşaq folkloru nümunələri XX əsrin əvvəllərində başqa bir mənbədə görünməyə başladı. «**Dəbistan**», «**Məktəb**» və «**Rəhbər**» kimi uşaq jurnalları şagirdlərin məktəbdənkənar mütaliə işlərinə xeyli kömək etdi.

M.H.Təhmasib yazır: «Uşaq folklorunun toplanması, təbdil-tərcüməsi və nəşrinə XX əsrin əvvəllərindən başlanır ki, onun da təməlini qoyan «Rəhbər», «Dəbistan» və «Məktəb» jurnalları olmuşdur»². Bizcə, bu fikrin yanlış olduğunu deməyə ehtiyac yoxdur. Ona görə ki, SMOMPK məcmuəsinin, «Vətən dili», «Uşaq bağçası» kimi dərsliklərin, eləcə də ilk uşaq folkloru toplusu «Balalara hədiyyə»nin üstündən xətt çəkmək mümkün deyil. Uşaq mətbuatında uşaq folkloru nümunələri 1913-cü ildən görünməyə başlamışdır. Bu fakt özü təsdiqləyir ki, uşaq folklorumuzun «toplanması, təbdil-tərcüməsi və nəşrinin təməli» uşaq mətbuatından çox-çox qabaqlar qoyulmuşdur. Çünki həmin dövrə qədər SMOMPK məcmuəsinin yaradıcıları və görkəmli ədəbiyyatşünas F.Köçərli Azərbaycan uşaq folklorunun toplanıb nəşr edilməsi sahəsində çox böyük işlər görmüşdülər.

Doğrudur, «Məktəb» jurnalı, demək olar ki, hər nömrəsində lətifələrə, nağıllara (əksəriyyəti yazılı ədəbiyyat nümunəsi kimi), atalar sözü və məsəllərə müraciət edirdi. Bəzilərini isə uşaq folkloru hesab etmək olmaz. Lakin ayrı-ayrı hekayə və

¹Əfəndiyev P. Azərbaycan folklorşünaslığının tarixi (doktorluq dis.). B., 1973, s.227.

²Təhmasib M.H. «Məktəb» jurnalında folklorla münasibət məsələləri. «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər». V kitab. B., 1977, s. 3.

məqalələrdə oyunlar, uşaq nəğmələri özünə yer tapmış, hesab məsələlərinin içərisində isə tapmacalar verilmişdir. Diqqətinizi həmin nümunələrə cəlb etmək istəyirik.

«Əkinçi» imzalı müəllif «Nə doğrarsan aşına, o çıxar qaşığına» hekayəsində uşaqların əyləncələri və məşğuliyyətlərindən danışarkən məhşur «*Qələndər, ay Qələndər*» xalq oyununun canlı təsvirini verir: «*Uşaqlar qabaqca oyunu yaxşı bilənlərdən oyuna lazım olan bir «Ana» (burada «başçı» mənasında başa düşülməlidir – R.Q.) seçib, Anaya qarşı cərgə ilə durdular və Ana cərgə başında duran uşağa qayıtdan bir turna verib, uşaqlara oyunun hansı yerində nə etmək lazım olduğunu öyrətdi və oyunu bu qayda ilə başladı:*

Ana: – Bir quşum var bu qartarna! – deyib əli ilə quşun boynunu uşaqlara göstərdi.

Uşaqlar da: – Qələndər, ay Qələndər! – deyib Anaya cavab verdilər.

Ana: – Qanadları var bu qartana.

(Yenə əli ilə quşun qanadının boyunu uşaqlara göstərdi).

Uşaqlar: – Qələndər, ay Qələndər!

Ana quşun ayaqlarının boyunu göstərərək:

– Ayaqları var bu qartana...

Uşaqlar: – Qələndər, ay Qələndər!

Ana quşun ayaqlarının ölçüsünü göstərərək:

– Ayaqları var bu qartana...

Uşaqlar: – Qələndər, ay Qələndər!..

Bu qayda ilə Ana ürəyində tutduğu quşun qalan üzvlərini də (başını, dimdiyini və quyruğunu) uşaqlara deyib hansı quş olmasını onlardan sual etdi. Ananın dediyinə görə, bu quş gərək böyük quş ola idi. Uşaqlardan hər hankısı bu quşu tapsa idi, yoldaşlarını qovub çatdıqda əlindəki turna ilə onları vuracaq idi. Ona görə uşaqlar göydə uçan quşların adlarını bir-bir deyirdilər.

Əlində turna olan uşaq:

– Qaraquş! – deyə cavab verdi.

Ana: – Turnanı ver qaraquşa, - dedi və digər uşağın üstünə barmaq ilə işarə elədi. Çünki o, dediyi qaraquş degil idi.

Uşaqlar bir-bir növbə ilə bildikləri quşların adlarını sadaladılar və turnanı əldən-ələ ötürdülər.

Axırda bir uşaq:

– Durna! – deyə qışqırdı.

Ana: – Palan! Palan!..

Uşaqlar bunu eşitcək hərəsi bir yana qaçdılar. Əlində turna olan uşaq isə bunları qovub turna ilə vurdu. Bir azdan sonra

Ana:

– Yalan! Yalan! – deyə bağırdı.

Bunu eşitcək uşaqlar turnası olan uşağı hər tərəfdən mühasirəyə, araya alıb tutdular. Əvvəlcə bunun gözlərini dəsmal ilə bərk bağladılar və sonra uşaqların hər biri onun turnasını, papağını götürüb, özünü də Ananın yanına gətirdilər. Ana kimin tutmasını ondan sual eyləyib cavab istədi.

Uşaq isə Ananın bu suallarına bir-bir cavab verirdi, amma doğru cavab verə bilmədiyini üçün Ana ona bir turna vururdu. Axırda gözlərini bağlayan uşağı tapdıqda onun gözlərini açdılar və bu minval ilə cavab verə bildikdə başqa şeylərini də özünə qaytardılar. Əgər Ana «Yalan! Yalan!» - deyəndə əlində turna olan uşaq dərhal özünü Ananın yanına yetirsəydi, yuxarıda yazılan cəza verilməz idi¹.

Beləliklə, xalq uşaq oyunlarımızın geniş təsvirinə ilk dəfə «Məktəb» jurnalında rast gəlirik. «Qələndər, ay Qələndər» tipli oyunlar iki cəhətdən əhəmiyyətli idi: bir tərəfdən uşaqların mətinləşməsinə, sağlam böyüməsinə kömək edir - turnalı (kəmərli) uşaq o biri uşaqları qovur, oyun əsasən qaçış hərəkətləri ilə icra olunur; digər tərəfdən uşaqların zehni inkişaf edir - onlar düşünüb bədən üzvlərinin ölçüsünə görə quşu tapırlar.

¹ «Məktəb» jurnalı, 1913, № 8, s. 124-126.

«Qələndər, ay Qələndər» oyunu «Lov gələ ha, lov gələ» və «Dar-dar» adları ilə müəyyən fərqlərlə başqa rayonlarda da (Lənkəran, Qazax) məşhurdur.

SMOMPK-dan fərqli olaraq, burada oyun nəğmələri canlı di-aloqlarla verilir, başlıcası isə Azərbaycan dilində olur. Bununla belə, jurnalın redaksiyası «müxtəlif vasitələrdən istifadə edərək oyunları, xüsusilə oyun və mərasim nəğmələrini, eləcə də uşaq folklorunun başqa nümunələrini yaymağa, icra edilməsi adət daxilində olmayan yerlərdə şöhrətləndirməyə, məişətə keçirməyə də çalışmışdır. Bu yollardan ən kütləvisi, ən çox istifadə ediləni bunları şeirlər, hekayələr, kiçik həcmli dram əsərləri, səhnəciklər içərisinə salmaqdan ibarət idi». Məsələn, şair A.Səhhət «Ana və bala» əsərində oxşamaları xalqda olduğu kimi vermişdir:

*Dağda darılar,
Sünbül sarılar,
Qoca qarılar
Bu balama qurban.*

*Dağda tağanlar,
Bir-birin boğanlar,
Oğlan doğanlar
Bu balama qurban¹.*

İqtibas olunan hekayələrin də içərisində Azərbaycan xalq uşaq nəğmələrinə təsadüf edilir. Ə.Naxçıvanlının rus şairindən təbdil etdiyi «Bacı və qardaş» əsərinin bir yerində aşağıdakı düzgüyə rast gəlirik:

*Kəkilli bir quş idi,
Ağaca qonmuş idi.
Getdim onu tutmağa,*

¹«Məktəb» jurnalı, 1912, № 1.

*O məni tutmuş idi,
Meydana salmış idi...¹*

Şeirdə «Əkil-Bəkil» düzgüsünün ilk iki misrası hekayənin məzmununa uyğun şəkildə dəyişdirilmişdir.

«Məktəb» jurnalının «Hesab məsələləri» bölməsində toplanan riyazi tapmacalar uşaqların böyük marağına səbəb olurdu, məsələn: «*Bir oğlanın neçə bacısı var idisə, o qədər də qardaşı var idi. Bu oğlanın bacısının bacıları iki dəfə qardaşlarından az idi. Bu külfətdə neçə qardaş və bacı var imiş?*»²

Müəllim Ağa bəy İsrafilovun «Novruz bayramı» hekayəsində uşaqların qədim el adət-ənənələrinə sadıq qalmaları təsvir olunur və məşhur «Gün çıx...», «Mən anamın ilkiyəm» uşaq nəğmələri verilir. Məmmədağa Axundzadə isə «El sözləri» başlığı altında «Kosa-Kosa» mərasim nəğməsinin indiyədək başqa mənbələrdə təsadüf edilməyən maraqlı variantını çap etdirir:

*Ay Kosa-Kosa, gəlmisən,
Gəlmisən meydanə sən.
Almayınca payını
Çəkilmə bir yanə sən.
Beş yumurta payındı,
Olmaya aldanasan.*

*Mənim Kosam oynayır,
Gör necə dingildəyir,
Qulaq asanların da
Qulağı cingildəyir.
Əmiri bərk başında,
Qələm oynar qaşında,*

¹«Məktəb» jurnalı, 1913, № 7, s. 271.

²Yenə orada, 1914, № 11, s. 175.

*Yüz əlli beş yaşında,
Lap cavan öldü Kosa.*

*Mənim Kosam canlıdı,
Qolları mərcanlıdı.
Kosama əl vurmayın,
Kosam yazıq canlıdır¹.*

Bir cəhət maraqlıdır ki, uşaq «jurnallarımız oyunların uşaqların fiziki, estetik tərbiyəsindəki əhəmiyyətini, tarixi, elmi dəyərini başa düşmüş, bu nümunələrin toplanıb redaksiyaya göndərilməsini məsləhət bilmiş², hətta mükafatlar da vəd etmişdir»³.

Təəssüf ki, jurnalın səhifələrində redaksiyaya gələn oyunlara təsadüf edilmir.

Uşaq mətbuatı «Vətən dili» dərsliyi və SMOMPK məcmuəsi ilə başlanan ənənəni yeni istiqamətdə davam etdirməklə yanaşı uşaqları yazıb-oxumağa, müasir elmlərə yiyələnməyə həvəsləndirmiş, onlarda şifahi xalq ədəbiyyatına, xüsusilə uşaq folkloruna hüsn-rəğbət, məhəbbət oyatmaq məqsədi güdmüşdür. Lakin bu dövrdə Azərbaycan uşaq folklorunun toplanması, nəşri sahəsində ən böyük hadisə **F.Köçərlinin «Balalara hədiyyə»** kitabı olmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində, hələ dünya şöhrətli xalq yaradıcılığı incilərinin - dastan, nağıl, aşiq şeiri, əfsanə, bayatı və s. toplanıb ayrıca məcmuə halında nəşr edilmədiyi bir vaxtda F.Köçərli «**Balalara hədiyyə**» adlı uşaq folkloru toplusunu balaca oxucularının ixtiyarına vermişdi. Abdulla Şaiq, Seyid Hüseyn, Fərhad Ağazadə və Eynəlibəy Sultanov bu kitabdən «vətən qoxusu, dağların ətri

¹«Məktəb» jurnalı, 1914, № 11, s. 175.

²Yenə orada, 1913, № 9, № 13; 1914, № 15.

³Təhmasib M.H. «Məktəb» jurnalında folklorə münasibət məsələləri. «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər». V kitab. B., 1977, s. 18.

gəldiyini» bildirmiş, «milli duyğularımızı oyadan», «keçmişimizi özümüzdə tanıdan» gözəl töhfə kimi qiymətləndirmişdilər¹.

F.Köçərli kitabda folklor nümunələrini uşaqların yaxşı tanıdığı itə, pişiyə, toyuğa, xoruza, keçiyə, qoyuna, qurda, tülküyə, dəvəyə, eşşəyə və bitkilərə həsr olunmasına görə qruplaşdırmışdır. Məsələn, «**İt və pişik**» nağılından sonra:

«*İt it ilə dalaşdı, yolçunun işi avanda düşdü*»,

«*İt hürər, karvan keçər*» kimi tapmacalar kimi məsəllər,

«*Bizdə bir kişi var, Xor-xor yatışı var*» kimi tapmacalar gəlir.

Yaxud «**Toyuq**» nağılından sonra:

«*Toyuq yumurtasına görə qaqqıldar*»,

«*Toyuq su içər allaha baxar*» məsəlləri, daha sonra ev quşlarının siyahısı, onun ardınca isə:

«*Qara toyuq qarğalar,
Evdən-evə yırğalar*»

və s. tapmacalar verilir².

Kitabda Azərbaycan uşaq folklorunun bütün janrlarına aid nümunələrə rast gəlirik:

1. Tapmacaların əksəriyyəti «Vətən dili» dərslisi və SMOMPK-dakı nümunələrin eynidir. Lakin burada ifadə və fikir yanlışlığına yol verilmir. Eləcə də uşaq aləminə yaxın olan yeni toplanmış tapmacalara təsadüf edilir:

*Tap tapmaca,
Gəl tapmaca,
Məməli xatun,
Dişləri yox.*

¹Şirvani S.Ə., Köçərli F., Axundov S.S., Şaiq A. Uşaqların baharı. Dünya uşaq ədəbiyyatı kitabxanası, X cild, B, 1985, s. 8.

²Balalara hədiyyə. F.Köçərli tərtib etmişdir. B., 1912, s. 19.

*Çil toyuq,
Çilmə toyuq.
Başın kəsdim,
Qanı yox¹.*

2. «*Ustub idi ha, ustub idi*», «*Beşdi, beşdi ha, beşdi*» düzgülərini ilk dəfə F.Köçərli çap etdirmiş, «*Üşüdüüm ha, üşüdüüm*», «*Əlimi bıçaq kəsibdi*» düzgülərinin isə mətnlərində dəqiqləşmə aparmışdır.

SMOMPK-da işlənən:

*«.. Yağ gətirin - yağlayaq,
Bal gətirin - bağlayaq,
Dəsmal gətirin, dəsmallayaq»².*

Yaxud:

*«...Almacığımyı yedilər,
Mana cırım saxladılar»³ -*

kimi yazıya alınan nümunələrdə variant fərqlərinə diqqət yetirək. Belə ki, «BALALARA HƏDİYYƏ»də «dəsmallayaq» sözü «bağlayaq», «Mana cırım saxladılar» misrası isə «Mənə cürm verdilər» şəklinə salınır:

*...Yağ gətirin - yağlayaq,
Bal gətirin - ballayaq,
Dəsmal verin, bağlayaq⁴.*

¹Balalara hədiyyə, s. 15.

²Şirvani S.Ə., Köçərli F., Axundov S.S., Şaiq A. Uşaqların baharı, s. 8.

³SMOMPK, XVIII buraxılış, II hissə, s. 55.

⁴Balalara hədiyyə, s. 13.

*...Almacığımlı aldılar;
Mənə cürm verdilər¹.*

Göründüyü kimi, F.Köçərli yerində işlənməyən sözləri məndən çıxarmış və xalq dilində olduğu kimi təqdim etmişdir.

3. «Balalara hədiyyə» toplusu ən çox nağılları ilə diqqəti cəlb edir. Burada uşaq nağıllarının xüsusiyyətlərini əks etdirən bir çox nümunələr ilk dəfə çap edilmişdir. Demək olar ki, kitabda toplanan nağılların əksəriyyəti heyvanlar, quşlar və bitkilər haqqındadır. Belə ki, «*Ərincək it*», «*Qarı və pişik*», «*Qoyun*», «*Xoruz və padşah*», «*Nazikbənazik-Tazikbənazik*», «*Dəvə və tikan*», «*Tülkünün hekayəti*», «*Tülkü və kəklik*», «*Pıspısa xanım və siçan bəy*» nağıllarında heyvanlar və quşlar insanlara xas xüsusiyyətlərə malikdirlər: bir-birlərinə kin bəsləyir, paxıllıq edir, lovğalanır, mahnı oxuyub şənlənir, bala qayğısını çəkirlər. Bu heyvan və quşların çoxu xeyirxahlığı ilə seçilir: it, dovşan, qoyun, keçi, kəklik və s. Kitabda həmçinin beynəlmiləl süjetli iki uşaq nağılı da vardır: «*Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm*» və «*Göycək Fatmanın nağılı*».

4. Laylalar SMOMPK-dakı nümunələrlə müqayisədə sabit formalıdır, yəni heca vəzninin yeddilik ölçüsündədir, A,A,B,A; (V,V) - qafiyə sisteminə malikdir, nəqarətlidir.

5. Yanılmaclar sadə və mürəkkəb quruluşludur.

6. F.Köçərli xalq tamaşası «*Güdü-güdü*» («*Qodu-qodu*») haqqında yazır: «*Çox yağıntı olanda və gün çıxmayanda uşaqlar çömçəni gəlin kimi bəzəyib qapı-qapı gəzdirir və aşağıda yazılan sözləri oxuyub, hər evdən bir qaşığı yağ və bir ovuc un yığır; fəsəlli bişirib, yeyirlər. Oxunan sözlər bunlardır:*

*Güdü-güdüni ha, güdü-güdü!
Güdü-güdüni gördünüz mü?..²*

¹Balalara hədiyyə, s. 13.

²Yenə orada, s. 42.

7. «**Qoyun**», «**Keçi**», «**İnək**», «**Öküz və camış**», «**Eşşək və dəvə**» kimi uşaq şeirləri də ilk dəfə «Balalara hədiyyə»də çap olunmuşur.

8. Bunlardan başqa, topluda «**Əl üstə kimin əli**» uşaq oyununun təsvirinə rast gəlirik.

9. «**Oyun sözləri**» adı altında «**İynə-iyənə**», «**Əmimoğlu**» və «**Vur nağara, çıx qırağa**» sanamaları toplanır.

10. Eləcə də «**Səməni**», «**Günəşi çağırmaq**», «**Qodu-qodu**» kimi mərasim nəğmələrinə rast gəlirik.

F.Köçərli xeyirxah bir iş gördüyünü başa düşürdü və qeyd edirdi ki, «*balalar şad olacaqlar, bu səbəbə ki, onda dərc olunan əsərlərin cümləsi onların dünyasındandır*».¹

İnqilabdan əvvəlki dövrdə Azərbaycan uşaq folklorunun toplanıb nəşr edilməsini saydığımız mənbələrlə məhdudlaşdırmaq olmaz. Belə ki, müəllim **M.A.Abbaszađənin** «**Arvad ağısı...**»² kitabında qadınların körpələri əzizləmək, yuxusunu şirinləşdirmək üçün düzüb-qoşduqları laylalar toplanmışdır. «Haxışta» başlığı altında verilən şeir isə oxşamadır:

*Xırdacasan, məzəsən,
Sən güllərdən təzəsən.
O günə qurban olum,
Tappır-tappır gəzəsən*³.

M.V.Qəmərlinin «**Atalar sözü**» kitabında isə uşaqlar arasında geniş yayılan acıtma oxucuların nəzərinə atalar sözü kimi çatdırılır:

¹Balalara hədiyyə, s. 13.

²Arvad ağısı... - Toplayanı, tərtib edəni Mirzə Abbas Abbaszadə. - B., 1911, s. 21.

³Yenə orada, s. 3.

-*Adın nədir?*
 -*Rəşid.*
 -*Bir de, bir eşit¹.*

R.Əfəndiyevin toplayıb səliqəyə saldığı və nə səbəbdənsə çap etdirmədiyi folklor nümunələrinin içərisində də laylalara rast gəlirik:

*Laylayım bir quş idi,
 Hasara qonmuş idi.
 Əl uzatdım tutmağa,
 Mələklər tutmuş idi.*

*Laylay dedim ucadan,
 Çıxsın səsim bacadan.
 Tanrı səni saxlasın,
 Boğmadan, qızılıcadan².*

XX yüzilliyin iyirminci illərindən sonra keçmiş SSRİ-nin əksər respublikalarında uşaq folkloru materialları toplanıb nəşr edilməyə, tədqiq süzgəcindən keçirilməyə başlanır. Görkəmli pedaqoq və folklorşünas Q.Vinoqradovun rus uşaq folklorunun təsnifatını aparması və bu işə O.İ.Kapitsanın qoşulması ilə ukrain, belarus, gürcü, tatar, özbək və b. xalqlarda ziyalılar arasında folklorun bu sahəsinə böyük maraq oyanmışdı. Azərbaycan folklorşünaslığının təcrübəsində F.Köçərlinin «Balalara hədiyyə»si kimi uşaq folkloru toplusunun olmasına baxmayaraq, nədənsə, bizdə bu iş 60-cı illərədək tədqiqatçıların diqqət mərkəzindən kənar qalmışdır. Doğrudur, ara-sıra uşaq folklorumuzun bir sıra janrları (laylalar, oxşamalar, uşaq nağılları, tapmacalar) top-

¹Qəmərli M.V. «Atalar sözü». Tiflis, 1899.

²Respublika Əlyazmalar Fondu. RƏF, arx., 8. Q-3, № 81.

lanıb orta məktəb dərslərinə, müntəxabatlara, toplulara salınırdı. Lakin nə toplanan nümunələr, nə də aparılan təhlil uşaq folkloru mövqeyindən təqdim olunurdu.

Ümumiyyətlə, «**uşaq folkloru**» termini Azərbaycanda XX əsrin 60-cı illərində elmi ədəbiyyatlarda işlənməmişdir. Mətbuat səhifələrində «**Uşaq oyunları**», «**Uşaq şeirləri**» və «**Cocuq nağılları**» ifadələrinə isə rast gəlsək də, şifahi xalq yaradıcılığının mühüm qolu bütövlükdə uzan zaman xatırlanmamışdır.

XX əsrin 20-30-cu illərində uşaq folkloru janırlarından ən çox toplanıb nəşr ediləni, araşdırılanı oyunlar, tapmacalar və nağıllardır. Qısa bir müddətə yenidən nəşrə başlayan «**Rəhbər**» jurnalının (1922) 1 və 2-ci saylarında oyunlara xüsusi yer ayrılmışdı. Belə ki, jurnalın birinci sayında «**Gözü bağlı**», ikincisində isə «**Dəniz dalğaları**», «**Happan, huppan**» oyunları dərc edilmişdir.

V.Xulufu və H.Zeynallı tapmacalardan ibarət iki kit-ab buraxdırmışdı. Hər ikisi quruluşu, tərtibat prinsipi və materiallarının zənginliyinə görə əvvəlki toplulardan əsaslı şəkildə fərqlənirdi.

V.Xulufu tapmacaları əlifba sırası ilə düzmüş və hər birinin sonunda toplandığı yeri göstərmişdir. Nümunələrdə dialekt xüsusiyyətləri gözlənilmiş, əksəriyyəti variantları ilə birlikdə verilmişdi.

V.Xulufu topladığı tapmacaları təhlil edərək bu nəticəyə gəlmişdi ki, «*tapmacalar, ümumiyyətlə, təsvir və tərifcə gözəl, üslubca qəşəng olduqları kimi çox mühakimə tələb edir. Buna görə tapmacalara xalq həyatının «matematikasını» demək olar*»¹.

H.Zeynallının fikrincə, «tapmacalar xalq arasında yayılmasına, yaşamasına görə atalar sözü və məsələlərdən, bayatılardan sonra üçüncü yeri tutur. Alim «Azərbaycan tapmacaları» kitabının müqəddiməsində yazır ki, «*tapmacalar ümumi türk ellərində*

¹Xulufu V. Azərbaycan tapmacaları haqqında. «Tapmacalar» kitabında, B., 1928, s. 7.

bəzən «bilməcə», «tanışmaq», «matal», «cümmaq» kimi müxtəlif adlar ilə tanınmaqdadır. Tapmacalar ağıl, fantaziya ilə daha çox bağlıdır. Mahnı və bayatılardan daha çox kollektivliyə uyğun janrdır»¹.

H.Zeynallı Azərbaycan folklorşünaslığında ilk dəfə olaraq tapmacaların təsnifatını aparır, quruluşuna, formasına görə onları üç qrupa ayırır:

1. SADƏ CÜMLƏLƏRDƏN İBARƏT QISA TAPMACALAR:

*«Dağdan yumbalanar,
sınmaz»².*

2. İKİMİSRALI VƏ YAXUD DAXİLİ QAFİYƏLİ BİR CÜMLƏDƏN İBARƏT TAPMACALAR:

*«Balaca mənzər,
evləri gəzər»³.*

3. ÜÇ, DÖRD VƏ YEDDİ MİSRADAN İBARƏT TAPMACALAR:

*Tat qızı tatda gördüm,
Əcəb sifətdə gördüm
İgirmi dörd ulduzu
Dörd ayın altıda gördüm⁴.*

V.Xulufudan fərqli olaraq, H.Zeynallı tapmacaların mövzular üzrə düzülüşünü daha üstün tutur və kitaba daxil etdiyi

¹ Azərbaycan tapmacaları. Toplayıb tərtib edən H.Zeynallı B., 1928, s. 6.

²Yenə orada.

³Yenə orada.

⁴Yenə orada.

nümunələri mövzu qruplarına bölür:

1. **İnsan haqqında.**
2. **Təsərrüfat haqqında.**
3. **Təbiətə dair.**
4. **Heyvanat və nəbatat haqqında.**
5. **Yemək-içmək haqqında.**
6. **Cəmiyyətə gərəkli şeylər.**
7. **Qeyri-maddi şeylər.**
8. **Tayifələr və s¹.**

Alimin apardığı müşahidələrə görə, xalq arasında ən çox təsərrüfat haqqında tapmacalara təsadüf olunur.

Bunlarla yanaşı, folklorşünas **H.Əlizadə «Qazaxdan toplanan tapmacalar»²** «Azərbaycan öyrənmə yolu» məcmuəsində çap etdirmişdir.

Y.V.Çəmənəminli xalq nağıllarının bölgüsünü apararkən uşaq folkloru problemlərinə toxunaraq yazırdı: *«Adətən, nağıl zaman və məkandan uzaq olduğu üçün onu hər bir millət özünə qəbul edib mənimsəyir. Bizim bu qisim nağıllarımızdan başqa bir də tarixə yanaşanlar var... Üçüncü qisim nağıllarımız cocuqları əyləndirmək üçündür. «Cırtan» kimi cocuq nağılları müəyyən fəlsəfə və məntiqdən uzaqdır. Onlarda həyat və zindəganlıq (yaşama, canlılıq) daha çox yer tutur»³.*

Ədib uşaq nağıllarının xüsusiyyətlərini, əsasən, düzgün müəyyənləşdirmişdir.

M.Rzaquluzadə və **Ə.Qəhrəmanov** pedaqoji məktəblər üçün tərtib etdikləri *«Uşaq ədəbiyyatı»* müntəxabatına *«Xalq uşaq ədəbiyyatı»* başlığı altında nağıl, tapmaca, layla, yanılmac

¹Azərbaycan tapmacaları, s. 3-7.

²Qazaxda toplanan tapmacalar. Azərbaycanı öyrənmə yolu, B., 1928, № 1, s. 45-47

³Çəmənəminli Y.V. Nağıllarımız barədə bir-iki söz. Azərbaycanı öyrənmə yolu, 1928, № 2; Çəmənəminli Y.V. Əsərləri. III cild, B., 1977, s. 51.

və düzgüləri daxil etmişlər¹.

Xalq uşaq oyunlarımızın təhlili isə Ümumittifaq miqyasında aparılırdı. **C.Bağırov** müharibədən qabaq Qazax bölgəsinin Şıxlı kəndindən uşaq oyun və mərasimlərini toplayıb rus dilinə çevirmiş və orijinal mətni ilə birlikdə «*Советская этнография*» jurnalına göndərmişdir, həmçinin təhlilinə maraqlı məqalə yazıb çapına müvəffəq olmuşdur. O, uşaqların çıxardığı tamaşaların əhəmiyyətindən danışmış, qədim mərasim nəğmələrinin uşaqların məişətinə daxil olmasını təsdiqləməyə çalışmasından danışmışdır².

Heyvanlara aid nəğmələr uşaqların repertuarından düşməyən nümunələrdir. Belə nəğmələrə XX əsrin 40-cı illərinə aid folklor toplularında az-çox təsadüf edilir. «Pişik» haqqında nəğmə, adətən, «Qarı» nağılının sonunda oxunur. Lakin «Keçəlin istəkləri» nağılında həmin nəğmənin başqa, daha maraqlı variantı işlənir. Belə ki, keçəl bazara apardığı qazları satıb birinə it, o birinə pişik alır. Üçüncüsünün pulu ilə siçanı xilas edir. Qəribədir ki, burada müsbət obraz kimi iştirak edən pişik özü haqqında nəğmə deyir:

*Şir əl çəkib belimə,
Kim yapışar əlimə?
Arxam yerə qoyulmaz,
Dərim bərkdir, soyulmaz.
Yük üstüdür yaylağım,
Təndir üstü qışlağım.*

*Gəlin verər qaymağı,
Vurram ətə caynağı.*

¹Rzaquluzadə M., Qəhrəmanov Ə. Xalq uşaq ədəbiyyatından nümunələr.- «Uşaq ədəbiyyatı» (pedaqoji məktəblər üçün) kitabı, B., 1948, s.1-26.

²Багиров Д. Детские игры и бряцы в селение Шихлы Казахского района Азербайджана». «Советская этнография», 1939, с. 116-122.

*Düzdə gəzmək bilirəm,
Suda üzmək bilirəm.
Mən muncığı götürürəm,
Tez keçələ yetirəm¹.*

Redaktoru olduğu «Nağıllar» (Böyük yaşlı uşaqlar üçün) kitabına yazdığı müqəddimədə **M.H.Təhmasib** uşaq nağıllarının bəzi xüsusiyyətlərindən bəhs açır: «*Qəhrəmanların öz düşmənləri ilə apardıqları mübarizədə onlara yardım edən qüvvələrin ən başlıcası heyvanlardır. Bu heyvanlar bəzən həqiqi, bəzən də fantastik olur. Ümumiyyətlə, bu vasitələri, bu iştirak edən qüvvələri qəhrəmanlara bəslədikləri münasibət etibarlı ilə başlıca olaraq iki yerə bölmək olar. Bunlardan birincisi dost, ikincisi isə düşmən və maneçilik törədən qüvvələrdir*»².

Sonra alim Simurq quşunu, atı, göyərçini, sədaqətli itləri, ilanı, ayını və hətta tülkünü dost, devi, əjdahanı, ceyranı düşmən qüvvə kimi nişan verir.

Həmin çağlarda çap olunan nağılların əksəriyyəti yazıçıların yaradıcılıq təxəyyülündən keçirilir və folklora xas xüsusiyyətlər dəyişdirilir, süjet xəttindəki hadisələr qorunub saxlansa da, mətn yazılı ədəbiyyatın qəliblərinə salınırdı. Bu cür nümunələri xalq yaradıcılığı materialı tək təhlil etmək mümkün olmadığı üçün yazılı uşaq nəsrinin ədəbi materialı tək araşdırılması daha məqsədə uyğundur. Etiraf etməliyik ki, bəzi folklor dərslərlərində «müəllifli» nağılların alleqorik nağıl, yaxud heyvanlar aləmindən bəhs edən nağıl şəklində şərhinə rast gəlirik. **V.Vəliyev** və **P.Əfəndiyev** kimi təcrübəli folklorşünasların məsələyə bu prizmadan yanaşmalarına ancaq təəccüblənmək olar.

Təəssüf hissi ilə qeyd etməliyik ki, sonrakı illərdə uşaq folk-

¹Azərbaycan nağılları (böyük yaşlı uşaqlar üçün). Tərtib və ön sözün müəllifi M.H.Təhmasib . B., 1950, s. 4-5.

²Yenə orada.

lorunun tədqiqində uzun müddətli fasilə əmələ gəlmişdir. XX yüzilliyin 60-cı illərində tədqiqatçılar folklorun bu sahəsindən bəhs açmağı unutmuşlar. Doğrudur, az-çox toplama işi aparmışlar. Lakin 40-50-ci illərdə çap olunan nağıl və şeir kitabçalarında uşaq folkloru nümunələri əsasən inqilabdan qabaqki mənbələrdən götürülürdü. Bu, arada yaranan boşluğu doldurmur və «Balalara hədiyyə»nin göz qamaşdırıcı işığında olduqca sönük görünürdü.

60-cı illərdən başlayaraq Azərbaycan uşaq folklorunun toplanıb nəşr edilməsi və tədqiqinə maraq artır. Professor **Ə.Qarabağlı** şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin orta məktəbdə tədrisinə həsr etdiyi kitablarında «uşaq folkloru» terminini işlədir və Azərbaycan uşaq folklorunun bir sıra janrları haqqında maraqlı mülahizələr irəli sürür. Alim yazır: «*Yanıltmaclar tamamilə uşaq folkloru məhsuludur. Əslində, sadəcə əyləncə məqsədi daşıyan yanıltmaclar təlim-tərbiyədə müəyyən əhəmiyyətə malikdir*»¹. Ə.Qarabağlı daha sonra nağılların təsnifatını apararkən qeyd edir ki, «*Heyvanlar haqqında nağıllar ən qədim nağıllardır. İndi isə bu nağıllar ancaq uşaqlar üçün əyləncə vəzifəsini görür*»². Sonuncu fikir mübahisəlidir. Çünki hevanlar haqqında nağıllar uşaqları əyləndirməkdən başqa, onlara meşələr, dağlar, çaylar, göllər, heyvanlar, quşlar, bitkilər barədə məlumatlar verir, onlara haqsızlığa qarşı barışmazlıq hissləri aşılayır. Eləcə də mənşəyinə görə «ən qədim» sayılması ilə razılaşmaq mümkün deyil. Bu qənaətlər sonralar olduğu kimi V.Vəliyev və P.Əfəndiyevin ali məktəblər üçün yazdıqları dərsliklərdə də təkrarlanır. Mifoloji obrazlarla yoxsulanan nümunələr nağılların arxaik nümunələridir. Ona görə ki, dünyanın arxetiplərlə – körtəbii şüurda yaranan fəvqəltəbii obrazlarla dərkinin epik ənənənin ən qədim süjetli

¹Qarabağlı Ə. Məktəbdə şifahi xalq ədəbiyyatının tədrisi. B., 1961; Qarabağlı Ə. Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi metodikası, B., 1968, s 190.

²Yenə orada, s. 155.

janrı nağıllara təsiri heyvan və quşların alleqorik ifadə vasitəsi ilə simvollaşdırılmasından, cəmiyyət həyatının təbiət varlıqlarının üzərinə köçürülməsindən çox-çox qabaqlar baş vermişdir.

M.H.Təhmasib «Məktəb» jurnalında folklorə münasibət məsələsi» adlı məqaləsində Azərbaycan uşaq folklorunun məzmun, forma, ideya xüsusiyyətləri, janrları, XX əsrin əvvəllərində yaranan uşaq ədəbiyyatına təsiri, eləcə də toplanması, nəşri, tərcüməsi haqqında maraqlı və bir qədər mübahisəli fikirlər söyləyərək yazır: *«Azərbaycan uşaq folkloru, demək olar ki, işlənməmişdir. Buna görə də bu sahəyə aid nümunələrin xüsusi istilahları, terminləri hələlik yoxdur. Lakin ilk axtarış təşəbbüslərindən biri kimi qeyd etmək lazımdır ki, bizdə bu sahənin də özünəməxsus geniş təsnifatı, hər janrın müəyyən nümunələri vardır. Bunlardan layla, arzulama, öymə, sanama, mahnı, nəğmə, nağıl, tapmaca, yaniltmac, oyun və s. göstərmək olar. Bunlardan hər birinin pedaqoji, psixoloji, estetik, tərbiyəvi, bədii, tarixi, eləcə də dilçilik, musiqişünaslıq baxımından çox maraqlı nümunələri vardır ki, hər biri öz toplayıcısını, naşir və tədqiqatçısını gözləyir»¹.*

Alim uşaq folklorumuzun janrlarını müəyyənləşdirməyə təşəbbüs göstərmiş və oyunları Azərbaycan uşaq folklorunun ən geniş sahəsi hesab etməklə düzgün qənaətə gəlmişdir: *«Məlum olduğu üzrə, bizdə «oyun» sözü həm burada haqqında danışılan oyun, həm rəqs, həm də tamaşa kimi sahələri əhatə edən müştərək termdir. Uşaq da oynayır, rəqqasə də, aktyor da»².*

M.H.Təhmasib uşaq oyunlarına sinkretik janr kimi baxmaqda haqlı idi. Onun məqalədə ətraflı söhbət açdığı ikinci uşaq folkloru janrı tapmacadır. O, tapmacaları formasına görə,

a) cüt misralı,

¹Təhmasib M.H. «Məktəb» jurnalında folklorə münasibət məsələləri. «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər». V kitab. B., 1977, s. 17.

²Yenə orada, s. 19.

b) bir-birindən fərqlənən və

c) bayatı formalı – deyə üç qrupa ayırmış, janrın tarixi inkişaf mərhələlərinə nəzər salmış və uşaq folkloruna keçmə dövrünü izah etməyə çalışmışdır. M.H.Təhmasib yazırdı ki, «*son əsrlərdə bu janrdan daha çox uşaqlara mühiti başa salmaq, heyvanlar, bitkilər aləmini tanımaq, yer, onun altı və üstü haqqında, eləcə də göy haqqında lazım olan çərçivədə məlumat vermək vasitəsi kimi istifadə olunmuşdur*»¹.

Alimin bir qənaəti ilə isə razılaşımaq mümkün deyil. O, uşaq folklorunun toplanması və nəşri tarixini XX əsrin başlanğıcı ilə («Məktəb» və «Dəbistan» jurnallarının nəşr başlaması ilə) əlaqələndirir. Unudur ki, həmin jurnallaradək rus mətbuatında, ibtidai məktəb dərslərlərində və toplularda saysız-hesabsız uşaq folkloru nümunələri yazıya alınıb işıq üzü görmüşdür. Sonrakı illərdə də uşaq folklorunun tədqiqində qısa fasilələr əmələ gəlmişdir. Doğrudur, az-çox toplama işi aparılmış və şifahi xalq ədəbiyyatının başqa sahələrindən danışanda uşaq folklorumuzun da bəzi məsələlərinə toxunulmuşdur.

Ə.Həşimov xalq pedaqogikasının nəzəri məsələlərinə həsr etdiyi monoqrafiyasında uşaq folklorunun nağıl, tapmaca, sanama, oyunlar kimi janrlarının ideya-bədii xüsusiyyətlərindən söz açmışdır: «*Uşaqlara say-hesab öyrətmək nöqtəyi-nəzərindən təkcə nağıllar deyil, el ədəbiyyatının digər nümunələrinin (sayla bağlı olan tapmacaların, uşaqlar üçün düzəldilmiş atalar sözlərinin və s.) həmçinin söz oyunlarının, «Beşdaş», «Mərə-mərə» kimi əməli oyunların əhəmiyyəti vardır*»²

Ə.Axundov «Azərbaycan folkloru antologiyası»³ toplusunun «*Uşaq nəğmələri*», «*Tapmacalar*», «*Nağıllar*», «*Oyunlar*»

¹Təhmasib M.H. «Məktəb» jurnalında folklorla münasibət məsələləri, s. 25.

²Həşimov Ə. Azərbaycan xalq pedaqogikasının bəzi məsələləri. B., 1970, s. 218.

³Azərbaycan folkloru antologiyası. - Toplayıb tərtib edən Ə.Axundov, B., 1968, I cild, s. 286, II cild, s. 259.

bölmələrində uşaq folklorunun düzgülü, sanama, acıtma, yanılmac, layla, oxşama, əyləndirmə, bəsləmə, arzulama və mövsüm mərasimi nəğmələrinə aid xeyli təzə nümunələr toplayıb çap etdirmişdir.

Son illərdə xalq uşaq oyunlarımızın təhlilinə üç namizədlik dissertasiyası həsr olunması fərəhli haldır. **İ. Musayevin** tədqiqatlarında məktəbəqədər uşaq müəssisələrində, eləcə də orta məktəbdə uşaq oyunlarının geniş yayılmasından və xalq uşaq oyunlarından həmin dərslərdə, dərscənkənar tədbirlərdə səmərəli istifadə olunmasından, uşaqların fiziki və mənəvi tərbiyəsindəki rolundan geniş bəhs edilmişdir.

Ali məktəb tələbələri və müəllimləri üçün hazırlanan dərs vasitələrində uşaq folkloru məsələləri daha ətraflı şərh olunmuşdur. Belə ki, **P. Əfəndiyevin «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı»** kitabının bir fəslı «Uşaq folkloru» adlanır. Burada uşaq folklorunun ideya-məzmunu, əsas janrları haqqında maraqlı fikirlər söyləmişdir. Alimin «Məktəb kitabxanası» seriyasından buraxılan «Xalqın söz xəzinəsi» kitabını isə müasir uşaq folkloru toplusu adlandırmaq olar. Müqəddimədə oxuyuruq:

«Xalq böyükrlərlə yanaşı uşaqlar üçün də bədii sənət nümunələri yaratmışdır. Balaların tərbiyəsi həmişə diqqət mərkəzində durmuşdur. Onların qəhrəman, vətənpərvər, əliaçıq, alicənab, mədəni, qayğıkeş, əməksevər böyüməsi üçün valideynin gördüyü tədbirlər içərisində bədii sənət nümunələri ilə tərbiyə bəlkə də ilk plana çəkilmişdir. Təsadüfi deyil ki, xalq yaradıcılığının uşaqlara aid olan nümunələri uşaq folkloru adlandırılmışdır»¹.

V. Vəliyevin «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı» və **«Azərbaycan folkloru»** dərsliklərində də uşaq folklorunun təhlilinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Müəllif qısa şəkildə

¹Xalqın söz xəzinəsi. «Məktəb kitabxanası» seriyasından, toplayıb tərtib edənı P. Əfəndiyev, B., 1985, s. 4.

Azərbaycan uşaq folklorunun toplanması, nəşri və tədqiqi tarixinə nəzər salmış, uşaq folklorunun təsnifatını aparmış, əsas janrlarının bədii keyfiyyətlərindən, quruluşundan, ideya və məzmunundan danışımdır. V.Vəliyev yazır: «*Uşaqlar üçün yaranan əsərləri öz xarakterinə və məzmun xüsusiyyətlərinə görə, dil səlistliyi və düzgün danışığa, zehni inkişafa, oyun və didaktik əxlaqi mövzulara həsr olunmuş nümunələrə ayırmaq olar*»¹.

Uşaq folklorumuzun toplanması, nəşri və tədqiqi sahəsində fəaliyyət göstərən alimlərdən biri də **A.Nəbiyevdir**. Onun «**Azərbaycan folklorunun janrları**» (I hissə) monoqrafiyasında və bir sıra məqalələrində böyüklərdən uşaqlara keçən uşaq folkloru nümunələrinin mənşəyi, xalq məişətində yeri barədə fikirlər irəli sürülür². «**Azərbaycan-özbək folklorunun qarşılıqlı əlaqəsi**» adlı monoqrafiyasında folklorşünas-alim hər iki xalqın uşaq folkloru materialları üzrə paralellər aparır, sanama, tapmaca, nağıl, acıtma, yanıltmac kimi uşaq folkloru janrlarının mənşəyi, qarşılıqlı əlaqəsi və forma xüsusiyyətlərindən danışaraq göstərir ki, Azərbaycan uşaq folkloru nümunələri hələ tam toplanmamış və özbək uşaq folkloru ilə müqayisədə az tədqiq edilmişdir. Özbək və Azərbaycan xalqlarının ən qədim oyunlarında forma və məzmun yaxınlığı özünü göstərir. Bu da hər şeydən əvvəl həmin xalqların mənşə əlaqələrindən irəli gəlir. A.Nəbiyevin «**El nəğmələri, xalq oyunları**»³ kitabında oyunların formalaşması, inkişaf mərhələləri təhlil süzgəcindən keçirilir və elmi təsnifatı aparılır. Onun son illərdə çapdan çıxan iki folklor toplusunda («**Nəğmələr. Andlar. İnanclar**» və «**Azərbaycan xalq nağılları**» - «**Dünya uşaq ədəbiyyatı kitabxanası**» seriyasından) xeyli uşaq folkloru nümunələri çap olunmuşdur. Alimin Türkmən uşaq folklorunun təhlilinə həsr etdiyi monoqrafiyası da

¹Vəliyev V. Azərbaycan folkloru, B., 1985, s. 393.

²Nəbiyev A. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, B., 1985, s. 4.

³Nəbiyev A. El nəğmələri, xalq oyunları, B., 1988, 168 s.

bu sahədə atılan uğurlu addımlardandır.

A.Nəbiyev 2000-ci ildə «*Azərbaycan uşaq folkloru*»¹ adlı monoqrafiya çap etdirmiş və belə bir qənaət irəli sürmüşdür ki, uşaq folkloru onların yaş və bilik səviyyəsinə uyğun olur. Yığcam, lakonik və tərbiyəvi xarakterə malikdir. «Oxşamalar», «Laylalar», uşaq folklorunun klassik janrlarıdır. Laylalar əsasən musiqi ilə bağlıdır. Laylalara çox vaxt beşik və nənəni nəğmələri də deyilir, musiqi və ritmlə əlaqədardır. Laylalarda ananın balasına olan məhəbbəti əsas yer tutur². Laylalar təkcə uşaqları yuxuya vermək üçün deyil, həm də onların gələcək tərbiyəsinin ilk mərhələsidir. Azərbaycan uşaq folklorunda yenidən dil açmağa başlayan körpə ilə ananın bir növ dialoqundan ibarət olan maraqlı şeir örnəklərinə rast gəlinir ki, onları dilaçmalar yaxud öyrətmələr adlandırmaq olar. «Bu nədir?» «O kimdir?» - sualları ilə bədən üzvlərinin, ətrafda görünən əşyaların, qohum-əqrabanın adını xəbər alırlar, körpə dili dolaşa-dolaşa cavab verir, ana düz cavab alarsa fərəhini gizlədə bilmir, uşağın dediyi sözlə həmahəng olan misra ilə balasını alqışlayır, yaxud onunla zarafatlaşır, ehməllə qulağını dartır...

Dünya uşaq ədəbiyyatı kitabxanası» seriyasından buraxılan topluda («*El çələngi*»)³ da uşaq folkloruna xeyli yer ayrılmışdır. Burada məlum mənbələrdən götürülmüş mərasim nəğmələri (çağırışlar, müraciətlər), tapmacalar, «Kosa-kosa» oyun-tamaşası, laylalar, nazlamalar, düzgülər, sanamalar, yanılmaclarla yanaşı, folklorşünas T.Fərzəliyevin topladığı dolama və öcəşmələrə də rast gəlirik. Kitabın məziyyətlərindən biri də odur ki, yeni toplanan uşaq folkloru nümunələri əvvəlki mənbələrdə təsadüf edilən variantları ilə tutuşdurulur və mətndəki ifadələr, cümlələr

¹Həbiyev A. Azərbaycan uşaq folkloru. B., Elm, 2000, 76 s.

²Yenə orada, s. 25.

³El çələngi. Toplayanı və tərtib edəni T.Fərzəliyev və İ.Abbasovdur. B., 1983, 409 s.

dəqiqləşdirilir. «Təmsillər» başlığı altında gedən nağıllar isə (filologiya elmləri doktoru **İ.Abbasov** və filologiya elmləri namizədi **T.Fərzəliyev** tərəfindən toplanmışdır) balaca oxuculara ilk dəfə təqdim edilir. Lakin həmin topluda aşiq poeziyası ilə bağlı hissənin uşaq folkloru ilə bağlılığının, əlaqəsinin olmaması qalsın bir yana, Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım və başqa qüdrətli sənətkarlarımızın yaradıcılığına üz tutmadan onlarla erməni aşığını ancaq Azərbaycan dilində əsər düzüb-qoşduqlarına görə xalqımızın folkloruna aid cildə vermək nə dərəcədə düzgündür?

Alim-yazıçı **Zahid Xəlil** Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişaf mərhələlərinə, uşaq poeziyası ilə folklorun qarşılıqlı əlaqəsinə monoqrafiya və bir neçə məqalə həsr etmişdir. Uşaq ədəbiyyatı və uşaq folklorunun qarşılıqlı əlaqəsi problemi üzərində ciddi elmi axtarışlar aparır. Onun namizədlik dissertasiyası məhz sovet uşaq poeziyası ilə folklorun əlaqəsinə həsr edilmişdir. Zahid Xəlilin Moskvada nəşr olunan «*Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı*»¹ kitabı isə uşaq folklorumuzun təhlilindən bəhs edən oçerklə başlanır.

T.Cavadov uşaq poeziyasının və Y.Babayev uşaq nəsrinin tədqiqinə həsr olunan dissertasiya və monoqrafiyalarında (M.Məmmədovla şərikli) Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkülündən danışanda uşaq folklorunun epik və lirik janrlarının xüsusiyyətlərinə də yer ayırmış, yazılı ədəbiyyatla folklorun qarşılıqlı əlaqəsi barədə maraqlı fikirlər irəli sürmüşlər.

Maraqlı və diqqətəlayiq haldır ki, Azərbaycan uşaq folklorunun bəzi janrları ayrılıqda tədqiq obyektinə çevrilir. Belə ki, *İ.Qasımovun «Təpmaca - xalq riyaziyyatıdır»*² məqaləsində,

¹Zahid Xəlil. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı və folklor. Namizədlik dissertasiyası. B., 1973, 179 s; Халилов З.А. Детская литература Азербайджана. М., 1987, 224 с.

²Qasımov İ. Təpmaca - xalq riyaziyyatıdır. «Ulduz» jurnalı, 1967, 16 oktyabr.

tapmacaların inkişaf mərhələlərindən bəhs açır. Ə.Quliyev «Yanıltmacların toplanması və nəşri haqqında»¹ məqalələrində janrın bədii keyfiyyətlərindən və tədqiqat tarixindən danışır. T.Məmmədovanın «Uşaq oyunları» haqqında məqaləsində oyunların spesifik xüsusiyyətləri və təsnifatı ilə bağlı maraqlı fikirlər irəli sürülür. Eləcə də filologiya elmləri doktoru Q.Namazov «Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı»², F.Fərhadov və A.Hacıyev «Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi» (I hissə)³ dərsliklərindən uşaq folklorumuzun bir sıra janrları barədə mübahisəli fikirlər irəli sürürlər. Musiqişünas T.Kərimova «Azərbaycan beşik mahnıları və uşaq nəğmələri» adlı namizədlik dissertasiyasında və məqalələrində laylaların, oxşamaların və uşaq nəğmələrinin xalq musiqisi ilə əlaqəsindən söhbət açır.

Azərbaycan uşaq folklorunun ayrı-ayrı janrlarından ibarət kitabların nəşr edilməsi də təqdirə layiq hadisədir. Bunlara S.Axundovanın «Xalq uşaq oyunları»⁴, B.Şahsoylunun «Qarı nənə və övladları»⁵, «Nağıllar», «Tapmacalar», «Yanıltmaclar»⁶ və başqalarını misal göstərə bilərik.

Uşaq folklorumuzun qiğılımları Azərbaycanın sərhədlərini aşıb başqa xalqların uşaqları arasında da yayılmağa başlamışdır. Tərcüməçi A.Axundova «Родник»⁷ kitabında Azərbaycanda çap olunan müxtəlif mənbələrdən götürdüyü uşaq

¹Quliyev Ə. Yanıltmacların toplanması və nəşri haqqında. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 1983, 14 yanvar.

²Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı, B., 1984, 331 s.

³Fərhadov F., Hacıyev A. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi (I hissə). B., 1986, 169 s.

⁴Xalq uşaq oyunları. Tərtib edəni Axundova S. B., 1980, 86 s.

⁵Qarı nənə və övladları. Tərtib edəni Şahsoylu B. B., 1986, 78 s.

⁶Nağıllar. Tərtib edəni N.Seyidov. B., 1985; Tapmacalar. Toplayanı və tərtib edəni N.Seyidov, B., 1971; Yanıltmaclar. Tərtib edəni Ə.Quliyev. B., 1984.

⁷Родник (Азербайджанские народные детские песни, сказки). Перевод А.Ахундова, М., 1983, 158 с.

folkloru nümunələrinə, **Q.Paşayev «Kərkük folklorunun antologiyası»nda**¹ beşik nəğmələrinə, matallara (uşaq nağıllarına - Q.R.), uşaq oyunlarına, çasırtmalara geniş yer ayırmışdır. Cənubi Azərbaycanda toplanan uşaq folkloru nümunələri isə «**Arazam, Kürə bəndəm**»² (tərtib edəni B.Abdullayevdir) kitabına salınmışdır.

Beləliklə, Azərbaycan ədəbiyyatının bu və ya digər sahəsini araşdıran alimlərimiz **M.Təhmasib, Ə.Qarabağlı, F.Fərhadov, V.Vəliyev, P.Əfəndiyev, A.Nəbiyev, Ə.Həşimov, Z.Xəlilov, Q.Namazov, A.Hacıyev, S.Axundova, T.Məmmədova, T.Kərimova** və b. məqalə, dərslik və toplularında az-çox uşaq folkloruna toxunulmuş, bir sıra maraqlı və mübahisəli fikirlər irəli sürülmüşdür. Kitabın ikinci, üçüncü və dördüncü fəsillərində həmin alimlərin fikirlərində qaldırılan problemlərin üstünə təzədən qayıdacağımızı və adlarını çəkdiyimiz müəlliflərin əsərlərinə dəfələrlə müraciət edəcəyimizi nəzərə alıb, təkrara yol verməmək məqsədilə Azərbaycan uşaq folklorunun toplanması, nəşri, tədqiqi barədəki söhbətimizi yekunlaşdırmaq istəyirik.

¹Kərkük folklorunun antologiyası. Toplayıb tərtib edəni Paşayev Q. B., 1987, 367 s.

²Arazam, Kürə bəndəm. Tərtib edəni B.Abdullayev. B., 1986, s. 198.

Üçüncü fəsil

**UŞAQ FOLKLORUNUN
TƏSNİFATI**

Müasir folklorşünaslığımızda meydana gələn bəzi tədqiqatlarda Azərbaycan uşaq folklorunun janrlarını təsnif etməyə, sərhədlərini müəyyən etməyə, ayrı-ayrı nümunələrin ideya-bədii xüsusiyyətlərini açmağa təşəbbüs göstərilmiş, məsələyə müxtəlif aspektdən yanaşılmış, əsərlərin həcmi, uşaqların yaş xüsusiyyətləri əsas amil, kriteriya kimi götürülüb sistemləşdirilmiş, nəticədə xalq yaradıcılığının bütün yığcam, azsözlü formalarını uşaq folkloru sayılmış və daha çox mübahisəli, bir-birini təkzib edən qənaətlər irəli sürülmüşdür. Problemin düzgün həllinə doğru uğurlu addımların atılmamasının bir səbəbi də o idi ki, uşaq ədəbiyyatı ilə uşaqların oxumaq istədiyi, yaxud onlara öyrədilməsi məsləhət görülən ədəbiyyat qarışdırılmış, dünya ədəbi-nəzəri fikrinin böyük təcrübəsi diqqətdən kənar qalmış, müəlliflər məhdud dairədən çıxmaq istəmədiklərindən primitiv bölgülər təklif etmiş, dolaşq şərhlər vermişlər.

Azərbaycan uşaq folklorunun spesifikliyini aydınlaşdırmadan sistemin-

dən danışmaq, uşaq aləminin qə-ribəliklərinə varmadan maraq dairəsindən, istək və arzularından söz açmaq mümkün deyil. İstənilən nəticəni əldə etmək üçün, ilk növbədə, bədii yaradıcılıq hadisəsinin vasitəçiləri (yaradıcıları və yaşadıcıları) müəyyənləşdirilib onların dünyabaxışı, ideali, tələbləri nəzərə alınmalıdır. Bu mənada uşaq folklorunu meydana gətirənlər həm böyüklər, həm də uşaqlardır. Söyləyiciləri və ifaçıları da onlardır. Lakin folklorun ancaq uşaqların aləminə güzgü tutan və mənəvi tələbatını ödəyən nümunələri uşaq folkloru sayılır. Şifahi xalq yaradıcılığını ümumilikdə ümmana bənzətsək, dəryadan uşağın xoşladığı balığı tutmaq çətin olduğu qədər uşaq folklorunu da rəngarəng epik, lirik, dramatik poetik parçaların arasından seçib tapmaq müşkül işdir. Eləcə də folklor elə bir mənəvi qi-dadır ki, yaşa baxmır, kiçikdən böyüyə hamının ürəyinə yol tapır. «Koroğlu» eposunu sevməyən, bəyənəməyən uşaq olmadığı kimi, Cırtanın sehrinə düşməyən, yanıltmacların möcüzəsindən heyrətlənməyən böyük də yoxdur. Və uşaq gecə-gündüz «Koroğlunu», «Dədə Qorqudu» dinləməyə hazır olsa da, eposların heç biri uşaq folkloru deyil. Eləcə də «Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm» hər an böyüklərin diqqətini özünə çəksə də, sırf uşaq folklorudur. Bəs ənənəvi folklorla uşaq folklorunun sərhədlərini göstərəkən hansı ölçüyə əsaslanmaq lazımdır? Əslində uşağın maraq dairəsindən kənarında heç nə yoxdur. O, hər şeyi xoşlamağa və inkar etməyə qadirdir. Elə isə uşaq aləmini fərdiləşdirmək, bədii yaradıcılıq materiallarını xüsusişdirmək düzgündürmü? Bəli. Ona görə ki, bütün məkanların girişi və çıxışı var. Deməli, şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri ancaq uşaq aləminə gedən yoldan keçirsə, sırf uşaq folklorudur. «Koroğlu» və «Dədə Qorqud» bu yoldan çox uzaqdadır, başqa sözlə, günəş və ay kimidir, biri gündüz, digəri gecə hər yerə işığını salır. Birbaşa yoldan keçənlər uşağın «oyuncaqlarına», əyləncəsinə çevrilir, məişətini, davranışlarını, oyunlarını tənzim edir. Kənardakılar isə müxtəlif

funksiyalara malik olur: biri işığını salır, digəri nəğməsinə ruha qatır. Yoldan kənardakı vasitələr dolay şəkildə uşağın təbiət və cəmiyyətlə əlaqəsini qurur. Uşağa bu əlaqələr yolun özü qədər gərəklidir. Birincilərin məna dərinliyini uşaq qavramasa da, az-çox öz ruhuna uyğun şeyləri tapıb mənimsəyir. İkincilərin məna tutumu geniş olmasa da, uşağa bəs edir. Uşaq bütün məsələlərə öz pəncərəsindən baxır. Oradan hər şey başqa rəngdə görünür. Hər şey hərəkətdə, bir-biri ilə ünsiyyətdə, münasibətdə təsvirə gətirilir. Uşaq möcüzələri adi hal kimi qəbul edir. Gerçəklik uşaqlar üçün fəvqəltəbiliyin, qeyri-adiliyin içərisindən keçib gəlir. Onun folklorla münasibəti də bu şəkildədir. Rastlaşdığı şeyləri qeyri-adi şəklə sala bildiyi bədii yaradıcılıq nümunələri uşağa məxsus hesab edilir.

Rus folklorşünaslığında uşaq folklorunun təsnifatı və janrlarının bölgüsü haqqında, əsasən, iki fikir irəli sürülmüşdür. Q.S.Vinoqradov yalnız uşaqların özlərinin yaratdığı nümunələri uşaq folkloru kimi başa düşmüş və böyüklərin körpələr üçün oxuduqları beşik nəğmələrini xüsusi folklor janrı kimi qiymətləndirərək, «Материнская поэзия» («Ana poeziyası»), yaxud «Поэзия пестования» («Bəsləmə poeziyası») adlandırmışdır. Onun yazdığına görə, «tapmacalar, nağıllar, atalar sözü və məsəllər uşaq folkloruna aid edilə bilməz»¹.

O.İ.Kapitsanın qənaətlərinə görə isə, uşaq folkloru böyüklərin uşaqlara aid yaradıcılığından və uşaqların öz yaradıcılığından ibarətdir. «Uşaq folklorunu öyrənmək təkcə etnoqrafiyada özünə yer tapmamalıdır, həm də pedaqoqlar və pedoqoji təcrübə üçün bu sahənin böyük əhəmiyyəti vardır. Uşaq folkloru bizi uşağı dərk etməyə aparən yollardan biridir. Uşaq folkloru uşaq kita-

¹Виноградов Г.С. Детский фольклор. В кн. «Русское народное поэтическое творчество» (хрестоматия по фольклористике), публикация Ю.Г.Круглова, М., 1986, с. 435-442; Виноградов Г.С. Русский детский фольклор, Том IX. Иркутск, 1930.

bçalarının və uşaqlarla müxtəlif istiqamətlərdə aparılan işlərin tükənməz mənbəyidir. Uşaq ədəbiyyatını öyrənməyə mütləq uşaq folklorundan başlamaq lazımdır»¹.

Bu fikirlərlə razılaşmamaq mümkün deyil. Alim uşaq folkloru nümunələrini uşaqların iki yaş dövrü üzrə qruplaşdırır:

a) KÖRPƏLİK ÇAĞLARINI ƏHATƏ EDƏN BİRİNCİ YAŞ DÖVRÜNƏ aid janrlar *beşik mahnılarından, bəsləmələrdən* (uşaq həyatının müxtəlif anlarını - geyindirilməsini, yedizdirilməsini, yuyundurulmasını və ayaq açmasını müşayiət edən nəğmələrdən), *əyləndirmələrdən* (körpəyə göstərilən müxtəlif qayğıları, diz üstə yelləndirməni, atıb-tutmanı, əlləri və barmaqları ilə oyunları müşayiət edən nəğmələrdən) ibarətdir.

b) İKİNCİ YAŞ DÖVRÜNƏ – UŞAQLIQ VƏ YENİ-YETMƏLİK ÇAĞLARINA isə mövsüm (təqvim) folkloru - *çağırışlar, müraciətlər, andlar, inamlar, uşaq yumoru - acıtmalar, öcəşmələr, dolamalar, yalanlar, sual-cavablar* daxildir.

O.İ.Kapitsa bir sıra uşaq folkloru nümunələrini bu funksional sistemdən kənarında təqdim etmiş və tapmacaları, xalq mərasimlərini, sorğuları, söz oyunlarını - yanıltmacları və mütəhərrik (uşaq) oyunlarını iki yaş dövrü arasında duran, yəni hər iki yaş dövründə istifadə olunan janrlar kimi qiymətləndirmişdir.

Uşaq folklorunun yaş dövrlərinə görə sistemləşdirilməsi ona görə əhəmiyyətlidir ki, folklordan uşaqların nə vaxt və hansı məqsədlə istifadə etmələri, nələri mənimsəmələri, öyrənmələri diqqət mərkəzinə çəkilir. Həm böyüklərin uşaqlar üçün yaratdıqları, həm böyüklərdən uşaqlara keçən, həm də uşaqların özlərinin yaratdıqları saysız-hesabsız nümunələr əlaqəli şəkildə təhlilə cəlb olunur. Bununla belə, bu sistemin ziddiyyətli, mübahisəli tərəfləri də var. Birincisi, uşaq folklorunun bütün janrlarını əhatə etmir. İkincisi, bəzi janrların öz daxilində parçalanmasına səbəb

¹Капица О.И. Детский фольклор. Ленинград, 1928; Капица О.И. Программа для собиране детского фольклора. Перозаодск, 1928, с. 5.

olur. Məsələn, tapmacaların bir qismi birinci, yerdə qalanlar ikinci qrupa aid edilir. Üçüncüsü, uşaq folklorunun mühüm cəhəti - oyun xarakteri nəzərdən qaçırılır.

Beləliklə, uşaq folkloru məsələlərini müəyyən dərəcədə elmi-nəzəri cəhətdən həll etməyə cəhd göstərən iki folklorşünasın bir-birinə zidd mülahizələri sonralar elmdə geniş mübahisə meydanının açılmasına səbəb olmuş, ayrı-ayrılıqda hər ikisi özünə çoxsaylı tərəfdarlar tapmış, bəzən əsaslı, bəzən əsassız müdafiə edilmiş, eləcə də, digər tərəfin tənqidinə məruz qalmışdır. Hələ də keçmiş SSRİ məkanı xalqlarının folklorşünaslığında ümumi nəticə əldə edilməmişdir.

«Ənənəvi uşaq folkloru mükəmməlliyi, gözəlliyi və həyatiliyi ilə ürəkləri fəth edir. Bu, həqiqi uşaqlıq və yeniyetməlik poeziyasıdır»¹. Bu sözlərin müəllifi, xalq yaradıcılığının kamil bilicisi və hərtərəfli tədqiqatçısı V.P.Anikin öz səmərəli fəaliyyəti və elmi yaradıcılığı ilə rus uşaq folklorunun indiyədək toplanmış materiallarının araşdırılmasında, təhlilində, bir sıra məsələlərinin düzgün həllində yeni mərhələ açmışdır. Onun fikrincə, «uşaq folklorunun növlərə və janrlara bölünməsinə, təbii olaraq:

- böyükklərin uşaqlar üçün yaradıcılığına (I qrup),
- böyükklərin zaman ötdükcə uşaqlara keçən yaradıcılığına (II qrup) və
- sözün həqiqi mənasında uşaqların öz yaradıcılığına (III qrup) ayırmaqla başlamaq lazımdır »².

Son illərin uşaq folkloruna həsr olunan əksər tədqiqat işlərində, demək olar ki, V.P.Anikin təsnifatı əsas götürülmüş və folklorşünaslar V.A.Vasilenko, F.Z.Abakarova, N.Tarakina, R.N.Xaşba, M.Y.Novitskaya, M.N.Melnikov, Q.A.Cahangirov, A.Səfərov, R.F.Yaqafarov və b. yuxarıdakı prinsipə söykənərək

¹Аникин В.П., Русские народные пословицы, поговорки, загадки и детский фольклор. - М., 1957, с. 88.

²Yenə orada, s. 92.

bir sıra xalqlarının uşaq folkloru materiallarının geniş təhlilini aparmışlar.

V.Y.Propp və M.N.Melnikov beşik nəğmələrindən xüsusi janr kimi danışsalar da, uşaq folklorundan kənar da öyrənməyə tərəfdar olmadıqlarını bildirmişlər.

XX yüzilliyin 80-ci illərində bir sıra tədqiqatçıların əsərlərində (S.Q.Lazutin, V.A.Vasilenko və b.) uşaq folklorunun bölgüsündə yalnız bir cəhət - oyunlara münasibət əsas götürülmüş və sadəcə olaraq iki yerə ayrılmışdır:

I. OYUN UŞAQ FOLKLORU –

Bu qrupa daxil olan folklor nümunələri xalq uşaq oyunları, tamaşaları ilə əlaqədar formalaşmışdır və həmin oyunları, tamaşaları müşayiət edir.

II.OYUNLARSIZ UŞAQ FOLKLORU –

Bu qrupa daxil olan folklor nümunələrinin formalaşmasında və ifasında oyunlar, tamaşalar heç bir rol oynamır.

Bu bölgü uşaqların psixologiyasını və məişətini əks etdirmək baxımından əhəmiyyətli təsnifat hesab olunur. Məsələyə pedaqoji aspektdən yanaşanda heç bir mübahisə doğurmur, ancaq bədii yaradıcılıq hadisəsi kimi baxanda oyun sənət sinkretikliyinə bir tərəfini işıqlandırır.

Qeyd etmişdik ki, Azərbaycan alimləri də uşaq folklorumuzun təsnifatını aparmağa təşəbbüs göstərmişlər. Son on ildə bu meyl xeyli güclənmişdir. Şifahi xalq ədəbiyyatımızın tədqiqatçıları V.Vəliyev, P.Əfəndiyev, A.Nəbiyev, Q.Namazov və başqaları uşaq folkloru janrlarının bölgüsünü vermişlər. Maraqlı cəhət ondadır ki, bu alimlərin yazdıqları dərslər, monoqrafiya və məqalələrdə uşaq folklorunun ən geniş yayılan janrları təhlil olunur, forma, məzmun, ideya-bədii xüsusiyyətləri, xüsusilə laylaların, oxşamaların, tapmacaların, uşaq nağıllarının bir sıra xarakterik keyfiyyətləri göstərilir.

V.Vəliyev uşaq folkloru nümunələrini üç qrupa ayırır:

I. UŞAQLAR HAQQINDA NÜMUNƏLƏR.

«Bu şeirləri böyüklər ifa edirlər. Belə əsərlər, əsasən, lirik növə daxildir (laylalar və oxşamalar). Onlar hələ dil açmamış körpələr üçün deyilir»¹.

II. MƏKTƏBƏQƏDƏR VƏ İBTİDAİ MƏKTƏB ŞAGİRD-LƏRİNİN ZEHNİ İNKİŞAFINA VƏ SƏLİS DANIŞIĞINA XİDMƏT EDƏN ƏSƏRLƏR.

«Bu əsərlər sırasında tapmaca və yanıltmaclar xüsusilə fərqlənir. Bunlar həm uşaqların özü, həm də böyüklər tərəfindən yaradılır və ifa edilir»².

III. ƏKSƏRİYYƏT UŞAQLARIN ÖZÜ TƏRƏFİNDƏN YARADILANLAR.

«Buraya uşaq oyunları zamanı ifa olunan mənzum parçalar daxildir»³.

Təsnifat Azərbaycan folklorşünaslığında ilk təşəbbüs kimi qiymətlidir. Lakin bir sıra cəhətləri ilə mübahisə doğurur və uşaq folklorumuzun bütün nümunələrini özündə cəmləşdirə bilmir. Bölgüdən aydın olur ki, uşaqların yaş xüsusiyyətləri və folklor nümunələrinin ifasında kimlərin (böyüklərin, yoxsa uşaqların) daha fəal iştirak etməsi əsas meyar götürülmüşdür. Bu prinsipin özündə ardıcılıq gözlənilməmişdir. Belə ki,

I qrup körpə uşaqlara,

II qrup məktəbəqədər və məktəb yaşlı uşaqlara aid edilir.

III qrupa keçəndə meyar dəyişir, yəni bölgü folklor nümunələrinin funksiyasına, oyunlarla bağlılığına əsaslanır.

Uşaqların yaş xüsusiyyətlərinə görə xalq yaradıcılığı incilərini, eləcə də uşaq ədəbiyyatının bölgüsünü aparmaq meylinə başqa alimlərin dərsliklərində də rast gəlirik. F.Fərhadovun A.Hacıyevlə birlikdə yazdığı «Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi»

¹Vəliyev V. Azərbaycan folkloru, B., 1985, s. 394.

²Yenə orada.

³Yenə orada.

dərsliyində oxuyuruq:

«Uşaqlar yaş xüsusiyyətlərinə görə 4 qrupa bölünür: Anadan olandan 3 yaşadək olan körpələr buraya daxil deyil. Daha doğrusu, 3 yaşa qədər olan uşaqların uşaq ədəbiyyatı ilə heç bir əlaqəsi yoxdur»¹.

Sonuncu hökmün əsassız olduğunu V.Vəliyevin təsnifatı açıq-aydın bildirir: «Laylalar və oxşamalar hələ dil açmamış uşaqlar üçün deyilir»². Eləcə də, «Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi» kitabının başqa yerində müəlliflər öz fikirlərinin əleyhinə çıxırlar: «Laylalar beşik başında, körpələri yatırmaq üçün deyilirsə, oxşamalar körpələri əzizləyən, onun yerişini, boyunu sevən zaman deyilən nəğmələrdir. Oxşama söyləyən ana bu mahnının vasitəsilə gələcəkdə övladına xoşbəxtlik arzulayır. Onun tez ayaq tutması, tez böyüməsi, gələcəkdə adlı-sanlı adamlardan biri olmasını istəyir»³. Məgər «laylaların körpələri yatırmaq üçün deyilməsi», «oxşamaların onları əzizləməsi» ədəbiyyatın 3 yaşadək uşaqlarla əlaqəsi, onlara aidliyi deyilmi? Görkəmli uşaq yazıçısı K.Çukovski iki yaşlı uşaqlarda yaradıcılıq qabiliyyətinin formalaşdığını bildirir, onların iki misralı şeirlər qoşmaq qabiliyyətini inandırıcı dəlillərlə sübuta yetirir və nəticədə iki və daha böyük yaşda olan uşaqları həqiqi folklor yaradıcıları təqiyətləndirir.

P.Əfəndiyev Azərbaycan uşaq folklorunu təsnif edən ilk folklorşünaslardan biridir. Onun bölgüsü rus alimlərinin (xüsusən V.Anikinin) tərcübəsinə söykənir. P.Əfəndiyev bir sıra uşaq folkloru janrlarının təhlilini verəndən sonra yazır: «Uşaq folklorunu biz yaranma, yaşama prosesinə görə təxminən iki hissəyə ayıra bilərik: böyüklərin uşaqlar üçün yaratdığı nümunələr və uşaqların öz yaradıcılığı. Məlumdur ki, uşaqlar müxtəlif oyun-

¹Fərhadov F., Hacıyev A. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi. B., APİ-nin nəşri, s. 19.

²Vəliyev V. Azərbaycan folkloru, B., 1985, s. 395.

³Fərhadov F., Hacıyev A. Göstərilən əsəri, s. 20.

lardan əvvəl sanamalardan istifadə edir və beləliklə, müəyyən nümunələr düzüb-qoşurlar. Bununla belə, uşaq folklorunun əsas hissəsi böyüklərin öz övladları üçün yaratdığı nümunələrdən ibarətdir»¹. Müəllif bölgüsünün təxmini olduğunu etiraf edir, ona görə də böyüklərdən uşaqlara keçən nümunələr kənar qalır.

Bizcə, uşaq folklorunun təsnifatını apararkən saydığımız bütün xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır. Başqa sözlə:

- yaş xüsusiyyətləri,
- folklor nümunələrinin oyunlarla əlaqəsi,
- yaranmasında, ifasında, yaşadılmasında böyüklərin, yaxud uşaqların rolu və iştirakı,
- mövzularının daha çox heyvan, quş, bitki və təbiət hadisələrinə həsr olunması,
- uşaqların biliyinə uyğunluğu, zövqünü oxşaması,
- yığcamlığı, dilinin sadəliyi, oynaqlığı və milli keyfiyyətlər əsas götürülməlidir.

Hər yaş dövrünün xalq yaradıcılığı nümunələrinə, ədəbiyyata öz münasibəti və tələbi olur. Uşaq folkloruna münasibətə görə uşaqlığı şərti olaraq iki mərhələyə ayırmaq məqsədəuyğundur:

BİRİNCİSİ, anadan olan gündən 3 yaşadək (çağalıq, yaxud körpəlik).

İKİNCİSİ, 3 yaşdan 15 yaşadək.

Birinci yaş dövründə uşaqlar yalnız böyüklərin yaradıcılığından qidalanır, onlardan öyrənirlər, yaşlılardan eşitdikləri nəğmələrə ilk-əvvəl əl-qol hərəkətləri və gülüslə cavab verir, dil açandan sonra isə böyükləri yamsılayır, eşitdiklərini söz-söz qaytarmağa çalışırlar. Birinci yaş dövrünün əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, folklor inciləri oyunlarla əlaqədar olmur və böyüklər tərəfindən uşaqlara verilir. Məzmun uşaqlar üçün rol oynamır, ritm, ahəng, melodiklik körpələrdə bədii zövq formalaşdırır.

¹ Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. B., 1992, s. 326.

Folklor bir növ estetik funksiya daşıyır.

İkinci yaş dövründə isə artıq uşaqlarda nitq inkişaf etmiş olur. Onlar gördüklərini, eşitdiklərini sərbəst ifadə edə, böyüklərə qaytara bilir, çoxlu şeir əzbərləyirlər. Uşaqların yaradıcılıq qabiliyyətinin yaranmasına geniş meydan açılır. Böyüklərdən öyrəndiklərini öz mallarına çevirməyi bacarır, hətta kiçik bədii parçaları səviyyələrinə uyğun şəkildə dəyişdirir, yaxud həmin parçalarla həmahəng «yeni söz» deyir, bəzən şeirə təzə misra artırır. Beləcə, folklor nümunələri təkcə böyüklərdən uşaqlara deyil, həm də bir qrup uşaqdan, başqa qrup uşağa keçir. Uşaqlar özləri folklorun yaradıcısı, yaşadıcısı və yayıcısı olurlar. Bu dövrdə uşaqlar arasında sosial münasibətlər dəyişdiyi kimi folklor əsərlərinin məzmunu, forması da başqalashır, mövzu dairəsi genişləniib əlvanlaşır. Deyilənləri ümumiləşdirib uşaq folklorunun özünəməxsus xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq bu nəticəyə gəlirik ki, uşaqlara aid xalq yaradıcılığı nümunələrini iki yaş dövrü üzrə sistemləşdirmək daha məqsədəuyğundur:

Birinci yaş dövrünə *layla, oxşama, öyrətmə, dilaçma, ayləndirmə, bəsləmə* kimi ana nəğmələri daxildir.

İkinci yaş dövrü özü 4 qrupa ayrılır:

a) OYUNLARSIZ UŞAQ FOLKLORU: *düzgülər (bir qismi), tapmacalar, nağıllar, uşaq nəğmələri*.

b) MƏRASİMLƏRLƏ BAĞLI UŞAQ FOLKLORU: *çağırışlar, müraciətlər*.

c) OYUN UŞAQ FOLKLORU: *sanamalar, oyun-tamaşalar, söz oyunları (yanılmaclar, saylarla oyunlar, öcəşmələr, oyun-tapmacalar)*.

ç) UŞAQ YUMORU: *dolamalar, zarafatlar*.

Göründüyü kimi, bu təsnifatda birinci dövr tam, ikinci dövrün birinci qrupu böyüklərin birbaşa uşaqlar üçün, ikinci qrupu böyüklərdən uşaqlara keçən, üçüncü və dördüncü qrupları isə uşaqların özlərinin yaratdıqları nümunələrdir. (*Bax: Azərbaycan türklərinin uşaq folklorunun təsnifatını göstərən cədvəl*).

**AZƏRBAYCAN TÜRKLƏRİNİN
UŞAQ FOLKLORUNUN TƏSNİFATI**

**BÖYÜKLƏRİN
UŞAQLAR
ÜÇÜN
YARADICILI-
ĞI**

BİRİNCİ YAŞ DÖVRÜ
(anadan olandan 3 yaşadək)

ANA NƏĞMƏLƏRİ: laylalar, oxşamalar, dilaçmalar, öyrətmələr

**BÖYÜKLƏRİN
UŞAQLARA
KEÇƏN
YARADICILIĞI**

İKİNCİ YAŞ DÖVRÜ
(3 yaşdan 15 yaşadək)

OYUNLARSIZ UŞAQ FOLKLORU: nəğillər, tapmacalar, uşaq nəğmələri – düzgülər, heyvanlar haqqında nəğmələr

MƏRASİMLƏRLƏ BAĞLI YARANAN UŞAQ FOLKLORU: çağırışlar, müraciətlər

**UŞAQLARIN
YARADICILIĞI**

OYUN UŞAQ FOLKLORU: sanamalar, düzgülər, söz oyunları – yanıltmaclar, saylarla oyunlar, öcəşmələr, oyun-tapmacalar

UŞAQ YUMORU: dolamalar, acıtmalar, zarafatlar

İKİNCİ BÖLMƏ

AZƏRBAYCAN UŞAQ
FOLKLORUNUN
JANR SİSTEMİ

Dördüncü fəsil

**UŞAQ FOLKLORUNUN
JANR TƏSNİFATI**

Uşaq folkloru uşaqların yaş səviyyəsinə, zövqünə, biliyinə uyğun özünəməxsus janrlarla zəngindir. Bu janrlar sadəliyi, yığcamlığı, konkretliyi, oyunlarla bağlılığı, melodikliyi ilə bir-birinə yaxın olsa da, poetik sisteminə, uşaq məişətində oynadığı roluna, mövzu rəngarəngliyinə görə fərqlidir.

Q.Namazov uşaq folkloru janrlarının bölgüsünü aparmağa təşəbbüs göstərir. Onun «Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı» kitabında oxuyuruq: «Azərbaycan xalq ədəbiyyatı zəngin xəzinədir. Onun ədəbi janrları, çoxşaxəli, çoxcəhətli şəkilləri vardır. Bu şəkilləri öz xüsusiyyətlərinə görə, əsasən, üç növə bölmək daha məqsədəuyğundur:

- kiçik (xırda) növ,
- lirik növ və
- epik növ»¹.

Doğrudur, müəllif heç yerdə «uşaq folkloru» anlayışını işlətmir, lakin dərsliyin uşaq ədəbiyyatına həsr olunmasından görünür ki, təsnifat məhz uşaq folkloru materialları üzərində aparılır.

¹Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. B., 1984, s. 13.

Q.Namazovun bölgüsünə daxil olan folklor janrlarına diqqət yetirək:

KİÇİK (XIRDA) NÖV. «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının kiçik növü - tapmaca, yanıltmac, el oyunları, eyni zamanda lətifə, atalar sözü və məsəllər içərisində uşaqlara məxsus nümunələr də vardır»¹.

LİRİK NÖV. Alim «laylalar, oxşamalar, uşaq nəğmələri, mövsüm nəğmələri və başqaları lirik növ adlanır»² deyərək laylaları, oxşamaları, uşaq və mərasim nəğmələrini lirik növ kimi, əfsanə, rəvayət, xalq tamaşası, dastan və eposları epik növ kimi təqdim edir.

EPİK NÖV. «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının epik növlərində ciddi ictimai-siyasi məqsəd güdən, bəşəri mahiyyət daşıyan məsələlər əksini tapmışdır... Bu əsərlər şəkil və məzmun vəhdətinə görə nağıl, əfsanə, rəvayət, xalq tamaşası, dastan və epos növlərindən cəmləşərək formalaşmışdır»³.

Q.Namazovun bölgüsü istər ənənəvi folklorun, istərsə də uşaq folklorunun təsnifatı baxımından özünü doğrultmur, ciddi mübahisəyə səbəb olur və elmlikdən tamamilə uzaqdır. Ona görə ki, hansı meyara əsaslandığı məlum deyil. Əgər əsərlərin həcmi - xırdalığı əsas götürülürsə, lirik növün laylaları və oxşamaları kiçik növdə verilən lətifələrindən qısadır. Eləcə də kiçik növə aid edilən tapmaca, lətifə, atalar sözü və məsəllər əslində epikdir. Xalq tamaşasının epik növə aidliyi yoxdur. Əfsanə, rəvayət, dastan və eposların uşaq folkloru hesab edilməsi ilə də razılaşmaq olmaz. Xatırladaq ki, V.P.Anikin də uşaq folklorundan danışarkən «kiçik janrlar» («малые жанры») anlayışını işlədir. Lakin rus alimi «малые жаткы» deyəndə, ümumiyyətlə, uşaq folklorunun bütün nümunələrini nəzərdə tutur. Q.Namazovun

¹Namazov Q. Göstərilən əsəri, 1984, s. 13.

²Yenə orada, s. 19.

³Yenə orada, s. 24.

bölgüsündə dolaşılıq yaranmasına əsas səbəb onun söhbət açdığı xalq yaradıcılığı nümunələrinə uşaq ədəbiyyatı, daha doğrusu, uşaq folkloru prizmasından baxmamasıdır. Yəqin ki, müəllif orta məktəbin ədəbiyyat fənni proqramına salınan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini janrlar üzrə təsnif etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Bu səbəbdən törəyən eyni nöqsanlar başqa kitablarda da vardır. F. Fərhadov və A. Hacıyev sehirlə və tarixi nağılları, bayatıları uşaq ədəbiyyatı nümunələri kimi verir, lakin heyvanlara aid uşaq nağıllarının üstündən sükutla keçir¹.

Əvvəl antik yunan filosofu Aristotel (b. e. ə. 384-322-ci illər), sonra isə alman filosofu Hegel (1770-1831) göstərmişdir ki, bədii yaradıcılığın üç əsas forması mövcuddur: epos, lirika və dram. Bir qayda olaraq bunlar ədəbi növlər adlandırılır. Həm yazılı, həm də şifahi ədəbiyyatın janrları bu üç növ üzrə sistemləşdirilir. Başqa üsul və yollar axtarmaqdansa, Azərbaycan uşaq folklorunun janrlarını ədəbiyyatın ümumi janr bölgüsü sistemi ilə qruplaşdırmaq daha məqsədəuyğundur:

LİRİK NÖV:

- *layla,*
- *oxşama,*
- *dilaçma,*
- *öyrətmə və*
- *uşaq nəğmələri (düzgü, sanama, öcəşmə, acıtma, dola-ma, çağırış və müraciətlər).*

EPIK NÖV:

- *tapmaca,*
- *yanıltmac və*
- *uşaq nağılları.*

DRAMATİK NÖV:

- *uşaq oyun və tamaşaları.*

¹Fərhadov F., Hacıyev A. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi. B., APİ-nin nəşri, s. 21.

Hər hansı bir ədəbi janrı başqalarından fərqləndirən əlamət və xüsusiyyətlər mövcuddur. Görkəmli rus folklorşünası V.Y.Propp «Folklor və gerçəklik» əsərində folklor janrlarının təsnifatı məsələlərindən danışarkən göstərir ki, «bütün janrlar vasitəsi ilə həyat həqiqətləri əks olunur»¹. Elə janrı müəyyənləşdirən əlamətlərdən ilkinini, mühümü hansı həyat həqiqətlərindən yoğrulmasıdır.

Janrın özünəxas qəliblərində gerçəklik necə və hansı vasitələrlə yaradıcılıq prosesinin tikinti materialına çevrilir? Bu sorğuya cavab tapılması janrın ümdə əlamətlərini üzə çıxarır.

Növ varlığın cinsini şərtləndirən kateqoriyadır. Janr isə inkişaf mərhələlərində qazanılan vərdişlər və ənənələr kimidir. İnsan yaşa dolduqca təcrübəsi artır. Janr da belədir. Ənənələr çoxaldıqca təsvir və tərənnüm formaları rəngarəng çalar alır.

Qadınla kişinin təkcə zahiri görünüşü – geyimi, bədən quruluşu, səsi fərqli deyil, dünyaya etik-əxlaqi baxışı, daxili aləmi, ruhi-psixoloji göstəriciləri, zövqü də başqadır. Bu mənada ədəbi növlərin həyat həqiqətlərini əksətmə yolları bir-birindən əsaslı şəkildə ayrılır. Gerçəkliyi hər növ öz prizmasından keçirir.

¹Пропп В.Я. Фольклор и действительность. Избранные статьи. М., Наука, 1976, с. 110.

LİRİK UŞAQ FOLKLORU

Folklorun lirik janrlarının sərhədlərini təyin edən ən mühüm şərt hər bir janrın ayrılıqda poetik sistemə malik olmasıdır. Başqa sözlə, hər bir janrın özünəməxsus quruluşu və forması olmalıdır: misralarda hecaların ölçüsü qeyri-bərabər, yaxud bərabərdir, şeir şəkillərində misralar xüsusi ifadələrlə («laylay», «əzizim», «mən aşıq» və s.) başlanır, eyni qafiyə sistemi ilə birbirinə bağlanır, səslər, səs birləşmələri, sözlər tez-tez təkrarlanır, şeir nəqarətlə qurtarır və s. Lakin bəzi folklor janrları formasına, quruluşuna görə deyil, eyni mövzuya həsr olunması, xalq məişətinin müxtəlif sahəsinə aidiyyəti ilə müəyyənləşir. Yəni forma oxşar, məzmun isə müxtəlif olur. Bildiyimiz kimi, bayatılar, laylalar, vəsfi-hallar, ağılar, oxşamaların və tapmacaların bir qrupu, sayaçı sözləri, holavarlar dörd misradan, hər misrası yeddi hecadan və eyni qafiyə sistemindən ibarətdir:

(A, A, B, A).

Doğrudur, həmin şeir şəkilləri arasında fərqli cəhətlər də nəzərə çarpır.

Məsələn, bayatılar, «mən aşiq», «eləmi», «əzizim», laylalar «laylay dedim» (həm də laylaların sonunda iki misralı nəqarət olur), sayaçı sözləri «nənəm» ifadələri ilə başlanır. Bununla belə, həmin janrları müəyyənləşdirmək üçün forma fərqləri azlıq edir, daha doğrusu, forma janrın müəyyənləşməsində əsas deyil, başlıca amil hər bir janrın özünəxas mövzulara, məzmununa malik olmasıdır. Belə ki, bayatılarda doğma vətənə, elə, obaya məhəbbət tərənnüm edilir, zülmkarlara nifrət bəslənilir, din fanatları tənqid atəşinə tutulur, aşıqın iztirablarına həsr olunur, təbiətin təsviri verilir və s. Ağılarda insanın müsibətinə, ölümünə acıyırlar. Sayaçı sözləri qoyunçuluqla, holavarlar əkinçiliklə əlaqədar düzülüb-qoşulur. Uşaq folklorunun janrı olan laylalarda körpələrə şirin yuxu və xoşbəxt gələcək arzulanır.

Folkloru xalqın məişətindən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyil. Elə janrlar var ki, məhz xalq məişətinin bu və ya digər sahəsinə tətbiqi ilə müəyyənləşir. Belə ki, toy və halay mahnıları yalnız evlənmə mərasimlərində, ağılar yaslarda, laylalar isə uşağa qayğı göstəriləndə oxunur. Bu mənada V.Y.Propp folklor nümunələrinin ifa tərzini janrı müəyyənləşdirən amillərdən biri hesab edir¹. Doğrudan da, sanamalardan yalnız uşaq oyunları zamanı istifadə olunur, özü də bir nəfər tərəfindən deyilir. «Günəş çağırmaq», «Qodu-qodu» nəğmələrini isə uşaqlar xolla oxuyub oynayırlar, laylaları yalnız qadınlar ifa edirlər, sayaçı sözləri çobanların, holavarlar maldar və əkinçilərin dilində yaşadıdır. Onu da nəzərə almalıyıq ki, bir sıra poetik xalq yaradıcılığı nümunələri musiqiliyi, melodikliyi ilə seçilir, el havalalarının motivləri əsasında zümzümə ilə oxunur. Bu mənada anaların çaldığı laylalar sazın, yaxud tütəyin sədaları qədər həzin və melodikdir. Deməli, folklor janrlarının bir qrupu musiqi ilə bağlı formalaşmış yayılır.

¹Пропп В.Я. Фольклор и действительность. Избранные статьи. М., Наука, 1976, с. 111.

Deyilənləri yekunlaşdırıb bu nəticəyə gəlirik ik, uşaq folklorunun lirik janrları, əsasən, beş xüsusiyyətinə:

- oxşar forma, struktur və poetik sistemə malik olmasına,
- mövzu eyniliyi və məzmun yaxınlığına,
- xalq məişətinin, əmək peşələrinin eyni sahəsinə tətbiqinə,
- ifa tərzinə və
- funksiyasına görə müəyyənləşir.

Azərbaycan uşaq folklorunun lirik janrlarını yaradıcısına və ifaçısına görə iki yerə ayırmaq olar:

1. ANALAR TƏRƏFİNDƏN YARADILAN VƏ İFA OLUNANLAR: *laylalar, oxşamalar, dilaçmalar və öyrətmələr*. Bunları şərti olaraq «**Ana nəğmələri**» adlandırırıq.

2. UŞAQLAR TƏRƏFİNDƏN İFA OLUNANLAR: *çağırışlar, müraciətlər, düzgülər, heyvanlara aid nəğmələri* böyükklər, *sanamaları* (bir qismini), *dolamaları* və *öcəşmələri* uşaqqlar özləri düzüb-qoşurlar. Folklor toplularında bu nümunələr «**Uşaq nəğmələri**» başlığı altında verilir.

ANA NƏĞMƏLƏRİ

Bir-iki yaşında uşağın güzəranı, demək olar ki, beşikdə və yaxud ana qucağında keçir. Onlara aid xalq yaradıcılığı nümunələri də məhz beşik başında, nənənin yanında analar tərəfindən yaradılır, oradaca ifa edilir. Təsadüfi deyil ki, bir sıra xalqlarda (rus, ukrayna, belarus, komi, mordva, latış, litva və s.) körpələrin yatırılması zamanı oxunan nəğmələr beşik mahnıları, bizdə isə *nənnilər*¹ adlanır.

Deməli, uşaq beşikdə, nənənidə, yürtməkdə olduğu anların bir hissəsini qadınların oxuduğu nəğmələrin müşaiyəti ilə keçirir;

¹Nənni - körpə uşaqları yatırmaq üçün asılan kiçik yatacağa deyilir.

laylalarla yuxuya gedib, oxşamalarla gözünü açır, bəsləmələrlə, arzulamalarla, oyatmalarla gülüb-oyunur. Laylalarda deyildiyi kimi:

*Laylay balam, gül balam,
Sən mənim sünbül balam,
Laylayımla yatasan,
Oyatsın bülbül, balam...*

Beləliklə, birinci yaş dövrünə daxil olan lirik uşaq folkloru nümunələrinin yaradıcısı analardır. Bu səbəbdən də görkəmli rus folklorşunası Q.Vinoqradov beşik başında yaranan xalq şeiri incilərini «ana poeziyası» adlandırmaqda haqlıdır. Doğrudan da, uzun əsrlər boyu dörd divar arasında oturub ər buyuruğunu gözləyən, bəzilərinin qismətinə ancaq yumruq düşən, «dünyanın işığına qara pərdə dalından baxan» (C.Məmmədquluzadə), yazı-pozu nə olduğunu bilməyən ana-nənələrimiz, qız-gəlinlərimiz «kitabı zəhrimar, dəftəri andıra qalmış» (M.Ə.Sabir) hesab etsələr də, dünyalarca dərdlərini içərilərinə salıb qovrula-qovrula övladlarına şirin layla çalmışlar, sözlə, nəğmə ilə könülləri ovutmuşlar. Onlar arzu və istəklərini misralara qatıb bir-birinə ötürə-ötürə zəmanəmizədək yaşatmışlar. «Şifahi ədəbiyyatımızın əksər hissəsi bütün lətifət və zərafətilə bərabər qadın fikrinin məhsuludur»-deyə düzgün qənaətə gələn Y.V.Çəmənəminli ananı «insaniyyətin məşəl aparanı» adlandırmışdır. Bu «məşəl nə qədər qəbil olsa, bir o qədər insaniyyətin getdiyi yolu lazımınca işıqlandırmağa qadir olar»¹.

¹Çəmənəminli Y.V. Əsərləri. 3 cildə. 3-cü cild. B., «Elm» nəşriyyatı, 1977, s. 170.

LAYLALAR

Laylalar anaların körpələrini yuxuya vermək, oyatmaq, bəsləmək, əzizləmək, gəzdirmək, dilini açmaq və s. ilə əlaqədar oxuduqları nəğmələrdir. Azərbaycan folklorşünaslığında uşaq folkloru janrlarından ən çox laylalar haqqında bu və ya digər fikir irəli sürülmüşdür. Alim və tədqiqatçılar indiyədək, demək olar ki, bir-biri ilə ümumi razılığa gəlmiş kimi laylaların, ilk növbədə, körpələri yatırmaq, yuxusunu şirinləşdirmək məqsədilə beşik başında ifa olunmasından, analar tərəfindən yaradılmasından, musiqi ilə bağlandığından, həmçinin qadınların daxili aləmini, əhval-ruhiyyəsini, məişətini, özünəməxsus fərdi hiss və duyğularını əks etdirilməsindən döndönə yazmışlar. Müqayisə üçün misallar gətirək:

«Körpə uşaq olan hər evdən layla səsi gəlir. İlk nəzərdə laylalarda məqsəd - hələ bir yaşa çatmamış körpələrin həyatında mühüm yer tutan yuxunun rahatlığını təmin etməkdir. Mahnının gözəl ahəngi, pəsdən oxunması, ana səsinin nəvazişli titrəyişi uşağa məstedici təsir bağışlayır. Uşaq məzmununu başa düşmədiyi sözlərin,

səslərin ahəngindən, musiqisindən məst olur»¹. Ə.Qarabağlının bu fikirlərini bütün laylalara aid etmək olmaz. Çünki laylaların içərisində elələri var ki, onlar təkcə uşaqları yatırmağa, alimin dediyi kimi, «yuxunu rahatlığını təmin etməyə» deyil, tamamilə əks məqsədlərə - uşağı yuxudan oyatmağa, əyləndirməyə, ayaq açdırmağa, əzizləməyə, dilini açmağa və s. xidmət edir. P.Əfəndiyev laylaları uşaq folklorunun janrı tək təqdim edir və göstərir ki, «nənni və laylalar yalnız körpələri yuxuya vermək üçün deyil, həm də onların estetik tərbiyəsi üçün təsirli vasitələrdən biridir... Laylalar həzin musiqi sədaları altında oxunur. Laylalar beşik nəğmələridir. Bu nümunələr hələ dil açmamış körpələr üçün ahəngdar bir ritmlə oxunur. Çünki bu zaman uşaqlar yalnız mimika və hərəkətlərlə «danışır»lar». Ona görə də nənnilərin ilk nümunələrindən musiqi və ritm üstünlük təşkil edir. Körpələri yuxuya verən sözdən çox ahəng və musiqi sədalarıdır. Burada ana, xala, bibi, nənələr çox zaman impovizasiyaya meydan verir, ifa zamanı laylaların yeni-yeni nümunələrini yaradırlar»². Bizcə, terminlərdən istifadə edəndə dəqiqləşmə aparılmalı, eyni formalı şeirə qonşu rus xalqının verdiyi adı («*колыбельные песни*») kalca yolu ilə çevirib dərsləklərə salmamalıyıq. Qeyd edək ki, laylaların ilk toplayıcıları rus ziyalıları olmuşdur. Onlar əllərinə düşən materialları rus dilində çapa hazırlayanda, təbii ki, öz ölkələrində anlaşılısın deyə xalqlarının terminlərinə üz tutmalı idilər. Bu təşəbbüsləri saf-çürük etmədən Azərbaycan folklorşünaslığında pasportlaşdırmaq düzgün deyil.

Tədqiqatçıların bəziləri (*M.Əliyev, H.Qasimov*) laylalar haqqında daha ziddiyyətli fikirlər irəli sürürlər. M.Əliyevin «Azərbaycan xalq poeziyasının forma və şəkilləri» adlı namizədlik dissertasiyasında oxuyuruq: «Laylalara bəzən beşik nəğmələri də

¹Qarabağlı Ə. Məktəbdə şifahi xalq ədəbiyyatının tədrisi metodikası. B., 1968, s. 162.

²Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. B., Maarif, 1981, s. 161-162.

deyirlər. Bu mahnılar uşaq laylaları (?) olduqları üçün məzmun etibarlı ilə bayatılardan tamamilə fərqlənirlər (Bu sözdə və sonrakı cümlənin axırını sözüdə «lər» şəkilçisi artıqdır - R.Q.). Lakin forma cəhətlərinə görə bayatılarla yaxınlıq təşkil edirlər¹. Qeyd etdik ki, bizdə laylaların xalq arasındakı ikinci ümumi adı beşik nəğmələri deyil, nənnilərdir. Tədqiqatçı «uşaq laylaları» ifadəsini də yerində işlətməmişdir. Çünki laylaların hamısı uşaqlara həsr edilir.

M.Əliyev forma xüsusiyyətlərinə görə laylaları iki yerə ayıraraq yazır:

1. «**Əsil laylaların** ilk misraları «laylay deyim» sözləri ilə başlanır. Digər tərəfdən də onların axırına həmişə «Balam, laylay, a laylay, Gülüm, laylay, a laylay» nəqarəti əlavə edilir».

2. **Sırf bayatı formalı laylalar** isə «şübhəsiz, daha sonralar anaların bayatılardan istifadə edərək və eynilə bənzəyən sözlərə qoşub çağırtdıqları» nəğmələrdir. Odur ki, laylaların bayatılarla olan belə yaxınlığı və bəzən də bayatıların özündən belə «laylay» kimi istifadə edilməsi (?) onun bayatı formasına qarışdığını göstərir ki, bu da laylaları bayatının bir şəkli hesab etməyə (?) haqq qazandırır².

Fikirlərdə dolaşsın, bir-birinə inkarçı mövqedə duran mülahizələr o qədər çoxdur ki, adam şərh etməyə ehtiyatlanır. Birincisi, çox nadir hallarda laylalarda «laylay deyim» kəlmələri iştirak etmir. Nəqarətə gəlincə, bu söyləyicinin deyimindən asılıdır, oxunan hər layla mətninə əlavə etmək mümkündür və əsas mətnə heç bir ziyanı gətirilmir. Əksinə mənanı və ifanı qüvvətləndirir, rəngarəngliyi artırır. Doğrudur, bəzi laylalarda xüsusi nəqarətdən istifadə edilməsi vacib əlamət kimi özünü göstərir, lakin onları «əsil laylalar», digərlərini «ikinci dərəcəli» saymaq elmilikdən

¹Əliyev M. Azərbaycan xalq poeziyasının forma və şəkilləri. Namizədlik dissertasiyası. B., 1976, s. 87.

²Yenə orada.

uzaq qənaətlərdir.

İkincisi, alimin qəribə bölgüsündə xalq poeziyasının iki janrı qeyri-şərhətsiz bir-birinə qarışdırılır, çıxarılan nəticə isə mübahisəlidir. Belə ki, laylaları «məzmun etibarını ilə bayatılardan fərqlənən» janrı kimi qiymətləndirən M. Əliyev, nədənsə, bir az keçməmiş əsassız olaraq «laylaları bayatının bir şəkli hesab edir»¹.

Üçüncüsü, laylaları qədim, bayatıları sonralar yaranan şeir şəkli kimi verməyə də əlində əsas yoxdur. Bölgüdəki uyğunsuzluğu görmək üçün «sırf bayatı formalı laylalara» gətirdiyi nümunələri nəzərdən keçirmək kifayətdir. Məsələn:

*Layla dedim ucadan,
Səsim gəlir bacadan,
Tanrı səni saxlasın
Çiçəkdən, qızılcadan*².

Göründüyü kimi, layla müəllifin «əsl laylalar»ın xüsusiyyəti tək verdiyi «layla dedim» sözləri ilə başlanır. Bəzən M.Əliyev əvvəlki abzasda yazdığı bu və ya digər fikri unudur, ona zidd olan başqa mülahizə irəli sürür: «Bayatıların bədii forma cəhətdən xalq şeirinin mahını, vəsfi-hal, ağı, holavar və s. kimi nümunələrə qüvvətli təsiri laylaların bəlkə də əslində (?) daha qədimdə məxsus olduğu formanı qoruyub saxladığını göstərir». Bu qənaəti ilə tədqiqatçı bir az əvvəl irəli sürdüyü hökmün əleyhinə çıxır: «Əlbətdə, bu hal həmin laylaların get-gedə öz ibtidai xüsusiyyətlərini itirib xalq arasında daha geniş yayılan və istifadə edilən bayatıların təsiri altına düşməsindən meydana gəlmişdir»³.

Q.Namazovun Ə.Qarabağlının «Bayatı janrı insanın beşikdən qəbrə qədər davam edən həyatının bütün dövrlərini əhatə

¹Əliyev M. Göstərilən əsəri, s. 89.

²Yenə orada.

³Yenə orada.

edir» tezisinə əsaslanaraq irəli sürdüüyü «Laylalar xalq arasında çox geniş yayılmış bayatıların bir növü kimi məşhurdur»¹ - deməsi əslində M.Əliyevə dəstək verir. Bu qənaətlərin heç biri ilə razılaşmaq olmaz. Çünki 10-dan çox xalq şeir formasını bir şəklin içərisində əritmək xalqın yaradıcılıq imkanlarının üstündən xətt çəkməkdir. Axı, insanın dünyaya gəlməsi zamanı oxunan laylalarla ölümündə söylənən ağıları bir araya almaq ömrün əsas hissəsini – yaşantılı dövrü nəzərə almaq deməkdir. Diqqət yetirin, birincilərin (laylaların) mayası sevincdən, ikincilərin (ağıların) isə kədərdən yoğrulur. Təkcə bu əlamət fikrin konkret bir forma ətrafında ümumiləşməsini rədd edir. Əgər araşdırıcılar təkcə bayatları deyil, ümumi şəkildə xalq poeziyasının «insanın beşikdən qəbrə qədər davam edən həyatının bütün dövrlərini əhatə edir» desəydilər, şübhə doğurmazdı.

Təəssüflər olsun ki, bu hal bayatılara həsr edilən əksər toplularda özünü göstərir və laylalar, oxşamalar, müxtəlif əmək nəğmələri, ağılar və s. bayatıların bir növü kimi təsnif edilir. Folklorşünaslar laylalarla bayatıların vəzn (hər iki janr heca vəzninin yeddilik ölçüsündə olur) və qafiyə sistemindəki (A, A, B, A) oxşarlığına əsaslanıb səhv qənaət irəli sürürlər. Lakin nəzərə qarpan şəkli - zahiri oxşarlıq və yaxınlıq hələ bu janrların eyniləşməsi demək deyil. Bu formaları bir-birindən ayıran cəhətlər daha çoxdur.

LAYLA NƏ DEMƏKDİR?

Laylalar yığcamlığı, həyatiliyi, yadda qalımlığı və möv-zusunun əhatə dairəsinin genişliyi ilə qadınların ruhuna başqa folklor janrlarından daha yaxındır. Bunun səbəbini aydınlaşdırarkən

¹Qarabağlı Ə. Məktəbdə şifahi xalq ədəbiyyatının tədrisi metodikası. B., 1968, s. 18.

V.Vəliyevin fikirləri ilə razılaşmamaq mümkün deyil: «Azərbaycan xalq poeziyasında laylaların çoxluğu və mövzu cəhətdən rəngarəngliyi göstərir ki, körpəyə arzu edilən xoşbəxtlik və səadət, ananın hiss və həyacanları, insanın boya-başa çatması üçün dövrün ictimai, fəlsəfi və dini görüşləri laylalar vasitəsilə beşik başında əks etdirilmişdir»¹.

Bir sıra xalqların beşik mahnılarda «laylay» sözü müəyyən səs dəyişmələrinə uğrayaraq eyni mənada işlədilir. Qohum dillərin folklorunda ifadə, fikir, mövzu oxşarlığı halları müşahidə olunur, lakin tamamilə başqa dil ailəsinə məxsus xalqlarda eyni formalı ifadənin bir mənə daşması maraqlıdır. Belə ki, müxtəlif xalqların şifahi xalq yaradıcılığından gətirdiyimiz nümunələrə diqqət yetirək:

Abxaz dilində:

*Лей-лей, нани, нани шьыри,
Шьобла, шьбла хутаата.*

Abxaz uşaq folklorunun tədqiqatçısı R.A.Xaşba yazır ki, «*ley-ley*», yaxud «*leir-leir*» çərkəz beşik mahnılarının adı nəqarətidir, xalqlar arasındakı ədəbi-mədəni əlaqələr nəticəsində abxazlara keçmişdir, «yat/yuxula» (rusların «*баюшки-баю*» kimi) mənasında işlənir².

Çərkəz dilində:

*Леур пиз/ырька, си саби ди шэ,
Леур пиз/ ырька, си саби нэзу³.*

¹Vəliyev V. Qaynar söz çeşməsi, B., 1981, s. 12.

²Xaşba P.A. Абхазский детский фольклор (канд. дис.). Тбилиси, 1980, с. 105.

³Абакарова Ф.З. Детский поэтический фольклор народов Дагестана (канд. дис.), Тбилиси, 1966, с. 46.

Tərcüməsi:

*(Yat, yuxla, mənim körpət,
Yat, yuxla, ojağımın işığı.)*

Ləzgi dilində:

*Лайла, зи бала лайла,
Зи азиз бала лайла,
Зи гуьрчел бала лайла...¹*

Tat dilində:

*Иллалай, дила иган,
Лайла, дила ахЫларин².*

Kumık dilində:

*Лайла балам, кьозюм, лайла,
«Шан» ден явагъан янгьур, лайла.
«Дан» ден темепъан чанги, лайла,
Урпагъа да ун да екъ, лайла³.*

Nümunələrdən göründüyü kimi, abxazlarda «*ley-ley*», çərkəzlərdə «*lair-leir*», Dağıstan xalqlarında (ləzgi, tat, kumık) «*lay-lay*» və «*ilalay*» nəqarətləri eyni məqamda - körpələri yuxuya vermək üçün oxunur. Ola bilər ki, rus beşik nəğmələrində işlənən «*люли-люли*» nəqarəti ilə «*lay-lay*» («*ley-ley*», «*leir-leir*», «*ilalay*») arasında da müəyyən yaxınlıq var.

Maraqladır ki, başqa xalqların uşaqları yatırmaq üçün ifa etdikləri folklor nümunələri təkcə beşik mahnıları adlandığı hal-

¹Абакарова Ф.З. Детский поэтический фольклор народов Дагестана (канд. дис.), Тбилиси, 1966, с. 46.

²Yenə orada, s. 48.

³Yenə orada, s. 49.

da, bizdə həmin nəğmələrin ən geniş yayılmış adı «layla»dır. Ümumiyyətlə, Azərbaycan xalq poeziyasında «layla» sözü bir neçə mənada işlənir:

A) «NƏĞMƏ» MƏNASINDA:

1. *Laylayımla yatasan,
Oyatsın bülbül səni...¹*

Ana demək istəyir ki, mənim nəğmələrimlə yatarsan, bülbülün səsi səni oyadar.

2. *Laylay dedim ürəkdən,
Qolum düşdü biləkdən...²*

3. *Layla dedim adına,
Haqq yetişsin dadıma...³*

4. *Laylay dedim, yatasan,
Dərdi-qəmi atasan...⁴*

5. *Laylay dedim yatınca,
Gözlərim ay batınca...⁵*

6. *Laylayım, sözüm qurban,
Ağlasan gözüüm qurban...⁶*

Canlı danışq dilində işlənən «söhbətim, sözüm» ifadələri laylada «laylayım, sözüm» (yəni «nəğməm, sözüm») şəklinə

¹Bayatılar. Toplayıb tərtib edəni H.Qasimov. B., 1960, s. 100.

²Yenə orada, s. 101.

³El çələngi, s. 243.

⁴Bayatılar, s. 101.

⁵Bayatılar (XVII-XX əsrlər). Toplayıb tərtib edəni A.Məmmədova. B., 1977, s. 327.

⁶Bayatılar, s. 101.

düşmüşdür. Bu misallarda «laylay» tədqiqatçıların dediyi kimi, təkcə uşaqları yuxuya vermək, həzin, melodik ritm, ahəng yaratmaq üçün işlənən və heç bir məna daşımayan söz olsaydı, əşya tək hallanmaz, kəmiyyətə, mənsubiyyətə görə dəyişməz, laylayımla, laylası, laylalar, kəlmələri həm də uşağı oyatmaq məqsədilə oxunan nəğmələrdə işlənməzdi:

*Laylay dedim, can dedim,
Yuxudan oyan dedim...¹*

Birinci misradakı «lay-lay» sözü körpələri yatırmağa xidmət etsəydi, ikinci misrada analar onlara «yuxudan oyan» deməzdilər. Bu nümunədə də «laylay» sözü nəğmə mənasındadır.

B). «ÖVLAD - BALA» MƏNASINDA.

Ehtimal ki, «laylay» sözü lap qədimlərdə «bala-övlad» mənasını vermişdir və bu anlamı bəzi nəğmələrdə bu günədək qoruyub saxlamışdır:

*A laylay, bəyim laylay,
Gözəl-göyçəyim laylay.
Qürbət ölkə, yad ellər
Arxam köməyim laylay².*

Fikrimizcə, «a laylay» müraciəti ilə başlanan bir neçə nəğmədə axırda gələn «y» samiti sözə sonralar artırılmışdır. Həmin ifadə «a bala» kimi başa düşülməlidir. Kərkük folklorundakı laylalar bu qənaəti tamamilə təsdiqləyir:

Kərkük folklorunda:

*Leyla dadı, bal dadı,
Leyla məni aldıadı.*

¹Bayatılar (XVII-XX əsrlər), s. 327.

²Bayatılar, s. 102.

*Nə balda, nə şəkərdə
Tapılmaz leyla dadı¹.*

Azərbaycan folklorunda:

*Bala dadı, bal dadı,
Bala adamı aldadı.
Şirini şirin olur,
Acısı da bal dadı².*

Kərkükdə yaşayan həmvətənlərimiz türkmənlər «layla» sözünü «leyla» şəklində işlədirlər:

*Leyla dedim ucadan,
Səsim gəldi bacadan.
Babam səfərə gedip,
Ağlama can acıdan³.*

«Layla» sözünün «bala-övlad» mənasında işlənməsinə aşıq poeziyasında və yazılı ədəbiyyatda da təsadüf edilir.

*Laylay dedim ucadan,
Səsim gəldi bacadan.
Babam səfərə gedip,
Ağlama can acıdan⁴.*

«Layla» sözünün «bala-övlad» mənasında işlənməsinə aşıq poeziyasında və yazılı ədəbiyyatda da təsadüf edilir.

Nəğmələrin Azərbaycan və kərkük variantının müqayis-

¹Kərkük folkloru antologiyası. Toplayıb tərtib edəni, işləyəni və ön söz müəllifi Q.Paşayev, B., 1987, s. 298.

²Bayatılar, s. 103.

³Kərkük folkloru antologiyası, s. 299.

⁴Yenə orada.

səsindən «layla/leyla» sözünün xalq arasında indi də «bala-övlad» mənasında işlənməsi göz qabağındadır.

Yaxud:

*Leyla, leyla edərəm,
Leylav haxdan dilərəm.
Səni verən xudadan
Can sağlığı dilərəm¹.*

İkinci misra «Allahdan bala dilərəm» kimi başa düşülməlidir.

*Leylanın adı nədir?
Şəkərdən dadı nədir?
Çağırıram səs verməz,
Bilmirəm dərdi nədir?²*

Əgər «leyla» şəxs adı bildirən söz olsaydı, nəğmədə təzədən ad soruşulmazdı. Əslində analarımız «balanın adı nədir?» demək istəyirlər.

*Nənəm leyla eləsin,
Leyla bilməz neyləsin?!
Əgər leyla bilməsə
Beşik desin, bələsin³.*

Gətirdiyimiz nümunələrə diqqət etdikdə «leyla» sözünün dilimizdə «övlad-bala» mənasında işlənməsinə heç bir şübhə yeri qalmır.

¹ Kərkük folkloru antologiyası, s. 299.

² Yənə orada,

³ Yənə orada,

C). «YAT» MƏNASINDA:

1. *Laylay mənim bəbəyim,
Bir arzum, bir diləyim...*¹

2. *Laylay balam, can balam,
Mən sənə qurban balam...*²

Ç). «YUXU» MƏNASINDA:

*Laylası dərin bala,
Yuxusu sərin bala,
Tanrıdan əhdim budur,
Toyunu görüm, bala*³.

*Laylası (var) birdən-birə,
Beşiyi (dir) inci, dürdən.
Layla deyim balam yatsın,
Yuxusu (var) qızıl güldən*⁴.

Beləliklə, «**laylay**» sözü «**övlad-bala**», «**yatmaq**», «**yuxu**» və **nəgmə** mənalarında işlənmişdir.

Rus folklorşünaslığında beşik mahnılarının mənşəyi haqqında iki baxış özünü göstərir:

Birincisi, V.N.Anikinə məxsusdur. Onun fikrincə, ən qədim beşik mahnıları «əfsun, tilsim poeziyası ilə əlaqədar yaranmışdır... Əfsun və tilsimin izləri indi də bu nəğmələrdə qalmaqdadır»⁵.

¹Bayatılar, s. 101.

²Yenə orada, s. 100.

³Yenə orada, s. 102.

⁴Bayatılar (XVII-XX əsrlər), s. 327.

⁵Аникин В.П., Круглов Ю.Г. Русское народное поэтическое творчество. Ленинград, 1987, с. 89.

İkinci, birincinin tamamilə əksini təşkil edən baxış M.N.Melnikov tərəfindən irəli sürülmüşdür. Tədqiqatçı «Sibir rus uşaq folkloru» adlı monoqrafiyasında beşik mahnıları ilə əfsun, tilsim poeziyası arasındakı hər hansı bir əlaqəyə qəti etirazını bildirir və sübut etməyə çalışır ki, bu nəğmələr xalqın pedaqoji təlabatının nəticəsi olaraq meydana gəlmişdir və həmin səbəbdən də qadınların məişəti ilə sıx bağlıdır¹.

M.N.Melnikov bir tərəfdən haqlıdır, digər tərəfdən əfsun, tilsim poeziyası ilə beşik nəğmələri arasında əlaqəni inkar etməklə yanılır. Çünki hər bir xalqın ulu əcdadlarının bütün məişəti, inamı, əqidəsi əfsun, tilsim, cadu, dua, qarğış və alqışlarla bağlı olmuşdur. Dünyaya uşaq gətirmək, körpənin qırxını tökmək, diş çıxartmaq, dilini açmaq, yeritmək, ad qoymaq və s. əlaqədar keçirilən mərasimlərdə nənələr, babalar, şübhəsiz ki, əfsunlardan, dualardan gen-bol istifadə etmişlər. Bu, bəzi ucqar kəndlərdə indi də öz izlərini saxlamaqdadır. Bununla belə, hələ lap qədimlərdə, sinifli cəmiyyət formalaşmamışdan qabaq uşaqları dövrün tələbinə uyğun böyüdüb tərbiyələndirmək, onları körpəlikdən əməyə alışdırmaq, onlarda ovçuluq, əkinçilik, maldarlıq peşələrinə həvəs oyatmaq, təbii qüvvələrdən (soyuqdan, istidən, yangından və s.) qorunmağı, maddi-qida əldə etməyi öyrətmək, yırtıcı heyvanlarla və düşmənlərlə mübarizədə alətlərdən, silahlardan istifadə bacarığını aşılamaq, hər şeydən əvvəl, folklor vasitəsi ilə həyata keçirilirdi. Övladını bəsləyib qayğısına qalan ana onun gələcək fəaliyyətinə nəğmələr qoşurdu, öz istəyini, arzusunu ifadə edirdi. Bu mənada hər iki folklorşünasın fikrini ümumiləşdirib qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığında laylalar ən qədim poetik janrlardan biridir və əvvəl pedaqoji təlabat nəticəsində əfsun, tilsim poeziyası şəklində meydana gəlmişdir.

İnsanın yarandığı ilk dövrlərin **adət-ənənələri, mərasimləri, inamları, andları, duaları, qarğışları, alqışları və əsətiləri** öz

¹Мельников М.Н. Русский детский фольклор Сибири.-Новосибирск, 1971, с. 24-48.

izlərini bu və ya digər dərəcədə laylalarda bu günədək saxlaya bilmişdir.

Məsələn:

*Quşlar uçdu havada,
Balası var yuvada.
Gözüm bəndivandadı,
Dilim sənə duvada¹.*

Laylada folklorşünas A.Nəbiyevin göstərdiyi kimi, «xalqın şifahi yaradıcılığında çox qədimlərdən özünə yer tapan müstəqil folklor janrına»² işarə olunur.

Deməli, «gözü bəndivanda» olan, yəni övlad üçün məəttəl qalan ana həmişə ona xeyir-dua verir, alqışlar yağdırır, uğurlar arzulayır.

*Balam gəlir yatmağa,
Böyüyüb boy atmağa.
Sabah yuxusu şirin,
Qoymaram oyatmağa³.*

Ulu babalarımızın təcrübəsinə, sınaq və inamına görə səhərə yaxın yuxu daha şirin olur. «Xalq irəli sürülən məsələləri yoxlamaq, qətiləşdirmək məqsədi ilə sınaqlar keçirmiş, sonra isə fikrini hökm şəklində irəli sürmüşdür»⁴.

*Gəlin, çıxacaq damlara,
Yalvaraq adamlara.*

¹Bayatılar, s. 97.

²Nəbiyev A. Azərbaycan folklorunun janrları, B., 1983, s. 78.

³Bayatılar, s. 97.

⁴Nəbiyev A. Göstərilən əsəri, s. 49.

*Su tökək, çadır quraq
Dədən gələn yollara¹.*

Uzaq səfərə çıxanın arxasınca su tökmək və geri dönəndə ayaqlarının altında qab sındırmaq, qoyun kəsmək, yol ağzında çadır qurub gözləmək ən qədim sınımalardan biridir.

LAYLALARDA ALQIŞ VƏ QARĞIŞLAR

Laylalarda alqış və qarğışlarla bağlılıq daha qüvvətlidir. Övladının gələcəkdə xeyirlə, şərlə üzləşəcəyini duyan ana onu yalnız xeyirxah əməllər sahibi kimi görmək istəyir, şərdən isə uzaq qaçmasını istəyir.

ALQIŞ-LAYLALAR:

*Qızıl gül bağın olsun,
Bağlar oylağın olsun.
Tanrıdan arzum budur:
At minənə çağın olsun².*

*Lay-lay dedim, biləsən,
Düşməyəsən dilə sən.
Boya-buxuna çatıb
Oynayasan, güləsən³.*

QARĞIŞ-LAYLALAR:

*Lay-lay, a balam, lay-lay,
Alınmaz qalam laylay.*

¹Azərbaycan folkloru antologiyası. Toplayıb tərtib edəni Ə.Axundov, I cild, B., 1968, s. 63.

²Bayatılar, s. 102.

³Yenə orada.

*Sənə gəc baxanları
Yandırısın nalam lay-lay¹.*

*Üzərliksən, havasan,
Hər bir dərdə davasan.
Balama gəc baxanın
Gözlərini ovasan².*

Maraqlıdır ki, «qızıl gül bağın olsun», «bağlar oylağın olsun», «at minən çağın olsun», «ömrün çox olsun», «gözün tox olsun», «aranında gül, yaylağında bənövşə bitsin» və s. alqışları ana övladına yağdırırsa, əksinə «qalmayasan il başına», «səni yandırısın nalam», «gözlərin ovulsun» kimi qarğışları heç vaxt onların ünvanına söyləmir, körpə balasına kəc baxanların, onu istəməyənlərin üzərinə yönəldir.

*Qızdı, gızılgül yarpağı,
Astanalar torpağı.
Hər kəs bunu istəməsə
Gözünə bibər yarpağı³.*

Ə.Cəfərzadə yazır: «Qız doğulması ailə üçün bədbəxtlik hesab olunur, çünki «qız yükü duz yükü» idi, «qız özgə çıraqı yandırır»dı, «un çulvalına tay olub evdə qalır»dı, «qız qazanc gətirmir, qazanc itirir»di, «saçı uzun, ağı gödək» idi. Buna görə də Qızbəs, Bəsti, Qızıyetər, Qıztamam, Yetər, Tamam, Osandıq, Oğlangərək kimi adlar qoymaq, çox qız doğan ailələrdə adət olmuşdur»⁴. Misal gətirdiyimiz laylada isə ana qıza bu cür münasibət bəsləyənlərə qarşı çıxır, qızını tərifləyib «qızıl gül yarpağı»na bənzədir. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycan xalqının ən ağır qarğıışı övladla, uşaqla bağlıdır:

¹Bayatılar, s. 99.

²Yenə orada, s. 101.

³Azərbaycan folkloru antologiyası, s. 67.

⁴Cəfərzadə Ə. «Azərbaycan aşiq və şair qadınları» kitabına «Son söz». B., 1974, s. 174.

«Bala üzünə həsrət qalasan!»
«Ocağın sönsün!»

«QURBAN VERMƏK» MOTİVİ

Laylalarda maraq doğuran məsələlərdən biri də «qurban vermək» motividir:

*Balama qurban olsun
Yaşı ötmüş qarılar¹.*

*Balama qurban olsun
Doqquz qoca, on qarı².*

*Balama qurban olsun
Yüz dul arvad, yüz qarı³.*

İlk baxışda sual doğur: yüz dul arvad, yüz qarı nə günah işlətməşlər ki, onların ölümü istənilir? Bu məsələ xalqın fəlsəfi görüşlərindən irəli gəlir: artıq həyatlarını başa vurmuş qocalar ömürlərinin qalan hissəsini uşaqlara bağışlamalıdır. Gələcək uşaqlarıdır. Digər tərəfdən isə, «boş qab, qarı pişik, kürən qoz-bel qarı (qadın), boz dovşan uğursuzluq rəmzi hesab edilmişdir»⁴.

Uğursuzluq gətirən adamların bu dünyada yaşaması isə ancaq bədbəxtliyə səbəb ola bilər.

Ananın övladına sonsuz məhəbbəti bütün laylaların canına hopmuşdur:

¹Bayatılar, s. 103.

²Yenə orada, s. 104.

³Yenə orada, s. 101.

⁴Nəbiyev A. Azərbaycan folklorunun janrları, s. 50.

*...Obalar qurban olsun
Mənim bircə balama¹.*

*...Bala gəzən yerlərə
Analar qurban olsun².*

Ana öz balasını müqəddəsləşdirir, onu dünyada hər şeydən, hətta şirin canından, elindən, obasından üstün tutur. Pirlərə, imamlara üç, yaxud yeddi qurban deyilirsə, ana övladının bircə əməli, hərəkəti üçün on iki qurban vəd edir:

*Mən gördüm haçan günü,
Dağlardan qaçan günü?
On iki qurban kəsərəm
Balam dil açan günü³.*

Bəzən heç on iki qurban da kifayət etmir, yüz quzu ilə də razılaşmır, öz canını bağışladıqdan sonra ürəyi yerinə gəlir:

*Qurbanın quzu olsun,
Quzunun yüzü olsun.
Quzudan qurban olmaz,
Ananın özü olsun⁴.*

Dünya xalqlarının bir çoxunun ana mahnılarında övladın ölümü arzulanır. Bu cür motivə rus, ukrayna, belarus, karel, fin, iran, eston, ispan və s. xalqların beşik nəğmələrində rast gəlmək mümkündür:

¹Bayatılar, s. 97.

²Yenə orada, s. 103.

³Yenə orada, s. 104.

⁴Yenə orada, s. 102.

*Уж ты, Анка, не реви,
Умирай,
а не живи...
Лучше, девка ты умирай¹.*

Tərcüməsi:

*(Ay səni, Anka,
özünü yırtma,
Yaşamaqdansa, öl...
Yaxşısı budur, sən öl).*

Dünya xalqlarının əksəriyyətinin folklorunda özünü göstərən yaradıcılıq hadisəsinin yozumunu ən əski inanclarla əlaqələndirirlər. Guya xəstəliyi və şər qüvvələri qovmaq məqsədi ilə valideynləri öz körpəsinin ölümünü dilə gətirirlər. Ruhlar şər qarışanda zəif vücutlu, köməksiz uşaqları aparmağa gəlirlər, ananın dilindən canını almağa hazırlaşdıqları canlıların ölümünün arzulanmasını eşidib gərəksizliyini düşünür və çıxıb öz yolları ilə gedirlər.

Sank-Peterburqlu etnoqraf A.N.Martınova həmin qənaətin əksini təsdiqləyən faktlar göstərərək yazır: *«Beşik mahnılarının birində təsvir olunur ki, əgər uşağı təsadüfən xəstələnib ölərsə, anaya böyük sevinc gətirər. Çünki qadınlar körpələrinə baxmaq, bəsləmək imkanlarına malik deyildilər:*

*Спи, пропади,
Из ведись шесть десок,
О.....о.....о.....
Будет матери
опроста,*

¹Мартынова А.Н. Русская колыбельная песня и крестьянский быт. Л., 1977, (канд. дис.), с. 117.

*Будем радостю,
Баў, баў, баў...»¹*

Tərcüməsi:

*(Yat, yoxa çıx,
Altı yerə parçalan,
Ay... ay... ay...
Ananın canı qurtarsın,
Sevinci aşıb-daşsın,
Lay, lay, lay...)*

Rus folklorşünaslarının (A.N.Martınova, V.P.Anikin) fikrincə, «körpənin ölümünün arzulanması» motivi qadınların inqilabdan qabaq ağır həyat sürməsi ilə əlaqədar yaranmışdır. Belə ki, yenicə doğulan körpə ilə təhkimli qadın heç bir iş görə bilmir, özü də, kəbinsiz doğulan övladı da acından öldürdü. XVII-XVIII yüzilliklərə aid çoxsaylı kilsə sənədlərində yazılır ki, qadınlar qeyri-qanuni cinsi əlaqədən dünyaya gələn körpələrinin canına ehtiyac üzündən qəsd etmək məcburiyyətində qalırlar. Bu səbəbdən onlar mühakimə olunaraq «satana» adıyla ocaqlarda yandırılırlar.

Azərbaycan qadınlarının güzəranı nə qədər ağır olsa da (xalqımız həm yerli mülkədarlar, həm də çarizm tərəfindən istismar olunurdu), onlar övladlarına qarşı məhəbbətlərini heç bir qüvvə, ehtiyac qarşısında itirməmişlər.

Türkün anaları deyirlər ki:

*Dərya ollam, bulannam,
Sucaq ollam, sulannam.
Sağ gözüm sənə qurban,
Sol gözümünən dolannam².*

¹Мартынова А.Н. Русская колыбельная песня и крестьянский быт», с. 117.

²Bayatılar, s. 100.

Yaxud:

*Balamsan, bir dənəmsən,
Sədəfsən, dürdənəmsən.
Mən ölsəm, sənə qurban,
Sən ölmə bir dənəmsən¹.*

Körpəsinin başına bir iş gələn türk anasının bu dünyada yaşamağa haqqı yoxdur. Laylalarda, yalnız bir yerdə ana övladına qarşı «götürün, atın» ifadələrini dilinə gətirir. Onu da elə müqayisədə işlədir ki, nifrəti deyil, əksinə, çılğın məhəbbəti öz ifadəsini tapır:

*Atın, tutun bu balanı,
Şəkərə qatın bu balanı.
Şəkərdən acı olsa
Götürün, atın bu balanı².*

Türkün anası demək istəyir ki, əgər bu uşağa mən baxıb böyütmüşəmsə o, şəkərdən şirin olmalıdır, ağılı, fərasəti, tərbiyəsi ilə başqalarından seçilməlidir. Ana buna əmindir, ona görə də cəsarətlə elan edir ki, əks halda o övladı atın getsin.

*Bala dadı, bal dadı,
Bala adam aldadı.
Şirini şirin olur,
Acısı da bal dadı³.*

Baldan şirin olan bala öz qeyri-adiliyi, duzluğu, məzəliliyi, təbəssümü ilə ananın başını qarışdırır, dəryalarca dərdlərini unutturur.

¹Bayatılar, s. 27.

²Yenə orada, s. 104.

³Yenə orada, s. 67.

Müdrüklərin dediyi kimi, övladın pisi olmaz. Ana dünyaya gətirdiyi uşaqlarının hamısına bir gözlə baxır, pisi də, yaxşısı da ona əziz olur.

Beləliklə, laylaları funksiyasına və məzmununa görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. YUXULATMALAR.
2. OYATMALAR.
3. ƏYLƏNDİRMƏLƏR (BƏSLƏMƏLƏR).
4. ARZULAMALAR.
5. BƏNZƏTMƏLƏR.
6. İNAM VƏ ETİQADLARLA BAĞLI OLANLAR:
 - a) qurbanlıqlar,
 - b) qarğış - laylalar,
 - c) alqış - laylalar.
7. ŞİKAYƏT - LAYLALAR:
 - a) anaların öz güzəranından narazılığı və
 - b) xəstə uşağının sağalması üçün yalvarışları.

YUXULATMALAR

Laylaların bir qismi birbaşa körpəni yatırmağa həsr olunur. Xüsusi seçilmiş musiqi sədalı sözlərin astadan zümzümə ilə oxunması, ritmik səslər yuxunu tezləşdirir və şirinləşdirir.

Şerti olaraq bu cür laylaları yuxulatma adlandırmaq mümkündür. İndiyədək folklor tədqiqatçılarının diqqətini, əsasən bu qisim laylalar cəlb etmişdir və laylaların başqa funksiya daşması yuxulatma ritminin arxasında gizlənmişdir. Ola bilsin ki, qadınlar laylalardan, ilk əvvəl, beşik başında körpələri yuxuya vermək məqsədi ilə ifa etmiş, sonralar işlənmə dairəsi genişləndikcə mövzusu da dəyişib çoxalmışdır. Uşaqları yuxulatmaq üçün düzülüb-qoşulan laylalar maraqlı formaya malikdir. Belə ki, nəqarətlə birlikdə oxunur, həm də əksər misraların əvvəlində, yaxud sonun-

da «*laylay*», «*balam*» ifadələri, eləcə də müxtəlif səs birləşmələri təkrarlanır:

1. *Lay-lay beşiyim, lay-lay,*
Evim eşiyim, lay-lay.
Sən get şirin yuxuya,
Çəkim keşiyin, lay-lay.
Balam, lay-lay, a lay-lay,
Gülüm, lay-lay, a lay-lay¹.

2. *Lay-lay balam, gül balam,*
Sən mənim sünbül balam.
Laylayımla yatasan,
Oyatsın bülbül balam.
Balam, lay-lay, a lay-lay,
Gülüm., lay-lay, a lay-lay².

3. *Qoxusu güldən gəlir,*
Güldən, bülbüldən gəlir,
Balamın gül beşikdə
Yuxusu birdən gəlir.
Balam, lay-lay, a lay-lay,
Gülüm., lay-lay, a lay-lay³.

Birinci laylada «şi» səs birləşməsi ritm yaradan vasitədir. Həmin funksiyanı ikincidə «balam» sözü yerinə yetirir. Sanki analar körpələrinə sözlərin və səslərin seyrinə salmaqla yuxuya verirlər.

Ahəngdarlıq yuxulatmaların əsas keyfiyyətidir. Sonuncu lay-

¹Xalq ədəbiyyatı. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. Toplayıb tərtib edənlər T.Fərzəliyev və İ.Abbasov. B., 1982, s. 475.

²Azərbaycan folkloru antologiyası, s. 67.

³Yenə orada, s. 66.

lada nəqarətsiz 12 söz iştirak edir, bunlardan altısı «g», dördü isə «b» samiti ilə başlanır, əksər sözlər «ü» və «i», «ə» və «i» saitlərinin bir-birini izləməsi ilə qurulur, «gül» sözü müxtəlif məqamlarda üç dəfə işlənir - bütün bunlar musiqili, həzin ritm yaratmağa xidmət edir.

*Uyu balam, yat balam,
Qızıl gülə bat, balam.
Şütük bağın bağlayım,
Şirin-şirin yat, balam.
Balam laylay, a lalylay,
Gülüm laylay, a laylay¹.*

Xalq «ş» və «t» samitlərinin küylülüyünü nəzərə alıb eyni mətndə müxtəlif məqamlarda təkrarlamaqla elə ahəng yaradır ki, alınan səslər gipnoz rolunu oynayır. Laylada iştirak edən 43 saitin yarısından çoxu (26-sı) «a»dır.

Ümumiyyətlə, yuxlatmalarda «ay», «at», «de», «di», «ba», «la» səs birləşmələrinin növbələşməsi ilə rastlaşırıq.

*Laylay dedim, yat dedim,
Yastığa baş at dedim.
Bala, çəkim nazını,
Boya-başa çat dedim.
Balam laylay, a lalylay,
Gülüm laylay, a laylay².*

Ana körpəsinə arxası, dayağı kimi baxır, ruhunun inciməməsi üçün əlindən gələni əsirgəmir:

¹Şəki folkloru. Azərbaycan folkloru antologiyası, IV kitab, I cild, B., Səda, 2009 s. s. 374.

²Yenə orada.

*Mən sənə qalam deyim,
Gül deyim, lalam deyim.
Yat, incitmə ananı,
Sağ olsun balam, deyim.
Balam laylay, a lalylay,
Gülüm laylay, a laylay¹.*

OYATMALAR

Tədqiqatçılar laylaları yalnız körpənin yuxusunu təmin edən nəğmə kimi səciyələndirmişlər. Lakin laylaların içərisində elələri var ki, uşaqları yatırmağa deyil, oyatmağa həsr olunur:

*Lay-lay dedim, can dedim,
Yuxudan oyan dedim.
Sən yuxudan durunca
Canımı qurban dedim².*

Ana problemlər burulğanında yuxusunu itirir, çarəsizlik onu yoranda bircə ümidi körpəsinin səsinə eşitmək, onunla əylənmək, dərdlərini dağıtmaq istəyir. Bu mənada o, uşağın yuxudan doyub oyanmasını səbirsizliklə gözləyir, o an qısa sürsə də, çox uzun gəlir.

*Məni oyaq qoyan sən,
Qızıl gülə boyan sən.
Öpüm qara gözündən,
Bəsdir yatdın, oyan sən³.*

¹Şəki folkloru, s. 374.

²Bayatılar, s. 100.

³Yenə orada, s. 102.

*Oxunur əzan bala,
Dur geyin, bəzən, bala.
Boyunu anan qurban,
Tappatap gəzən bala¹.*

Bəzən balasını oyatmaq ən adi bir istəkdən doğur. Anaya elə gəlir ki, çox yatmasına səbəb körpəsinin uzun müddət qarnının ac qalmasıdır, gücünü itirdiyindən göz qapaqlarını açmağa özündə taqət tapa bilmir.

Ona görə də düşünə süd gəldiyini etiraf etməklə onu oyatmağa can atır:

*Sənə nolubdu, bala,
Rəngin solubdu, bala?
Oyan bir gül yuxundan,
Məməm dolubdu, bala².*

*Lay-lay dedim, ay mələr,
Bulud altdan ay mələr,
Gözlərin açan kimi
Məmə deyən, ay mələr³.*

Uşağı dan söküləndə hansı halda yuxudan oyadılar? Məktəb yaşı çatıbsa, çox hallarda ana övladını böyük sevinclə yuxudan durğuzub dərəcə yollayır. Lakin laylalar dilsiz-ağızsız körpələr üçün oxunduğundan başqa səbəb axtarılmalıdır. Ola bilsin ki, körpəsinin xəstələnib uzun müddət beşikdə qalmasından kədərənən ana səhərlər havanın xoşhallaşmasını görüb onu nəğməylə oyadır, eşiyə çıxardıb könlünü açmağa çalışır.

¹Bayatılar, s. 97.

²Yenə orada, s. 102.

³Yenə orada.

*Lay-lay dedim, can balam,
Mən sənə qurban, balam.
Bir belə yatmaq olmaz,
Dur, açılır dan balam¹.*

Ərinin uzaq səfərdən evə dönməsindən, ya da yazın gəlişindən fərəhlənib körpəsini oyadır ki, ona müjdə versin:

*Bayram bayramın olsun,
Ellər heyranın olsun.
Niyə belə çox yatdın?
Anan qurbanın olsun².*

Ana körpəsini oyatmaqdan ötrü müxtəlif vasitələrə əl atır, ona çalışır ki, bununla onu incitməsin, hətta bülbülü köməyə çağırır:

*Bağçamızda miyana,
Gül sünbülə dayana,
Oxu, bülbülüm, oxu,
Bəlkə balam oyana³.*

Bu cür nümunələri şərti olaraq oyatmalar adlandırırıq.

ƏYLƏNDİRMƏLƏR (BƏSLƏMƏLƏR)

Görkəmli folklor toplayıcısı Ə.Axundov «Azərbaycan folkloru antologiyası»nda bəzi laylaları «əyləndirmələr» başlığı altında verir. Məsələn:

¹Şəki folkloru, s. 377.

²Yenə orada.

³Yenə orada

*Sınıq qol ha, sınıq qol...
Aş bişirər sınıq qol.
Atım-tutum mən səni,
Şəkərə qatım mən səni.
Su daşıyar sınıq qol,
Odun yarar sınıq qol¹.*

*Dədən evə gələndə,
Qabağa tutum mən səni².*

Əyləndirmələrdə məqsəd körpənin sümüyünün bərkidilməsi üçün aparılan işlərin – qollarını, qıçlarını hərəkətə gətirmək, gəzdirmək və s. müşayiət edən nəğmələrdir. Burada uşaqların bədən üzvlərinə qəribə adlar verilir (məsələn: «sınıq qol», «qıl qıç» və s.). Hamının gözündə kövrək görünən «sınıq qollu», «qıl qıçlı» övlad ananın nəzərində su daşımağa, odun yarmağa qadirdir.

Bəzi laylalarda sadəcə olaraq yurd yerlərinin genişlənməsi övladların törəyib artması ilə əlaqələndirilir:

*Obalar, obanız olsun,
Bir belə balanız olsun,
Hamıda beş-beş olsun,
Qoy bizdə on beş olsun³.*

Körpələri əyləndirərkən oxunan nəğmələrdə türkün xoş güzaranı, bolluq-bərəkətin çoxalması yaylaqdan arana köçmək şəklində təsvirə gətirilir.

Bütün el-oba atlanıb mal-qaranı qabağına qatanda həyata

¹Azərbaycan folkloru antologiyası, s. 63.

²Xalq ədəbiyyatı, s. 478.

³Şəki folkloru, s. 379.

yenicə qədəm basan oğlan uşaqların heyvanlara «hoş», toyuqlara «kiş» deməsini görəndə anaların fərəhinin həddi-hüdudu olmur:

*Obalar, köçün yurdumuzdan,
Balam da düşsün ardınızdan,
Öküzünüzə «hoş» desin,
Toyuğunuza kiş desin¹.*

Qadınlar bütün hallarda nəğmələrini arzu və istəklərinin ru-poruna çevirə bilir, körpəsinin bircə kəlmə dinib-danışması ilə bağçalar böyüyüb bağa, bağlar isə yaylağa dönür:

*Bağçalar bağa dönsün,
Bağım yaylağa dönsün.
Bircə kəlmə danış, din,
Ürəyim dağa dönsün².*

Əyləndirmələrdə əsas məqsəd övladının bəslənilməsidir. Ana ona görə yollarda axar bulaq olmağa razıdır ki, susuzlara su verməklə alqış qazansın. Ötüb-keçən yolçulardan ona xeyir-dua lazımdır, balasına özü baxmağı bacarır və heç kəsdən maddi yardım diləmir. İstədiyi ancaq mənəvi dəstəkdir:

*Yol üstə bulaq ollam,
Axaram bulaq ollam.
Sən mənim birdənəmsən,
Özüm göz-qulaq ollam³.*

Yaxud:

*Qaya mənəm, daş mənəm,
Daş üstə bulaq mənəm.*

¹Şəki folkloru, s. 380.

²Yenə orada.

³Yenə orada.

*Arxam yox, köməyim yox.
Sənə göz-qulaq mənəm¹.*

Ana qayaya, daşa dönsə də, Allahın mərhəmətinə sığınır. Çünki Türk qadını daşdan su çıxarmağa qadirdir. El üçün hər cür zəhmətlə qatlaşmağa hazırdır. Ona görə də narahat deyil. Əmindir ki, oğlunun «toy parçası»nı yetirən onu üzüksüz, xonçasız qoymayacaq:

*Bəslərəm ay parçasın,
Almışam toy parçasın.
Allahım yetirəcək
Üzüyüylə xonçasın².*

ARZULAMALAR

İndiyədək toplanan laylaların içərisində ən çox arzulamalara təsadüf edilir. Ana övladının dil açmasını, -

*...Balam dil açan günə,
Quzu qurban demişəm³. -*

Ayaq tutub yeriməsini, gəzməsini:

*Qurban olum o günə
Ayaq tutub gəzəsən⁴. -*

Oynayıb-gülməsini, sevinməsini:

¹Şəki folkloru, s. 382.

²Yenə orada, s. 284.

³Bayatılar, s. 100.

⁴Yenə orada.

*...Mən sevindim səninlə
Sən də sevin, gül, balam¹. -*

Nəhayət, ərsəyə çatmasını, özünə qız seçib-bəyənməsini istəyir:

*...Böyü, qoç bir igid ol,
Sənə yar alım lay-lay².*

Ana qocalıb əldən düşsə də küçələrdə carçı durmasına razıdır, təkı toy gününədək nəfəsi balasının üstündən əskik olmasın. Evində, eşiyində şənlık qurulandan, qapısından gəlin girəndən sonra o, dünyadan rahat köçə bilər.

*1. Mənim gül butam oğlum,
Ətrinə batam oğlum.
Bir arzum var ürəkdə:
Toyunu tutam oğlum³.*

*2. ...Toy günündə olaydım,
Küçələrdə carçı mən⁴.*

*3. ...Ömrüm-günüm uzansın
Bu balamın toyunca⁵.*

*4. ...Sən böyü, mən qocalım,
Toyunda süzüm lay-lay⁶.*

¹Bayatılar, s. 102.

²Yenə orada, s. 99.

³Yenə orada, s. 99.

⁴Yenə orada, s. 98.

⁵Yenə orada, s. 99.

⁶Yenə orada, s. 104.

Arzulamalarda övladın cəmiyyət üçün xeyirli bir şəxs kimi yetişməsi üçün ananın səylərindən bəhs açılır. Uşaq gələcəkdə hansı funksiyanı yerinə yetirməlidir?

İlk növbədə at minməyi bacarmalı, düşmən gözünü kor qoymalıdır. Yoxsa ananın başını dik tutub el içində gəzməyə hünəri çatmaz.

*Qızıl gül bağın olsun,
Bağlar oylağın olsun,
Tanrıdan arzum budur:
At minən çağın olsun!¹*

*Bağçamızda bar olsun,
Heyva olsun, nar olsun,
Sən ayaq aç, gəz, dolan,
Düşmən görsün, xar olsun!²*

Əgər oğlan at çapmaq istəməsə, ana rüsvayçılıqdan yerə girər. Ulularımız ta qədimdən günlərini yəhər üstə keçirmiş, dağlarda, düzlərdə düşmən bağını çatlatmışdır.

*Arzuma çatdım, laylay,
Balalı yatdım, laylay.
Kaş at çapan görəydim,
Yoxsa mən batdım, laylay³.*

Övladın gözü tox böyüsə, heç kəsə boyun əyməz, düşmənlər onun yaxasından əl çəkərlər.

¹Bayatılar, s. 104.

²Yenə orada, s. 109.

³Yenə orada, s. 110.

*Bala, ömrün çox olsun,
Könlün, gözün tox olsun,
Sənə layla çağırım,
Düşmənlərin yox olsun¹.*

Ana istəyir ki, elin ən gözəl-göyçək, ağıllı qızını gəlini etsin:

*Sözü sözdən alan var,
Zülfün üzə salan var,
Əziz oğlum tez böyü,
Gözü yolda qalan var².*

Hər bir qadının arzuları tükənməzdir. Uşağı dünyaya göz açan türk analarının isə ancaq bir istəyi olur: qocalıb əldən, ayaqdan düşsə də, ovladının toyunda süzmək:

*Nərgizi üzüm lay-lay,
Yaxana düzüm lay-lay,
Sən böyü, mən qocalım,
Toyunda süzüm, lay-lay³.*

Layla həm də anaların xeyir-duasıdır. Onun həzin melodiyasını eşidəndə ətrafdakı şər ruhlar belə qorxuya düşürlər, düşmənlər yoxa çıxırlar. Körpə ilk kövrək addımlarını atmaqla paxılların canına vəlvələ salırdı, dil açıb danışmaqla, gülüb oynamaqla xəbisləri xar edirdi, qız bəyənilib sevməklə isə çoxlarının bağırını yarırdı. Çünki elin bir igidinin də təzə ocağı qalanır, Türkün nəslini artırıb-çoxalırdı.

¹Şəki folkloru, s. 381.

²Yenə orada, s. 382.

³Bayatılar, s. 99.

BƏNZƏTMƏLƏR

Ana övladını müxtəlif əşya və heyvanlarla müqayisə edir, bəzən onun yerişini, gülüşünü, yatacağını, gözlərini ən adi şeylərə bənzədir. Ümumiyyətlə, qadınların dilində işlənən epitetləri, təşbehləri sistemləşdirmək olar: uşaq

- 1) bitkilərdən **gülə, sünbülə, lələyə, bənövşəyə**;
- 2) heyvan və quşlardan **şirə, quzuya, bülbülə**;
- 3) göy cisimlərindən **aya, ay parçasına, ulduza, günə**;
- 4) insana gündəlik lazım olan maddi-nemətlərdən **duza, çörəyə, bala**;
- 5) məişət əşyalarından **güzgüyə, darağa**;
- 6) bəzək şeylərindən **sədfə, dürdanəyə**;
- 7) **yarağa, alınmaz qalaya**;
- 8) **ananın bəbəyinə, gözünün qarasına, ürəyinin başına, qardaşına, atasına** oxşadılır.

9) Nəhayət, **ananın arzusuna, diləyinə, gərəyinə, əməyinə, ümidinə** çevrilir.

10) Uşaq **ananın qibləsi, piri** olur.

Maraqlıdır ki, gülə, bənövşəyə tək-cə körpə özü deyil, həm də onun beşiyi, yuxusu, yastığı, döşəyi bənzədir. Misallara diqqət yetirək:

1. ...*Oğlum, gəl, yarağım*san,
*Gözüm*sən, *darağım*san¹.

2. *Dağlarda lalam sən*sən,
*Alınmaz qalam sən*sən².

3 ...*Qız gözümün qarası*,
*Oğlan ürək başı*dı³.

¹Bayatılar, s. 102.

²Yenə orada, s. 98.

³Yenə orada, s. 97.

4 ...*Evimdə, eşiymdə,
Yat, quzum, beşiyində*¹.

5 ...*Lay-lay, əməyim, bala,
Duzum, çörəyim bala*².

6 ...*Pardaxlan, qızıl gülüm,
Bir iynəyim doyunca*³. və s.

Müqayisə və bənzətmələrdən ən çox işlənəni güldür. Ana övladına «gül beşikdə» «qızılgül yuxusu» arzulayır, onun «yastığında gül», «döşəyində bənövşə» bitirir:

*Lay-lay çaldım həmişə,
Karvan enər enişə.
Yastığında gül bitsin,
Döşəyində bənövşə*⁴.

Sual doğur: görəsən, nə səbəbə türk qadını heç vaxt ruhunun inciməsinə yol vermədiyi, şirin canını belə qurban verməyə hazır olduğu halda balasının zərif başını qoyduğu yerdə tikanlı bitki yetişdirir? Əgər desəydi ki, yastığına gül, döşəyinə bənövşə düzüm, bununla razılaşmaq mümkün idi. Məsələ burasındadır ki, əski inanclarda tikanlı qızıl gül kolu gözəlliyi qoruyan tanrı idi. Uşağa bəd nəzər dəyməməsi üçün indi də onun paltarına, balıncısına sancaq, iynə sancırlar. Bənövşə isə uğur rəmzi idi.

Qızılgül yuxusunu həmişə buta şəklində insanlara Xızır bağışlayırdı. Əslində laylalarda ana «alınmaz qalası»nın tikanlı gül koluna baş qoyub yatmasını nəzərdə tutmur. Övlad elə bir gözəllikdir ki, onu ancaq ilahi qüvvələrin yardımını ilə şərdən

¹Bayatılar, s. 98.

²Yenə orada, s. 97.

³Yenə orada, s. 98.

⁴Yenə orada.

uzaq saxlamaq mümkündür. Məhz bu səbəbdən ana təkcə yuxu məkanını deyil, övladının özünü də gül sanır. Bülbül bağda ona görə oxuyur ki, beşikdə uyuyan körpənin gül qoxusunu duyar.

*Bağda bülbül oxuyur,
Saça sünbül toxuyur.
Balamı iyləyəyəm,
Elə bil gül qoxuyur¹.*

Əski inamlardan kənarında ana körpəsini gülə bənzətməkdən imtina edir, gülün ömrünün qısalığından ehtiyatlanır.

*Sazaq bitər, yaz olar,
Bala, könlün saz olar.
Sənə gül demərəm mən,
Gülün ömrü az olar².*

Ana yeri gələndə övladının quzuluğundan da əl çəkir:

*Gül olma, çox tez solur,
Ömrü bir anlıq olur.
Bala, quzu da olma,
Quzu qurbanlıq olur³.*

Laylalarda uşağın bədii portreti yaradılır, elə canlı cizgilərlə verilir ki, bir-iki detalla onun siması göz önünə gətirilir.

*Ay şirin dilli balam,
Saçı kəkili balam.*

¹Şəki folkloru, s. 383.

²Yenə orada.

³Yenə orada, s. 384.

*Cahl-cuhul içində
Mənim şəkilli balam¹.*

Dünyaya tək gələn ay parçasının biləkləri dağ kimi möhkəm, dili baldan şirindir. Türkün ən mühüm əlaməti isə igidliyi, mərdliyidir:

*Dağ başında qar yağar,
Bulud keçər, ay doğar,
Sənin tək ay parçasın
Analar tək-tək doğar².*

*Oğlum dağ biləklidi,
Arzulu, diləklidi.
Harda igid, mərd görsəz,
Bu balamın şəklidi³.*

Qadın yarağı deyil, güzgü-darağı xoşlayar. Dar günlərini düşünən tədbirli türk anası isə yarağı güzgü-daraqdan ayırmır. Çünki onun gözəlliyi oğlunun el üçün gərəkli olması ilə ölçülür.

*Oğul, gəl, yarağımsan,
Güzgümsən, darağımsan.
Hər gün lazım olmasan,
Dar gündə gərəyimsən⁴.*

¹Şəki folkloru, s. 385.

²Yenə orada.

³Yenə orada.

⁴Yenə orada, s. 382.

İNAM VƏ ETİQADLARLA BAĞLI OLANLAR

Türkün təsəvvüründə xeyirxahlığına görə elin xeyir-duasını qazananların mükafatı övladdır. Çünki türkün alqışı alqış, qarğışı da qarğışdır. Bəs hansı halda bu belə ola bilər? Haqqı, ədaləti həmişə müdafiə etdikləri üçün Tanrının nəzərləri öz üzərlərinə çəkəndə...

Balasına yem tapmaq üçün göydə qanad çalan quşlara da qiyməməyi tövsiyə edən qadın heç vaxt gözünü haqq divanından çəkmir:

*Quşlar uçdu havada,
Balası var yuvada.
Gözüm bəndivandadır,
Dilim sənə duvada¹.*

İnsafılığın zirvəsində duranlar əhdlərinə çatmaya bilməzlər:

*Anan tel düzər sənə,
Bacın gül bəzər sənə.
Tanrıdan əhdim budur,
Dəyməsin nəzər sənə².*

*Laylay dedim ucadan,
Çıxsın səsini bacadan.
Tanrı səni saxlasın,
Boğmadan, qılgılcadan³.*

Ağaca, dağa tapınma türkün kökünün çox dərin qatlarından gəlir.

¹Bayatılar, s. 106.

²Yenə orada, s. 96.

³Yenə orada, s. 103.

*Qapımızda var çinar,
Yarpağı dinar-dinar,
Mənim balam körpədir,
Saxlasın pərvərdigar¹.*

*Qaynatamdı bu dağlar,
Balama bir gün ağlar.
Qoruyar hər xətərdən,
Düşmənin yolun bağlar².*

Və bütün uşaqları Xızırın gətirdiyi tanrı amanatı sayır, dırnağına daş dəyəndə elə bilirdilər ki, xeyir-duaları ovsanata keçib.

*Sən tanrı amanatı,
Sürürsən yaman atı.
Səni Xızır göndərib,
Ona borclu həyatı³.*

QURBANLIQLAR

Azərbaycan xalqının qədim adətlərindən biri də qurban kəsməkdir. Hər işində tanrının halallığını almağa çalışan ulu bəbalarımız tutduğu niyyətlər gerçəkləşər-gerçəkləşməz qoç, qoyun, quzu kəsib yeddi evə paylayardı.

Layların içərisində bir silsilə var ki, ancaq ananın sonsuz qurbanlarına həsr olunur:

*Balama quzu qurban,
Qoç qurban, quzu qurban.*

¹Bayatılar, s. 99.

²Yenə orada, s. 103.

³Yenə orada.

*Hər gün boyun görməsəm,
Kəsərəm quzu qurban¹.*

Övladı dünyaya qurbanla gələnlər yaxşı bilirlər ki, Allahın bu səxavətinə paxıllıq edənlər cəzalarına çatacaqlar:

*Balam qurbanla gəldi,
Xoruzlar banla gəldi.
Oğluma kəm baxanlar,
Köynəyi qanla gəldi².*

El adətincə, qurban üçün xüsusi heyvanlar seçilirdi. Gününü-peşəsini maldarlıqla, qoyunçuluqla keçirən ulu ərənlərimiz daha çox qurbanlıq üçün qoçdan, qoyundan istifadə edirdilər. Lap əski çağlarda Günəş tanrısına atları, buğaları da qurban kəsirdilər. Təbiidir ki, ana körpəsinin bircə dil açmasına on iki qurban (ilin hər ayında birini) vəd verir. Lakin qəribədir ki, qadınların dilindən oxunan nəğmələrdə qurbanlıq üçün seçilən varlıqlar təkəcə malqara ilə məhdudlaşmır, hətta insanlar da, yaşayış məskənləri də bu siyahıya daxil edilir:

*Şan bağlayır arılar,
Qonar gülə, sarılar.
Balama qurban olsun,
Yaşı ötmüş qarılar³.*

*Lay-lay dedim düz, barı,
Gəl dərdimi üz, barı,
Balama qurban olsun
Yüz dul arvad, yüz qadın⁴.*

¹Bayatılar, s. 100.

²Yenə orada, s. 101.

³Yenə orada.

⁴Yenə orada, s. 103.

*Əziziyəm şonqarı,
Dülgər yonar yonqarı.
Balama qurban olsun,
Doqquz qoca, on qarı¹.*

Laylalarda özünü açıq-aydın biruzə verən bir məsələyə - övlad üçün insanın qurban verilməsi məsələsinə bir qədər də aydınlıq gətirmək istəyərdik. Görəsən, insafı, mürvəti göz bəbəyi kimi qoruyan türk anasına nə oldu ki, birdən-birə yüz dul arvadın, doqquz qocanın, on qarının qurban edilməsi ilə razılaşdı? Diqqət yetirsək, görərik ki, bütün qarılar deyil, yaşı ötmüslər, bütün qadınlar deyil, ancaq dullar qurbanlıq seçilir. Eləcə də konkret rəqəm göstərilir: yüz, doqquz və on. Sonuncu faktın arxasında epik ənənənin arxaik formalarında özünə yer alan unudulmuş mifoloji sistemlərlə bağlıdır.

Çin yazılı mənbələrinə düşüb zəmanəmizədək gələn «doqquz oğuz, on uyğur tayfaları» haqqındakı söyləmədə olduğu kimi qədimlərdə «doqquz qoca, on qarı və yüz dul» şərin təmsilçiləri idilər. Və bu varlıqlar özlərinin həyatda əbədi qalmaları üçün uşaqların böyüməsinə imkan verməmələri şübhəsizdir.

Mifoloji sistemlərdə qoca-uşaq qarşudurması həyat-ölüm mübarizəsini simvollaşdırır.

Laylalarda «yaşı ötmüş qarıların, qocaların» qurbanlıq edilməsinə gəlinəcə, bu, «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunda Dəli Domrulun Əzrayilla ölüm-dirim vuruşunda qoca ata-anasını özünün və arvadının həyatı üçün qurban etməsi epizodunun mayasında duran inamın izləridir.

Ana tez-tez basqınlarına məruz qaldıqları düşmən obalarının da balası yolunda «qurban getməsini» arzulayır:

*Yolun gedir dolama,
Gəlir bizə salama.*

¹Səki folkloru, s. 382.

*Obalar qurban olsun
Mənim bircə balama¹.*

Lakin övlad üçün ananın ən böyük qurbanlığı özüdür. O, balasının hər uğurlu addımına canını fəda etməyə hazırdır:

*Qurbanın quzu olsun,
Quzunun yüzü olsun.
Quzudan qurban olmaz,
Ananın özü olsun².*

*Lay-lay toyun qurbanı,
Kəsim qoyun qurbanı.
Sən yeri bir mən baxım,
Olum boyun qurbanı³.*

Ana düşünür ki, quzu da balası kimi körpədir, hələ qurbanlıq çağı çatmayıb. Hər bir canlının dünyada yaşamaq haqqı var. İnsanın o haqqı almağa ixtiyarı yoxdur. Ona görə də südəmə quzunun yerinə özünü qurban deyir.

*Bala demə, qan olar,
Yel əsər, tufan olar,
Bala gəzən yerlərə
Analar qurban olar⁴.*

*Laylayım, sözüm qurban,
Ağlasan, gözüm qurban,
Böyü, boya-başa çat,
Boyuna özüm qurban⁵.*

¹Şəki folkloru, s. 385.

²Yenə orada.

³Yenə orada.

⁴Yenə orada.

⁵Yenə orada.

Əslində ananın heç kimlə işi yoxdur. Laylalardan görünür ki, onun ancaq özünə gücü çatır. Bu səbəbdən də övladını əzizləyəndə də, «canını qurban etmək» kəlmələri dilindən düşür. Ən maraqlısı isə onun yurda - balası gəzən yerlərə qurban kəsilmək istəyidir.

QARĞIŞ* - LAYLALAR

Anaların əlacı hər şeydən üzüləndə balalarını qorumaq üçün qarğıışı kəskin silaha çevirmişlər.

Bizə elə gəlir ki, arxaik janrlar sırasına daxil olan qarğışları əvvəl qadınlar yaratmış və uşaqların gününü qara etməyə çalışanlara yönəlmişlər. Təsadüfi deyil ki, analara hər cür qarğış yağdırmağa «icazə verilsə» də, atalar üçün yasaq qoyulurdu. Çünki kişilərin ağzından çıxan söz gerçəkləşməsəydi, papaqları başlarından yerə düşürdü. «Kişinin sözü bir idi». Onun qarğıışı andına bərabər tutulurdu. Lakin qadınlar da hər sözü qarğışa çevirmirdilər. Çünki qarğışlar insanların dünyadan kənar qüvvələrlə məsləhətləşib çıxardığı elə ağır hökm idi ki, kimin ünvanına yönəlirdisə, onun canına vələlə salırdı.

Deyirlər ki, zəlzələlər də tanrının qarğış sədalarından törəyən dəhşətli hadisələrdən biridir. Bir cəhətə də diqqət çəkməlidir: bütün qarğışların mayasında şərin xidmətində duran varlıqların yoxluğu arzulanır. Məsələn, zətı qırıqlara deyirdilər ki, «Görüm, səni il başına qalmayan!..»

*«Qarğış» və «alqış» sözlərinin məna tutumundan danışanda hər ikisində ikinci hecəda iştirak edən «ğış//qış» komponenti maraqlı doğurur. Görünür əski «qarğış» və «alqış» çağlarda mürəkkəb sözlər olmuşdur. Şübhəsiz, ikinci tərəf «fikir, çağırış» anlamında işlənmişdir. Ola bilsin ki, «qış» dilimizdəki «qışqırmaq» kəlməsinin qısaldılmış formasıdır. «Qar» - qara, «al» isə qırmızı deməkdir. Qara rəng şəri, al-qırmızı isə xeyiri simvollaşdırır. Əgər ehtimalımız düz çıxsas, «qarğış» - qara qışqırmaq, «alqış» isə al-qırmızı qışqırmaq kimi başa düşülməlidir.

*Laylayım el başına,
Sancılsın tel başına.
Səni kim istəməsə,
Qalmasın il başına!*

*Balamın boyun görüm,
Büsatın, toyun görüm,
Qarasınca danışan,
Qazılsın quyun görüm?*

Həyata keçib-keçməməsindən asılı olmayaq qarğışlar çox böyük təsir gücünə malik idi.

*«Gözlərinə ox batsın!»
«Gözünə şiş girsin»*

İnsan dünya işığına həsrət qalmağın xofunu bir müddət yaşamaqla ən ağırılı zülmədən də betər cəzaya məruz qalmırmı?

*Üzərliksən, havasan,
Hər bir dərdə davasan.
Balama gəc baxanın
Gözlərini ovasan?*

*Qızıl gülün çanağı,
Astanalar torpağı,
Kim balamı istəməz -
Gözünə bibər yarpağı?*

Deyirlər, ana qarğıışı balaya keçmir, çünki süd qoymur. Ancaq qadın belə bir hökm çıxarsa ki: «*Səni südüm tutsun!*» Yaxud «*Südüüm sənə haram olsun!..*» - Kim bunun təsirsiz qaldığını söyləyə

¹Şəki folkloru, s. 381.

²Yenə orada, s. 383.

³Yenə orada, s. 385.

⁴Yenə orada, s. 382.

bilər? İş ondadır ki, xalq əksinə irəli sürmüşdür: süd verdiyinə görə ana öz balasını qarğamamalıdır. Bu, laylalarda tam təsdiqini tapır, qadın dünyaya gətirdiyi balasının acısını da şirin hesab edir.

Doğrudur, sonralar qarğışlarla bağlı yasaqlar ancaq ovladla bağlı tətbiq edilmiş və ana südününün «xilaskarlığı», «qoruyuculuğu» şəklinə salınmışdır.

ALQIŞ - LAYLALAR

Alqış xeyirin qələbəsinə inamdan doğan çağırışlardır. İnsan gözəl keyfiyyətlərin arzuladığı şəkildə gerçəkləşməsinə, yaxınlarının həyatında təsdiqlənməsinə çalışır. Laylalarda alqışlar ananın ən səmimi hisslərinin və duyğularının ifadəçisinə çevrilir. Əksər məqamlarda arzulamalarla üst-üstə düşən alqış-laylalarda istəklər hökm şəklində qoyulur.

Məsələn:

*Lay-lay dedim, biləsən,
Düşməyəsen dilə sən.
Boya-buxuna çatıb
Oynayasan, güləsən¹.*

«Dilə düşməyəsen!» - alqışı ilə ifadə olunan istək laylada qəti hökmlə verilir. Ardınca isə ananın adi arzuları gəlir:

*«Görüm boya-buxuna çatıb
oynayasan, güləsən...»*

Əslində birinci istək qarğışın alqışa çevrilmiş şəklidir. Dilimizdə elə kəskin qarğışlar var ki, onların təsirini yox etmək

¹Şəki folkloru, s. 381.

üçün inkarda işlədib alqış şəklinə salırlar:

QARĞIŞ:

«Gözün tökülsün!»

ALQIŞ:

«Gözün tökülməsin!»

Yaxud da əksinə, alqışı inkarda işlətməklə qarğış halına salmaq mümkündür:

ALQIŞ:

«Xoş gün görəsən!»

QARĞIŞ:

«Xoş gün görməyəсэн!»

Alqış-laylalarda ana bədii sözdən övladının ətrafında sipər çəkir.

Maraqlıdır ki, körpəlik çağlarına həsr olunan əksər nəğmələrdə qoruyucu tanrılar - Qızılgül və Bənövşə ancaq beşikdə yerləşdirilir. Uşaq yaşa dolub qalın meşələrə ova yollananda isə alqış vasitəsi ilə tanrıların məkanı dəyişdirilib, biri arana, digəri yaylağa «göndərilir»:

*Bu yerlər qalın meşə,
Yanımda ol həmişə.
Aranında gül bitsin,
Yaylağında bənövşə¹.*

Bütün misraları alqışlardan qurulan laylalara da təsadüf edilir:

LAYLA:

*Oğul, min budağ ol sən,
Gözümdə gəl, dağ ol sən.*

¹Şəki folkloru, s. 384.

*Südümü halal etdin,
Hər an üzün ağ ol sən!*

ALQIŞ:

*Səni min budaq olasan!
Səni gözümdə dağ olasan!
Südüm halal olsun!
Sənin üzün hər an ağ olsun!*

Türkün «alqışı alqış, qarğıışı qarğışdır» - qənaəti laylalar-da da təsdiqlənir. Ananın ailədə və cəmiyyətdə əsas funksiyası sağlam, güclü, mənəvi cəhətdən kamil, haqqa tapınan övlad yetişdirməkdir. Ona bu vəzifəni yerinə yetirməkdə mane olanlar qarğışa tutulur, elin gözündə valideynlərinin üzünü ağardan oğlanlar, qızlar isə alqışlanırlar.

ŞİKAYƏT - LAYLALAR

Əksər laylalarda nikbin ruh hakimdir, lakin bir qisimində qadınların kədər və dərdləri özünə yer tapır. Ağır zəhmətdən sonra yorulan ana övladının öz yuxusuna haram qatmasından şikayətlənir:

*...Yat, yuxun şirin olsun,
Yuxuma daş bağlama².*

Şikayət-laylaları məzmununa görə iki hissəyə ayırmaq olar:
1) Anaların öz güzəranından narazılığı və

¹Şəki folkloru, s. 384.

²Bayatılar, s. 111.

2) Xəstə uşağının sağalması üçün yalvarışları.

Birincilərdə tarixin müxtəlif dövrlərində xalqın başına gətirilən müsibətlər, sonsuz müharibələrdə yurd yerlərindən ailəliklə didərgin salınmaları, təbii fəlakətlərin nəticələri, ərlərin döyüşlərdə itkin düşmələri, üzüntülü ayrılıqdan doğan həsrət, dini fanatizmin qadınları hüquqsuz hala salması və başqa hadisələrin təsiri duyulur.

Basqın və talanlardan qız-gəlinlər qürbət ölkələrə, yad ellərə düşür. Özgə diyarlarda da analar ümidlərini balalarına dikirlər:

*...Qürbət ölkə, yad eldə,
Arxam, köməyim laylay¹.*

Azyaşlı qızlarının zorla ər evinə yollandığını görəndə isə yanıb-yaxılırlar:

*1. ...Ana balasın verməz,
Bəlkə gücə salalar².*

*2. ...Bala dərdi çəkməkdən
Ürəyim qana döndü³.*

Bəzən nakam eşqlərini və qul kimi ərə satılmalarını xatırlayıb qəm dəryasına batır, ürəklərini didib-parçalayan qüssəni, kədəri beşiklərə dağıdırlar:

*Lay-lay dedim, yatasan,
Böyüyüb naz satasan.*

¹Bayatılar, s. 101.

²Yenə orada, s. 103.

³Şəki folkloru, s. 382.

*Mən yarımə çatmadım,
Sən yarına çatasan¹.*

*Gül idim, dərilməzdim,
Yad evə sərilməzdim.
Balam qoynuma düşdü,
Ölərdim, dirilməzdim².*

Türk qadını əli qılınclı gələn yadların qoyduğu qanunlara boyun əyməsə də, qoynuna uşaq düşəndə taleyi ilə barışmağa məcbur olurdu:

*Dağlar başı qar oldu,
Yad ev mənə dar oldu.
Ərim kaftar olsa da,
Balam mənə yar oldu³.*

Övladını hansı səbəbdənsə, vaxtsız-vədəsiz itirən qadının içərisini qəm-kədər yeyib-dağıdır, təsadüfən gözlərinin başqasının körpəsinə sataşması və qulağına layla sədələri gəlməsi, ağırlı da olsa, şirin xatirələr oyadır:

*Dağlara sərin düşər,
Gölgəsi dərin düşər.
Laylayı eşidəndə,
Yadıma Pərim düşər⁴.*

Qadının bir arzusu da odur ki, özünün gördüyü qara günlər balasının başına gəlməsin. Bütün varlığı ilə çalışır ki, qızı böyüyüb boya-başa çatsın və ürəyinə yatanla ailə qurub xoşbəxt olsun.

¹Şəki folkloru, s. 386.

²Yenə orada.

³Yenə orada.

⁴Yenə orada, s. 102.

Bəlkə onda ağrı-acılarına son qoyuldu.

*Lay-lay dedim yatasan,
Böyüyüb naz satasan.
Mən yarımə çatmadım,
Sən yarına çatasan¹.*

Ananın xəstə uşağının sağalması üçün yalvarışları. Körpəsi xəstələnəndə, ölkəni aclıq bürüyəndə də qadınlar özlərinə yer tapmırlar, ancaq tanrıdan bir umacaqları, bir istəkləri olur: fələk balalarının canına qiymasın, son ümidlərini əllərindən almasın:

*...Gəl, fələk, qiymə mənə,
Yazığam, birdi balam².*

Bədbin əhval-ruhiyyə oyadan motivlər H.Qasımov və başqalarının dediyi kimi, təkcə laylaların bayatılara yaxın-laşmasından deyil, həm də qadınların hüquqsuz vəziyyətlərindən, güzəranlarının ağırlığından irəli gəlir. Beləliklə, şikayət-laylalar sırf bayatı təsiri bağışlayır. Lakin anaların düzüb-qoşduğunu beşik başında ifa etdiklərini, bəzən «lay-lay» sözünü işlədiklərini və bütün hallarda övladla bağlandığını nəzərə alaraq laylalara aid etsək də, ümumi məzmunu ilə uşaq folklorunun tələblərini ödəmir.

¹Bayatılar, s. 100.

²Yenə orada.

OXŞAMALAR

Oxşamalar xalq poetik yaradıcılığının maraqlı formalarından biridir. Oynaqlıq, nikbinlik və yığcamlıq onun əsas xüsusiyyətlərindəndir. V.Vəliyev oxşamalarla laylaları müqayisə edərək bu nəticəyə gəlir ki, «laylalar ananın beşik başında körpəni yatırmaq üçün oxuduğu nəğmələrdir, oxşamalarda isə uşaq yuxudan oyanandan sonra ana onu oxşayır, arzularını ifadə edir. Bu cür şeirlər uşağı fərhəhləndirir, onda yaxşı əhvali-ruhiyyə yaradır, nəğmə deyildikcə uşaq əl-qol atır, gülür, atılıb-düşür. Odur ki, şeirin vəznə yüngül, hecası isə mümkün qədər az olur»¹. Alimin mülahizələrinin birinci tərəfi ilə tam razılaşmaq olmaz, çünki laylalar da əksər vaxt körpə ayıq olanda ifadə edilir və onda ana öz arzularını ifadə edir. Bircə, laylalarla oxşamaları bir-birinə yaxınlaşdırən cəhətlər onları ayıran amillərdən daha çoxdur. P.Əfəndiyevin yazdığı kimi, oxşamalar «mövzu və məqsədləri etibarlı ilə laylalara oxşayır. Əgər laylalardakı musiqi ritmi aramlı, sakitləşdirici xarakter daşıyırsa, oxşamalarda əyləndirmə, oxşatma başlıca cəhət kimi nəzəri cəlb edir»². Bir qədər

¹Vəliyev V. Azərbaycan folkloru, s. 394.

²Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, s. 164.

də dəqiqləşdirsək, M.H.Təhmasib «oxşama» termininin düzgün işlədilmədiyini qənaətini irəli sürərək bildirir ki, «Abbas Səhhət «Məktəb» jurnalının 1912-ci il 14-cü sayında çap etdirdiyi «Ana və bala» şeirində uşaq folklorunun ən gözəl nümunələrindən biri olan «arzulama»(?)lardan bir neçə bənd vermişdir»¹. Şair əslində ananın dilindən dörd oxşama təqdim edir:

*«Dağda darılar,
Sünbül sarılar,
Qoca qarılar
Bu balama qurban!*

*Dağda tağanar,
Bir-birin boğanlar,
Oğlan doğanlar
Bu balama qurban!*

*Bir bölük atlar,
Atlar göy otlar,
Ərsiz arvadlar
Bu balama qurban!*

*Dağın maralı,
Gözü qaralı,
Dünyanın malı
Bu balama qurban!»²*

Göründüyü kimi, M.H.Təhmasib A.Səhhətin öz əsərinə daxil etdiyi poetik xalq şeiri nümunələrini «arzulama» hesab edir və səbəbini snoskada belə açıqlayır ki: «Şifahi ədəbiyyatı, xüsusilə

¹Təhmasib M.H. «Məktəb» jurnalında folklorla münasibət məsələsi. «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər». V kitab. B., Elm, 1977, s. 19.

²«Məktəb» jurnalı, 1912, № 14.

uşaq folklorunu yaxşı bilən A.Səhhət bu parçanı «oxşama» adlandırmışdır. Ancaq «oxşama» ***daha çox ölüm mərasimi, ağı ilə bağlı olduğundan*** bunu «arzulama» adlandıрмаğı daha münasib bilirik»¹.

XX yüzilliyin 30-cu illərində elmi fəaliyyətə başlayan M.H.Təhmasib Azərbaycan folklorşünaslığına böyük töhvələr vermişdir. 1937-39-cu illərə aid arxiv materiallarından – əlyazma toplulardan məlum olur ki, o, şifahi xalq yaradıcılığının bəzi janrlarını öz bildiyi kimi dəyişdirmişdir. Məsələn, xalq arasında əsrlər boyu «nağıl» kimi tanınan epik əsərləri «dastan» şəklində təsdiqlətməmişdir. Lakin onun yeni termin yaratmaq təşəbbüsü «oxşama»da özünü doğrulda bilmədi. Birincisi, ona görə ki, gətirdiyi arqument elmilikdən uzaqdır. «Ölüm mərasimi»ndə oxunan ağılarda hüzn, kədər fonunda «oxşama» bağlılığından danışmaq ağlabatan deyil. Çünki «oxşama» sözünün məna yükündə əzizlənmək, oxşanmaq, sığallanmaq var. Bu hallar ancaq uşaqla əlaqələndə yerinə düşür. Axı, həyatda olmayanın nəyi oxşanmalı, harası sığallanmalıdır və niyə əzizlənməlidir? İkincisi, elə bir ağı mətni varmı ki, orada bu halların birinə istinad edilsin? Ölənin boy-buxununa, gördüyü işlərə xoş sözlər deyilir, itmiş gözəlliyi vəsf edilir, amma tərifi kəlmələrdə də ağır-acıdan başqa digər əlamət tapılmır. Sinəsini yırtan, saçını yolan, üzünü dırnaqları ilə cıran qohum-qara və ağıçı dilinə bal qatsa da, dünyadan köçəni oxşamaz, öz gününə yanar. Doğrudur, oğul toyunu görməyən ana ağılmı bir anlığa itirib dilinə oxşama gətirər, layla çalar, bu, yaraya duz səpməkdi, oxşanmaq, əzizlənmək deyil. «Dağlar dağım», «qəm oylağım», «axır çağım» kəlmələrində ümitsizlik nəzərə çarpır, «Qızılgül olmayaydı, Saralıb solmayaydı, Bir ayrılıq, bir ölüm – Heç biri olmayaydı» qənaətlərində təəssüf var, oxşama yoxdur. Əgər qəribin ölümü göyləri kişnədib,

¹Təhmasib M.H. «Məktəb» jurnalında folklorə münasibət məsələsi», s. 19.

buludları ağladırsa, M.H.Təhmasib kimi folklor bilicisi görəsən ağılarda hansı «oxşanma» bağlılığı görür?..

Abbas Səhhət heç də səhv etməmişdi, şeirində xalq dilinə və məişətinə əsaslanıb yazmışdı ki:

*Uşaq yatmayı,
Baxıb ağlayır,
Anası onu
Bu cür oxşayır...¹*

Bəli, yuxusu qaçıb ağlayan uşağı oxşayarlar, ölünü yox!..

Beləliklə, oxşamalarla laylalar arasında mövzu-məzmun eyniliyi, yaxınlığı müşahidə edilsə də, onlar formaca tamamilə bir-birindən fərqlənir. Belə ki, laylalar heca vəzninin yeddilik, oxşamalar isə həm yeddilik (iki misralı oxşamalarda birinci misra yeddi, ikinci misra səkkiz hecadan ibarətdir), həm də beşlik ölçüsündə yaradılır - başqa fərqlər də nəzərə çarpır, əksər hallarda sonuncu misra altı hecalı olur.

Qafiyə sisteminə görə bir qismi (beşlik ölçüdə olanlar) laylalarla eynidir:

[A, A, B, A];

Bir qismi başqa formadadır:

[A, A, A, B];

Yaxud:

[A, A].

[A, A, B, A] şəkliində olanlar:

5	<i>Çaydır, dənizdir</i>	A
5	<i>Quldur, kənizdir.</i>	A

¹Bayatılar, s. 108.

5	<i>Balam hər nədir,</i>	<i>B</i>
5	<i>Mənə əzizdir¹.</i>	<i>A</i>

[A, A, A, B] şəklində olanlar:

5	<i>Yük üstə boxça,</i>	<i>A</i>
5	<i>Altında xalça,</i>	<i>A</i>
5	<i>Yüz dənə xonça,</i>	<i>A</i>
5	<i>Gələr qızımçün².</i>	<i>B</i>
5	<i>Tüstüsüz damlar,</i>	<i>A</i>
5	<i>Sarı badamlar,</i>	<i>A</i>
5	<i>Tənbəl adamlar</i>	<i>A</i>
6	<i>Bu balama qurban³.</i>	<i>B</i>

[A, A] şəklində olanlar:

7	<i>Balama qurban buzovlar,</i>	<i>A</i>
8	<i>Balam nə vaxt quş ovlar?⁴</i>	<i>A</i>

Misallardan görüldüyü kimi, [a, a, a, b] qafiyə sisteminə malik oxşamaların əksəriyyəti

– altıhecalı («Bu//ba//la//ma//qur//ban») və

– beşhecalı («Gə//lər//qı//zım//çün») misralarla tamamlanır.

Laylardakı nəqarəti xatırladır.

Oxşamaların bir qisminin qafiyələnən misraları təyin söz birləşmələrindən (sifətlə ismin və isimlə ismin əlaqələnməsindən) ibarət olur:

¹Bayatılar, s. 106.

²Nəğmələr. İnanclar. Alqışlar. Toplayıb tərtib edən A.Nəbiyev, B., 1986, s. 113.

³Yenə orada, s. 112.

⁴Bayatılar, s. 105.

Dağın maralı, (isim-isim)
Gözün qaralı, (isim-sifət)
Dünyanın malı (isim-isim)
Bu balama qurban¹. (əvəzlik-isim-isim)

Oxşamaları quruluşuna görə bir neçə qrupa ayrılır:

1. Dördmisralı oxşamalar.
 - a) beşhecalılar.
 - b) yeddihecalılar.
2. İkimisralı (beytşəkili) oxşamalar.

Təbiət varlıqları və insanlarla müqayisə uşağın üstünlüyünü təsdiqləməyə çalışan, əzizləmə, oxşama motivli şeirlərdə dilin sadələşdirilmiş təsvir və ifadə vasitələrindən geniş istifadə edilir, ritmik səslər və sözlərin düzümündə təkrar və təkrirlərə daha çox yer verilir. Fikirlərdə əyanilik, əlamət və əşyavilik hal və hərəkəti arxa plana keçirir, xalq məişətinin atributları ilə yoğrulur, mücərrəd məfhumlara təsadüf olunmur:

Əlində var dəf,
Üstündə sədəf,
Bir zərli örpək
Gələr qızımçün².

MİSRALARI BEŞHECALI OXŞAMALAR

Körpə uşaqlarla yanaşı, sevib-sevilmək, nişanlanmaq, gəlin köçürülmək vaxtı çatan yeniyetmələrə də həsr olunur:

Verdik bir dana,
Aldıq bir sona,

¹Nəğmələr. İnanclar. Alqışlar, s. 112.

²Yenə orada, s. 115.

*Ay qız anası,
Qal yana-yana¹.*

*Badam - badamı,
Oğlan adamı.
Qoy elçi gəlsin
Alsın qadamı².*

Təsadüfi deyildir ki, toy və halay mahnılarına daha yaxın olan belə oxşamaların çoxunda gəlin köçməyə hazırlaşan qıza geyim, bəzək əşyaları, xonça, cehiz, başqa şeylər arzulandır və «Gələr qızımçün» misrası ilə yekunlaşır:

*Güzgüdə düymə,
Tozunu silmə,
Xonçada tirmə,
Gələr qızımçün³.*

Laylalardan fərqli olaraq qızlara oxşamalarda ikili münasibət özünü göstərir.

1) QIZ RƏDD EDİLİR:

*Qız gözə oxdur,
Dərd-səri çoxdur,
Götürün tullayın
Bir xeyri yoxdur⁴.*

Ana qızına gözə ox batıran, dərd-sər gətirən bəla kimi baxır. Hətta gərəksiz bir şey tək onun atılmasını istəyir.

¹Nəğmələr. İnanclar. Alqışlar, s. 113.

²Yenə orada, s. 114.

³Xalq ədəbiyyatı, s. 477.

⁴Nəğmələr. İnanclar. Alqışlar, s. 114.

2) İSTƏNİLİR:

*Qız bir maraldır.
Gözlər qaraldır.
Həsrət çəkənin,
Rəngin saraldır.¹*

Ana nazlı balasını marala bənzədir və azacıq gözündən uzaq düşsə, «halı xarablaşır»:

*Min tımən azdır,
Qızdır, o nazdır.
Verin balamı,
Halım nasazdır.²*

«Bu balama qurban» sonluqlu oxşamalarda qız uşaqlarına yönələn əkslik aradan götürülür, birmənalı şəkildə dünyanın ən gözəl və həmişə arzulanan məxluqu sayılır. Təbiətdə və cəmiyyətdə xüsusi çəkiyə malik çoxsaylı varlıqlar: arılar, inəklər, atlar, qazlar, qoca qarılar, ərşiz arvadlar, tənbel adamlar, oğlan doğanlar, xonçalı bəylər, nişanlı və cehizsiz qızlar balaya qurban deyilir:

*Balama qurban inəklər,
Balam haçan iməklər?³*

*Çaydakı qazlar
Tükün tarazlar.
Nişanlı qızlar
Bu balama qurban⁴.*

¹Xalq ədəbiyyatı, s. 476.

²Nəğmələr. İnanclar. Alqışlar, s. 114.

³Yenə orada, s. 113.

⁴Yenə orada, s. 114.

Laylalardan fərqli olaraq qurbanla əlaqələnən oxşamalarda övlad qədər əziz və gərəkli şeylərin kəsilməsi barədə hökm çıxarılır.

İnək, at və qazlara bir ümumi xüsusiyyətə görə qurban kimi yanaşmaq olar: hər üçünün əti gündəlik xörəklərin məhsuluna çevrilə bilər. Doğrudur, islam etiqadında qurbanlıq üçün ən münasib heyvan qoyun sayılır. Qədimlərdə ulularımız Günəş tanrısının könlü xoş olsun deyə, atlarını da sıxyarpaqlı palıd ağaclarının dibində qurban kəsirdilər. Və mal ətindən yemək hazırlığında daha çox istifadə edilsə də, qurbanlıq kimi nəzərdə tutulmur. Ən mübahisəli məsələ isə arıların qurbanlıq tək götürülməsidir. Əslində, arıdan qurban çıxmaz. Məcəzi mənada işlənməsi ilə razılaşsaq, həyatın şirinliyinin övladın yolunda fəda edilməsi kimi başa düşülməlidir.

İnsanın özünün qurbanlıq seçilməsinə gələndə isə qoca qarılar, ərsiz arvadlar və tənbel adamların «kəsilməsini» az-çox başa düşmək mümkündür.

Birincilər həyatın bütün acısını, şirinini daddıqları üçün ömrün qalanını körpələrdən əsirgəməzlər.

İkincilərin günahı odur ki, nəsil artırmırlar.

Üçüncülər isə xeyir-şərə yaramırlar. Bəs oğlan doğanlar, ilan boğanlar, xonçalı bəylər, nişanlı və cehizsiz qızlar hansı səbəbdən anaların nəzərində qurbanlığa çevrilirlər?

*Göydə ulduzlar,
Şaxtalı buzlar.
Cehizsiz qızlar,
Bu balama qurban¹.*

*A dağdağanlar,
İlan boğanlar,*

¹Nəğmələr. İnanclar. Alqışlar, s. 112.

*Oğlan doğanlar
Bu balama qurban¹.*

İlk baxışda belə təsəvvür yaranır ki, söz düzüb-qoşan qadınlar həyatda hər şeyə laqeyd imişlər, evlərindən kənardə nə hadisə baş verirdisə, özlərini görməməzliyə, eşitməməzliyə qoyurmuşlar, tək xata-bəla onlardan yan keçsin. Yoxsa yenicə iməkləyən uşağa hələ muradına çatmamış xonçalı bəylərin, cehizsiz qızların qurban verilməsini istəməzdilər.

Əgər el arasında belələri var idisə, onlar laylaya, nəğməyə də biganə idilər. Elələri laylanı dillərinə gətirməyi özlərinə sığışdır-maz, yeri gələndə «gözə ox hesab etdikləri» doğma qızlarının da «götürülüb atılması»na göz yumardılar.

Oxşamalardakı «qurban» motivinin bir ziddiyyəti də onda özünü biruzə verir ki, gerçək həyatda kamına çatmayan gənclərin dilsiz-ağızsız çağadan ötrü «cəzalanmasına» heç bir ana qıymır, lakin qeyri-ixtiyari olaraq qurban getmələrinin dilinə gətirir. Deməli, qadınların «dəhşətli arzuları»nın arxasında hansısa başqa sirr gizlənilir.

*Xonçalı bəylər
Bu balama qurban².*

Xonçalı bəylər yalnız elin dar günündə – torpaqların xilasını üçün düşmənlə döyüşdə şəhid olarsa, şərəf sayılır, qalan hallarda onlara kəm baxmağa heç kəsə haqq verilmir. Bəlkə bu, qadınların zarafatıdır. Axı, ağırlığı dağları ötən hökmə, istəyə zarafat demək olmur? Ana nəğmələrindəki «qurban» motivlərinin yozumuna hansı prizmadan yanaşırıq, yenə haqqın tapdandığını görürük. Əslində oğlan doğanlara qənim kəsilmək yurdun vuran qolunu qırmaq, düşmən bağı yaran döyüşçülərinin sayını azaltmaqdır.

¹Nəğmələr. İnanclar. Alqışlar, s. 112.

²Yenə orada.

Deməli, ana üçün övlad dünyanın özüdür. Yer üzündə canlı-cansız nə varsa, dağ, meşə, güllü-bənövşəli çöllər, maral, cüyür - öz şirin canı qatışıq hamısı balasının bir dırnağına dəyməz.

Qadınlar nəğmələrində təbiətin sərt üzü ilə (qışı, sazağı, xəzanı) füsunkar gözəlliklərini yanaşı işlədərək müqayisələr aparır. Eyni qaydada insanların da yaxşısı ilə pisini bir araya gətirib qurbanlığa çevirir. Nəticə bundan ibarətdir ki, hər iki halda gerçək qurban kəsilmədən söz açılmaz, sadəcə olaraq ananın öz bala sevgisinin gücünü təsdiqləməyə, dinləyicilərə çatdırmağa yönələn orijinal ifadə tərzidir, təsvir üsuludur.

Əgər ana üçün seçim yaratsalar ki, dünyanı, yoxsa uşağı götürsün, o, bilsə ki, dünyasız ayağını qoymağa yer tapmayacaq, yenə körpəsini dünyaya dəyişməz. Məgər qurbanlıq-oxşamalarda işlənən obrazlar ananın balasına dəyişmədiyi bütöv dünyanın ayrı-ayrı, kiçikli-böyükü varlıqları deyilmi?

*Dağda meşəlik,
Gül, bənövşəlik,
Mən həmişəlik
Bu balama qurban!¹*

Ona görə ki:

*Çaydır, dənizdir,
Quldur, kənizdir.
Balam hər nədir,
Mənə əzizdir². –*

deyən ana tale tərəzisinin bir gözündə həmişəlik uşağını yerləşdirib, o birinə nə qoysan, çəkiddə ondan yüngül gəlir.

Həyatın qanunudur, hər kəsə ancaq öz balası əzizdir:

¹Nəğmələr. İnanclar. Alqışlar, s. 112.

²Yenə orada.

*Gördüm nalasın,
Çəkdim bəlasın.
Balam da istər
Körpə balasın¹.*

TOY MƏRASİMLƏRİNDƏ OXUNAN OXŞAMALAR

Övlad boya-başa çatıb ad-san qazanandan sonra el gözündə «nişana, seçimə gələn», «nişanlanan», seçilib-sayılməsi təsdiqlənəndə isə «nişanlı»ya çevrilir. Və qız evinə elçi düşürlər. Körpəlikdə oxunan oxşamalar bir də xatırlanır. Bu dəfə analar susurlar. Bir vaxtlar onun şirin xəyallarının ifadəsi kimi dilindən düşməyən nəğmələr indi başqa arvadların ağzında səslənir. Anaya arzularının gerçəkləşdiyini bildirirlər, öz sözləri ilə ona müjdə gətirirlər.

Oğlan evinin qadınları oxuyurlur:

*- Ay qız adamı
Sındır badamı.
Elçiyə çay ver,
Alım qadamı².*

Qızın böyük bacısı, xalası, ya da bibisi cavab verir:

*- Badam badamı,
Oğlan adamı
Gələn elçilər
Alsın qadamı³.*

¹Bayatılar, s. 116.

²Yenə orada, s. 115.

³Yenə orada, s. 112.

Oxşamalar elçilik mərasiminin bütün mərhələlərinə həsr olunur. Bütün hallarda təzə qohumlar – qudalar istəyirlər ki, yeni qurulan ocağın başında birinci oğlan uşağı əyləşsin. Çünki:

*Oğlan ürəkdir,
Qızıl dirəkdir,
Doğub-bəsləyin,
Elə gərəkdir¹.*

Oxşamalar xalq poetik fikrinin ən yığcam və kiçik şəklidir. Doğrudur, dörd, üç, iki hecalı ölçülərdə də qafiyəli söz düzümünə təsadüf edilir. Lakin onlarda çox az hallarda fikir qüvvətli alınır. «El gücü, sel gücü» istisna edilsə, meydana başqa məna tutumlu şeir çıxarmaq mümkün deyil. Deməli, oxşamalar formasına görə birinciliyini əsrlər boyu qoruyub saxlamış və bayatıların, laylaların «kiçik qardaş»ı funksiyasını layiqincə yerinə yetirmişdir.

Analar beşhecalı dörd misra ilə elə bir möcüzə yaratmışlar ki, dinləyicidə ancaq xoş əhvali-ruhiyyə oyadır, ilk növbədə, uşağı öz sehrinə salıb gözəlliklər diyarına aparır. Orada hər şey körpənin qulluğunda durur. Çaylar şırıltısı, yarpaqlar pıçılıtları ilə onun hərəkətlərinin ritmini tutur. Bu mənada oxşamalar uşağın özü qədər «xırda», «həzin», «təravətli», hay-haraylı, ahəngdar və məzmunlu görünür.

MİSRALARI YEDDİHECALI OXŞAMALAR

Əzizləmək, oxşamaq, ahəngdarlıq və oynaqlıq uşaqlara ünvanlanan bayatı formalı bəzi şeirlərdə də özünü göstərir.

Ana tanrıdan oğul istədiyi halda qız uşağının doğulma-

¹Şəki folkloru, s. 381.

sı hadisəsini ritmik ifadələrlə, obrazlı şəkildə dilinə gətirir və körpəsinin ruhunu incitməmək üçün alleqorik ifadə vasitəsindən istifadə edir. Şeirdə narazılıq, şikayət yoxdur, əksinə, böyük fərəh hissi var.

Ana övladını əyləndirərkən hər kəlməbaşı xoş bir hərəkətlə – uşağın başına sığal çəkməklə, qollarını açıb-yummaqla, dizlərini açıb-bükməklə sanki hansısa oyunu yerinə yetirir. Və oğul yerinə qız verilməsi ona dərd olsaydı, qurbanı qurban üstünə gətirməzdi:

*Səni verənə qurban,
Məmə görənə qurban.
Demişdim ki, xoruz ver,
Fərə verənə qurban¹.*

Ana nəğmələrində «qurban» kəlməsinə tez-tez üz tutulmasının kökü çox dərinlərdədir və bir əsas səbəbi var: əski çağlarda körpənin doğulması üçün ərlə arvadın ilk yaxınlığından sonra çoxlu qurbanlar kəsirdilər.

Qadının hamilə qalmasının, bətnində uşaq yetirməsinin fizioloji dərkinə kimi elə bildirildilər ki, övladı ərsəyə çatdırıb dünya işığına göndərən tanrıdır (bu, totem, qam-şaman, xeyir ruh da ola bilərdi), kəsilən qurbanları qəbul etdiyindən onlara «pay» vermişdir.

Beləliklə, övlad qurbanlardan keçib doğulurdu. Oxşamalarda açıq-aydın qurbanların ünvanları sadalanır:

1. Uşağı verən – Tanrı.
2. Məmə görən – körpə.
3. Fərə verən – Tanrı.

Göründüyü kimi, şeirdə *üç qurbandan* bəhs açılır, *birincisi* və *sonuncusu* Yaradana, *ikincisi* körpəyə aid edilir.

Oxşamalarda uşağa xüsusi əzizləyici sözlərlə («tostana», «kürən at») müraciət olunur:

¹Şəki folkloru, s. 387.

*A tostana, tostana,
Gedib girmə bostana,
Bostana yağış yağır
Balam orda istana¹.*

Uşağın kürən atla müqayisədə təqdimi maraqlıdır. İnanclarda at muraddır. Kürənlik isə davakarlıq əlaməti sayılır.

Atalar sözlərində xəbərdarlıq edilir ki:

«*Kürən adam xətakar olar*».

Yaxud nəsihət şəklində söyləyirlər:

«*Kürən adamla kürən ata yaxın düşmə*».

Xalq yaradıcılığında atın kürənliyi – iradə möhkəmliyi (konkret misalda minilməsi çətin) anlamını verir.

Bəs «ay-ulduz görünən at» nəyə işarədir?

Mifik təfəkkürdə dəryadan çıxan atların qulanları qırx gün qaranlıq tövlədə ay, ulduz və günəş işığına həsrət qalsa, qanadları əmələ gələr.

Koroğlunun Qıratı otuz doqquzuncu gün tövlədə açılan deşikdən ay-ulduz görür, qanadları əriyir.

Deməli, nəgmədə nəzərdə tutulan at Qıratdır. Ana övladını Qıratın belində at çapan igidтік görmək istəyir.

*Qardaşın kürən atı,
Meydana girən atı.
Heç kəs oynada bilməz,
Ay-ulduz görünən atı².*

İnformasiyanın çatdırılması adi qaydada nəzərə çarpsa da, çox vaxt mifoloji işarə, alleqorik ifadə və məcazlarla təqdim olunur.

¹Şəki folkloru, s. 387.

²Yenə orada, s. 383.

İKİMİSRALI (BEYTŞƏKİLLİ) OXŞAMALAR

Oxşamaların bir qismi iki misralıdır. Analar şeirin ilk misrasında müxtəlif varlıqların (çayların, dağların, meyvələrin, qarlıların və s.) adını çəkir, fikrini elə çatdırır ki, guya rastlaşdığı şeyləri körpəsinə qurban deyir. İkinci misrada isə ən adi arzu və istəklərini (körpəsinin dil açmasını, iməkləməsini, yeriməsini, bəy olmasını, əl çalmasını) ifadə edir:

*Balama qurban inəklər,
Balam nə vaxt iməklər?*¹

Eyni qaydada misraların əvvəlində təkrarlanan «balama qurban» ifadələri digər oxşamalarda rastlaşdığımız mənanı daşımır. Sadəcə olaraq adi danışıda kəlməbaşı qadınların işlətdiyi əzizləyici sözlər (balama qurban olum) şəklinə düşür və oxşamaların sabitləşmiş mətn strukturunun əsas komponentinə çevrilir. Analar bütün hallarda başlanğıcdakı «balama qurban»ı ancaq özlərinə aid edirlər, yəni «qurban» kəlməsindən sonra işlətdikləri müxtəlif əşya və varlıqlarla bağlamırlar.

Oxşamalarda varlıqların inkişafı və əlaqələri:

obyekt **məqsəd**

←vasitə→

sxemi ilə qurulur.

*Balama qurban buzovlar.
Balam nə vaxt quş ovlar?*²

Övlad **Quş ovlar**

←Qurbanlıq buzov→

¹Şəki folkloru, s. 383.

²Yenə orada, s. 384.

Misalda obyekt dünyaya qurbanla gələn uşaqdır, məqsəd onun quş ovlamasının gerçəkləşməsidir. «Buzovlar», «alçalar», «inəklər» və s. obyekt məqsədə çatmağa doğru istiqamətləndirən vasitələrdir.

Beytlərdə adi istəklər öz ifadəsini bədii suallarda tapır. Məsələn: «Qurbanı olduğum balam haçan evlənəcək?»

Yaxud: «Qurbanı olduğum balam nə vaxt quş ovlayacaq?» Bəs beytlərdə qurbanla yanaşı gələn «meyvələr», «buzovlar», «alçalar», «ilməklər» və s. funksiyası nədən ibarətdir?

Dilin üslubi fiqurlarından biridir. Şeir söz oyunu şəklində qurulur. Ana istəklərini bildiren sözlərlə həm qafiyə tapır və cəm halına salıb misraların sonunda yerləşdirir:

*Xalçalar - əl çalar,
İlanlar - dil anlar,
Oymaqlar - oynaqlar,
İnəklər - iməklər və s.*

İkinci misranı birincidəki söz birləşməsinin ilk sözü ilə başlayır və arzularının sadalanmasına geniş meydan açır.

*BALAMa qurban xALÇALAR,
BALAM nə vaxt əL ÇALAR?*

*BALAMa qurban İLANLAR,
BALAM nə vaxt dİL ANLAR?!*

Şeirdə uşağı əyləndirən nə ananın canını qurban deməsidir, nə də sorğusundakı istəkdir, əvvəldə «balam» sözünün təkrarı və misra sonunda qafiyələnən kəlmələrlə ahəngdarlıq yaranmasıdır. Sanki səslər, və kəlmələr körpənin nəzərində rəqs edir. Uşaq səs və ifadələrin oynaqlığından dil açmağa can atır. Mənasına gəlincə, xalçalar və ilanların, eləcə də oymaqların və noğulların

qurbanlıqla heç bir bağlılığı yoxdur.

*Balama qurban oymaqlar;
Balam haçan oynaqlar?*¹

Oxşamalarda məqsəd uşağın ətraf mühitlə ünsiyyətini yaratmaq, hərəkət və davranışlarını tənzimləməkdir:

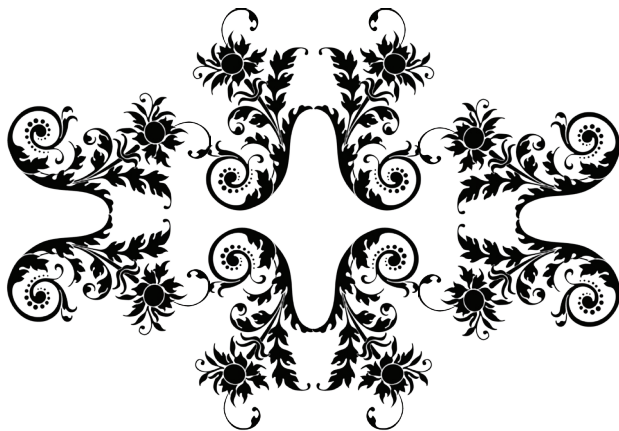
*Balama qurban - inəklər;
Balam haçan iməklər?*²

Oxşamalardakı incə yumor anaların şən əhvali-ruhiyyəindən (balası ilə ona dünyanın ən böyük sevinci bağışlanır) doğur.

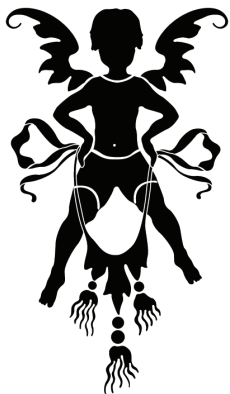
Şeirlərin ifa tərzində özünəməxsusdur: böyükklər bəzi sözləri uşaq tələffüzünə uyğun şəkildə söyləyirlər.

¹Şəki folkloru, s. 384.

²Yenə orada.

DİLAÇMALAR (ÖYRƏTMƏLƏR)

Azərbaycan uşaq folklorunun lirik ənənəsində yenicə dil açmağa başlayan körpə ilə bir növ ananın dialoqundan ibarət olan maraqlı şeir formasına rast gəlirik ki, onu şərti olaraq dilaçmalar, yaxud öyrətmələr adlandırsaq yarılmırıq. Məsələn:

Ana soruşur:

– Bu nədir?

Körpə cavab verir:

– Qulaq.

Ana:

– Sənin dilinə,

Biz qurban olaq.

«**Bu nədir?**», «**O kimdir?**» sualları ilə bədən üzvlərinin, ətrafda görünən əşyaların, qohum-əqrəbanın adını uşaqdan xəbər alırlar. Körpə dili dolaşa-dolaşa cavab verir.

Ana düz cavab alanda fərəhini gizlətmir, uşağın dediyi sözlə həmahəng olan misralarla onu alqışlayır, yaxud onunla «zarafatlaşır»: ehmallica qulağını dartır, burnundan tutub «burur».

Bu prosesdə uşağın dilinin açılma-

sı, sözlərə öyrəşməsi ilə bərabər, ananın da yaradıcılıq qabiliyyəti inkişaf edir.

– *Bu nədir?*
– *Burun.*
– *Bir elə burun,*
Bir belə burun.

– *Bu nədir?*
– *Barmaq.*
– *Lazımdı barmağı*
Dibindən qoparmaq.

Dilaçmalarda sorğular sadədən mürəkkəbə doğru istiqamətlənir. Əvvəl uşağın öz əlamətləri, yaxud daim ünsiyyətdə olduğu anasının hər gün gördüyü bədən üzvləri, geyim əşyaları soruşulur.

– *Bu nədir?*
– *Gözdü.*
– *Balam dediyi*
Nə şirin sözdü.

– *Bu nədir?*
– *Ayaq.*
– *Oğlum yerisin,*
Addımın sayaq.

Böyüklər körpələrə müxtəlif suallar verməklə də dilaçma düzəldə bilirlər.

Uşağın söz ehtiyatı çoxaldıqca uşaqlar sorğulara asanlıqla düzgün cavab tapır və alqış qazanırlar:

– Nə görürsən?
– Dağ.
– Qızım düz tapdı,
Üzü olsun ağ.

– Nə yağır?
– Yağış.
– Balam düz tapdı,
Balama alqış.

Ana ilə uşaqların dialoqlarında mövzu çox rəngarəngdir: xalq məişətinin müxtəlif detalları, təbiət hadisələri və varlıqları, bədən üzvləri, göy cisimləri...

Körpələr dillərinin açılması ilə sirli aləmə qədəm qoyurlar, şeylərin adını öyrənib tanımaqla sanki Məlikməmmədin igidliyini göstərirlər, mükafatlandırılırlar.

– Göydə nə var?
– Ay.
– Balam düz dedi,
Balama bir pay.

– Nə ağarır?
– Qar.
– Balam geyinsə,
Qar üstə oynar.

Dilaçmalar körpələrə söz öyrətməklə yanaşı, həm də onları əyləndirməyə xidmət edir.

Analar uşaqların barmaqları ilə bağlı maraqlı oyunlar göstərirlər. Bunlara öyrətməli **barmaq oyunları** demək olar.

Əvvəl körpənin barmaqlarının hərəsinə bir ad qoyurlar:

*Baş barmaq.
Başala barmaq.
Uzun Hacı.
Qıl turacı.
Xırdaca bacı¹.*

Sonra onun ovuclarına işarə edib deyirlər:

*Burdan -
bir dovşan çıxdı.*

(Barmaqlarını bir-bir qatladıqca davam edirlər).

*Bu vurdu,
Bu tutdu,
Bu bişirdi,
Bu yedi,
Vay, bəbəyə qalmadı².*

Uşaqqlar bu cür oyunların məzmunundan çox, ananın jestlərinə, mimikalarına, səslərindəki dəyişikliyə (böyüklər sözləri ifadə edərkən çalışırlar ki, səslərini körpələr kimi çıxartsınlar) maraqla göstərir, gülür və dəfələrlə təkrarlanmasını istəyirlər.

Təzə ayaq açan körpənin hər addımı bir misra ilə müşayiət olunur, ona yeriməyi də nəğmə ilə öyrədirlər:

*Sol ayağı somba götür,
Sağ ayağı somba götür³.*

¹Nəğmələr. İnanclar. Alqışlar, s. 109.

²Yenə orada.

³Azərbaycan folkloru antologiyası, s. 63.

Artıq gəzən uşağı hündür yerə dırmanmaq istəyəndə şeirlə əzizləyirlər:

*Papıllı fərik,
Çıxma divara.
Çalağan vurar;
Qallam avara!*

Ana nəğmələrində uşaq aləminin görüntülərinə yaşlıların prizmasından baxılır. Əsas hissəsi körpələrin anlam dairəsindən kənar ifadə vasitələrindən, üslubi fiqurlardan qurulur. Lakin oynaqlıq, əyləncəlik, həzinlik, melodiklik yenicə formalaşan mənəvi dünyaların tikinti materialına çevrilir. Uşaqlar həyata ilk əvvəl anaların gözü ilə tamaşa edib oradan ən gözəl keyfiyyətləri götürürlər və xeyirxahlığı, yaxşılığı, musiqini, təbiəti və insanları sevməyi laylalardan, oxşamalardan, dilaçmalardan öyrənirlər. Uşaqlar ana nəğmələrindən ünsiyyət qurmağı, əlaqələr yaratmağı mənimsəmiş, özlərində fərdi xüsusiyyətlər tərbiyə etmişlər. Onların ilkin dünyaanlamının yaranmasında, çətinliklərə, müxtəlifliyə alışmalarında da ana nəğmələrinin rolu əvəzsizdir.

¹Nəğmələr. İnanclar. Alqışlar, s. 63.

UŞAQ NƏĞMƏLƏRİ

Bəşikdən ayrıldıan sonra uşağın ilk ən böyük uğuru sərbəst yeriməsidir. Bu andan həyatda müstəqil addımlarını atanadək olan dövrdə onun folklorla münasibəti tamamilə dəyişir. Birincisi, eşitdiklərinin ritminə, əyləncəliliyinə üstünlük verməklə yanaşı, mənasını anlamağa meyl göstərir. İkincisi, sözü təkcə ahəngdarlıq, melodiklik, həznilik mənbəyi saymır, həm də marağ dairəsinə uyğun kiçik əhvalatların təsvir vasitəsinə çevirir. Üçüncüsü, böyükləri təqlid və yamsılamaqla söz düzüb-qoşmağa alışır.

Uşaq aləminə güzgü tutan poetik xalq yaradıcılığı nümunələri – əsl uşaq folkloru məhz bu mərhələdə meydana gəlir. Lakin hələ uzun müddət böyüklərin yaradıcılığından asılı vəziyyətdə qalır və oyunlarında yenicə cücrən yaradıcılıq qabiliyyətlərini ənənəvi şeir şəkilləri əsasında inkişaf etdirir. Uşaq dünyaya öz pəncərəsindən boyanmağa can atır. Ana nəğmələrinin təsiri ilə, ilk növbədə, şeirə marağ göstərdiklərindən mərasim folklorundan ruhlarına uyğun əsərləri seçib «özünüküləşdirir» və spesifik «uşaq nəğmələri»ni formalaşdırırlar.

Tədqiqatçılar «Uşaq nəğmələri» başlığı altında düzgünləri, sənəmləri, acıtmaları, heyvanlar, quşlar haqqında şeirləri təqdim edirlər. Q.Namazov yazır ki, «bu nəğmələrin müəllifi əsasən uşaqlardır. Çünki nəğmələrin əksəriyyəti müxtəlif əyləncələrlə əlaqədar düzəlmişdir. Beş-altı yaşına çatmış uşaq özünə sərbəst oyun, əyləncə axtarır, bunlara müvafiq sözlər düzəldir, maraqlı bir səhnəcik yaradır. Burada hələlik şeirin vəznı də, bədii ifadə tərzı də bəsit olur. Lakin buna baxmayaraq hiss edilir ki, belə natamam fikirlər, qırıq-kəsik ifadələr uşaq təxəyyülünün məhsuludur. Get-gedə natamam poetik parçalar uşaqların dilində səlisləşib bütöv nəğmə şəklinə düşür. Uşaqlar arasında geniş yayılmış bir neçə variantlı «A təşti» nəğməsi belə yaranmışdır»¹.

Ümumilikdə uşaq nəğmələrinə düzgün qiymət verən alimin qənaətlərində mübahisəli məqamlar nəzərə çarpır. Müəlliflik məsələsinin konkret şəkildə müəyyənləşdirilməsi və «əsasən uşaqlara» aid edilməsi düzgün deyil. Xüsusilə, «A təşti» düzgüsünün uşaqlar tərəfindən yaradıldığı fikri inandırıcı görünmür. Ona görə ki, bu nəğmənin və Q.Namazovun mənşəyini uşaqlara aid etdiyi «Əlimi bıçaq kəsibdi», «Əkil-Bəkil quş idi» düzgünlərinin «bədii ifadə tərzı bəsit» görünmür. Alim unudur ki, folklorşünaslar M.Seyidovla A.Nəbiyev «Əkil-Bəkil» şeirinin ovçu nəğməsi olduğu barədə inandırıcı dəlillər gətirmiş, geniş təhlilini aparmışlar. Şübhəsizdir ki, «Əkil-Bəkil» ovçular tərəfindən düzülüb-qoşulmuş, sonralar isə uşaqlara keçmişdir. Düzgünlərdə və uşaqların böyüklərdən aldığı başqa nəğmələrdə «natamam fikirlər, qırıq-kəsik ifadələr»in müşahidə edilməsi uşaqların xidmətinin nəticəsidir. Onlar bəzi poetik nümunələri mənimsədikdən sonra öz səviyyələrinə uyğun şəkllə salaraq bir-birilərinə ötürmüşlər.

Uşaq nəğmələri geniş anlayışdır. Buraya uşaqların gündəlik həyatında və məişətində, əyləncə və oyunlarında, həyət-bacada işləyəndə - əmək fəaliyyətlərində istifadə etdikləri mənzum par-

¹Namazov Q. Göstərilən əsəri, s. 20.

çalar daxildir. Uşaq nəğmələrinin xeyli hissəsi böyüklərin yaradıcılığından götürülmüş, uşaqlar tərəfindən «redaktə» edilməklə mənimsənilmiş, bir qismini isə uşaqlar özləri yaratmışlar.

Uşaq nəğmələrinin mövzuları rəngarəngdir. Doğrudur, bəzilərinə məzmun rol oynamır, saylar sadalanır, ritmik sözlər bir-birinin ardınca düzülür, səslərlə, səs birləşmələri ilə ahəng yaradılır, yalanlardan, əyləncəli təsvirlərdən qurulur. Lakin nəğmələrin xeyli hissəsi heyvanların, quşların, bitkilərin bəhsindən, yaxud monoloqundan ibarət olur.

Ümumiyyətlə, uşaq nəğmələrinə aşağıdakı lirik xalq şeiri nümunələri daxildir:

- A) ÇAĞIRIŞLAR-MÜRACİƏTLƏR.
- B) DÜZGÜLƏR.
- C) SANAMALAR.
- Ç) ACITMALAR (DOLAMALAR).
- D) ÖCƏŞMƏLƏR,
- E) HEYVANLAR HAQQINDA NƏĞMƏLƏR.

Uşaq nəğmələri forması, dil qurumu, sözlərin seçilməsi və düzümü ilə maraq doğurur. Misralar azhecalı, qafiyələr çoxsaylıdır, səs, heca, ifadə təkrarına çox yer ayrılır. Sözlər qoşalaşdırılır.

Korney Çukovskinin müşahidəsinə görə, fel rus uşaqlarının dilində ən çox işlənən nitq hissəsidir.¹ Deməli, rus uşalarına aid yaradıcılıq nümunələrində hal və hərəkətlərin dəyişilməsinə daha çox yer verilir, əşyavilik arxa plana keçirilir. Əslində isə uşaq əyaniliyi xoşlayır. Gördüyü şeylərə toxunmaq, oyuncağına, əyləncəsinə çevirmək istəyir. Onun fantaziyası başqa istiqamətdə fəaldır. Məhz mücərrəd varlıqları deyil, gerçək əşyaları canlandırmağa, şəxsləndirməyə yönəlir.

Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan uşaqlarının yaratdıqları po-

¹Чуковский К. Стихи и сказки. От двух до пяти. БМЛД, том 22, М., 1981, с. 23.

etik əsərlərdə cümlələr, əsasən, iki nitq hissəsindən qurulur. Və təsdiqlənir ki, uşaqların nitqində fellərlə bir sırada isimlər də aktiv rol oynayır:

<i>A</i>	<i>Həsənağa -</i>	<i>(isim)</i>
<i>A</i>	<i>Doldu yarağa.</i>	<i>(fel, isim)</i>
<i>A</i>	<i>Mindi ulağa.</i>	<i>(fel, isim)</i>
<i>A</i>	<i>Sürdü bağa.</i>	<i>(fel, isim)</i>
<i>B</i>	<i>Bir quş vurdu.</i>	<i>(say, isim, fel)</i>
<i>A</i>	<i>O da qurbağa.</i>	<i>(əvəzlik, ədat, isim)</i>
<i>A</i>	<i>Verdi qonağa.</i>	<i>(fel, isim)</i>
<i>C</i>	<i>Qonaq yemədi.</i>	<i>(isim, fel)</i>
<i>A</i>	<i>Saldı yağa.</i>	<i>(fel, isim)</i>
<i>C</i>	<i>Bizə vermədi.</i>	<i>(əvəzlik, fel)</i>
<i>A</i>	<i>Yedi qurbağa.</i>	<i>(fel, isim)</i>
<i>A</i>	<i>Düşdü yatağa¹.</i>	<i>(fel, isim)</i>

Acıtmada iyirmi beş sözdən on biri ismin, onu felin, ikisi əvəzliyin, biri sayın, biri də ədatın payına düşür. Əşyalar (Həsənağa, yaraq, ulaq, quş, qurbağa, qonaq, yağ, yataq) və hərəkətlər (dolmaq, minmək, sürmək, vurmaq, vermək, yemək, salmaq, düşmək) əlamətsiz, müqayisəsiz verilir. Bu, uşaqların səviyyəsindən, əşyalar və hadisələr arasındakı əlaqələri hələ hərtərəfli görə bilməmələrindən irəli gəlir. Bir cəhət də maraqlıdır ki, uşaqların yaradıcılığında epitetlərdən, sifət və zərflərdən təsadüfi hallarda istifadə olunur.

<i>A</i>	<i>Fatma dalaşdı,</i>	<i>(isim, fel)</i>
<i>A</i>	<i>Zibəydə qaşdı.</i>	<i>(isim, fel)</i>
<i>A</i>	<i>Barıdan aşdı.</i>	<i>(isim, fel)</i>
<i>A</i>	<i>Çarxa dolaşdı.</i>	<i>(isim, fel)</i>

¹Azərbaycan folkloru antologiyası, s. 151.

B Təndirə düşdü¹. (isim, fel)

Şeirdə on sözdən beşi isim, beşi feldir.

Uşaq folklorunun bir sıra poetik nümunələrində ahəng misraların sonunda sözlərin bir-biri ilə uyğunlaşması və ahəngdarlıq – çoxsaylı dolğun qafiyələr, hecaların sayının bərabərliyi, bölgülərin tamlığı ilə, bəzən də misra daxilində, yaxud bir neçə misrada eyni səsin, eyni səs birləşmənin, eləcə də eyni sözün təkrarı, bir-birini izləməsi ilə yaranır. Məsələn:

*BAş BArmaq,
BAşala BArmaq.*

Parçadakı sözləri alt-alta düzsək, səs birləşmələrinin uyğunluğunu daha aydın görmək mümkündür:

*Baş
BArmaq,
BAş (ala)
BArmaq.*

Nəğmədə iştirak edən sözlərin dördü də «BA» səs birləşməsi ilə başlayır.

Yaxud:

*ƏLİ ƏLİmdən gƏLİR;
ƏLİmin İÇİNdən gƏLİR.
İÇİNin İÇİNdən gƏLİR.
İÇİNdə də bir noxud,
Onun İÇİNdən gƏLİR.*

Nümunədə «ƏLİ» səs birləşməsi, «ƏL», «GƏL» və «İÇİN» sözləri bir cümlə daxilində müxtəlif məqamlarda təkrarlanır və oynaqlıq əmələ gətirir. Şeirin təkrarlanan komponentlərinin say

¹Azərbaycan folkloru antologiyası, s. 153.

sisteminə nəzər yetirsək, görürük ki, *ƏLİ – dörd, İÇİN – dörd, DƏ – beş, DƏN – üç, GƏLİR – üç, İÇİNDƏN – üç, İN – iki* dəfə işlənir.

Uşaq şeirlərində sanki səslər, sözlər rəqs edir. Yaradıcılar özlərinin oyun xarakterini bütün çalarları ilə şeirə köçürürlər. Gerçək həyatda bir uşağın başına gələn adi hadisə elə ritmlə və məzəli şəkildə təsvir edilir ki, qaravəllini, lətifəni xatırladır. Dəfi ilə öyünən Səfi yol gələrkən yıxılır, dəfi əlindən düşüb cırılır. Uşaq dizlərinin qanamasına deyil, çox xoşladığı musiqi alətinin sıradan çıxmasını görüb ağlamağa başlayır. Bəlkə də sənətkar atasının yadigarıymış bu dəf. Yoxsa hər yerə onunla getməzdi. Səfini sakitləşdirmək istəyən dostu deyir ki, ağlama, sənə başqa dəf alaram. Həm Səfinin dəfə qarşı istəyi, həm də dostunun öz cib xərcliyini yığıb təsadüfi qəzadan zərərçəkənin itkisini ödəmək təşəbbüsü səmimi hisslərdir.

Bu kiçik əhvalatı xalq sanki dəfin çıxardığı sədaların ritminə uyğunlaşdıraraq nəzmə çəkir.

*Gəlirdi SƏFI,
Əlində DƏFI.
SƏFI yıxıldı,
DƏFI cırıldı.
– Ağlama SƏFI,
Alaram DƏFI.*

Şeirdə qafiyələnən sözlərin zəncirvari düzümünə rast gəlirik. Bu, poeziyada yalnız düzgülərə xas xüsusiyyətdir. «Səfi» və «dəfi» kəlmələrinin misraların sonunda və əvvəlində təkrarlanması dəfin oynaq ritminin təqlidi kimi səslənir.

Yaxud:

*GƏLİrdi SƏFTƏR,
ƏLİndə dƏFTƏR.*

Uşaqlar bəzi məqamlarda böyüklərdən daha «usta» söz ya-

radıcılarıdır. Bədii sözə poetiklik, ahəngdarlıq, oynaqlıq vermək üçün elə üsullar tapırlar ki, ən istedadlı qələm sahibini belə heyretləndirirlər. Səs birləşmələrini notlar kimi sıralamaqla, çeşidləməklə elə bil musiqini şeirə köçürürlər. Onlar təkcə melodiyalardan deyil, təbiətin səs çalarlarından - alliterasiyalardan da misra düzümündə istifadə etməyi bacarırlar.

*İYNƏ, İYNƏ,
Ucu düymə.
BAL BALLıca,
BALLı keçı.
ŞAm ağacı,
ŞAtır keçı.
QOz ağacı,
QOtur keçı.
HaPPAN,
HoPPAN,
YaRIL, yıRtIL,
SU iç, qUrtUL.*

Sanamada bəzi misralar bir-biri ilə qafiyələnir: şatır-qotur, yarıl-yırtıl-qurtul. Lakin ahəng daha çox sözlərdəki eyni səs birləşmələrinin təkrarlanması ilə yaranır: BAL-BALLıca-BALLI, ŞAm-ŞAtır, QOz-QOtur. Bir qayda olaraq «ba» üç, «şa» və «qo» iki dəfə sözüün əvvəlində işlənir.

Uşaq nəğmələri ifadə tərzii ilə də fərqlənir. Bəzi sözlər təhrif olunmuş şəkildə deyilir (körpə uşaq tələffüzünə yaxın). Məsələn: «İynə, iynə» sanamasında «balıca», «happan», «şatır», «qurtul» kimi kəlmələr uşaq tələffüzündən götürülmüşdür. Poetik nümunələrin bir qismi bədii cəhətdən bəsit və dolaşlıq fikirlərlə dolu olsa da, uşaqların daxili aləmini, psixologiyasını, marağını, istəyini, arzusunu öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Lev Tolstoy ömrünün son illərində yazdığı tərcümeyi-halda

etiraf edirdi ki: «Mən indi nəyə qadirəmsə, hamısını uşaqılıqda qazanmışam. Görəsən, o vaxt - elə qısa müddətdə bu qədər çox şey götürdüyümüz halda, ömrüm sonrakı çağlarında onun yüzdə birini əldə edə bilirikmi? Təzə doğulan körpədən beş yaşlı uşağadək olduqca uzaq məsafədir. Beş yaşlı uşaqdan mənim hal-hazırkı yaşımadək isə çox yaxındır»¹. Böyük yazıçı yaratdığı «Hərb və sülh», «Anna Karenina», «Dirilmə» kimi romanların mayasını uşaqılığında aldığı təsdiqləyir. Halbuki, dünyanı heyrətə gətirən həmin bədii söz incilərinin uşaq aləmi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Onlarda qoyulan məsələləri uşaqlar qavramağa da qadir deyillər. Bununla belə onların yaranmasının əsas stimulu uşaqılıqdan gəlir. Uşaq aləminin möcüzəsi, sirri məhz bundadır.

Körpəlik ömrün qısa hissəsidir və insanın ancaq yığması ilə xarakterizə olunur. O, mənən hər şeyin acılığını çəkdiyindən rastına gələnlərin hamısını qida mənbəyinə çevirir. Seçim aparmır, elə hey gördüyünü götürür. Möcüzə topladıqlarını həzm etdiyi zaman baş verir. Dili topuq çalanda, sözün nəliyini anlamayanda ana südü ilə laylanı birlikdə içərisinə ötürmüşdü. Şüuru oyandanda, ağı kəsəndə isə dünyanın rənglərini oyunlarına qatıb fikir kisəsini doldurmuşdu. Ana nəğmələrini dinlədikcə, şirinliyin, duzluluğun dadını anlamışdı. Ona görə də acı şeyləri ağzına alanda ləzzətsizliyini görüb geri qaytarırdı. Özünün verməyə başladığı andan insanın qazancı kəsilir, kəsəsi daralır. O vaxtdan itirmə çağları başlanır. Onu da qeyd edək ki, sonradan təhsillə, biliklə, informasiya axını ilə əldə edilənlər əvvəlki qazancların həzminə yardım edən vasitələrdən başqa bir şey deyildir. Əvvəlcilər olmasa, sonrakıların səmərəsi, faydası o qədər də görünməz. Deməli, uşaq bir insan kimi kimliyini tanıyan gün gəncləşir və möcüzələrə son qoyulur.

Uşaq nəğmələrinin gücü ondadır ki, insanın «gəlirli» çağ-

¹Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений. Том 1. Детство. Юношеские опыты. М., Российская Государственная Библиотека, 2006, с. 136.

larında yaranıb sınaqdan keçirilmiş, sözün sadəliyinə sığmıb uşağın həzm etdiyi şeylərin bədii ifadəsinə çevrilmişdir. Uşaq nəğmələrində sözü ritmə, ritmi sözə, mənanı formaya, formanı mənanaya qatmışdır. Həyatın nikbinliyini bədbinliyindən ayırıb gözünü keçmişə deyil, gələcəyə dikmişdir.

Nəğmələrə diqqət yetirəndə adama elə gəlir ki, uşaq dünyanı iki yerə bölüb bir tərəfinə oyunlarını, digər tərəfinə qayğılarını, axtarışlarını, münasibətlərini yerləşdirib. Ritm və hərəkətlərə yer tapılmadığından özü ilə götürüb.

Söz oyunla, oyun sözlə əlaqələndirilməklə doğulub nəğmələr. Çünki uşaqılıq çağlarında insan iki şeyin həmişə aclığını çəkib: nə oynamaqdan, nə də danışmaqdan – sual verməkdən doyub. Bu səbəblərdən də uşağın istədiklərini ancaq nəğmələrindən bilmək mümkündür.

ÇAĞIRIŞLAR - MÜRACİƏTLƏR

Böyüklərin uşaqlara keçən poetik yaradıcılıq nümunələri əhatəli və müxtəlif məzmunludur. Formasına görə oynaq və sadə quruluşlu şeir şəkilləri üstünlük təşkil edir və çoxsaylı folklor əsərlərinin içərisində uşaqların psixologiyasına, zövqünə ən yaxını mərasim nəğmələri sayılır.

Təbiidir ki, qədimlərdə əcdadlarımızın düzəlttikləri şənliklərdə uşaqlar da böyüklərə qoşulub oynayır, oxuyur və şənlənirdilər.

Təbiətin qorxunc qüvvələrinə qarşı kütləvi tədbirlər həyata keçirilir, qurbanlar kəsilir, ayinlərdə, kult mərasimlərində bədii sözün yardımı ilə inam yerlərinə, tanrılara müraciətlər edilir, təbiət hadisələri (yağış, külək, bulud, duman) və göy cisimləri şəklində təsəvvürə gətirilən hami-xilaskar ruhlar, ilahi varlıqlar yardıma çağırılır, onların şərəfinə tamaşalar oynanılır, «hoqqalar» çıxarılırdı. Üzlərə müxtəlif heyvan, quş maskaları taxmaqla əcaib məxluqların cildinə girirdilər. İlboyu keçirilən rituallarda xalqın ən çox fərdalandığı poetik forma nəğmələr idi. Məişətin və insan məşğuliyyətinin elə

bir sahəsi yox idi ki, orada nəğmələrdən istifadə edilməsin. Və uşaqlar həmişə böyükləri izləyir, mərasimlərin kənar oyunçuları, ya da ən «tələbkar» tamaşaçılarına çevrilirdilər.

Bəşər oğlunun uşaqlıq çağlarına məxsus dünya anlamının ilkin bədii yaradıcılıqda əksi elə idi ki, həmişə uşaqların maraq dairəsinin mərkəzində dururdu. Yer kürəsində gözə görünən bütün varlıqların şəxsləndirilməsi, animizm və alleqorik ifadə tərzii, mifoloji dərk, əhvalatları simvollara işarəli təsviri uşaq aləminin zövq və anlam dairəsi ilə üst-üstə düşürdü. Uşaq görürdü ki, onun öz aləminin görüntüləri, atributları gerçək həyatda rituallarda təsvirə gətirilir, gerçəkləşir. Hər şey «dinib-danışa», bir-biri ilə qeyri-adi şəkildə münasibətlər qura bilir. Uşaqlar böyük həvəslə valideynlərinin hərəkətlərini təqlid edir, onların oxuduqlarını yamsılayırdılar. Lakin bu zaman valideynləri kimi qarşılarına qorxunc qüvvələri ram etmək məqsədi qoymur, sadəcə olaraq mərasimlərin oyun, tamaşa tərəfini öz aralarında yaşadır və istəklərinin, arzularının təminatçısına çevirir, daxili tələbatlarının ödənilməsinə çalışırdılar. Onları səhnəciklərdə, oyunlarda daha çox zahiri əlamətlər - geyim, maska, saqqal, rəqs, ritual hərəkətləri, heyvan və əşyaların danışıması - hər şeyə canlı insan tək baxılması maraqlandırır. Mənası, məqsədi, qayəsi arxa plana ötürülür, ya da bu xüsusiyyətləri özlərinə məxsus yozumla başqalarına ötürürdülər.

Uşaq folkloruna daxil olan mövsüm mərasimi nəğmələri, əsasən, uşaqların məişətində oynadığı rola görə müəyyənləşir və əksəriyyəti təbiət hadisələrinə müraciətlərdən, çağırışlardan və deyişmələrdən ibarətdir.

Havaların isti keçməsinə istəyən insanlar üzlərini göyə tutub oxuyurdular:

*Gün çıx, gün çıx,
Kəhər atı min çıx.*

Oğlun qayadan uçdu,
Qızın təndirə düşdü.
Keçəl qızı qoy evdə,
Saçlı qızı götür çıx.
Gün getdi su içməyə,
Qırmızı don biçməyə.
Gün özünü yetirəcək,
Qarı yerədən götürəcək,
Keçəl qızı aparacaq,
Saçlı qızı gətirəcək!

Atəşpərəstliyin ilkin vətəni Azərbaycanla bağlı E.B.Taylorun qənaətlərində Günəşin tanrı hesab edilməsini əsaslandıran dəlillərə rast gəlirik: «Oda sitayiş etmədə Günəşin mövqeyi təxminən su kultunda dənizin daşdığı rola bərabərdir. Təbiət tanrıları arasında Günəş güc və şöhrətinə görə hər yanı tutan Göydən tək-cə kosmik varlıq olması ilə deyil, həm də torpağın, canlıların xidmətində durması, qüdrətini əyani şəkildə «nümayiş etdir»məsi ilə seçilir... Ona görə də Tatariyada (Alim Azərbaycanı belə adlandırır – Q.R.) yaşayan massagetlər - günəşpərəstlər qışın dəhşətlərindən onları xilas etdiyi üçün Günəş tanrısına öz atlarını qurban kəsirdilər»².

Avropada yaranan məşhur antropoloji nəzəriyyənin banilərindən birinin massagetlərin inancı, adət-ənənələri ilə bağlı əski məlumatları Herodotun «Tarix» kitabından götürülmüşdür və ilkin mənbədə Günəşə atın qurban kəsilməsinin daha maraqlı yozumuna təsadüf edirik.

Yunan tarixçisi yazırdı: «Massagetlərin inandığı yeganə tanrı Günəşdir. Onlar Günəşə atlarını qurban gətirirdilər. Belə hesab edirdilər ki, dünyanın ən sürətli tanrısına ən qaçağan varlıq qur-

¹Nəğmələr. İnanclar. Alqışlar, s. 45.

²Тайлор Э.Б. Первобытная культура, серия «Библиотека атеистической литературы»: Издательство политической литературы; М., 1989, с. 156.

ban verilməlidir»¹.

Musa Kalankatuklunun «Alban tarixi» əsərində də ulularımızın Günəşə tanrı kimi yanaşmalarına işarə vardır². Bildiyimiz kimi, Kir kimi cahandar hökmdarı məğlub edən massagetlər Arazın şimalındakı torpaqlarımızın qədim sakinləri idilər. Ulu əcdadlarımız üçün at şirin canından da əziz sayılırdı.

Azərbaycan ritual nəğmələrində («Yerlə Göyün bəhsi», «Aranla Dağın bəhsi», «Aranla yaylağın bəhsi» və s.) təbiətin özünə və hadisələrinə canlı varlıq kimi müraciət edilir. Onlarda Yer, Göy, Günəş, Yel Baba, Gilavar, Bulud, Aran, Dağ, Yaylaq və Duman haqqında mifik təsəvvürlərin izlərinə rast gəlirik.

«**Gün çıx...**» çağırışında Günəş kəhər atın üstündə təsvir edilir. O, kainatın yaradıcısı və idarəedicisidir. Övladlarının, nəvə və nəticələrinin sayı-hesabı yoxdur. Duman, bulud onun oğlanları, od-alov isə qızıdır. Günəşin keçəl qızı - Bulud xəbisdür, paxıldır, istini adamlara qıymır, Günəşin nurunun qarşısını kəsir. Torpağın ixtiyarını qəddar köməkçilərinə - şaxtaya, qara verir. Adamlar onun əməllərindən təngə gəlib Ulu Günəşi çağırırlar:

*Gün, çıx, çıx, çıx,
Kəhər atı min çıx...*

Ulu Günəşə başlarına gələnləri danışırırlar:

*Oğlun qayadan uçdu,
Qızın təndirə düşdü.*

Bulud köməkçiləri ilə adamları o qədər qorxutmuşdu ki, on-

¹Геродот. История в девяти томах. (Классики исторической мысли). Перевод Г.А. Стратановского. М., Ладомир, ООО Фирма «Издательство АСТ», 1999, с. 158.

²Kalankatuklu M. Albaniya tarixi. Mxitar Qoş. Alban salnaməsi. Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər akademik Z.Bünyadovundur. B., Elm, 1993, s. 27.

lar dünyanın sahibkarı Günəşin yanında belə «Keçəl qızla» üz-üzə gəlməkdən çəkinirlər, ona görə də yalvarırlar ki:

*Keçəl qızı qoy evdə,
Saçlı qızı götür çıx.*

Günəş saçlı qızının (şüaları) haqqında xoş sözlər eşidib sevinir, ona şüalarından qırmızı don biçir və həmişə öz yanında gəzdirməyi qərara alır. Buludu aparıb uca dağlara atır.

Saçlı qız uzun hörüklərini qarın gözünə batırır, onu əridib suya döndərir.

Nəğmədən göründüyü kimi, Günəş şüalarından, nurundan saçlı qıza «qırmızı don biçir», «qarı yerdən götürmək» üçün «keçəl qızı (buludu) aparır», özü ilə yalnız «saçlı qızı (şüaları) gətirir». Onlar çəni, dumanı qovub «qayadan asırlar», «buduna damğa vururlar»:

*...Səni qayadan asaram,
Buduna damğa basaram.*

Mifik inama görə, Qış, Duman, Bulud Günəşin naxələf övladlarıdır, onlar öz valideynlərinin üzünə ağ olurlar. Ellin və roma mifoloji sistemlərində daha kəskin şəkildə ata-oğul qarşıdurmasına (yunanlarda Kronos-Zevs, romalılarda Saturn-Yupiter) təsadüf olunur. Kainatın yaratıcısı kimi təsvir edilən tanrılar - Kron (xronos - yunanca zaman deməkdir) və Saturn öz övladlarına qarşı çıxır, onların bəzilərini hətta yeyirlər. Kron ilk vaxtlar əkin tanrısı hesab edilirdi. Bizcə, ilkin təsəvvürdə «övladın ata tərəfindən yeyilməsi» - əkinçilikdə toxumun torpağa basdırılmasının (torpaq öz körpələrini - toxumları diri-diri udsada, qısa vaxt ərzində daha gözəl övladlar dünyaya gətirir) mifik anlamından başqa bir şey deyil. Lakin bu motiv sinifli cəmiyyətin meydana gəlməsindən sonra ictimai məzmun kəsb edir və köhnəliklə ye-

niliyin, mühafizəkar nəsillə mütərəqqi ideyalar təmsilçilərinin toqquşması şəklində düşür. İran mifologiyasında Rüstəmin oğlu Söhrabla qarşılaşib döyüşməsi və onu xəyanətlə öldürməsi buna misal ola bilər. Azərbaycan mifoloji sistemində ata-oğul qarşıdurması (Dirsə xan - Buğac, Qazan xan - Uruz) faciəli sonluqla tamamlanmır, tamamilə başqa məzmun kəsb edir. Oğul atanın yerini tutmağa layiq olduğunu nümayiş etdirir və onun yolunu davam etdirən, nəsli yaşadan vasitəyə çevrilir.

Beləliklə, bu gün uşaq folkloruna keçən ritual nəğmələri əsasında Günəşlə bağlı Azərbaycan mifini bərpa etmək mümkündür: Qış aylarında Günəş yaratdığı Yeri öz övladlarına tapşırır, kəhər atına minib səyahətə çıxır, kainatı gəzib-dolaşır. Qış, Bulud - Keçəl qız (sonralar üçünün birləşməsindən Kosa obrazı yaranır), Duman əlbir olub Günəşin istəkli Saçlı qızını təndirə salırlar, əsir edirlər. Saçlı qızın törəmələrindən - Gün Babanın yer üzündəki istəkli - nəvələrindən (insanlardan) üz döndərilir. Onları soyuğun, şaxtanın, qarın ixtiyarına buraxıb dağları, dərələri, çəmənləri, meşələri zəbt edir və hər yerdə canlılara zülm verirlər. Uca dağların arxasında yoxa çıxması ilə insanlar elə zənn edirlər ki, Günəş xəstələnib evində yatır, ona görə də yer üzü ağ örtüyə bürünüb. («Gün düşüb dağ başına, Örtübdü ağ başına...»). Başa düşürlər ki, Qışın azğınlığının qarşısını almaq üçün necə olur-olsun («Könlü şamama istəyəm...»), Günəşi oyatmalıdırlar («Dolan-sın tağ başına...»). İnsanlar Yel Babadan xahiş edirlər ki, Günəşin yanına uçub yer üzündə baş verənləri ona danışsın. Nəhayət, Günəş geri qayıdır. Saçlı qızını təndirdən çıxarıb, əsirlikdən qurtarır, naxələf övladlarını isə cəzalandırır - Qışı yer üzündən qovur, Dumanı qayadan asır, Keçəl qızını dağlarda - həbs edir (Günəş hər səhər dağların arxasından çıxır, ona görə də dağlar onun qalası sayılır).

Dünya xalqlarının mifologiyasındakı Günəşlə bağlı təsəvvürlərdə onun atlarla idarə olunan təkərli arabada kainatın dörd tərəfini gəzib-dolaşmasından, hər şeyə can verməsindən danışır

lır. Burada təkərli araba detallı mübahisə obyektinə çevrilmişdir. Təkərin və arabanın kəşfinin mifik zamana deyil, inkişafın yüksək pilləsinə aid olmasına əsaslanaraq bu cür miflərin qədimliyini şübhə altına alırlar. Lakin son qənaətə qarşı daha maraqlı fərziyyə irəli sürənlər də tapılır. Günəşin özünün dairə şəklində görünməsi və təsviri təkər mifopoetik obrazının çox qədim zamanlarda meydana gəlməsi fikrini irəli sürməyə əsas verir. Hind miflərində buna haqq qazandıran motivə diqqət yetirək: Şimşək allahı İndra döyüşdə Suryaya (Günəşə) qalib gəlir və Günəş tanrısının arabasının təkərlərindən birini ələ keçirir. Deməli, ilk təkər Günəşə məxsus idi. Maraqlıdır ki, Azərbaycan mifik görüşlərində Günəş kainatı arabada deyil, kəhər atda gəzir («Kəhər atı min çıx...»). V.V.İvanovun yazdığına görə, «bu cür mifik obrazlar arxeoloji baxımdan daha qədim tarixlə (minik vasitəsi kimi arabanın kəşfindən çox-çox əvvəlki zamanlarla) qeyd olunur»¹.

Azərbaycan ritual nəğmələrində müraciət edilən mifik obrazlardan Yel baba, Bulud və Duman da özündə ən əski təsəvvürləri əks etdirir. Ə.Axundov yazır ki, «taxıl biçilib xırmanın kənarına yığılır. Adamlar hər gün xırmana heşan salıb dərzi döyürlər, küləş tamam saman olandan, taxıl sünböldən çıxandan sonra sovurub buğdanı samandan çıxarmaq lazımdır. Bunun üçün döyünçülərin ən yaxşı köməyi küləkdir. Bəzi hallarda yel əsmir, taxıl samanda qalır. Döyünçülər mahnı ilə yeli çağırırlar:

*A Yel baba, Yel baba,
Qurban sənə gəl, baba...
Mənim ölüm xəbərim
Anama desin yellər!»²*

Yunan miflərində titan Astreyanın (ulduzlu deməkdir) Eosdan

¹Иванов В.В. Мифология и фольклор. М.: Знак, 2009, с. 37.

²Azərbaycan folkloru antologiyası. I kitab. Şərhlərin müəllifi Axundov Ə., s. 261.

güləoxşar üç külək - Zefir (yeri qərb tərəfdən sovuran), Borey (şimaldan), Not (cənubdan) - övladı olmuşdur. Başqa küləklər doğulsa da, ancaq insanların işinə yarayan bu üç külək mifik təfəkkürdə özünə gərəkli yer tuta bilmişdir. Doğrudur, başqa bir yunan mifində qorxunc məxluqlar Hey və Tartar Tifondan törəyən külək oğlan öz Allah atası tərəfindən qaranlıq diyara atılır, orada olmazın əzab çəkdiyindən əlinə imkan düşən kimi bütün canlılara pislilər edir, yırtıcı heyvan cildinə girərək havada quşları udur, aşağı enəndə torpaqda əkilmiş məhsulları məhv edir, insanların azuqəsini əllərindən alır. Lakin özgə miflərdə bu küləyin fəaliyyəti sifira endirilir.

A.İ.Nemirovski yazır ki, «mifik küləklərdən ən xeyirlisi qərb ölkəsi Qasperidən əsən ölümə məhkum Zefirdir ki, özü ilə isti yağışlar gətirir, o, soyuqqəlblə Boreydən və quru Notdan əzab-əziyyət görür. Dəlisov xasiyyətli Borey yunanların təsəvvüründə ölü qızları çox sevir, onları həyasızcasına qaçırır və heç vaxt «oğurluq üstə» ələ keçmir»¹.

Azərbaycan inanclarında rastlaşdığımız qızların Boğanağa ərə getmək istəməsi ilə Boreyin ölü qızları qaçırması arasında əlaqəni təsadüfi hesab etmək olmaz. Maraqlıdır ki, bizim mifik görüşlərdə insanlar yalnız iki küləkdən kömək diləyirlər. Ulu əcdadlarımız taxılı küləşdən təmizləmək vaxtı çatanda havalar sakit keçəndə hətta Yel Babaya - külək tanrısına qurban da verirlər:

*«A Yel baba, Yel baba,
Qurban sənə, gəl, baba...»*

Gilavar adlanan ikinci külək isə Zefirin oxşarı kimi çıxış edir, isti yağışlar yağdırır:

¹Немировский А.И. Мифы древней Эллады. М., Просвещение, 1992, с. 309.

*Əs, ey Gilavar, Gilavar,
Ay xoş Gilavar, Gilavar¹.*

Əski çağlarda quraqlıq vaxtı yağışı da çağırırdılar:

*Gəl, gəl,
Yağışım gəl...
Payızım gəl,
Qışım gəl,
Qarlar üstü
Yol olsun,
Arpam, buğdam
Bol olsun...²*

Beləliklə, xalq Günəşi tanrı, dünyanın başqa varlıqlarını onun oğlu-qızı kimi ümumiləşdirir, çətin anda Günəşi çağırmaqla baş verə biləcək fəlakəti aradan qaldırmağa çalışır.

İlk növbədə müraciətləri, çağırışları uşaqlara bağlayan odur ki, onlarda təbiət hadisələri, əşyalar canlı varlıq kimi nəzərə çatdırılır. Əlbəttə, xalq «keçəl qız» deyəndə bulud, «saçlı qız» deyəndə günəşin şüalarını nəzərdə tutur. Lakin uşaqlar bu mifik obrazları öz bildikləri şəkildə - «təndirə düşən qız», «qayadan uçan oğlan» kimi qəbul edir və hətta «günəşin su içməsinə», «özünə qırmızı don biçməsinə» inanırlar.

Günəşə müraciətlə oxunan nəğmələr dünyanın əksər xalqlarının poetik şifahi yaradıcılığında mövcuddur. Maraqlıdır ki, rus xalqının yaratdığı müraciətlərdə, çağırışlarda uşaqlar günəşin övladları tək çıxış edirlər.

¹Azərbaycan folkloru antologiyası. I kitab, s. 118.

²Yenə orada.

Твои детки плачут¹ ...

Yaxud

*Твои дети повети,
По камушкам скачут².*

V.P.Anikin bildirir ki, «İqor polku haqqında dastan» əsərində Dajboqun - Günəşin nəvələrindən söhbət gedir, deməli, çağırışlardakı Günəşin şüaları - uşaqları ilə Dajboqun nəvələri eyni məxluqlardır. Hər ikisində rus adamlarına işarə vurulur»³.

Azərbaycan folklorunda uşaqlar Günəşə «baba» deyə müraciət edirlər və təsadüfi deyil ki, «Gün çıx...» nəğməsində günəşin oğluna, qızına işarə olunan misralara («Oğlun qayadan uçdu», «Qızın təndirə düşdü») fikirləri özünü göstərir. A.Nəbiyevin dediyi kimi, «Günəşi köməyə çağıran kəs onu insaniləşdirir... İlkin təsəvvürə görə, Günəş qırmızı rəngli kəhər ata minərsə, həm özünü tez yetirər, həm də bol istilik gətirər. İnsan onu tələsdirərkən öz arzusunu, günəşin özü ilə istilik gətirməsini ani olaraq arxa plana keçirir»⁴.

Deməli, bizdə də Günəşi öz övladlarının – azərbaycan türklərinin köməyinə çatmağa çağırırlar. Rus folklorunda günəşi gözləyən uşaqlar acdırlar, fəlakətlə rastlaşıb ağlayırlar. Bizdə isə uşaqlar fəlakətə düşmüşlər. Və müxtəliflik xalqların psixologiyasından, dünya baxışından irəli gəlir.

Çağırışlarda uşaqları özünə cəlb edən cəhətlərdən biri də şeirin quruluşu və təsvirlərin təbiiliyi, adiliyidir. Bu cür nəğmələrin çoxunda xalq öz istəyinə, arzusuna çatır. Qədim insanların müraciət etdiyi ikinci təbii qüvvə küləkdir.

¹Аникин В.П. Русские народные пословицы, поговорки, загадки и детский фольклор. М., 1957, с. 104.

²Yenə orada.

³Yenə orada.

⁴ Nəbiyev A. Azərbaycan folklorunun janrları. - B., 1983, 24 s.

«A yel baba, yel baba» nəğmələrində əcdadlarımızın əkinçiliklə, bağçılıqla bağlı arzuları öz ifadəsini tapmışdır.

Küləklə bağlı nəğmələrdə həm müraciət, həm də çağırış formasından istifadə olunmuşdur:

MÜRACİƏT:

*Əs, ey gilavar, gilavar,
Səndən narın iyi gəlir.
Əs, ey gilavar, gilavar,
Güldən xarın iyi gəlir.
Əs, ey gilavar, gilavar,
Səndən yarın iyi gəlir!¹*

ÇAĞIRIŞ:

*A yel baba, yel baba,
Qurban sənə, gəl baba!
Taxılımyz yerdə qaldı,
Yaxamız əldə qaldı.
A yel baba, yel baba,
Qurban sənə, gəl baba!²*

Əcdadlarımız dumana tamam əks mənada müraciət etmişlər. Nəğmələrdə günəşin çıxması, küləyin əsməsi, yağışın yağması arzulandığı halda duman qovulur:

*Duman qaç, qaç, qaç,
Pərdəni aç, aç, aç.*

¹Nəğmələr. İnanclar. Alqışlar, s. 31.

²Azərbaycan folkloru antologiyası. I kitab, s. 26.

*Səni qayadan asaram,
Buduna damğa basaram¹.*

Nəğmədə «Günəş baba»nın qabağına qara pərdə tutub gizlədən dumanın «qayadan asmaqla», «buduna damğa basmaq-la» hədələnməsi uşaqların ürəyindən xəbər verir.

«**Qarı ilə Martın deyişməsi**» toplayıcının emalatxanasında ciddi «təmirdən» çıxmasına baxmayaraq xalq ruhu qorunub saxlanmışdır və uşaq aləminə yaxınlığı ilə maraq doğurur. Hər şeydən əvvəl, onu qeyd edək ki, deyişmə həm əmək nəğmələrindən, həm də çağırış-müraciətlərdən quruluşuna, məzmununa görə seçilir. İnsan və təbiətin dioloqundan ibarət nəğmədə tamaşa ünsürləri özünü göstərir. İnsan artıq təbiətə kor-koranə müraciət etməklə kifayətlənmir, onunla ünsiyyətə girir, geniş mübahisə açır və ondan törətdiyi hadisələrə cavab tələb edir:

QARI:

*– Ay oğlağım, oğlağım,
Çıxdı yaza oğlağım,
Payız üstü beş oldu,
Yaz gəldi on beş oldu.
Buynuzu beş-beş oldu,
Qilları şeş-şeş oldu.
Mart gözüünə barmağım,
Çıxdı yaza oğlağım...*

MART:

*– Buynuzu beşdi-beşdi,
Qilları şeşdi-şeşdi.
Dünən on beşdi,*

¹Nəğmələr. İnanclar. Alqışlar, s. 48.

*Bu gün beşdi-beşdi.
Apreldən borc almışam,
Nənəmə qonaq qalmışam.
Bığlarımdı buz-buzu,
Çəkdim yer üstü buzu...¹*

Qarı yazın gəlişinə sevinir. Lakin bu sevinc çox uzun sürür. Qışın sərtliyini, soyuğunu, buzunu hər vəchlə saxlamağa çalışan dəli Mart insanların xoşbəxtliyini görüb özündən çıxır, Qarını (burada qarı insanların ümumiləşmiş obrazı kimi çıxış edir - R.Q.) bir sıra çətinliklərə salır. Buna baxmayaraq Qarı öz iradəsinə, gücünə inanır:

*– Mart gözünə barmağım
Çıxdı yaza oğlağım.
Payız üstə beş oldu,
Yaz gəldi on beş oldu².*

Yazın gəlişinə həsr olunan əksər nəğmələrdə təbiətin oyanması bədii boyalarla tərənnüm edilir:

*Açdı çiçək, gəldi yaz,
Eylədi dağlar avaz.
Qar üzəri səm oldu.
Hər tərəf səm-səm oldu.
Dağda çiçək, səm-sənim.
Bağda çiçək, səm-sənim.
Bəyaz güllüm, naz güllüm,
Dərdə dərman, yaz güllüm³.*

¹Nəğmələr. İnanclar. Alqışlar, s. 49.

²Azərbaycan folkloru antologiyası. I kitab, s. 50.

³Nəğmələr. İnanclar. Alqışlar, s. 49.

Yazın girməsi ilə dağlara yeni avaz gəlməsi, hər yanda çiçəklər, güllərin açılması mahir bir rəssamın fırçası ilə, əlvan boyalarla verilir. Nəğmə oynaqlığı, axıcılığı ilə çayların, bulaqların şırıltısını xatırladır.

Səməniyə - buğdaya müraciətdə insanın qidasının təbiətdən asılılığına işarə olunur:

*Səməni, saxla məni,
İldə göyərdərəm səni.
Qara yel
Əsdi, keçdi.
Səbrimi
Kəsdi keçdi.*

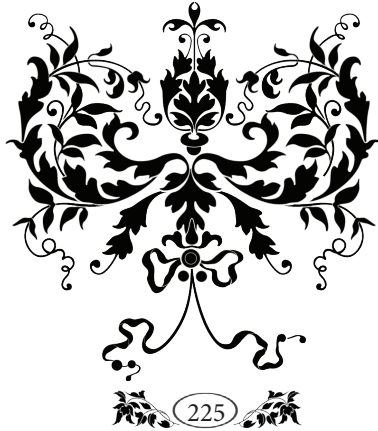
*Səməni, cəzana gəlmişəm.
Dərdlərdən suzana gəlmişəm.
Buğdamı yel vurdu.
Arpamı sel vurdu.
Çovdarı çəyirtkə apardı.
Çəltiyi qarasu apardı.
Səməni, saxla məni,
İldə göyərdərəm səni¹.*

İnsan amansızlığına görə daha təbiətə bel bağlamaq istəmir, ona görə də müraciət formasını dəyişir, yəni artıq təbiət qüvvələrindən deyil, məhsulun özündən təbiətin qəddarlığına qarşı xeyirxahlıq istənilir. Bir sözlə, yelin buğdanı, selin arpanı aparmasından sarsılma da həyatdan əlini üzür. Başa düşür ki, yaxşı qulluq göstərdiyi üçün səməni onu darda qoymayacaq, əvəzində o da hər il səməni göyərdəcək. İnsan buğdaya can verdiyi kimi, səməni də onu aclıqdan ölməyə qoymayacaq. Nəğmədə insan-

¹Azərbaycan folkloru antologiyası. I kitab, s. 52.

təbiət qarşılaşmasına elə don geydirilir ki, uşaq yelin hücumlarını nağıllardakı qara qüvvələr kimi təsəvvürə gətirir, səməni isə ay atlı Xızrın xilaskarlıq funksiyasını yerinə yetirir.

Böyüklərdən uşaqlara keçən ilkin poetik xalq yaradıcılığı nümunələri əsrlər keçdikcə cilalanmış, yeni məzmun kəsb etmiş, uşaqların səviyyəsinə uyğun şəkllə salınmış və onların məişətinin müxtəlif sahələrinə tətbiq edilmişdir. Həmin nəğmələrin forması əsasında uşaqlar özləri də müstəqil şeirlər düzüb-qoşmuşlar.

DÜZGÜLƏR

Azərbaycan uşaq folklorunun formaya görə müəyyənləşən spesifik strukturlu poetik şəkilləri var. Onlarda məzmun daşıyıcıları qırılıb-kəsildiyindən ayrı-ayrı misralarda mənə «itir» və ritm, ahəng meydan sulayır. Müxtəlif epizodların bir araya gətirilməsi ölçülü-biçimli qəlibə salınmış şeirləri ilk baxışda nağıl-yalanlara (qaravəllilərə) yaxınlaşdırır. Əyləncəli, məzəli təsvirlər tez-tez «dağdan arana» adlandırılır. Dəyişmələr elə sürətlə baş verir ki, epizodlar arasında rəqib qırılır və bərpası mümkünsüzləşir.

Düzgü adı altında toplanan uşaq şeirlərinin mənşəyi çox qədimlərlə əsləşir. Hər birinin ayrılıqda müəy-yən məqsədlə yarandığı az-çox nəzə-rə çarpır. Çox hallarda müxtəlif məqsədlə yaranan nəğmələrin ayrı-ayrı komponentlərinin birləşdirilməsinə təsadüf olunur. Ovçuluq, əkinçilik, maldarlıq, toxuculuq peşələrinə həsr olunan əmək nəğmələrinin izləri bəzi düzgülərdə bu günədək qalmaqdadır.

«Əkil-Bəkil» şeiri bütövlükdə ovçu nəğməsidir, lakin uşaqların repertu-

arında «düzgü» kimi xatırlanmış və bütün folklor toplularında «Düzgü» başlığı altında nəşr edilmişdir.

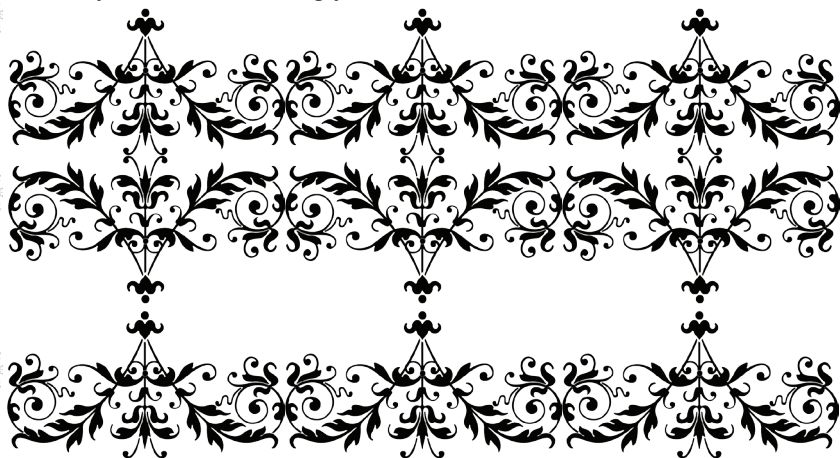
Düzgüldə bir xüsusiyyət özünü göstərir: bəzi misralar, epizodik əhvalatlar, təsvirlər, demək olar ki, əksər nümunələrdə təkrar verilir. Bu, ondan irəli gəlir ki, düzgülərin ilkin forması və bütöv məzmunu unudulmuş, ayrı-ayrı nəğmələrin yadda qalan parçaları süni yolla sintez edilmiş, bu səbəbdən də bir çox misralar bir düzgüdən başqasına adlandırılmışdır. Bu, hal düzgüldə məzmun dolaşığı yaratmış, həm də şeirlərin poetik sisteminin pozulmasına, qafiyələrinin dağılmasına səbəb olmuşdur. Fikrimizi təsdiqləmək məqsədilə «Əkil-Bəkil» nəğməsinin iki variantını bir-biri ilə müqayisə edək.

Variantlardan birincisini, A.Nəbiyevin yazdığına görə, Aleksandr Kostikov 1855-ci ildə Tiflisdə Aşıq Cahan xanımın dilindən qeydə almışdır¹.

İkinci variantı birincidən təxminən yüz il sonra Ə.Axundov toplayıb 1968-ci ildə nəşr etdirmişdir.

«Əkil-Bəkil» nəğməsinin variantlarına diqqət yetirəndə, aydın görürük ki, düzgü ötən yüz il ərzində uşaqların səviyyəsinə uyğun şəkllə salınmışdır.

¹Azərbaycan folkloru antologiyası. I kitab, s. 207.

I VARIANT (1855-ci ildə yazıya alınıb)	II VARIANT (1968-ci ildə çap olunub)
1. Əkil-Bəkil quş idi,	Əkil-Bəkil quş idi,
2. Çardağa qonmuş idi.	(Ağaca) qonmuş idi.
3. Qalxdım onu tutmağa,	(Getdim) onu tutmağa,
4. O məni tutmuş idi.	O məni tutmuş idi.
5. Meydana salmış idi,	Meydana salmış idi,
6. Dövrəyə dalmış idi,
7. Çardağın ağacları,	(Meydanın) ağacları,
8. Dənlə dolu ucları.	Dən (gətirir quşları).
9. Harayladım quşları,
10. Qanadı sınımışları...
11. Meydana saldı məni,
12. Dövrəyə aldı məni,
13. Məni soyub gəzdilər,
14. Təpikləyib əzdilər.
15. Qızıl qana bulaşdım,
16. Əldən çıxdım, dolaşdım,
17. Çəpər çəkdim, yol açdım,	Çəpər çəkdim, yol açdım,
18. Bağçadan evə aşdım.
19. Qızılgülə dolaşdım.
20. Bir dəstə gül dərməmiş	Bir dəstə gül dərməmiş
21. Nənəsi gəldi, mən qaçdım ¹ .	Nənəsi gəldi, mən qaçdım ² .

II variantda ixtisar olunan, unudulan misraların yerinə nöqtələr düzmüş, dəyişdirilən sözləri isə mötərizə içərisinə almışdır.

Variantlar arasında ilk nəzərə çarpan fərq ikincidə aparılan ixtisarlardır (21 misradan 10-u ixtisar olunmuşdur).

«Çardaq» sözü bir yerdə «ağaca», başqa yerdə «meydanın», «qalxdım» sözü «getdim», «Dənlə dolu ucları» misrası «Dən gətirir quşları» şəklinə salınmışdır.

¹Nəğmələr. İnanclar. Alqışlar, s. 37.

²Azərbaycan folkloru antologiyası. I kitab, s. 146.

Qəribədir ki, söz və cümlələrin dəyişdirilməsində heç bir məqsəd güdülməmişdir. Ümumiyyətlə, çoxsaylı ixtisar və əvəz etmə nəticəsində nəğmənin ilkin məzmunu tamam itmiş, daha doğrusu, hadisələr arasında əlaqə pozulmuş, uyğunsuzluq əmələ gəlmişdir. Belə ki, II variant da eynilə ovçunun ağaca qonmuş quşu tutmaq istəyi ilə başlayır. Ov tanrısının adı (Əkil-Bəkil) çəkilir. Sonra başqa bir tanrının quşu ovçunun əlindən almasından, ovçunun özünü tutub meydana salmasından danışılır. Bura qədər hər şey aydındır. Birdən tamam başqa hadisə təsvir edilir: çəpər çəkilir, yol açılır (Görəsən, nə səbəbə? Məlum olmur), qızılıllə rastlaşır, bir dəstə gül dərmək istəyəndə nənəsi gəlir və ovçu baş götürüb qaçır.

Bu hadisələr arasındakı rabitəni I varianta baxandan sonra görmək mümkündür. Aydın olur ki, başqa bir mifik tanrı meydana əzilən, dövrəyə alınıb döyülən ovçunu xilas edir və quşu qoruyan ilahi qüvvənin qarşısına «çəpər çəkir», ovçu üçün «yol açır». Ovçu bir bağçaya girir, burada Qızılıllü - pəri libasında ilahəni görüb ona vurulur, «bir dəstə gül dərmək» - murada yetmək istəyəndə Nənəsi (Baş tanrı) gəlir, ovçu qaçır. Beləliklə, I variantda mifik təsəvvürlərlə yüklənən nəğmə II variantda sadələşdirilib ilkin mahiyyətini itirir. Bizcə, bu işdə uşaqların rolu daha çox olmuşdur. Ona görə ki, məzmunu xələl gətirən məqsədsiz ixtisarı ancaq uşaqlar apara bilərdilər. Əlbəttə, «Əkil-Bəkil» ovçu nəğməsinin heç bir variantını düzgün hesab etmək olmaz. Hər ikisində hadisələrin qırıldığı aşkar nəzərə çarpır.

Poetik şifahi xalq yaradıcılığının xüsusi formalı nümunələrinə «Düzgü» adının verilməsi şeirlərin quruluşundan doğmuşdur. Belə ki, misralar zəncirvari şəkildə bağlana-bağlana bir-birinin ardınca düzülür. Daha dəqiq desək, bəzi misraların sonuncu sözü ardınca gələn misraların əvvəlinci sözünü təşkil edir.

Məsələn:

*...Cahan gedib HAMAMA,
HAMAMIN suyu isti,
İsti su da nə pisdi...¹*

Yaxud hər misra özündən əvvəlki misrada iştirak edən sözlərdən biri əsasında qurulur və bu şəkildə növbələşmə axıradək davam edir:

*Üşüdüm ha, üşüdüm.
Dağdan ALMA daşdım.
ALMAcığımlı aldılar,
MƏNƏ CÜRÜM verdilər,
MƏN CÜRÜMDƏN bezaram.
DƏRİN QUYU qazaram.
DƏRİN QUYU beş keçdi,
Hanı bunun ERKƏCI?
ERKƏC qaya başında...²*

Doğrudur, bu sistemin tələblərinə həmişə əməl olunmur, pozulub təzədən bərpa olunur. Bu, əvvəldə göstərdiyimiz səbəbdən - düzgünlərin tam mətnlərinin unudulmasından, müxtəlif mövzulu bir neçə nəğmənin bir-birinə qarışmasından irəli gəlir.

«Döndələn qız», «Çətin, çətin qoz» və «Əldən çıxdı kəpənək» düzgünlərində eyni misralar təkrarlanır.

«Döndələn qız» da:

*Mindim bozun boynuna,
Sürdüm Urum yoluna³.*

¹Nəğmələr. İnanclar. Alqışlar, s. 102.

²Xalq ədəbiyyatı, s.460.

³Nəğmələr. İnanclar. Alqışlar, s. 102.

«Çətin, çətin qoz»da:

*Mindim bozun boynuna,
Sürdüm Urub yoluna¹.*

«Əldən çıxdı kəpənək»də:

*Mindim bozun boynuna,
Getdim fələk yoluna².*

«Çətin, çətin qoz» düzgüsündə təkcə «Urum» sözü «Urub»la əvəz olunur. «Əldən çıxdı kəpənək»də isə ikinci misra «Getdim fələk yoluna» şəklinə düşür. Bu düzgülərdə sonra gələn təsvirlər də bir-birinə bənzəyir:

«Döndələn qız»da:

*Urum yolu dərbədər,
İçində meymun gəzər.
Meymunu hürkütdülər,
Qulağın qırpıtdılar...³*

«Çətin, çətin qoz»da:

*Urub yolu dərbədər,
İçində meymun gəzər...
Meymunun balaları
Məni görcək ağladı...⁴*

¹Nəğmələr. İnanclar. Alqışlar, s. 103.

²Yenə orada, s. 102.

³Yenə orada.

⁴Yenə orada, s. 103.

«Əldən çıxdı kəpənək»də:

*Fələk yolu dərbədər,
İçində meymun gəzər.
Meymununu hürkütdü,
Balasını qorxutdu...¹*

Təkrarların olmasına baxmayaraq düzgülərin üçü də uşaqların repertuarına müstəqil əsər kimi daxil olur. Uşaqlar böyüklərin oxuduğu mərasim nəğmələrini mənimsəyib öz yaradıcılıq süzgülərindən keçirərkən səviyyələrinə uyğun gələn, ürəklərinə yatan misraları saxlamış, yerdə qalanları ya atmış, ya da tamam başqa hala salmışlar. Bu prosesin necə getdiyi müxtəlif düzgülərin mətnindən gətirdiyimiz oxşar misralarda açıq-aydın nəzərə çarpır. Hər üç düzgüdə oxşar epizod təsvir olunur: yolda meymun və balalarının başına bir iş gəlir. Aralarındakı fərq o qədər əhəmiyyətsizdir ki, ayrıca əsər deyil, variant təsiri bağışlayır. «Döndələn qız»da və «Əldən çıxdı kəpənək»də meymunu hürküdüb, birincidə qulağını qırpıdırlar, ikincidə qorxuya salırlar. «Çətin, çətin qoz»da hadisələr arasında rabitə qırılır, dərbədər fələk yoluna çıxan meymunun başına bəla gəldiyi deyilmir, ancaq onun balalarının ağlamasından anlaşılır ki, fəlakətə düşüb.

Dolaşmaq və bir-biri ilə heç bir bağlılığı olmayan, pərakəndə epizodların bir mətnə toplanması düzgülərə məzmunuz əsər (ritmik, qafiyələnmiş söz yığımı) statusu verir. Misradan misraya adlanan söz və ifadələrin təkrarlanması şeirin bütövlüyünü təmin edən yeganə amil kimi özünü göstərir.

Uşaqlar düzgülərdən müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edirlər. «A testi», «Kəsibdi» qızlar arasında oxunub oyunlara tətbiq edilir. «Hamam, hamam içində» düzgüsünü nağılın əvvəlində söyləyirlər. «Əkil-Bəkil» bəzən seçim üçün yararlı sayılır, sana-

¹Nəğmələr. İnanclar. Alqışlar, s. 103.

manın funksiyasını yerinə yetirir.

Düzgünlər heca vəzninin yeddilik ölçüsündə yaranır, misralar çox vaxt cüt-cüt qafiyələnin, bəzən üç misra bir-birinə uyğun gəlir. Qafiyəsiz, sərbəst misralara da təsadüf edilir:

7	<i>Ayza, ayza Nərgizə,</i>	<i>A</i>
7	<i>Cehiz götür, gəl bizə.</i>	<i>A</i>
7	<i>Biz də gedək TƏBRİZƏ.</i>	<i>A</i>
7	<i>TƏBRİZ xarab olub, gəl,</i>	<i>B</i>
7	<i>Dəmir daraq olub, gəl.</i>	<i>B</i>
7	<i>DƏMİRçinin qızları,</i>	<i>C</i>
7	<i>Yolda qaldı GÖZləri,</i>	<i>C</i>
7	<i>Günəş GÖZün açanda</i>	<i>Ç</i>
7	<i>Sübh şəfəqin saçanda,</i>	<i>Ç</i>
7	<i>İgidlər yel atında,</i>	<i>D</i>
7	<i>Sevdanın qanadında.</i>	<i>D</i>
7	<i>Dəmirçinin bağında,</i>	<i>E</i>
7	<i>Qızların otağında.</i>	<i>E</i>
7	<i>Ayza, ayza NƏRGİZƏ,</i>	<i>A</i>
7	<i>Apardılar TƏBRİZƏ¹.</i>	<i>A</i>

Düzgünlər Azərbaycan folklorunun indiyədək öyrənilməyən şeir şəkillərindən biridir. Tədqiqatçılar haqqında öləri məlumat verməklə kifayətlənmişlər. Toplanan nümunələri nəzərdən keçirdikdə, görürük ki, uşaqlar bildikləri əksər mövzulara

¹Nəğmələr. İnanclar. Alqışlar, s. 103.

müraciət etmiş, daha doğrusu, xalq nağıllarından götürdükləri qəhrəmanlarla, heyvanlarla, quşlarla, sənətlərlə, mərasimlərlə və məişət fonunda baş verən digər hadisələrlə bağlı zamanın müxtəlif mərhələlərində yaranan nəğmələrin ayrı-ayrı parçalarına əsaslanıb düzgünləri meydana gətirmişlər. Onları şərti olaraq qruplara ayırmaq mümkündür. Ona görə şərti deyirik ki, əslində «seçilib bir mətnə yerləşdirmə» üsulu ilə düzələn şeirlərdə heç bir mövzu öz əksini konkret şəkildə tapmır. Sadəcə olaraq bir-biri ilə bağlanmayan çoxsaylı epizodlarda kimin və nəyinsə adı daha çox hallanır. Məsələn, Azərbaycan folklorunun epik ənənəsinin geniş yayılmış obrazlarından biri keçəldir.

Dərin qatlarda buludu, dumanı, qışı simvollaşdıran, sosial-məişət fonuna keçəndən sonra isə hiyləgərliyi, bicliyi mənalandıran keçələ bir neçə düzgü qoşulmuşdur. Şeyrin keçəllə başlanıb tamamlanmasına baxmayaq uşaqların nədən bəhs açdıqlarını dəqiq müəyyənləşdirmək çətindir. Keçəl gəmiyə minib İrana gedir. Belə çıxır ki, onun ayaq basması ilə böyük bir ölkə viran qalır. Sonra tutduğu quş əlindən qaçıb hamama girir, boğulub ölür. Qaravəllilərdə olduğu kimi, düzgüdə uydurma əhvalatlar bir-birini əvəzləyir. Lakin birincilərdə hadisələrin ardıcılığı gözlənilir. Məsələn, Adı ilə Budunun ovçuluğu səhnəsində bütün epizodlar dolama şəklində olsa da, bir xətt üzrə düzülür. Lüləsiz, gülləsiz tufənglə quş vurmaq müşkül işdir, amma Adı ilə Budu bu işi «yerinə yetirir». Qaravəllilərin ilk cümləsindən bilinir ki, söylənənlər göpdür, baş verməsi mümkünsüz şeylərdən bəhs açılır. Düzgünlər isə adi qaydada başlayır və məcrasını istənilən nöqtədən hara gəldi dəyişdirməklə, hətta bu gündən dünənə qayıtmaqla hadisələri elə bir düyünə salırlar ki, zaman-məkan vəhdəti pozulur.

*Keçəl, keçəl bamiyə,
Keçəl mindi gəmiyə.
Gəmi getdi İrana,
İran qaldı viranə.*

*Gözü domba, daz keçəl,
Tutdu qarğa, qaz keçəl.
Qarğa qaçdı hamama,
Ömrü bitdi tamama.
Hamamda qapı bağı,
Keçəlin başı yağı.
Keçəl dedi vay, başım,
Qazanda qaynar aşım.
Aşımı yeyən yoxdur,
Başıma vuran çoxdur.
Başımda əkdim alma,
Böyüdü, oldu dolma¹.*

Bəzi düzgülərdə uşaq fantaziyasının primitiv yolları ilə nağıllardan onlara bəlli olan heyvan və quş obrazları birbaşa naməlum evə gətirilir. Qapı döyülür, açanda uşaq Şəngülümü, Şüngülümü yeyən canavarla qarşılaşır. Qorxusundan dala çəkilir və başı divara dəyir. Ordan bir qaz çıxır. Bundan sonra, uşaq canavarı unudub təzə «kəşfi» ilə əylənir. Qaza ad qoyur - Tamara. Maraqlıdır ki, uşaqları qeyri-Azərbaycan adları daha çox əyləndirir: Roza, Asya, Sonya. Ən qəribəsi odur ki, canavarın «qonaq gəlməsi» ilə başlanan əhvalat qazın hində yumurtladılması ilə tamamlanır. Təsvirlər qeyri-real görünür. Lakin məişətdə geniş yayılmış həyat epizodlarının uşaqların fantaziyasından keçirilməsindən başqa bir şey deyil.

Validənlər dəcəl uşaqları çox vaxt canavarla hədələyirlər. Eləcə də evdə tək olanda tapşırırlar ki, qapını həç kəsə açmasınlar. Yoxsa keçinin balalarını aldadıb aparan canavar onları da yeyər. Oynayanda başı divara dəyən uşağa ağrısını unutdurmaq məqsədi ilə deyirlər ki, divardan quş çıxartdın, uçub çəpərə qonacaq, oradan da hinə gedəcək, yumurtlayacaq. Uşaqlar böyüklərin

¹Şəki folkloru, s. 328.

zarafatlarını ciddi qəbul etməsələr də əylənirlər:

*Oturmuşdum divanda,
Gözlərim də tavanda.
Öz öyümüz döyüldü,
Birdən qapı döyüldü,
Elə bildim atamdı,
Dadımıza çatandı,
Açdım, gördüm canavar -
Canavardan qorxum var.
Yamanca düşdüm dara,
Başım dəydi divara.
Divardan bir qaz çıxdı,
Balacaydı, arıxdı.
Üzü-gözü qapqara,
Adın qoydum Tamara.
Bağa buraxdım qazı
Yedi, şişdi - qarpızı.
Qazımı aldatdılar,
Hində yumurtdatdılar¹.*

Uşağı güzgüyə bənzətmək olar. Lakin adi güzgü hər şeyi öz rəngində göstərdiyi halda uşaq görüntüləri xüsusi biçimə salaraq əks etdirir. Gəlin, ər, qaynana münəqişələri hər evdə baş verir. Uşaq dava-dalaşa tamaşa edib inciyir, hər şeyi içinə salıb dillənir.

Böyüklər elə başa düşürlər ki, dünya onun vecinə deyil, başı oynucağına qarışıb. Lakin uşaq dedi-qodulardan bezdiyini düzgüdə elə məzəli və ibrətamiz şəkildə etiraf edir ki, adamı heyrət bürüyür:

¹Şəki folkloru, s. 332.

*Gəlinə bax, gəlinə
Əlin qoyub belinə.
Gəlinə söz deməyin,
Gedər, deyər ərinə.
Ərinin adı Əli,
Qəzəbli, səfeh, dəli...
Dəli Əli mirzədi,
Zəhərlidi, gürzədi¹.*

Yanıltmacı xatırladan düzgüdə acıtmanın əlamətlərindən də istifadə edilir. Başqa sözlə, uşaq yumorunun və əyləncəsinin bütün xüsusiyyətləri bir araya gətirilir. Yeri gələndə uşaq şeiri oyuna çevirir və heyvanları - tısbağayla qurbağanı oyundaşı kimi görür:

*TISBAĞAYLA
QURBAĞA
Getdilər oynamağa.
TISBAĞA yolda durdu,
QURBAĞA topu vurdu.
Yumarlandı TISBAĞA,
Xumarlandı QURBAĞA.
TISBAĞA küsdü, getdi,
QURBAĞA qur-qur etdi².*

Şeirdə məzmun həlledici deyil, iki sözün misraların əvvəlindən sonuna adlandırılmaqla növbələşməsi qafiyələrdən (qurbağa - oynamağa, durdu - vurdu, yumarlandı - xumarlandı, getdi - etdi) daha qüvvətli ahəng yaradır. Bəzi düzgülərdə sözlər cütləşərək «zəncirlənir». Başqa sözlə, ilk misrada işlənən «çörək» və «təndir» sonrakı misralarda təkrar işlənir və hər ikisi növbə ilə yerini onlara qoşulan yeni kəlmələrə verir:

¹Şəki folkloru, s. 342.

²Yeni orada.

ÇÖRƏYİMİZ TƏNDİRDƏ,
 Dirəyimiz kəndirdə.
 Kəndirimiz boxçada,
 Təndirimiz BAĞÇADA.
 BAĞÇALARIMIZ axçada,
 Boxçalarımız TAXÇADA,
 Axçalarımız CİBDƏDİ,
 TAXÇALARIMIZ DİBDƏDİ.
 CİBDƏ yekə bir DEŞİK,
 DİBDƏ iki şir, PİŞİK.
 DEŞİYİ bağladılar,
 PİŞİYİ dağladılar.
 Bağlanan şey İLANDI,
 Dağlanan şey YALANDI.
 İLANLAR ipə döndü,
 YALANLAR sapa döndü...¹

Şeir qafiyələnen söz yığnağını xatırladır və heç bir mənə kəsb etmir. Əslində belə nümunələri «qafiyə oyunları» zamanı bədahətən, deyişmə şəklində düzüb-qoşurlar.

Aşıqları yamsılayan uşaqlar söz demək məharətlərini göstərirlər. Misranın sonuncu sözünə qafiyə tapmayan uduzduğunu ənənəvi şəkildə etirafla başa çatdırır:

Qızıl-mızıl deməkdən,
 Yalan palan yeməkdən,
 Ağzıma qıfıl vurdum,
 Deyin, kimləri yordum?²

Düzgüldə sual-cavab formasından da geniş istifadə olunur. Qərribə hərəkətin səbəbi soruşulur və ardınca da cavabı verilir.

¹Şəki folkloru, s. 331.

²Yenə orada.

«Həsənbəyin kor atı»na həsr olunan məzəli şeirdə uşaqların dia-
loq yaratmaq meyllərinə rast gəlirik:

*...Quzğunun balaları
Cinkir-minkir eylədi.
– Nə üstə?
– Arpa üstə.
– Arpa hardan taparam?..
Bəy qızınan qaçırram.
– Bəydən bəyə nə düşər?
– Arpa üstə quş düşər¹.*

Yaxud «Çayın suyun içərlər» düzgüsündə uşağın su ilə sorğu
sualı təbiət varlıqlarını şəxsləndirmə şəklində nəzərə çarpır:

*...Qardaş düşdü kəməndə,
Suyu buraxdım bəndə.
– Su, haraya gedirsən?
– Qələndərin kəndin².*

Düzgüləri uşaqların şeir yaratmaq meyllərini sürətlə inkişaf
etdirən vasitələrdən biridir.

¹Şəki folkloru, s. 349.

²Yeni orada.

SANAMALAR

Ulu əcdadlarımız əkilən torpaq sahələrini ölçəndə, otlaqdan qayıdan mal-qaranı sayanda işi asanlaşdırmaq, səmərəsini artırmaq və alınan rəqəmləri, nəticəni uzun müddət yadda saxlamaq məqsədi ilə xüsusi şeir nümunələri yaratmışdılar. Kəmiyyət anlayışlarının dərkində ilk uğur «ikinin kəşfi» hesab edilir. Təbiətdəki əzəli əksliklər: gecə-gündüz, işıq-qaranlıq, isti-soyuq, həyat-ölüm təsəvvürlərdə ikili dünyanı meydana gətirmişdir. Cütün eyniliyi varlıqların azalmasına, əksliyi isə artmasına işarə idi. İki oxşar, eynicinsli (istər erkək, istər dişi olsun) heyvan bərabərlik, durğunluq, əks cinslilər (erkək-dişi) isə artım, bolluq, bərəkət sayılırdı. Qoyunçuluğun meydana gəldiyi çağlarda bəşər oğlu onluğadək olan rəqəmləri mənimsəmişdir. Sürünün tərkibi çoxaldıqca qoyun-quzunun sayını hesablaşmaq problemə çevrilirdi. Bu tələbat çobanlarda «Yoxlama və cütləmə» mahnılarını formalaşdırırdı. Ə.Axundov yazır ki, «çoban xüsusi mahnı ilə sürü-sürü qoyunları cütləyib yoxlayır. İtib yoxa çıxan olursa, dərhal bilir. Ala kərə qoyunu görür, tayını gözləyir, Çoban hansı

qoyunu görmək istəyirsə, onun adını tütəkdə çəkir, həmin qoyun gəlib arxaca keçir»¹.

Tütəkdə çobanlar düzüb-qoşduqları şeirlərin vəzninə, ölçüsünə uyğun hava da çalırdılar. Deməli, musiqi ritmi cüt sayla təşəkkül tapıb tənzimlənmiş, qoyunlara verilən şərti adlar uyğunlaşdırılaraq yan-yana düzülmüş, oxşar səslər, hecalar, kəlmələr növbələşdirilə-növbələşdirilə «cütləmə» nəğmələri yaradılmışdır. Şübhəsiz, uşaqların dilindən düşməyən ən oynaq şeir şəklinin meydana gəlməsinə məhz bu amillər təkan vermişdir. Təsadüfi deyildir ki, cütləmə bəzi sanamalarda bu gün də özünü göstərir:

<i>Bir, iki</i>	– <i>(Bildirki) Bizimki.</i>
<i>Üç, dörd</i>	– <i>Qapını ört.</i>
<i>Beş, altı</i>	– <i>Daş altı.</i>
<i>Yeddi, səkkiz</i>	– <i>(Qırx səkkiz) Firəngiz.</i>
<i>Doqquz, on</i>	– <i>Qırmızı don².</i>

Sanamada tək halda rəqəmlər heç bir vasitə ilə əlaqəyə girmir, cütləşəndən sonra isə münasibətlər qurulur. Uşaqlar şeirin mətnini dəfələrlə dəyişdirib öz səviyyələrinə uyğunlaşdırmışlar. Şeirin başqa variantında «bildirki» (ötən ilki) sözünü dəyişib «bizimki», «qırx səkkiz»i «Firəngiz» etmişlər.

Oyunlarla bağlı düzülüb-qoşulan başqa sanamalarda həm tək, həm də cüt sayların yanına uyğun sözlər qoşulur:

<i>Biri - birə,</i>
<i>İkisi - yerə.</i>
<i>Üçü - üskük,</i>
<i>Dördü - döşək.</i>
<i>Beşi - bişək,</i>

¹Azərbaycan folkloru antologiyası. I kitab, s. 247.

²Xalq ədəbiyyatı, s. 484.

*Altısı - alma.
Yeddisi - yemiş,
Səkkizi - sərçə.
Doqquzu - dolma,
Onu oraq,-
Gəlin gedək
Düşmənlərin
Bağrın yaraq¹.*

Say bildirən sözlərin əvvəlinci iki səsi ahəng yaratmaqda əsas götürülür, əlaqəyə girdiyi kəlmələrin həmin səs birləşmələri ilə başlanması tələb olunur və şeirdə qafiyə yalnız axırıncı dörd misrada nəzərə çarpır.

Sanamaların bir qismi miqdar sayları üzərində qurulur: əvvəl rəqəmlər sadalanır, sonra müəyyən fikir irəli sürülür. Yüzədək bütün saylara xüsusi məna çaları şamil edilir. Sanki dünyadakı varlıqlar rəqəmlərin xarakterinə uyğun hərəkətə gətirilir. Hər sayın digərindən fərqlənən funksiyası nəzərə çatdırılır.

Saylar birdən on dördə qədər həm cütləşərək, həm də tək halda sözlərlə əlaqəyə girir:

*...On bir, on iki - Basmadı.
On üç, on dörd - Asmadı².*

On beşdən yüzədək olan saylar isə ancaq təkləndikdə hər hansı bir iş, hadisə və hərəkətlə bağlanır:

Bəzi rəqəmlər ayın günlərini bildirir, həmin çağ üçün nəzərdə tutulan tədbirlə (qız toyu ilə) yanaşı işlənir:

On yeddi - Qız toyudu...³

Belə sanamalarda tək rəqəmli misralarla cüt rəqəmlilər bir-

¹Nəğmələr. İnanclar. Alqışlar, s. 108.

²Yenə orada, s. 109.

³Yenə orada.

biri ilə həmqafiyə olur:

<i>Qırx iki - Tale yazandı,</i>	<i>a</i>
<i>Qırx üç - Qaynar qazandı.</i>	<i>a</i>
<i>Qırx dörd - Nahid, dənizdi.</i>	<i>b</i>
<i>Qırx beş - Gözəl kənzidi.</i>	<i>b</i>
<i>Qırx altı - Atdı.</i>	<i>c</i>
<i>Qırx yeddi - Muraddı¹.</i>	<i>c</i>

İkinci qisim sanamalarda saylar iştirak etmir. Xalq arasında TƏKƏRLƏMƏ deyilən oynaq şeirlərdə ahəng müxtəlif sözlərin, səslərin, səs birləşmələrinin təkrarı ilə əmələ gəlir.

*Motal-motal,
Tərsə motal.
Qıl atar,
Qaymaq qatar.
Ağ quşum,
Ağarçınım.
Göy quşum,
Göyərçinim².*

Təkərləmələr saylar iştirak edən sanamalara nisbətən daha axıcı və oynaqdır. Çünki oyun prosesi ritmik hərəkətlər əsasında qurulur. Bir qrupu heca vəzninin dördhecalı ölçüsündə yaranır və mükəmməl qafiyə sisteminə malikdir.

<i>4 Əmim oğlu,</i>	<i>A</i>
<i>4 Pulu çoxlu.</i>	<i>A</i>
<i>4 Şabalıdı</i>	<i>B</i>
<i>4 Qabıqlıdı,</i>	<i>B</i>

¹Nəğmələr. İnanclar. Alqışlar, s. 110.

²Azərbaycan folkloru antologiyası. I kitab, s. 150.

4	<i>Atı yorğa,</i>	C
4	<i>Burnu qarğa,</i>	C
4	<i>Gözü dolma -</i>	Ç
4	<i>Dala qalma,</i>	Ç
4	<i>Çal nağara,</i>	D
4	<i>Çıx qırağa.¹</i>	D

Uşaqların yaradıcılığında ölçülü-biçimli şeir həmişə sabit strukturunu qoruyub saxlaya bilmir. Çünki misralar çox hallarda hecaların bərabərliyi ilə deyil, oyun hərəkətlərinin ritminə uyğunlaşdırılmaqla yaradılır:

4	<i>Əmim oğlu,</i>	A
4	<i>Üzü buğlu,</i>	A
5	<i>Haldurum dedi,</i>	B
5	<i>Huldurum dedim.</i>	B
5	<i>Huldurum dedi,</i>	B
5	<i>Haldırım dedim.</i>	B
7	<i>Göyə bir ağac atdı –</i>	C
4	<i>Qarğı sapı,</i>	Ç
4	<i>Gül budağı.²</i>	D

Təkrəlmədə heca vəzninin tələbləri pozulmuşdur. İlk iki misra başqa şeirdən götürüldüyündən dördlük ölçüsündədir və dolğun qafiyəyə malikdir. Sonra gələn dörd misra beş hecalıdır, iki sözün bir səsi dəyişdirilməklə dörd dəfə təkrarlanır.

Üç-beş yaşlı uşaqların yaradıcılığının məhsulu olan başqa təkrəlmədə eyni səslərlə başlanan sözlərin düzümü, heca bölgüsü, səs təkrarları, qafiyə yerli-yataqlıdır.

¹Şəki folkloru, s. 319.

²Yenə orada.

4	<i>Ya ondadı,</i>	<i>A</i>
3	<i>Ya bunda.</i>	<i>B</i>
4	<i>Qara qızın</i>	<i>C</i>
3	<i>Qolunda.</i>	<i>B</i>

Sanamalar və təkərləmələr uşaq folklorunun oyunlarla əlaqəli yaranan, hərəkətlərlə tənzimlənən poetik nümunələrindən biridir. Oyunçular arasında seçim aparanda onlarsız keçinmək mümkün deyil.

Sanamalara xalq arasında təkərləmə də deyirlər.

ACITMALAR

Uşaqların şəxs adları üzərində qurub yaratdıqları, bir-birilərinin paxırını açan, xasiyyətlərindəki, davranışlarındakı, hərəkətlərindəki və geyimlərindəki nöqsanları, çatışmazlıqları tənqid edən şeir nümunələrinə acıtmalar deyilir. Məsələn, natəmizliyinə görə Zibeydə adlı bir qızı lağa qoyub gülürlər:

Zibeydə çöldə, (isim+isim)

Ayağı göldə. (isim+isim)

Başu dumanlı, (isim+is. düzələn sifət)

Köhnə tumanlı (isim+ is. düzələn sifət)

Əli süpürgəli, (isim+ is. düzələn sifət)

Saçı sirkəli, (isim+ is. düzələn sifət)

Yanı itdi, (isim+ is. düzələn sifət)

Yaxası bitdi. (isim+ is. düzələn sifət)

Fənadi sonu, (sifət+zərf)

Yeynirəm onu?!..¹ (sual əv.+şəxs əv.)

Söz seçiminə diqqət yetirəndə aydınlaşır ki, uşaqlar sonuncu iki misrada fikri sorğu şəklində çatdırdıqları üçün müxtəlif nitq hissələrindən: əvəzlik (sual və şəxs), sifət və zərfdən, qalan hallarda isə körpə qızın bədii portretini özlərinə məxsus

¹Nəğmələr. İnanclar. Alqışlar, s. 154.

şəkildə yaratdıqlarından birbaşa isimlə əlaqələnən sözlərdən faydalanmışlar. Göründüyü kimi uşaqlar, daha çox əşyalarla danışıq, hal, hərəkət, əlamətləri də əyani varlıqlarla təsəvvürə gətirirlər.

Acıtmalar sabit formaya malik deyil. Əsasən, heca vəzninin azhecalı şeir ölçülərində (dördlük, beşlik, yeddilik) yaradılır. Misraların bir-biri ilə qafiyələnməsində də müxtəliflik özünü göstərir. Əksər hallarda misralar cüt-cüt qafiyələnir. Bəzən bir mətndə iki, üç sistemdən istifadə olunur. Bizə elə gəlir ki, uşaq eyni ölçülü cümlə və söz birləşmələrini heç bir qaydaya əsaslanmadan bacardığı şəkildə bir-birinə uyğunlaşdırır. Eləcə də böyüklərdən aldığı şeir şəkillərinə üz tutub bayatı formasına oxşar söz düzüb-qoşur. Hazır qəlibləri öz «əlavələrini» artırıb-azaltmaqla başqa şəkllə salırlar. Ona görə də şeirdən şeirə keçəndə fərqli qafiyə quruluşlarına rastlaşırıq.

DÖRDHECALI ölçüdə yaranan acıtmalar 3, 4 və daha artıq misralardan ibarət olur.

Dördmisralılar [A, A, B, A] və [A, A, A, A] şəklində qurulur:

4	<i>Əhmədağa</i>	A
4	<i>Girdi bağa,</i>	A
4	<i>Bir quş vurdu,</i>	B
4	<i>O da qurbağa¹.</i>	A

Acıtmanın başqa variantlarında misraların sayı iki, üç dəfə artırılır və qafiyə quruluşu da dəyişir. Məsələn, Ədiləyə ünvanlanan şeir altı misralıdır. Misraların hamısı bir-biri ilə həm qafiyə olur - [A, A, A, A, A, A]:

4	<i>Lal Ədilə -</i>	A
4	<i>İldən-ilə,</i>	A
4	<i>Gəldi dilə.</i>	A
4	<i>Bilə-bilə</i>	A

¹Şəki folkloru, s. 319.

4	<i>Düşdü gölə,</i>	A
4	<i>Qoyma, ölə¹.</i>	A

BEŞHECALILAR. 3 və 4 misradan ibarət olanda eyni qafiyə sistemi [A, A, A] və [A, A, A, A] ilə formalaşır:

5	<i>Ay Qasım, Qasım,</i>	A
5	<i>Qulağın asım,</i>	A
5	<i>Ayağın basım².</i>	A
5	<i>Ay Rza, Rza,</i>	A
5	<i>Gəl yaza-yaza,</i>	A
5	<i>Çıx, bizim qoza,</i>	A
5	<i>Bax ördək, qaza³.</i>	A

Misralar sayca altını aşanda cüt-cüt qafiyələnir [A,A, A, A; B,B, B; C,C; Ç,Ç]:

5	<i>Ay Roza, Roza,-</i>	A
5	<i>Mindi xoruza,</i>	A
5	<i>Getdi bazara,</i>	A
5	<i>Aldı gitara,</i>	A
5	<i>Musiqi çaldı,</i>	B
5	<i>Nənə oynadı,</i>	B
5	<i>Baba qoymadı.</i>	B
5	<i>Nənə toxudu,</i>	C
5	<i>Baba oxudu.</i>	C
5	<i>Roza naz satdı,</i>	Ç
5	<i>Yıxıldı, yatdı⁴.</i>	Ç

YEDDİHECALI acıtmalarda qafiyə sistemi dəyişməzdir,

¹Şəki folkloru, s. 306.

²Yenə orada.

³Yenə orada, s. 307.

⁴Yenə orada.

bütün hallarda misralar bir-birinə uyğunlaşdırılır:

7	<i>Əli, Vəli, Lütvəli -</i>	<i>A</i>
7	<i>Qoltuğunda dəftəri.</i>	<i>A</i>
7	<i>Ay Hüsniyyə, Hüsniyyə,</i>	<i>B</i>
7	<i>Ağzın aç a əsniyə,</i>	<i>B</i>
7	<i>At tək niyə kişniyə?¹</i>	<i>B</i>
7	<i>Ay pota Məsmə, Məsmə,</i>	<i>A</i>
7	<i>Yolumu kəsmə, kəsmə,</i>	<i>A</i>
7	<i>Yarpaq tək əsmə, əsmə,</i>	<i>A</i>
7	<i>Gəl, məndən küsmə, küsmə².</i>	<i>A</i>

Acıtmalarda uşaq təfəkkürünə uyğun məzəli təsvirlərə və təşbehlərə təsadüf edilir: əli süpürgəli, saç sirkəli, yaxası bitdi. Maraqlıdır ki, bu cür şeirlərin əksəriyyəti «Neynirəm onu?» sorğulu misra ilə tamamlanır və pis keyfiyyətlərə malik qızlar, oğlanlar inkar edilir. Ən çox «tənqidə» məruz qalan qız adları Fatma və Tükəzbandır. Bir şeirdə Fatma dalaşqanlıqı, Tükəzban acgözlüyü və deyingənliyinə görə gülünc vəziyyətə düşür:

*Fatma, Tükəzban,
Zibeydə bir can,
Tükəzban deyər,
Fatma hey yeyər³.*

Başqa acıtmada Tükəzban tənbelliyinə görə tənqid hədəfinə çevrilir:

*Tükəzban yatır,
Qız demə, qatır,
Xor-xor xoruldar,*

¹Şəki folkloru, s. 312.

²Yenə orada, s. 320.

³Yenə orada, s. 322.

*Gur-gur guruldar,
 Gözləri miş-mişi,
 Yanağı bişmişi,
 Əlləri fətir,
 İstəyir çətir.
 Ayağı kəndir,
 Nəfəsi təndir,
 Dili bir ərşin,
 Burnu bir sacin.
 Ömrü axırdı,
 Axırı naxırdı.
 Belə söylərəm,
 Onu neylərəm¹.*

Ümumiyyətlə, acıtmalar böyüklərdən alınan hazır şeir formalarının təsiri ilə uşaqlar tərəfindən yaradılmışdır. Məsələn, «Göyçək Fatmanın nağılı»ndakı xoruzun oxuduğu nəğmə əsasında uşaqlar sonralar maraqlı acıtma düzəltmişlər:

«GÖYÇƏK FATMA» NAĞILINDA OXUNAN NƏGMƏ-ACITMA:

1. *Fatma bacı təndirdə,
 Ayaqları kəndirdə².*
2. *Fatma təndirdə,
 Əl-ayağı kəndirdə.*
3. *Fatma biçində,
 Qan-tər içində.*

¹Azərbaycan folkloru antologiyası, I kitab, s. 162.

²Balalara hədiyyə, B., 1987, s. 61.

*Cırıqdır donu,
Neynirəm onu?!*

Dilimizdə qafiyəyə gələn bütün şəxs adlarına müxtəlif variantlarda acıtmalar düzülüb-qoşulmuşdur.

PƏRİ:

*Ay Pəri, Pəri,-
Bir sümük, dəri...*

MUSTAFA:

*Mustafa, ay Mustafa-
Yolda durur aftafa.*

DADAŞ:

*Dadaş dayı qudurdu,
Eşşəyə təpik vurdu,
Eşşək yolda yatırdı,
Bir yerinə batırdı.*

SONA:

*Ay Sona, Sona,
Qal yana, yana,
Biz aldıq dana,
Tez saldıq dama.*

RAMAZAN:

*Ay Ramazan,
Qarnı qazan,
Əli yazan,
Burnu pozan.*

FATMA:

*Fatma, Fatma,
Təpik atma,
Yolda yatma,
Suya batma,
Şirni satma.*

SƏFTƏR:

*Gəlirdi Səftər,
Əlində dəftər.*

QƏMƏR:

*Qəmər, Qəmər,
Beldə kəmər,
Məmə əmər.*

NAZLI:

*A Nazlı, Nazlı,
Başı qarazlı.*

HƏSƏN:

*Həsən, Həsən,
Quyruq kəsən,
Qorxan, əsən,
De, sən nəsən?*

DURSUN:

*Dursun dursun,
Boynun bursun,
Dalda dursun,
Tələ qursun,
Bir göz vursun.*

ƏLİ:

*Əli gəlir yol ilə,
Cibi dolu pul ilə.
Əli pulu neynədi,
Saqqız alıb çeynədi.*

*Ağzı, burnu şirəli
Palçığa batdı Əli.*

ABBAS:

*Hacı Abbas –
Yedi bozbaş.
Oldu dazbaş,*

SƏLİM:

*Səlim, Səlim,
Yuyum əlim,
Mən sizə gəlim.*

Azərbaycan folklorunda Fatma, Tükəzban, Zibeydə, Sona, Tağı, Nağı, Əli, Vəli, Pirvəli, Şaban, Ramazan, Mustafa, Səftər, Dadaş və s. adlarla bağlı məzəli şeir parçalarına təsadüf edilir:

Şəxs adlarının bir qismi uşaq dilinə yatmayan dini məzmunlu kəlmələrdən yaranmışdır. Sanki uşaqlar doğma türk adlarını unudub ərəb, fars dillərindən götürülən kəlmələrə meyil edənlərə öz etirazlarını bildirirlər.

Acıtmalar geniş yayıldıqda canlı xalq dilində məsələ çevrilir. Məsələn:

*Gözü göy,
Saqqalı sarı,
Özü səy -
Eşşəyin dal ayağı,
Fərzəli bəy.
Yaxud:
-Adın nədir?
-Rəşid.
-Bir de, bir eşit.*

Uşaq nəğmələrində epizodik hadisələrin təsvirinə güclü meyl hiss olunur. Məhəllənin oğlanları və qızları bir araya yığışib oyuna başlayanda, seçim aparanda, tapşırıqları yerinə yetirəndə elələri tapılır ki, sözləri çəp düşür, bir-birinə sataşib dalaşırlar, küsüşürlər. Kənardan baxanlara bu hallar qəribə görünür. Elələrini acıtmayla barışdırmağa çalışırlar:

*Məkkə, Mədinə,
Çıxdılar tinə,
Məkkə sataşdı,
Küsdü, dalaşdı,
Yaman dil aşdı,
Mədinə qaşdı,
Gəzdi, dolaşdı,
Möhrədən aşdı,
Təndirə düşdü,
Qıçları bişdi,
Görən, nə işdi?
Hamı gülüşdü
Məkkə sürüşdü,
Hovuza düşdü,
İtlər hürüşdü,
Görən, nə işdi?*

Bir cəhət qəribədir ki, şeirin obrazlarına xarakterik olma-yan adlar qoyurlar: Məkkə və Mədinə. Doğrudur, ikinci söz Şərq ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda gözəllik rəmzinə çevrilmiş və ən geniş yayılan qadın isimlərindən biridir. İslamın meydana gəldiyi ərəfədə böyük tarixi hadisələrə şahidlik etmiş iki ərəb şəhərinin sonralar müqəddəsləşdirilməsinin uşaqların nəzərdən qaçırması təbiidir. Çünki uşaq aləmində bütün məsələlərə başqa prizmadan yanaşılır, onların dini təsəvvürlərə

də öz kriteriyası var. Ancaq bir məqama da diqqət yetirmək gərəkdir: Məhəmməd peyğəmbərin müsəlmanlığı yaymasına bu şəhərlərdən biri yardım göstərmiş, digəri – daha doğması onu öz qoynundan qovmuşdur. Əqidələrin toqquşması Məkkə-Mədinə qarşıdurması ilə yekunlaşmışdır. Müsəlmanlar arasında iki ərəb şəhərinin müharibələri qardaş qırğını kimi xarakterizə edilirdi. Uşaqlar mühüm tarixi hadisələri məhərrəmlik və orucluq aylarında böyüklərdən eşitməmiş deyildilər. Məhz ibratəmiz təsir bağışlasın deyə, İslamın əski savaşını yada salmış, simvolik anlamda dalaşan qızlara Məkkə-Mədinə adlarını qoymuş, ayaqları sürüşüb birinin təndirə, digərinin hovuzə düşməsi ilə nəticələnən küsülülüyə ancaq itlərin hürdüyünü bildirmişlər.

*Gedirdi Səfi,
Əlində dəfi.
Yıxıldı Səfi,
Cıvıldı dəfi.
Ağladı Səfi,
Tulladı dəfi.*

Təsvirçilik uşaq nəğmələrində epiklik səviyyəsinə qalxmasa da, adi həyat epizodları poetik qəliblərə salınmış sadə cümlələrlə olduğu şəkildə çatdırılır. Hiss, həyəcan və duyğular arxa plana keçirilir, Hadisə incə yumorla yekunlaşdırılır.

*Gedirdi Məlik,
Əlində ərik.
Yıxıldı Məlik.
Dağıldı ərik.
– Ağlama Məlik,
Alaram ərik...
Ağladı Məlik,
Almadım ərik.*

Acıtma mətn strukturuna görə çox sadədir. Səkkiz misrada 16 söz işlənir. Poetik deyim tərzinə əsasən hərəkət, hal bildirən sözlər misraların əvvəlində gəlir və biri digərini əvəz edir. Obyektlər (Məlik və ərik) axıradək diqqət mərkəzində saxlanılsa da, başlanğıc halı qaytarmaq mümkün olmur. Yıxılıb dəfi cırılan Səfi kimi Məliyin də körpə ayaqları büdrəyir. Uşaq ağzı üstə yerə dəyir, əlindəki ərikləri itirir. Bu epizodda qeyri-adi heç nə yoxdur. Uşağın gün ərzində bir neçə dəfə başına gələn və qısa zamanda unudulan hadisədir. Şeiri maraqlı edən başqa cəhətdir. Misraların hər cütü ərik-Məlik sıralanması ilə tamamlanır. Meyvə-insan bağlaşması dörd dəfə ardıcılıqla bir-birini əvəz edir, lakin hər dəfə bir mənə yükünü daşıyır.

Göründüyü kimi, acıtma qoşulan şəxs adlarının çoxu uşaq dilinə yatmayan dini isimlərdir. Doğma türk kəlmələrindən yaranan adları unudub ərəb-islam deyimlərinə üstünlük verən valideynlərə uşaqlar öz yumorları ilə cavab verirdilər.

DOLAMALAR

Uşaq zarafatlarının bir qismində şəxs adları iştirak etmir, konkret bir nəfərə deyil, topluma, zümrəyə, müxtəlif peşələrə, uşaqların gözünə pis görünənlərə, qüsurlarını hamıdan gizlədənlərə ünvanlanır:

*Ay arığ oğlan,
Çəpərdən boylan.
Qoy qızlar görsün,
Dərdinnən ölsün¹.*

Xalq mahnılarından götürülən parçanı uşaqlar böyük qardaşları üçün söyləyirdilər. Yaxud:

*Balıq, balıq olaydım,
Bankalara dolaydım,
Müəllimim gələndə,
Mən yanında qalaydım².*

Məktəb yaşlı uşaqlar mollaxanalarda təngə gətirilir, müəllimlərinin pay ummasını lağa qoyan dolamalar düzüb-qoşurdular.

¹Şəki folkloru, s. 346.

²Yenə orada.

*Meşadən ayı gəlir,
Bizə bir dayı gəlir,
Mollanın tayı gəlir¹.*

Eləcə də xalq məişətinin maraqlı məqamlarını təsvirə gətirməklə böyükrlə məzələndirdilər:

*Anam getdi pambığa,
Bizi qoydu sandığa.
Sandıq üstə sarımsaq,
Kəs, səsini qurumsaq².*

Məzmununda müasirliklə səsləşən amillər çox olsa da, dolama tipli şeirlər mənşəcə əski çağlarla bağlıdır. Keçələ aid nəğmələrdə zahiri görünüşündəki qüsurlara görə insanı qıcıqlandırmaq meyillərinə rast gəlirik:

*Keçəl, keçəl, daz keçəl,
Hər yanda pərvaz keçəl.
-Qış gəlib qurtarmasın,
-Budu gəlir yaz, keçəl³.*

Baş keçəl olanlar istilərin düşməsinə istəməirlər. Çünki eyiblərini qışda qulaqlı papaqlarla örtə bilirlər. Uşaqlar «Budu gəlir yaz, keçəl» - deyərək baş dazları cıratmaqdan xüsusi zövq alırlar.

*Keçəl, keçəl mərəndi,
Qolları düymələndi,
Eşitdi saçlı gəlir
Başına kül ələndi⁴.*

¹Şəki folkloru, s. 349.

²Yenə orada.

³Yenə orada.

⁴Yenə orada.

Xalq nağıllarında olduğu kimi, dolamalarda da keçəl tənbel, paxıl, hiyləgər və «bir arpanı beş eyləyən» təsvir olunur.

Beləliklə, dolamalarda acıtmalardan fərqli olaraq şəxs adları atılır, şeir birbaşa heç kəsin ünvanına yönəldilmir, bir növ söz oyunu xarakteri daşıyır: bəzən iki nəfərin deyişməsindən ibarət olur. Kim ifa zamanı diqqətsizliyə yol verib axıradək «söz güləşdirməkdə» davam etsə, o, gülünc hala düşür, ya it kimi hürdüyünü, at kimi kişnədiyini, xoruz kimi banladığını, ya da pişik kimi miyoldadığını «boynuna alır».

Acıtmalar və dolamalar uşaq yaradıcılığında mühüm yer tutur. Yığcamlığı, sadəliyi ilə seçilən duzlu-məzəli şeir parçalarında uşaqlar öz iç dünyalarında rastlaşdıqları hadisələrə münasibət bildirir və çox hallarda başlarına gələn qəribə əhvalatlara işarə vururlar. Məsələn, dostlarını darda qoyub qaçan Mahirlə Tahirə ürəkdən gülürlər:

*Mahirlə Tahir qardaşdılar,
Zahirlə yoldaşdılar.
İtlər Zahiri qapanda
Onu qoyub qaçdılar*.*

Şeirlərdə bu günümüzün hadisələrindən də bəhs açılır. Sinfə qurbağa buraxıb dərsi pozan uşaqlar söyləyirlər ki:

*Rus dili müəllimi Roziçka
Sözü deyər «toçka-toçka»
Sinfə qurbağa gətirəndə,
Qışqırar:*

– Oy, «mamıçka»!

*Mənbəsi göstərilməyən uşaq folkloru nümunələri 1984-cü ildə Bakının 189 sayılı uşaq bağçasının 5-6 yaşlı uşaqlarından: Rəsul Əhmədov, Vüqar Qədirov, Rəşad və Şəfəq Məmmədovlardan toplanmışdır.

Uşaqların poetik yaradıcılığını, xüsusilə acıtma, öcəşmə və dolamaları yumorsuz təsəvvür etmək mümkün deyil. Körpələr yeri gələndə üzlərini böyüklərə çevirib «sataşirlar»:

*Əmi, əmi, əmişka,
Cibi dolu semişka.
Semişkadan vermədi,
Adın qoydum «İnduşka».*

Yaşlıların buraxdıqları nöqsanlar dolamalarda «kəskin tənqid atəşinə» tutulur:

*«Semaşka»da yatırdım,
Taxta biti tapırdım.
Doxturların ağzına
Bircə-bircə atırdım.*

Uşaqların şifahi yaradıcılığının müasir mərhələsində (daha çox şəhər uşaqlarının düzüb-qoşduqlarında) bir cəhət özünü göstərir: şeir parçalarında dilimizin tələffüz qaydalarına uyğun dəyişdirilmiş bəzi rus sözlərinə təsadüf edilir. Yaxud əksinə, Azərbaycan sözləri rus tələffüzünə uyğunlaşdırılır, məsələn: «əmişka».

Rus dilindən alınmış «Semişka», «doxtur», «lapatka», «indəşka» kimi sözlər Azərbaycan ədəbi dilində özünü vətəndaşlıq hüququ qazana bilməsə də, şifahi nitqdə geniş işlədilir:

*Nənə, nənə, ay nənə,
«Lapatka»nı ver mənə.
Ev tikim,
Ağac əkim.
– Kiminçün?
– Özümçün.*

Uşaq nəğmələrində böyüklərin yaradıcılığının təsiri göz qa-
bağındadır. Uşaqlar eşitdikləri düzgü, bayatı, layla və oxşama-
ların formasından, ifadə tərzindən «ustalıqla» istifadə etməyi
bacaşırlar:

*Çıxdım çinar başına,
Baxdım üzük qaşına.
Üzük qaşı laxladı,
Verdim anam saxladı.
Anama qurban olum,
Məni tez adaxladı.*

HEYVANLAR HAQQINDA NƏĞMƏLƏR

Böyüklər uşaqlar üçün heyvanlar haqqında bir sıra nəğmələr düzüb-qoşmuşlar. Bu nəğmələrdə inək, öküz, keçi, eşşək, pişik və s. sanki dil açıb xasiyyət və hərəkətlərindəki qəribəliklər barədə məlumatlar verir, eləcə də zahiri görünüşlərini təsvir edirlər. Bir qismi deyişmə, digər qismi isə monoloq şəklində qurulur. Uşaq öyrənir ki, öküz qışın üç ayını tövlədə yeyib yatır, yazda isə ona xış qoşurlar, gün doğandan batanadək yer şumlayır, «ağlı-qırmızılı buğda» əkir.

Öküz deyər:

*– Mən ağama nökrəm,
Üç ay qışı tövləsində bikaram.
Yaz olanda çayır-çəmən sökərəm.
Ağlı, qırmızılı buğda əkərəm.
Ağır-ağır xırmanlarım var mənim,
Uca-uca tayalarım var mənim!¹*

«Heyvanların bəhsi» adlanan nəğmədə öküzlə yanaşı qoyun, dəvə, at, camış və inək də iştirak edir. Şeirdə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının

¹Balalara hədiyyə, s. 15.

dilində müşahidə olunan qoşa epitetlərə rast gəlirik:

*ağır-ağır,
şeytan-şeytan,
qəlbi-qəlbi,
dolu-dolu,
uca-uca,
ağ-ağ,
dadlı-dadlı,
uzaq-uzaq.*

Həmçinin yaxınmənalı sözlərin təkrarına təsadüf edilir: allı-güllü, çayır-çəmən, ağlı-qırmızılı, dağı-daşı.

«Pişik» adlı nəğmədə isə zahirən şirə oxşadığına görə pişik özünü öyür. Başqa bir nəğmədə bəzəkli-düzəkli, sarı, çil-çil cüclərin hərəkətləri, zahiri görünüşləri bədii boyalarla təsvir edilir:

*Cüclərim birər-birər,
Suyu görüb yaxın gələr.
İçər, gedər, eşələnər,
Yeyər, içər cüclərim.
Doyub, qaçar cüclərim¹.*

Nəğmədə səs təqlidi sözlərdən də istifadə olunur:

*Cüclərim cıvıldaşar,
Qanad çalar, pırılşaşar,
Anaları qırılşaşar...²*

Xalq nağıllarındakı pişrovu xatırladan müstəqil uşaq nəğməsində heyvanlar xasiyyətlərinə uyğun gəlməyən qeyri-adi

¹Azərbaycan folkloru antologiyası, s. 148.

²Yenə orada, s. 148-149.

işləri yerinə yetirir: axsaq dovşan qurdu qorxudub qovur. Qarğa buzovu yeyib qarnını şişirir, yorğa yerişlə gedir. Sərçə, kərtənkələ alverlə məşguldur. Camış başını qıxdıranda «saçları»na yapışan lil-palçıqla dəlləyi çaş-baş qoyur. Dili acı, natəmiz, saç bitli gəlin bacı deyilməkdən səliqə-sahmana vaxt tapmır.

Müxtəlif heyvan və quşların şəxsləndirilib insanlarla bir cərgədə xatırlanması nəğməni uşaq aləminə yaxınlaşdırır:

*Səlli tutdu sağsağan,
Yedi fətir, göy soğan.
Axsaq dovşan qurd qovdu,
Bu necə gözəl ovdu?
Buzovu yeyib qarğa,
Gedirdi yorğa-yorğa¹.*

*Kərtənkələ mal satdı,
Sərçə tərəzi tutdu.
Camiş başın qıxdırdı,
Dəlləyi karıxdırdı².*

*Gəlin bacı,
Dili acı³.*

*Hürməyi itin,
Saçları bitin⁴.*

Qoyunçuluqla bağlı yaranan sayaçı sözlərinin bir qismi uşaqlara keçmişdir. Bu nəğmələrin əsas qəhrəmanı qoyun, quzu, keçi və çobandır:

¹Şəki folkloru, s. 351.

²Yenə orada.

³Yenə orada.

⁴Yenə orada.

*Nənəm, a şişək qoyun,
Yunu bir döşək qoyun.
Bulamanı bol elə,
Qırıldı uşaq qoyun!¹*

*Nənəm, a narış qoyun,
Yunu bir qarış qoyun.
Çoban səndən küsübdür,
Südü ver, barış, qoyun².*

Sayaçı nəğmələrində qoyun ətindən dadlı xörəklər bişirilməsi, yunundan döşək ağı, paltar, corab, xalça hazırlanması, qoyunlar quzulayanda bulama bulanması və yoxsul balalarının qarnının doydurulması kimi xalq adətlərindən, məşğuliyyətlərdən danışılır.

*Nənəm qoyunun ağı,
Gedib, dolanır dağı,
Biçir qaya qiyağı,
İçir sərin bulağı,
Qızlara cehiz ağı.
Uşağa bələk bağı.
Qarı tutanda yağı,
Gəlin yeyir qaymağı,
Çobana vurur dağı³.*

Əsasən qoyunların hamisi «Nənəm»ə müraciətlə oxunan sayaçı sözlərində qoyun, keçi körpə uşaq kimi əzizlənir və bu zaman uşaq zövqünə uyğun epitetlərdən istifadə olunur:

¹Nəğmələr. İnanclar. Alqışlar, s. 32.

²Yenə orada, s. 33.

³Azərbaycan folkloru antologiyası, s. 17.

*şişək qoyun,
saçar qoyun,
qumral,
tat qoyun,
gəlin qoyun,
kürdü qoyun,
narış qoyun,
boz, ala qoyun,
qaşqa qoyun,
səkil qoyun,
göyçə qoyun,
qəmər qoyun,
qızıl qoyun,
qaraqaş qoyun* və s.

Maraqlıdır ki, sayacı sözləri əsasında sonralar ayrıca uşaq nəğmələri də yaranmışdır:

*Yeyər-yeyər gərnəşər,
Alnın vurar, döyüşər,
Buynuzu burma-burma.
Yunu yerlə sürünmə,
Zinhar qoyunu vurma,
Qoyunsuz yerdə durma¹.*

Sayacı sözlərinin bir qismi çobanlara həsr olunur. Məzmununa və bədii keyfiyyətlərinə görə «Çoban» adlı nəğməni uşaqlar üçün yaranan xalq poeziyasının, xalq poetik fikrinin zirvəsi saymaq olar. Təsadüfi deyil ki, bu şeir Azərbaycan uşaq jurnallarının, dərsliklərin səhifələrini bəzəmiş, bəstəkarlarımız ona musiqi bəstələmişlər:

¹Balalara hədiyyə, s. 11-12.

Göydəki göy buludlar,
 Yorğanıdır çobanın.
 Yastı-yastı təpələr
 Yastığıdır çobanın.
 Yumru-yumru qayalar
 Yumruğudur çobanın.
 Əlindəki dəyənək
 Qalxanıdır çobanın.
 Yanındakı boz köpək
 Yoldaşdır çobanın.
 Ağzı qara canavar
 Düşmənidir çobanın.
 Qoyunun özü gəldi,
 Dolandı düzü gəldi.
 Çobanın qucağında
 Bircə cüt quzu gəldi.
 Üzün ağ olsun, çoban!¹

Nəğmədə Azərbaycan uşaq folkloruna xas bir sıra forma və üslub xüsusiyyətləri özünü göstərir: fikirlər sadə cümlələrlə ifadə edilir, sözlər isim, sifət və fel nitq hissələrindən seçilir. Maraqlıdır ki, çobanın yorğanına, yumruğuna, düşməninə və s. bənzədilən varlıqlar xarakterik epitetlərlə işlənir.

Məsələn:

yastı-yastı təpələr,
yumru-yumru qayalar,
ağzı qara canavar.

Qoşalaşdırılmış (mürəkkəb) bədii təyinlərə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında da rast gəlik:

qanlı-qanlı sular,
şahbaz-şahbaz atlar,

¹Balalara hədiyyə, s. 17.

*qızıl-qızıl dəvələr,
quru-quru çaylar.*

Özü də oğuznamələrdə qoşa epitetlər qafiyəsiz, vəznisiz, böl-güsüz sərbəst şeirə ahəngdarlıq, oynaqlıq, ritm gətirən əlamət kimi çıxış edir.

«Çoban» nəğməsində isə tamam başqa məqamda işlənir. Bu xüsusiyyəti ilə nəğmə daha çox uşaq folkloru janrı yanılmaca yaxınlaşır. Belə ki, qoşa (mürəkkəb) epitet vəzifəsini daşıyan sözün birinci hecası (**yum**-ru - **yum**-ru, **yas**-tı - **yas**-tı) növbəti misrada gələn əvvəlinci sözün ilk hecası ilə (**yum** - ruğudur, **yas** - tığıdır) uyğun olur. Bu cəhəti yanılmacla müqayisədə nəzərdən keçirək:

«ÇOBAN» NƏĞMƏSİNDƏ:

*YASTI-YASTI tapələr
YASTIğıdır çobanın.
YUMRU-YUMRU qayalar
YUMRUğudur çobanın.*

YANILMACDA:

*GÜL
GÜLLükdə,
KÜL
KÜLLükdə.*

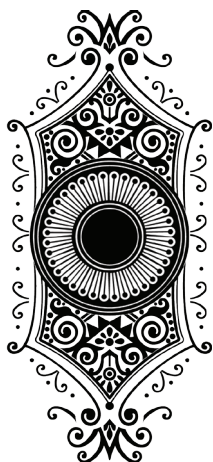
Nəğmədə misralar arası qafiyələr mükəmməl, tam olmasa da, səslərin (g, y, q), hecaların (yum, yas, ı, dır) və sözün (çobanın) əvvəldən axıradək təkrarı, növbələşməsi ilə oynaqlıq, axıcılıq yaranır.

Beləliklə, çobanın məşğuliyyəti, zahiri görünüşü, daxili

aləmi, onu əhatə edən əşyalar, hadisələr bədii boyalarla təsvir olunur. O, güclü, mərd, səxavətli, qayğıkeş və zəhmətsevərdir. Yay, qışı çöllərdə, yaylaqlarda, açıq havada keçir, yastığı tərə, yorğanı buluddur. Qoyunları ağzı qara canavardan qorumaq üçün yumruğunu qayalar kimi düyünləmiş, dəyənəkdən əlində qalxan tutmuşdur. Yanındakı boz köpək ona sədaqətlə qulluq göstərir. Qaraca Çobana xas olan bütün müsbət keyfiyyətlər nəğmədə də öz əksini tapır. Məhz buna görə də uşaqların dilindən düşmür.

EPİK UŞAQ FOLKLORU

Mifiklik, obrazlılıq və epiklik.

Körpə dünyaya göz açandan sonra bir müddət hiss və duyğuları donmuş vəziyyətdə qalır. İlk olaraq ana südünü ağzına alır və dadbilmə üzvlərinin fəaliyyəti ilə dünyadakı ən şirin neməti qidasına çevirir. Şüuru oyananadək gözlərini döyə-döyə ətrafında baş verənlərə baxır.

İnsan balasının birinci hissi dadması və görməsidir. Ayağa durmamışdan qabaq əlinə daşdan yumşaq nə keçsə, fərqi nə varmadan ağzına doğru aparır. İki məkandan – ana qucağı ilə beşikdən kənarda yerləşən varlıqlar hələ onun üçün çox uzaqda yerləşir və dişləri çıxanadək dünyanın bütün ləzzətini məmədən alır. Uşaq ətrafında – öz ilkin doğma məkanında baş verənlərin sadəcə seyrçisinə çevrilir. Görür ki, hər gələn onun gözünün qabağında barmaqlarını oynadır, böyürbaşını dümsükləyir, cımcıqlayanlar da tapılır. Səbir kasası dolub daşdığından körpə şüurunu işə salır, səsləri, sözləri qanmağa başlayır və öz-özünə soruşur

ki, «görəsən, böyüklər məndən nə istəyirlər?» Beləcə sonsuz sorğuları meydana gəlir. «Nədənlər», «niyələr»lə hamını bezdirir və bütün «nədənlər»in, «niyələr»in arxasında şərh, izah, hadisə, əhvalat, hərəkət, davranış dayanır. Deməli, uşaq laylalarla lirikliyi eşitdiyi çağlarda duyğularını oyatmağa can atır, oyuncaq yığıdığı kimi mənəvi aləmini formalaşdıracaq materialları toplayır, gördükləri ilə epikliyin atributlarını mənimsəyir, əyaniliyə alışır, dünyanın rənglərini tanıyır. Birinci kəlməsini dilinə gətirib «məmə» deyəndə təsvirçiliyi kəşf edir.

Uşağın ilk təsviri «məmə» deməklə meydana atılır, «pəpə» yeməklə isə fəaliyyətin bəhrəsini görür.

Deyirlər ki, epik ənənə lirik əsərlərdən sonra yaranmışdır. Bu, belədirmi? Sözün şeir düzümünün qəlibləri nəsrə nisbətən daha mürəkkəbdir. Ölçülü-biçimli mətn strukturlarını birdən-birə kəşf etmək mümkün idi? Ehtimal irəli sürürlər ki, bədii ədəbiyyatın ünsürləri ilkin əmək prosesində işinin ritminin tutulması ilə meydana gəlmişdir. Lakin bir cəhəti unutmamaq olmaz ki, vəzn, ölçü ağlın inkişafının yüksək pilləsində baş vermişdir. Əslində kortəbii şüur mərhələsində mifik düşüncənin məhsullarının – arxetiplərin meydana gəlməsi və adi qaydada təsviri ilə söz yaradıcılığının da doğulmasına təkan vermişdir. Məsələn, bir günün dövrələşməsi təbii axarı və ardıcılığı ulu əcdadın dilində sadə cümlələrlə çatdırılırdı:

Günəş doğur (çıxır).

Dan sökülür (göy üzü ağarır).

Torpaq yuxudan oyanır, canlanır (bitki yetirir).

Şər qarışır. Axşam düşür (havanın rəngi qaralır).

Gecə gəlir (yatmaq zamanı çatır).

İlk baxışda nitqin adi təsviri nəzərə çarpır. Lakin hər fikirdə bir mifoloji işarə, anlam gizlənmişdir. İlk növbədə sual yaranır: nə səbəbə təbiət hadisələri canlılara aid fiziki hərəkətlərin əlamətləri ilə yüklənir? Axı, doğulmaq, sökülmək, oyanmaq, qarışmaq və

gəlmək xüsusi orqanlarla həyata keçirilən, gözlə görünən, konkret fəaliyyətlərdir. Qoşulduğu varlıqların elə işi yerinə yetirməsini şərtləndirir ki, tamamlanması bir neçə hərəkətlə bağlanır. Daha doğrusu, ani hərəkət, yerdəyişmə deyil, davamlı prosesdir. Sözlün çoxmənalıq məqamına çatdırılması gerçəkliyin bədii şəkildə əksinin ilkin amillərindəndir. Əslində mifoloji düşüncənin obrazlı təsvirləri sonralar dilin fəal komponentlərinə çevrilmişdir. «Günəş doğur» deyiminin arxasında Günəşin tanrılıq funksiyası, bütün varlıqları meydana gətirməsi - doğması durur. Eləcə də

«Dan sökülür» - Tan//Dan tanrının göyün üzündən qara pərdəni götürməsinə,

«Torpaq yuxudan oyanır» - Yer-Su ruhlarının bitkiləri cücərtməsinə,

«Şər qarışır» - Şər ruhlarının göy üzünə hakim kəsilməsinə,

«Gecə gəlir» - Yuxu hamisinin hamını öz qanadının altına almasına işarədir.

Göründüyü kimi, ritmsiz, qafiyəsiz, ölçüsüz, vəznətsiz, sadə söz düzümündə də bədiiyyət, dolayılığın, məcaziyyətin atributları var. Təsadüfi deyil ki, başqa dillərdə yuxarıdakı fikirlər bizdə olduğu kimi çatdırılmır. Məsələn, ruslar «сонец рождается» şəklində deyil, «сонец входит» deyirlər. Məsələ ondadır ki, təbiətdəki proseslərə hər xalqın öz baxışı olur. Azərbaycan türkləri göy üzünü, dan yerini, günəşi, torpağı, axşamı, gecəni lap başlanğıcdan inanclarının əsas subyektinə çevirmişlər. Beləliklə, mifoloji düşüncə tərzini dilin bədiiyyətini yaratmışdır. Obrazlı danışıq isə ilkin olaraq hiss və həyəcanların, duyğuların rüporuna, ritmli, ölçülü-biçimli şeirin formalaşmasına deyil, epikliyin, təsvirçiliyin meydan sulamasına şərait yaratmışdır.

Uşaq folklorunun epik janrlarında həyat hadisələri təhkiyə, nağıletmə yolu ilə əks etdirilir. Xalqın istək və arzuları öz ifadəsini rəngarəng obrazlar vasitəsi ilə tapır. Ümumiyyətlə, epik növdə olan əsərlər xalqa həyat hadisələrini geniş təsvir etməyə imkan

verir. Doğrudur, uşaq folklorunun tapmaca və yanılmac kimi janrlarında əhvalat, hadisə arxa plana keçir, daha çox əşyaların zahiri görünüşü, mahiyyəti haqqında maraqlı məlumatlar sadalanır. Lakin lirik nümunələrdən fərqli olaraq onlarda hiss və həyəcanlar, emosiyalar özünü göstərmir. Hər hansı bir obrazın daxili aləmi deyil, əşyaların, hadisələrin məzmunu, mənası (tapmacalarda dolayısı yolla) təsvir edilir. Epik növün nəzmlə yaranan nümunələri də bu xüsusiyyətinə görə lirik əsərlərdən seçilir.

Azərbaycan uşaq folklorunun üç janrı epikdir: *tapmaca, yanılmac və nağıl*.

Azərbaycan uşaq folklorunun epik janrları mövzularının çoxluğu, əhatəliliyi, həyata bağlılığı, dilinin sadəliyi, təbiiliyi, təsvir olunan hadisələrin nikbinliyi ilə də fərqlənir və xalq yaradıcılığının ən böyük qollarından birini təşkil edir.

TAPMACALAR

Fin alimi Elli Kyenqes-Maranda belə qənaətə gəlir: «Empirikcəsinə təyin olunur ki, tapmacanın nəzəri cəhətdən müəyyənləşməsi janrın daxili identifikasiyası (eyniləşdirilməsi) üçün gərəkli deyil»¹. Doğrudur, Corcis, Dandis və Skott əksinə düşünürlər. Lakin aprior (təcrübədən qabaqkı) nəzəri müəyyənləşmələrin heç biri özünü doğrultmur. Tapmacaları müəyyən mədəniyyətləri öz üzərində daşıyan müxtəlif zümrələr yaratdığından üzə çıxarılması tələb edilən subyektlərə zaman dəyişdikcə fərqli tərəflərdən baxılır. Oxun dəmir ucluğu hələ kəşf edilmədiyi çağlarda tapmacada bu cəhətə işarə edilə bilməzdi. Yaxud həmişə dağlarda yaşayanlar üçün arana xas xüsusiyyətlər məlum deyildi.

Tapmacalar başqa janrlardan fərqli olaraq bütün hallarda dialoqludur, başqa sözlə, şifahi şəkildə yaranıb yayılan bədii yaradıcılıq hadisəsinin ifa-

¹Элли Кёнгэс-Маранда. Логика Загадок. В кн. «Паремиологический сборник. Пословица. Загадка (структура, смысл, текст)». М., Наука, 1978, с. 251.

sında iki tərəfin olması vacibdir. Birinci tərəfdə sorğu - bədii mətn dayanır. Ona görə də tapmaca deyəndə, çox zaman ancaq bu tərəf yada düşür. İkinci tərəfdə sadəcə cavab olur. Lakin araşdırıcıların əksəriyyəti bu qənaətdədirlər ki, tapmacanın tərəfləri ayrı-ayrılıqda götürülməməlidir. Çünki hər ikisi bir-birindən asılı vəziyyətdədir və əhəmiyyətlidir. Eləcə də hər iki tərəf sabit, dayanıqlı və kodlaşdırılmış şəkildədir. Bəzən eyni mətnin bir neçə cavabı üzə çıxır. Bu halda da sabitlik pozulmur. Əksinə ikinci tərəfin vacibliyi təsdiqlənir. Təsadüfi deyil ki, bir çox tapmacalarda bədii mətnin stili, üslubi fiqurları ikinci tərəflə müəyyənləşir: *sözlərdə alliterasiya, qafiyə, səs seçimi və s.*

Miflə tapmacanı eyniləşdirən, yaxud bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan yaradıcılıq hadisəsi, düşüncə tərzini kimi götürən araşdırıcılar da var. İolles belə hesab edir ki, hər ikisində sual qoyulur, lakin mif elə sualdır ki, məzmununda cavabını əks etdirir. Tapmaca isə əlamətləri sadalanmaqla əlamətlərə görə cavab tələb edən sualdır¹. Əslində, hər iki təhkiyə formasının mahiyyəti mətnlərində - sözlə təsvirə gətirilən əlamətlərdə gizlənilir. Birincidə nədən bəhs açıldığı açıq şəkildədir, lakin xüsusi tərzdə, işarələr, rəmzlər, qeyri-adi obrazlarla təqdim edilir. İkincidə subyektin özü yoxdur, ancaq xarakteristikasının bəzi amilləri sadalanır. Hər ikisində «məxfilik» nəzərə çarpır: birincidə subyekt bəllidir, gerçək əlamətlər isə bədii təxəyyülün arxasında qalır. İkincidə əksinə, əlamətlər açıqlanır və varlığın özünün təsvirlərin önünə çıxarılması tələb olunur.

Tapmaca folklorun «əlaqəli» (*reciprocal*) janrlarından biridir.

Başqa xalqlar «əlaqəli» yaradıcılıq formalarından danışanda yalnız tapmacanın üzərində dayanırlar. Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığındakı aşıq deyişmələri də iki tərəfin qarşılıqlı aktiv

¹Пермиологический сборник. Пословица. Загадка (структура, смысл, текст). М., Наука, 1978, с. 252.

fəaliyyətinin (yaranışında və ifasında) nəticəsi kimi meydana gəlir. Onların tapmacalarla üst-üstə düşən cəhətləri daha çoxdur.

Mənşəyindən söz açanda bir çox tədqiqatçılar (Haytala, Teylor, Virtanen, Maranda) belə hesab edirlər ki, tapmacalar toy mərasimlərində formalaşmışdır. Bəy və gəlinin aqlını, mərifətini yoxlamaq məqsədilə sınaqlar keçirirdilər. Poetik dillə suallar verib cavab alırdılar. Liçanın nöqtəyi-nəzərinə görə isə, tapmaca miflər kimi «insanın davranış tiplərinin təsvir üsul»larından biridir. Elə dil formaları var ki, onların vasitəsi ilə bir qrup öz xüsusi hərəkətləri barədə açıqlama verir». Tapmacanı da beləcə spesifik diltək götürmək olar: onunla insanlar öz «sosial vəziyyətlərini, kişi ilə qadın arasındakı münasibətlərini şərh edirlər»¹.

Belə götürsək, tapmacaları məhdud dairədən kənara çıxarmaq mümkün olmaz. Mövzusunun genişliyi göstərir ki, tapmacalar bütün sahələrlə eyni dərəcədə bağlanmış, kişi-qadın münasibətlərinə gəlincə, onlarda bu məsələyə çox az toxunulmuşdur.

Əslində tapmacalar insanın dünyanın sirlərini öyrən-mək tələbatından yaranmışdır. Varlıqların xassələrini müəyyən-ləşdirdikcə, bir-birinə ötürməyin yollarını aramış, xüsusi qəlibə salaraq əvvəllər böyüklərin, sonra da uşaqların əyləncəsinə, zehni inkişafının təminatçısına çevirmişlər.

Təsadüfi deyil ki, nağıllarda bir ölkə başqasına müharibə elan etməmişdən qabaq əyani - əşyalarla və sözlərlə tapmacalar göndərir, elin bilik və bacarığını sınaırdılar. Düzgün cavablar alanda döyüşmək fikirdən daşınırdılar.

Tədqiqatçılar tapmacaların spesifikliyini göstərəndə üç anlayış üzərində xüsusi dayanırlar:

a) analogiya, b) metafora və c) metanomiya.

«Analogiya» - oxşayış, bənzəyiş, uyğunluq deməkdir. Aris-totel yazırdı: «Analogiya o hallarda mümkündür ki, ən azı dörd üzv mövcud olsun, özü də birinci ilə ikincinin bağlılığı üçüncü

¹Элли Кёнгэс-Маранда. Логика Загадок, с. 251.

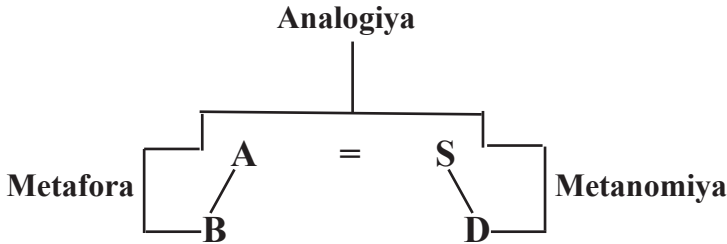
ilə dördüncünün əlaqəsi ilə üst-üstə düşsün»¹. E.Maranda bu fikri aşağıdakı şəkildə qeydə alır:

$$A/B = S/D$$

Analogiyanı müqayisə aparıb «nəticə çıxarmaq texnikası» sayır. Bu texnika yaranışlar arasındakı iki münasibət – metafora və metanomiya əsasında qurulur.

Analogiyanın E.Merandanın təklif etdiyi formulunda eyni struktur mövqeyində duran iki üzv (A və S) metaforanı işarələyir və struktur təhlilə görə, birinci üzv (A) «nişanə», ikincisi isə (S) «nişanələyən»dir. Bir hissənin (A və B) üzvləri metonimiya ilə münasibətdə oxşarlıq təşkil edir.

Və analogiya hər iki amillə (həm metaforik, həm də metanidik) sıx əlaqədə olur:

Deməli, metanomiya iki obyektin bir-biri ilə münasibətindən doğur, metafora isə onlara uyğun başqa obyektləri qurur. Məsələn:

- O hansı ağacdı ki, kökü havada durur, budaqları yerdədi?
- Günəş.

Tar macada dörd üzv iştirak edir. Bilinən (ağac, budaq, yer, hava) və bilinməyən (günəş) tərəflər var.

- A – ağacdır,
- B – yerdir,
- S – günəşdir,
- D – budaqdır.

¹ Элли Кёнгэс-Маранда. Логика Загадок, с. .

Ağacla (A) günəşin (S) müqayisəsi metaforik, ağacla (A) torpağın - yerin (B) münasibəti metonomik əlaqəni üzə çıxardır. Başqa tapmacaya diqqət yetirək:

O kimdir ki, cavanlıqda yırğalanar, qocalıqda yorğalanar.
Cavabı: **Alov.**

Tapmacanın mətnindəki dörd məsələ: cavanlıq, yırğalanmaq, qocalıq, yorğalanmaq insanın iki yaş dövrünə xas xüsusiyyətlərdir.

Cavanlıq + yırğalıq (çeviklik, aktivlik) -

Qocalıq + yorğalıq (lənglik, passivlik) = ALOV

Beləcə iki yaş dövrü arasında aparılan müqayisə alovu meydana çıxardır:

Aktiv ↙ ALOV
Passiv ↖

Metafora və mif. Fikrin dil qayda-qanunları ilə ilkin əksinin mifoloji düşüncə ilə sıx əlaqəsi onu göstərir ki, hər ikisi eyni mənəvi aləmdən qidalanmış və real varlıqlara əsaslanmışdır. Mifik dünya əslində dillə təsvirə gətirilən dünyanın (gerçəkliyin) analoqudur. Onlar bir-birindən ancaq ifadə, təsvir, işarə üsullarına görə fərqlənir. Belə ki, quraqlıq adı dillə «hava yağıntısız, isti keçir» şəklində ifadə olunursa, mifik görüşlərdə ağzından od püskürən əjdaha obrazına çevrilir. Deməli, mif və dil bir bətdə yetişib dünyaya əkiz gələn qardaşlardır, ikisi də mənəvi inkişafın, təfəkkür tərzinin eyni qanunlarına tabedir, eyni mənəbdən qida alır. Aralarındakı oxşarlıq və yaxınlıq o halda dərk edilir ki, onların bir kökdən pöhrələndiyi, qoşa addımladığı aydın nəzərə çarpır.

Təbiidir ki, inkişafın müəyyən mərhələsində mif dildən, dil mifdən ayrılmış, lakin «qohumluqlarını» müəyyən əlamətlərində ikisi də qoruyub saxlamışdır. Erist Kassirer yazır: «*Ayrılmə xəttini üzə çıxarmaq üçün mif və dilə bağlanan eyni konseptual*

forma vardır ki, qısa şəkildə onu metoforik düşüncə adlandırmaq olar»¹.

Deməli, dünyanın metoforik əksi həm dilin, həm də mifin mənşəyində duran əsas amildir. Ona görə də tədqiqatçıların çoxu bu qənaətdədirlər ki, metafora miflə dil arasında körpü rolunu oynayır. Ancaq onun meydana gəlmə, daha doğrusu, ilkin doğulma prosesindən danışanda fikirlər haçalaşır: bəziləri metaforanın kökünü dildə, bəziləri də mifik fantaziya axtarırlar. Qerderə görə isə dildəki bütün söz və ifadələr başlanğıcda mifik xarakterə malikdir. Belə çıxır ki, dil də miflər kimi kortəbii şüurun içərisindən keçmiş, miflə işarələnən varlıq və hadisələrin gerçək dərkində mifologiyaya yol yoldaşı olmuşdur.

Tapmacaların funksional klassifikasiyası göstərir ki, əsasən üç - **emosional, intellektual və informativ** hissələrə bölünür.

EMOSİONAL TAPMACALAR

Taylor Arçir və Virtanen Lean belə hesab edirlər ki, emosional tapmacalar seksual sahəyə aid olur, daha doğrusu, elə atmosfer yaratmaq üçün nəzərdə tutulur ki, aləm erotik boyalarla rənglənsin, ya da süni şəkildə «yalan erotik» cavaba istiqamətləndirilsin. Elli Maranda bildirir ki, Avropa xalqlarının folklorunda bu qrupa aid tapmacalar çoxdur və əksəriyyəti metoforikdir².

Azərbaycan türklərinin toplamış işıq üzü görün tapmacaları arasında «seksual», yaxud «erotik» təsəvvür oyadan nümunələrə təsadüf edilmir. Lakin bəzi mətnlərdə qızla oğlanın, ərlə arvadın zahiri yaxınlığına işarələr edilir. Məsələn:

¹Эрист Кассирер. Сила метафоры. В кн.: «Теория метафоры». М., 1990, с. 33.

²Элли Кёнгэс-Маранда. Логика Загадок, с. 255.

*Ağ qıza əl uzatdım,
Məsti budaqda qaldı¹. (Pambıq)*

*Əzan verir, namaz bilmir,
Arvad alır, kəbin bilmir². (Xoruz)*

*Araz qırağı düzdü,
Sanasan, əlli, yüzdü.
Oğul gedir davaya,
Anası hələ qızdı³. (Arı)*

*Dağlarda lalə gəzər,
Əldə piyalə gəzər.
Nə doğar, nə balalar,
Dalınca bala gəzər⁴. (Arı)*

Əslində Azərbaycan tapmacalarının «seksual» və «erotik» maraqlarla heç bir əlaqəsi yoxdur. Bu o demək deyil ki, ulu əcdadlarımıza emosionallıq, ehtiras yad idi. Sadəcə olaraq türkün mentalitetində intim məsələləri üzə çıxartmaq əxlaqdan kənar sayılırdı və hər kəsin öz iç dünyasının funksiyasında qalırdı. Lakin emosionallıq və ehtiraslılıq təkcə bu amillərin mənbəyi hesab edilmir. İnsan tapmacalardakı təsvirlərdə elə əlamətlərlə rastlaşır ki, kimə və nəyə aidliyini düşündükə, müxtəlif hallar keçirir, bəzən qanı qaynayır, coşub-daşan həvəsini ancaq aqlın köməyi ilə tapdığı düzgün cavabla söndürür:

O nədir, dərya kimi bulanmaz,

¹Tapmacalar, s. 64.

²Yenə orada, s. 66.

³Yenə orada, s. 68.

⁴Yenə orada, s. 69.

*O olmasa bütün dünya dolanmaz?*¹

(Məhəbbət, yaxşılıq)

Axşam oldu – qırıldıq,

Səhər açıldı – dirildik. *(Yuxu)*

Odda yanmaz,

*Suda batmaz.*³ *(Söz, yaxud buz)*

İNTELLEKTUAL TAPMACALAR

Əksər tapmacalarda cavab təkcə yaddaşın deyil, həm də əqlin, zehnin yardımını ilə tapılır. Tədqiqatçılar (Taylor Arçir, Elli Maranda) onları «əsl tapmacalar» hesab edirlər. Azərbaycan xalqının yaratdığı tapmacaların əksəriyyətində məsələlərin qoyuluşu insanın topladığı təcrübə və biliyə əsaslanır.

Suda bitər,

*Suda itər.*⁴ *(Buz)*

Nə baltadır, nə kərki,

*Bütün kəsərdən itil.*⁵ *(Ağıl)*

Tut ağacı, üzü pərdə

Barmaq gəzir pərdə-pərdə.

¹Tapmacalar, s. 180.

²Yenə orada, s. 176.

³Yenə orada, s. 176.

⁴Yenə orada, s. 56.

⁵Yenə orada, s. 179.

*Gah dərində, gah zərində
Ağlar ahu-zar dilində¹. (Tar)*

Buzun sudan yarandığını, istidə əriyib yenidən suya döndüyünü, tarın tut ağacından hazırlanıb üzərinə dəridən pərdə çəkildiyini, hər pərdənin bir səsin yaranmasına yardım etdiyini bilməyən nə qədər baş sındırsa da, gözlərini döyə-döyə qalar.

İNFORMATİV TAPMACALAR

Haytala Coyko, Taylor Arçir və Elli Maranda göstərirlər ki, bir qrup tapmacalar xalq arasında «keşiş sorguları» adı ilə tanınır. Dini ehkamlar bərdə xüsusi hazırlığı olmayanlar onlara cavab verməkdə çətinlik çəkirlər. Bu qənaətləri Azərbaycan folkloruna tətbiq etsək, onda tapmacaların arasından islam təlimini təbliğ edən nümunələr aramalıyıq. Lakin Azərbaycan türklərinin yaratdığı tapmacalar arasında, ümumiyyətlə, dini məzmun kəsb edən əsərlər, demək olar ki, yoxdur. Əslində, bütün tapmacalarda informativlik xüsusiyyəti var. Ona görə də bu qrupu təkcə dinin geniş yayılması məqsədi ilə yaradılanlarla məhdudlaşdırmaq səhv qənaətdir.

Azərbaycan tapmacalarında informativlik təbiət varlıqları, insanın xasiyyəti və bədən üzvləri, məişət əşyaları, xərəklər və s. mövzularda özünü daha qabarıq göstərir.

Tapmacanın həm bədii mətni, həm də cavabı kodlaşdırılmış şəkildədir və bütün zehni cəhdlər ona yönəlir ki, açıqlamalar tez və səmərəli yerinə yetirilsin.

Elli Maranda xüsusi vurğulayır ki, «cavabtapma prosesi yaradıcılıq axtarışlarından çox akademik sınağaçəkməyə (imtahana)

¹Tapmacalar, s. 186.

oxşayır»¹.

Bu səbəbdən də tapmacanın araşdırılmasında struktur təhlili funksional yanaşmadan daha məhsuldar hesab edir. Çünki tapmacaların, eləcə də bütün işarəli danışıkların nüvəsində «nişanələr», tapılan cavabda isə «nişanələnen»in özü durur.

Tapmacaların metaforalar kimi «nişanələr»lə «nişanələnen» arasındakı oxşarlığı nümayiş etdirən yaradıcılıq hadisəsi olduğunu göstərir və bunu məzmun yaxınlığından çox struktur eyniliyi kimi qəbul edirlər. Tapmacalarda metaforaların müxtəlifliyi özünü iki istiqamətdə biruzə verir:

1) əgər metaforik «tullanma» nəticəsində A üzvü V ilə üst-üstə düşürsə, onda

2) tapmacada bu hal «əksinə»dir: V üzvü A ilə eyniyyət təşkil edir.

AV=VA

Maks Blek göstərir ki, metaforik fikrin əsasında iki subyekt dayanır: *əsas və köməkçi*. «Bu subyektlərə qlobal obyekt» kimi baxmaqdan sonra, «sistem»tək yanaşmaq daha sərfəlidir.

Metaforanın mexanizmi ondan ibarətdir ki, köməkçi subyektin yardımı ilə əsas subyektlə «implikas» əlaqə yaradılır»² Deməli, iki subyekt arasında adi halda görünməyən (yaxud görünməsi mümkünsüz) əlaqə metaforada müqayisə yolu ilə yaradılır.

Metaforik fikirdə əsasən kiçildilmiş, ixtisara salınmış müqayisə nəzərə çarpır. Lakin kiçildilmənin əksini təşkil edən müqayisəyə də rast gəlirik. Birincidə fikrin formalaşmasında analogi (oxşarlığa, eyniliyə əsaslanan) prinsipin rolunu xüsusi vurğulayırlar. İkincidə isə gerçəkliyə doğru ən qısa və qeyri-adi

¹Элли Кёнгэс-Маранда. Логика Загадок, с. 256.

²Сила метафоры. В кн.: «Теория метафоры». М., 1990, с. 156.

yol seçilir.

*Başı şabalıd,
quyruğu qayçı¹. (Qaranquş)*

Nümunədə bilinməyən subyekt qaranquşdur. Müqayisəyə yardım edən köməkçi vasitələr - şabalıd və qayçıdır. Əlaqə yarıdan əlamət isə başın və quyruğunun köməkçi vasitələrlə oxşarlığıdır.

Tapmacanın açıqlanmış variantına diqqət yetirsək görürük ki, qapalı mətnə metonimiya rolunda çıxış edən üzvlər metaforaya çevrilir: «Qaranquşun başı şabalıd, quyruğu qayçıdır».

Metaforik müqayisələr əsasən üç formada təzahür edir:

- 1) **anafora**
- 2) **epifora və**
- 3) **diafora.**

Anafora [*avafora antik yunan dilindən götürülmüşdür: qayıdış, dönüş, eyni başlanğıc anlamındadır*] — oxşar səs, ifadə və fikir elementlərinin qarışıq ritmik başlanğıclarda (misra, beyt, bənd və sətirdə) təkrarlanmasına deyilir. Daha dəqiq desək, eyni dil vahidinin ardıcıl işlənen, bir-birinə yaxın yerləşən misra, bənd, yaxud da cümlələrin əvvəlində təkrar edilməsindən ibarət üslubi fiqurdur.

Uşaq folklorunun lirik və epik nümunələrində anaforadan üslubi fiqur kimi **səs / fonetik** (tap elədi, hap elədi), **söz / leksik** (At baba, hut baba, yat baba) və — **fikir / sintaksis** (At çapır, at şütüyür, at kişnəyir; Suda bitər, suda itər) növlərinə rast gəlirik. Anaforalar bütün hallarda ritmik olur. Eləcə də onlar yarımmisranın, sətrin başlanğıcında, ortasında və sonunda işlənir. V.Jirmunski bədii mətndəki təkrarları «**anaforik kompozisiyalar**» adlandırmışdır².

¹Tapmacalar, s. 167.

²Жирмунский В.М. Теория стиха. Л., Советский писатель, 1975, с. 461.

«Anafora bədii əsərdə çox vaxt ekspressiv vasitə kimi çıxış edir, sətrin, cümlənin və ya bəndin əvvəlində təkrar olunan sözün mənasını qüvvətləndirir».¹

Sintaktik anaforalar yanaşı gələn bir neçə misranın (yaxud cümlənin) eyni sintaktik vahidlə başlanmasından ibarət olur. Bu özünü iki şəkildə göstərir: 1) Sadə cümlələrdən ibarət olan ardıcıl misralar (yaxud cüm-lələr) eyni sintaktik vahidlə başlanır; 2) Mürəkəb cümlələrin tərəflərini təşkil edən sadə cümlələr eyni sintaktik vahidlə başlanır. Belə təkrirlər, əsasən, hər hansı bir obrazın nitqindəki cümlələrdə, eləcə də müəllif təhkiyəsində işlənir. Dialoqlarda surətlərdən birinin nitqindəki cümlənin başlanğıcında gələn sintaktik vahid digər personajın ona verdiyi cavabların əvvəlində təkrarlanır, daha doğrusu, onun nitqi - cavabı həmin sintaktik vahidlə başlanır:

DİV: – *Kim yatmış, kim oyaq?*

CIRTDAN: – *Həmı yatmış, Cırt dan oyaq.*

«**Epifora**» (*epiphora* – köçürülmə deməkdir) terminini ilk dəfə Aristotel işlətmişdir. «Poetika» əsərində göstərilir ki, metafora başqa obyektin adını öz üzərinə «köçürmə» xüsusiyyətinə malikdir². Epiforada (*yaxud antistrofa*) eyni dil vahidi bir-birinin ardınca gələn, eləcə də bir-birinə yaxın misra, bənd, cümlə və abzasların sonunda təkrar işlənir. Epifora «cox vaxt qafiyədə meydana çıxır»³. Bu bədii priyomdan istifadə «sonda təkrar olunan sözün mənasını qüvvətləndirir»⁴.

Şeir epiforasının rədif və refren (nəqarət) növləri mövcuddur.

¹Сенкевич М.П. Синтаксико-стилистические средства языка (функционально-стилистическая и эмоционально-экспрессивная характеристика) М., 1968, с. 78.

²Аристотел. Poetika. - В., Azərnəşr, 1974, s. 95-103.

³Чижик-Полейко А.И. Стилистика русского языка, ч. 3., Синтаксис, Воронеж: Изд-во Воронежского Университета, 1966, с. 114.

⁴Гвоздев А.Н. Очерки по стилистике русского языка. М., изд-во АПН СССР, 1952, с. 184.

Rədif misraların, refren isə bəndlərin epiforik təkrarlarla bitməsi deməkdir.

Alimlər rədifi şeir epiforası adlandırsalar da, epifora ilə rədif arasında oxşarlıqla yanaşı fərqli cəhətlər də nəzərə çarpır. Oxşarlıq ondan ibarətdir ki, hər ikisi sonda təkrarlanır. Fərq ondadır ki, rədif şeir şəkilləri üçün xarakterik formadır, bütün hallarda qafiyələrdən sonra müəyyən qaydaya əsaslanaraq işlənir. Epifora sərbəstdir, qaydasızdır, hətta nəsr əsərlərində də müşahidə olunur. Şeirin müəyyən misraları və bəndləri epiforik sonluqla tamamlansa da, digər bəndlərdə bu hal özünü göstərməyə də bilər.

Sintaktik epiforalar yanaşı gələn bir neçə misranın (yaxud cümlənin) eyni sintaktik vahidlə bitməsindən ibarət olur. Bu özünü iki şəkildə göstərir:

1) sadə cümlələrdən ibarət olan ardıcıl misra və ya cümlələr eyni sintaktik vahidlə bitir;

2) mürəkkəb cümlələrin tərəflərini təşkil edən sadə cümlələr eyni sintaktik vahidlə bitir.

Körpəyə həsr olunan bayatının ilk misrasında bir ifadə təklildə verilir, 2-ci və 4-cü misraların sonu isə həmin nitq vahidi ilə bitir:

Bala dadı

bal dadı,

Bala adam aldadl.

Şirini şirin olur,

Acısı da *bal dadı*.

Şeirin Kərkük variantında da eyni üslubi fiqurlardan istifadə olunur:

Bala dərdi,

Bal dərdi, bala dərdi.

Bütün *dərd*lər sağalar,

Sağalmaz *bala dərdi*.

Nümunədə təkrarlanan nitq vahidi qəlib kimi verilir və əsas fikir üçün zəmin hazırlayır (uşaq folkloruna aid əksər şeir şəkillərində və kiçik formalı epik əsərlərdə, xüsusilə pəremiyalarda olduğu kimi).

Epiforik metaforalarda sözün adi anlamı əsas götürülür, sonra həmin məna yükü hamıya tanış obyektlə müqayisədə təqdim edilir. Burada semantik «hərəkət» (phora) bir qayda olaraq daha konkret və asan yada düşən obrazla bağlanaraq (epi) baş verir, lakin ilk baxışda asan və anlaşılıq görünə də, eyniləşdirilən obyektlər arasında müqayisə aparanda, iki obyekt arasındakı əlaqələri üzə çıxarmağa çalışanda daha çox qeyri-müəyyən, mübahisəli və qəribə təsir bağışlayır. Məsələn, Filipp Uilraytın Kalderonun pyesindən gətirdiyi, həqiqi məzmun (tenor) daşıyan bir cümlədə («*Həyat yuxudur*») həyat haqqında təsəvvür olduqca qaranlıq və başa düşülməzdir. Əslində yuxu heç nədir. Uyğun həyat tərzini keçirənlər üçün semantik örtük (vehicle) rolunu daşıyır ki, söyləyən dinləyənlərin diqqətini özünə çəksin¹.

*At baba, ha hut baba,
Dolan evi yat, baba².*

(Süpürgə)

*Şəkli işıqdan,
İpi var mıxdan³.*

(Güzgü)

*Anası qundaqda yatır,
Oğlu bazara gedir⁴.*

(Güllə və giliz)

¹Уилрайт Филипп. Метафора и реальность. В кн. «Теория метафоры». – М., «Прогресс», 1990, с. 82-132.

²Tar macalar, s. 80.

³Yenə orada, s. 170.

⁴Yenə orada, s. 171.

İkinci nümunədə mətn açıq şəkildə veriləndə, epifora daha aydın nəzərə çarpır:

**«Güllə anadır, qundaqda yatır,
Giliz oğuldur, bazara gedir».**

Metafora ilə bağlanan ikinci semantik hal diaforadır. Diaforada «hərəkət»ə (phora) yeni üsullarla elə obrazlar vasitəçilik (dia) edir ki, real, yaxud təsəvvürə gətirilən təcrübədə əldə edilmiş olsun. Yeni məna adi qarşı-qarşıya qoyma, tutuşdurma nəticəsində üzə çıxır. Diaforada triviallıq (bayağılıq) həmişə ön plandadır. Çünki onlarda əsas şərt uyğunlaşdırmadır, inkar etmək, birinin köməyi ilə digərini sıradan çıxartmaq deyil.

*Əyri-müyrü hara gedirsən?
Təpəsi dəlik, sən nə deyirsən?¹
(Tüstü və baca)*

*Dam üstə at kişnər².
(Novdan)*

*Qırmızı divar üstə ağ fəralər düzülüb³.
(Damaq və diş)*

Tapmacaların strukturu müxtəlif dərəcəli mürəkkəbliyə malikdir. Elli Marandaya görə, tapmacalar üç qrupa ayrılır:

- *sadə*,
- *mürəkkəb* və
- *zəncirvari*.

Bir üzvülülər sadədir, məzmununda bir həqiqi, bir yalan göndəriş və bir cavab olur. Mətn hissədə komponentlərdən biri

¹Tapmacalar, s. s. 132.

²Yenə orada, s. 146.

³Yenə orada, s. 145.

genişlənərsə, mürəkkəb sayılır. Həm mətn hissəsi, həm cavabı çoxüzvlü olanlar isə zəncirvaridir.

Tapmacalarda gözlənilməzliyin mexanizmi söz oyunu və **paradoks*** əsaslanır. Eləcə də söz oyunu miniatur şəkili paradoks yerində işlənə və paradoks da öz növbəsində hamı tərəfindən qəbul olunmuş, çeynənmiş **«tryuizm»**** ə zidd ola bilər. Çünki «söz oyunu və paradoks, xüsusilə ikincisi tryuizmi alt-üst edir, onun birtərəfliyini və məhdudluğunu aşkar vəziyyətə gətirir»¹. Məsələn, «*O nədir ki, kökü üstə böyümür?*» tapmacası bütövlükdə paradoksdur. Faktiki olaraq məcazi anlamda insanın da nəslı, soyu onun kökü sayılır. Burada gerçək anlamda paradoks olan fikir metaforik məna daşıyıcısı kimi hamı tərəfindən asanlıqla anlaşılan həqiqətdir – tryuizmdir və məşhur atalar sözlərinin ekvivalentidir:

*«Ot kökü üstə bitər – yəni
İnsan öz kökü (nəslı) ilə insan olur».*

Lakin tapmacada mühakimə əksinə – daha doğrusu, faktiki görünüşdəki funksiyanın götürülməsi tələb olunur: Doğrudan da «insan öz kökü üstə böyümür».

Metafora və paradoksa başqa nöqtəyi-nəzərdən - çoxluq və məntiq nəzəriyyəsinin prizmasından da baxırlar. Hər bir tapmacanı hər hansı bir məlum tipin məntiqi mühakiməsi sayır və tapmacanın struktur elementlərini məntiqin terminləri ilə əvəzləyirlər. Məsələn:

***Paradoks** – hamı tərəfindən qəbul edilmiş doğru fikirlərlə, elmi müddəalarla düz gəlməyən, yaxud (bəzən ilk baxışda) sağlam mühakiməyə zidd olan qaribə fikrə, inanılmaz şeyə deyilir.

****Tryuizm** - çeynənmiş, hər kəsə məlum olan şey anlamında işlənilir.

¹Паремиологический сборник. Пословица. Загадка (структура, смысл, текст). М., Наука, 1978, с. 257.

AÇIQ TERMİN – tapmacanın metaforası, GİZLİN TERMİN – cavab,

DAİMİ GÖNDƏRİŞ (dəyişməzdir və əvvəlcilərlə bağlıdır),

YALAN VƏ DƏYİŞƏN GÖNDƏRİŞ (açıq termin həqiqi qəbul edilməməli və gizlin termin axtarış prosesində tapılmalıdır).

Tapmacanın cavabı terminlərin və göndərişlərin bərabərliyinin müəyyənlənməsi ilə tapılır.

SADƏ STRUKTURLU TAPMACALAR

Azərbaycan xalqının yaratdığı sadə strukturlu tapmacalar bir neçə qrupa bölünür.

A) Fikirdə xəbər iştirak etmir, lakin asanlıqla bərpa etmək mümkündür. Birinci hissədə üzvlər «tryuizm», yaxud paradoks şəklində yerləşdirilir:

Tapmacanın mətni	XƏBƏRİN BƏRPASI
<i>Qara eşşək, Ağ palan¹.</i>	<i>Qara eşşəyin Ağ palanı var.</i>
CAVAB	(Saç)

Eşşəyin rənginin qaralığı və üstünə qoyulan palanın ağılığı heç kəsdə şübhə oyatmayan tryuizmdir.

«Nişanələnen» saç gizlindədir, axtarışdadır. Onun açıqlanan «nişanələri» tamamilə fərqli varlığa aiddir - üstünə yuxa sərilmis saçla beli yəhərli eşşəyin analogi yaxınlığı hər ikisində qara və ağ rənglərin olmalarıdır.

¹Tapmacalar, s. 158.

Elli Marandanın məntiq terminlərinə əsasən tərtib etdiyi cədvələ əsasən tapmacanın strukturu aşağıdakı şəkildədir:

TAPMACANIN STRUKTUR SXEMİ

<i>Mətn</i>	<i>Cavab</i>
QARA EŞŞƏYƏ məxsus	SAÇ: üstü ağ
	
AĞ PALAN	altı qaradır

AÇIQ	Eşşək (I)	Palan (II)	Ağ (IV)	BƏDİİ MƏTN
GİZLİ	Saç (V)		Qara (III)	CAVAB

Göründüyü kimi, tapmacanın beş elementi var:

I. **AÇIQ TERMİN**: nişanələnen üçün metafora rolunu oynayıb və bədii mətnin nüvəsini təşkil edir.

II. **DAİMİ GÖNDƏRİŞ**: həm nişanələnen, həm də nişanələyən üçün həqiqi əlamətdir.

III. **AÇIQ DƏYİŞƏN GÖNDƏRİŞ**: cavabı tapmağa yardım göstərir.

IV. **GİZLİ DƏYİŞƏN GÖNDƏRİŞ**: tapmacanı açıqlayanı xəbərdar edir ki, bədii mətndə nəsə çatışmır. Qara eşşəkdə yəhərin ağılığı şübhə doğurur. Müəyyənləşdirir ki, bu element hansı məqsədəsə xidmət göstərdiyi üçün üst tərəfdə ağ rəngdə

verilmişdir.

V. GİZLİ TERMİN: nişanələyən, yəni cavab.

Tapmacanın strukturunu əks etdirən cədvəl maraqlı doğursa da, bütün nümunələrə tətbiq etmək mümkün deyil.

Tədqiqatçıların irəli sürdükləri hökmə əsasən bir tərəfdə üzvlərin sayının dəyişdirilməsi tapmacanın quruluşunu mürəkkəbləşdirir. Məsələnin mütləq şəkildə qoyuluşu özünü doğrultmur. Çünki bəzi tapmacalarda əsas hissədə (mətnə) iki açıq termin iştirak etsə də, fikir haçalaşmır. Əslində sadə cümlənin həmcins üzvləri dəyişən «göndəriş»lərin sayını artırır:

Ətdən şiş, gümüşdən kabab¹. (Üzük)

Tapmacanın açıq sorğu tələb edilən variantında struktur daha aydın şəkildə nəzərə çarpır:

*«O nədir ki, ətdən şiş,
gümüşdən kababdır?»*

«Açıq termin»lərə aid hər iki «göndəriş» (ətdən şiş olmaq və gümüşdən kabab) paradoksdur və dəyişəndir. Yəni cavab aşkarlananda məlum olur ki, gizli terminin kababla və şişliklə birbaşa heç bir əlaqəsi yoxdur. Daha doğrusu, metalın ətdən şiş olması analoji hal deyil, gümüşdən kabab bişirilməsi də yalandır.

Bəs tapmaca hansı «nişanə» əsasında qurulmuşdur? Gümüşdən hazırlanan üzük barmağa taxılır və ətin üstündə durur. Lakin paradoks kimi cavabın tapılmasına yardım edən əlamətdə məsələ əksinə qoyulur. Belə ki, əsas mətnə «açıq termin» kababdır, lakin gümüşdəndir. Onda sual doğur: gümüş hansı halda kabab kimi nəyəsə taxıla və ətdən şiş görünə bilər? Ondan üzük hazırlananda.

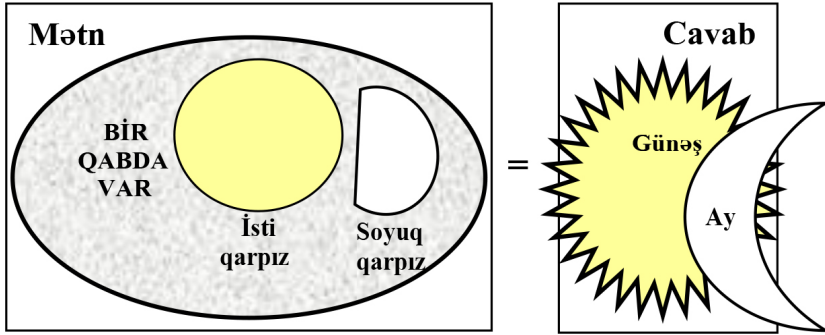
Yaxud başqa misala müraciət edək:

¹Tapmacalar, s. 141.

Tapmacanın mətni	XƏBƏRİN BƏRPASI
<i>Bir qabda iki qarpız, Biri soyuq, biri isti¹.</i>	<i>Bir qabda iki qarpız var. Biri soyuq, biri istidir.</i>
CAVAB	(Ay, günəş, göy)

Dörd üzv (qab, qarpız, isti, soyuq) iştirak edən bədii mətnə – ilk mısradakı fikirdə qabda iki qarpızın yerləşdirilməsi danılmaz həqiqətdir. Birinci mısrasını yarımçıq, ikincisi tam fikir ifadə edən tapmacalarda əvvəl açıq təsvir gəlir, sonra hərəkət, hal ona doğru yönəldilir. İkinci mısradakı qarpızlara keyfiyyət dəyişikliyi (isti və soyuqluq) əlavə edilməklə tapmaca yaranır və müqayisə aparmağa meydan açılır.

TAPMACANIN STRUKTUR SXEMİ

Tapmacanın strukturuna nəzər salanda görürük ki, açıq «göndəriş»lərdə «gizli termin»lə - cavabla üst-üstə düşən əlamətlər forma və keyfiyyət oxşarlığından ibarətdir. Qab kainatla, çevrəvari, isti, soyuq qarpızlar günəş və ayla müqayisədə verilir və metaforadır.

¹Tapmacalar, s. 142.

B) Fikir tam əks olunan sadə tapmacalarda çox hallarda «göndəriş»lər paradoksdan ibarətdir, lakin «tryuizm» şəkllilərə də rast gəlirik.

Üç bacı bir-birini qovar¹.

(Corab toxuyan mil)

İnsanlara xas adi hərəkətlərin analoqu əsasında qurulan bir tapmacada müqayisəyə gələn amillər elə qaranlıqdır ki, «açıq termin»lərlə gizli varlıq arasında körpü yaratmaq çətindir. Əvvəlki misalda bədii mətndəki açıq nişanələrlə cavab arasında məkan eyniliyi (qab-kainat) olmasa da, daimi göndərişlər (isti və soyuq) vasitəsi ilə tam təsdiqini tapır. Burada isə nişanələrlə əlaqələndirilən elementlər arasındakı eynilik və yaxud oxşarlıq o qədər uzaqda görünür ki, mətndəki sorğu ilə nəyin aşkarlanmasının nəzərdə tutulduğunu müəyyənləşdirmək çətindir.

TAPMACANIN STRUKTURUNU				
NİŞANƏ	NİŞANƏLƏN	GÖNDƏRİŞLƏR		TAPMACA
		Daimi	Dəyişən	
AÇIQ	Üç bacı	bir-birini	qovmaq	MƏTN
GİZLİ	toxumaq	ardıcillıq	<i>millər</i>	CAVAB

Elli Marandanın irəli sürdüyü istilahlarda və struktur cədvəlində dəyişiklik aparmaqda məqsəd sxemləri abstraktlıqdan qurtarmaqdır. Çünki «termin» ümumi anlayışlara verilən addır, tapmacaya şamil edildikdə açıq mətndə iştirak edən üzvlərin hər birinin konkretliyini şübhə altına alır.

Əslində «göydən yerə sallanman»ı təsəvvürə gətirmək mümkün deyil. Doğrudur, müasir texnikanın yardımı ilə təyyarədən tullanan şəxs uzun müddət göydə paraşütdən asılı vəziyyətdə qa-

¹Tapmacalar, s. 168.

lır. Ancaq aşağıdakı tapmaca yarananda nə təyyarə, nə də paraşüt var idi. Müqayisəyə cəlb edilən amillər gerçəkliklə uyğunlaşmır, ancaq metaforik anlamda işlənir:

O nədi ki, göydən yerə sallanar¹. (Yağış)

Tapmacanın mətnində üç üzv var (göy, yer və sallanan), ikisi açıq termdir (göy və yer), biri isə «daimi gizlin göndəriş»dir (sallanmaq). Çünki «gizli termin» - yağış yeganə təbiət hadisəsidir ki, həmişə buludlu havada göydən yerə enir. Qar da göydən yağır, lakin dənəciklərinin səpələnməsi uçuşu xatırladır. Yağışın damcılarının zəncirvari ardıcılıqla buludlardan süzülməsi - «sallanmanı» xatırladır.

Struktur cədvəlinin tam halda aşağıdakı şəkildə qurulması daha məqsədəuyğundur.

METAFORİK MÜQAYİSƏ					
NİŞANƏ		NİŞANƏLƏN	GÖNDƏRİŞLƏR		TAPMACA
			Daimi	Dəyişən	
AÇIQ	Göy- yer		<i>göydən</i>	<i>sallanmaq</i>	MƏTN
GİZLİ		<i>yer</i>	<i>yağmaq</i>	<i>yağış</i>	CAVAB

METAFORİK MÜQAYİSƏ – göydən yerə sallanmaq.

AÇIQ NİŞANƏ – göy və yer.

GİZLİ NİŞANƏ – yoxdur.

Əgər yağışın məkanı yer və göy olmasaydı, onda nişanələr gizli sayılacaqdı.

NİŞANƏLƏNƏN (CAVAB)– yağış.

Tapmacanın bədii mətn hissəsində bu amil həmişə gizli qalır.

AÇIQ GÖNDƏRİŞ – göydən sallanmaq.

¹Tapmacalar, s. 54.

GİZLİ GÖNDƏRİŞ – yerə yağmaq.

Tam fikir ifadə edən sadə tapmacalarda metoforik əlamətlər əşyaviliklə, əyaniliklə nəzərə çatdırılır, eləcə də mücərrəd varlıqların funksional fəaliyyətindən ibarət olur.

O nədir ki, gecə gündüz yol gedir¹. (Saat)

Gecə və gündüz yol getmək daimi hərəkəti mənalandırır. Tapmacanın cavabı zaman, vaxt kimi də götürülə bilər. Lakin məsələ ümumi şəkildə qoyulmur. Konkret mexaniki qüvvənin yardımını ilə baş verən davamlı funksiyadan bəhs açılır və saat qurğusu yada düşür.

Metonimiya kimi paradokslaşan göndərişlər (gündüzün və gecənin gözü) gizli nişanələrlə əlaqələnməyə (korlaşmaq, od tutub yanmaq) ümumi fikirdə qüvvətli metaforik məna daşıyıcısına çevrilir.

Gündüz gözün korlaşması – yoxluğu, gecə qaranlıqda od tutub yanmaq işə yaşarlığı, mövcudluğu bildirir. Müqayisə gündüzlər yoxa çıxan və yalnız gecələr öz varlığını təsdiqlədən subyekt arasında körpü yaradır.

*O nədi ki, gündüz gözü korlaşır,
gecə od tutub yanır². (Ulduz)*

Bəzi tapmacalarda açıq nişanə – əyani görüntü gizləndirilir, təkcə keyfiyyət və kəmiyyət dəyişikliyi açıq göndərişlə nəzərə çatdırılır. Bu cür bədii mətnlərdə müqayisəyə yardım edən əsas əlamət axtarılan subyektin yoxluğunun törətdiyi nəticəyə işarə edilməsi olur:

O nədir saymaq olmaz,

¹Tapmacalar, s. 166.

²Yenə orada, s. 54.

*Olmasa qalmaq olmaz*¹. (Un)

Əslində, başqa varlıqları, o cümlədən qumu, şəkər tozunu da saymaq mümkün deyil. Lakin insan qumsuz və şəkər tozusuz qala - yaşaya bilir. Unsuz – çörəksiz isə həyatın davamı mümkün deyil.

Gizli nişanənin məkanı, əlamətləri (təsdiqdə və inkarda) və miqdarı açıq göndərişlərlə sadalanır:

*Canı var, qanı yox,
Yer altında sanı yox*². (Qarışqa)

Sadə strukturlu tapmacalarda mətn hissədə bir analogi hal müqayisəyə cəlb edilir.

MÜRƏKKƏB STRUKTURLU TAPMACALAR

Tapmacalarda mürəkkəbləşmə prosesi müqayisələrin təkə əlamətlərlə, keyfiyyətlərlə deyil, hal, hərəkət və funksiyalarla vəhdətdə predikativləşməsi ilə yerinə yetirilir, yəni oxşar vəziyyətlər müstəqil fikirlərlə ifadə olunmaqla çoxalır.

Çünki «transformasiyalar (şəklini dəyişmələr) analogiyaların inkişafı, başqa sözlə, bədii mətnədə iki çoxluğun elementlərinin bir-biri ilə əlaqələndirilməsi nəticəsində baş verir»³.

Məsələn:

¹Tapmacalar, s. 183.

²Yenə orada, s. 117.

³Паремиологический сборник. Пословица. Загадка (структура, смысл, текст). М., Наука, 1978, с. 260.

*Qızıl ləyən, qızıl tas.
Birin götür, birin as! (Günəş və ay)*

Birinci analogiyada təsviri görüntülər müqayisədə metonimi-yadır. Açıq nişanələr – ləyən və tasdır.

Qızıl halındakı gizli göndərişin nəyə işarə edildiyini açıqlamaq ikinci fikirsiz çətindir. Yalnız nişanələrin funksiyasından bəlli olur ki, ləyənə, tasa oxşayan varlıqların ikisini bir məkanda yerləşdirmək mümkün deyil. Biri yoxa çıxmalıdır ki (tapmacada götürülməlidir), digəri onu əvəz edə bilsin (tapmacada açılınsın).

TAPMACANIN STRUKTURUNU				
I ANALOGİYA				TAPMACA
NİŞANƏ	NİŞANƏLƏN	GÖNDƏRİLƏNLƏR		
		Daimi	Dəyişən	
AÇIQ	<i>ləyən, tas</i>	⋮	<i>qızıl</i>	Mətn əlamətləri
⋮	⋮	⋮	⋮	
II ANALOGİYA				
NİŞANƏ	NİŞANƏLƏN	GÖNDƏRİLƏNLƏR		Mətn əlamətləri
		Daimi	Dəyişən	
AÇIQ	⋮	<i>biri gedir, digəri gəlir</i>	<i>yerdəyişmə</i>	
GİZLİ	<i>çıxır</i>	<i>Bir-birini əvəzləyir</i>	<i>Günəş, ay</i>	CAVAB

¹Tapmacalar, s. 45.

I ANALOGİYA –

Qızıl ləyən, qızıl tas.

II ANALOGİYA –

Birin götür, birin as.

Mürəkkəb strukturlu tapmacalarda açıq nişanələri - varlıqları «*A*», göndərişləri sətrüstü işarələrlə, cavabdakı gizli nişanlanamı «*V*», funksiyaları «*f*», ayrı-ayrı növlərini yanında sətiraltı kiçik hərflərlə versək, bütöv mətni aşağıdakı kimi qeydə almaq olar:

$$l t \varrho / f_{g x} A = f_{b a} V$$

l – ləyən.

t – tas.

ϱ – qızıl.

f – funksiyalar.

g – gedir.

x – gəlir.

A – qızıl ləyənə tasın təsdiqi.

b – gündüzün əvəzlənməsi.

a – gecənin əvəzlənməsi.

V – cavab: günəş və ay.

A) Birinci misrası yarımçıq, ikincisi tam fikir ifadə edən tapmacalarda əvvəl açıq təsvir gəlir, sonra hərəkət, hal ona doğru yönəldilir.

Yük üstə para fətir.

Bacarırsan tut gətir¹.

(Ay)

Açıq nişanələrlə (A) fətirin görünüşü (p) və məkanı (y.ü) aşkarlama əlamətləri kimi göndərilir: (*y.ü p A*). Funksiyasız cava-bı tapmaq mümkünsüzdür. Ona görə də tələb qoyulur ki, bacarırsan, tutub gətir (*f_{b t g}*).

$$y.ü p A / f_{b t g} = V$$

¹Tapmacalar, s. 50.

Yaxud birinci yarımcıq fikirdə «qara» əlaməti əvvəldə və axırda təkrarlanmaqla əsas göndəriş rolunu daşıyır. Açıq nişanənin – saçın rənginin qaralığı iki dəfə təsdiqlənir. Axtarılan varlıq saç şəkillidir, özü də altdan baxanda qapqaradır. Görəsən, nəyə işarə olunur? Əmr formalı tam fikirdə ocaq qalamaq funksiyasını yerinə yetirmək tələbi qoyulur. Deməli, altı qara saç qaranlıq göy üzüdür, ocaq qalamaq zülmətdə parıldayan ulduzlar və aydır. Bu, gecənin mənzərəsidir:

Qara saçın altı qara.

Dur üstündə, ocaq qala¹.

(Gecə)

B) Fikir bir neçə cümlədə tam və açıq şəkildə ifadə edilən tapmacalar funksiyalar əsasında qurulur. Metaforik şəkildə qoyulan səbəb nəticə ilə başa çatır. Gizli nişanənin bütün fəaliyyəti göstərilir. Məsələnin bədii mətndə əhatəli qoyuluşu cavabın tapılmasına yardım göstərir. Göy üzündə çox şeylər yarana bilər, lakin yerə düşən kimi yoxa çıxan təbiət hadisəsi birdir.

Göydə doğular,

Yerdə boğular².

(Yağış)

Tapmacanın başqa variantında da əsas mətndə iştirak edən üzvlərin sayı bərabərdir. Səbəb və nəticə açıq göndərişlərlə verilir. Funksiyaların hər ikisi (düşmək və yapışmaq) cavabda gizlənən varlığın əlamətləri ilə eynidir:

Göydən düşdü,

Yerə yapışdı³.

(Yağış)

Belə tapmacalarda təkcə varlığın adı çəkilmir, fəaliyyət dairəsi isə geniş şərh edilir. Və sadalanan funksiyalar bir varlı-

¹Tapmacalar, s. 45.

²Yenə orada, s. 50.

³Yenə orada, s. 51.

ğa aid olduğu üçün sadə strukturlu nümunələri xatırladır. Lakin yerinə yetirilən işin əhatəliliyi və fərqli şəkildə baş verməsi strukturlarda mürəkkəbliyə yaraşır.

Tam metoforik funksiyalardan qurulan tapmacada gizli nişanənin qarşılığının adı, sayı, məkanı, uçuşu, işıq saçması göstərilir:

1. *Göydə uçar bir maya,
İşıq salar dünyaya¹. (Günəş)*

Şəkildəyişmələr mürəkkəb strukturlu tapmacalarda aşağıdakı şəkildə baş verir:

DƏYİŞDİRƏN VASİTƏ – «ışığılandırmaq»

I	II	III	IV	V	VI
DƏYİ-ŞİLƏN	AÇIQ, yaxud GİZLİ NİŞANƏ	AÇIQ yaxud GİZLİ NİŞANƏ	FUNK-SIYA, yaxud ƏLAMƏT	FUNK-SIYA yaxud ƏLAMƏT	NİŞANƏ-LƏNƏN - CAVAB
<i>Bir mayadır</i>	<i>Göydədir</i>	<i>Dünyaya yönəlir</i>	<i>Uçur</i>	<i>İşıq salır</i>	<i>Günəş</i>

2. *Bir donum var, tikişi yox,
Sökülməklə heç işi yox². (Yumurta qabığı)*

DƏYİŞDİRƏN VASİTƏ – «sökülməmək»

I	II	III	IV	V	VI
<i>Dondur</i>	<i>Birdir</i>	<i>Tikişsizdir</i>	↓	<i>Sökülmür</i>	<i>Yumurta qabığı</i>

3. *Bir damım var – dəmirdən,*

¹Tapmacalar, s. 50.

²Yenə orada, s. 121.

Altı od, içi bədən¹.

(Qazan)

DƏYİŞDİRƏN VASİTƏ – «dəmirdən olmaq»					
I	II	III	IV	V	VI
<i>Damdır</i>	<i>Dəmir-dəndir</i>	<i>Altı və içi var</i>	<i>Odludur</i>	<i>Bədənə oxşayır</i>	<i>Qazan</i>

*4. Tərəzidə çəkilməz,
Bazarda satılmaz,
Baldan şirin dadı var,
Yemək olmaz, canı var².*

(Uşaq)

DƏYİŞDİRƏN VASİTƏ – «şirəlik»					
I	II	III	IV	V	VI
<i>Baldan şirindir</i>	<i>Tərəzi çəkmək üçündür</i>	<i>Bazar satış üçündür</i>	<i>Ancaq çəkilməz, satılmaz</i>	<i>Dadı var, yemək olmaz</i>	<i>Uşaq</i>

*5. Bir evdə iki qardaşım var,
Ha gedirlər, bir-birini ötə bilmirlər³.* *(Ayaqlar)*

DƏYİŞDİRƏN VASİTƏ – «bir-birilərini ötə bilməmək»					
I	II	III	IV	V	VI
<i>Qardaş-larım var</i>	<i>İkidir</i>	<i>Evdə-dirlər</i>	<i>Gedirlər</i>	<i>Bir-birilərini ötə bilmirlər</i>	<i>Ayaqlar</i>

¹Tapmacalar, s. 156.

²Yenə orada, s. 137.

³Yenə orada, s. 129.

Ayaq (açıq nişanəsi - qardaşlar) ikidir (açıq göndəriş – iki), bir bədəndə yerləşir (gizli göndəriş - evdədirlər), hərəkət edəndə (açıq göndəriş - gedirlər) biri o birini ötə bilmir (analoji açıq göndəriş). Altı elementlə tamamlanan tapmacada insanın ən fəal bədən üzvlərinin xarakteristikası verilir.

TAPMACALARIN STRUKTURUNDA ÇEVİRİLMƏLƏR

Transformasiya zamanı müqayisəyə gətirilən vasitələrin yerlərini dəyişməsi hadisəsi baş verir. Bu, dildəki passiv elementlərin aktivləşməsindən və poetik metaforaların əhatə dairəsinin genişlənməsindən irəli gəlir.

Oxşarlıq -

$$A = V$$

- şəkildə olduğu halda, 180 dərəcədə tərsinə çevrilir:

$$V = A.$$

Yəni birincilərdə mətn hissədə bitkilər, təbiət varlıqları və cansız əşyaların əlamətləri, funksiyaları cavabdakı insanla müqayisə edilirdisə, ikincilərdə insanlara aid keyfiyyətlər başqa varlıqların tapılmasına yardım göstərir. Açıq nişanələr funksiyalarını gizli nişanəyə ötürür və özü onun yerinə keçir. Məsələn:

A = V		V = A	
BƏDİİ MƏTN (A)	CAVAB (V)	BƏDİİ MƏTN (V)	CAVAB (A)
<i>Dəryada bir gül bitibdi, adı yox, Şirinlikdən yemək olmaz, dadı yox¹.</i>	(Uşaq)	<i>O nədir ki, öz məzarını özü qazar⁴.</i>	(Damcı)
<i>Bir ağacım var; iki budağı².</i>	(Adamın qolu)	<i>Özü burda, saqqalı damda⁵.</i>	(Tüstü)
<i>Satmaq olmaz, Dəyişdirib Malı-mala Qatmaq olmaz³.</i>	(Arvad)	<i>Babam oturub al çuxada, Kim soyun- dursa, gözü çı- xar.⁶</i>	(Soğan)

Tapmacalarda iki halla rastlaşırıq. Birincidə bitkilər qeyri-adi şəkildə yetişir, lakin dəryada bitən adsız gülün şirinliyi olsa da, dadmaq qadağandır, ağac isə ikicə budaqdan ibarətdir, yaxud elə mal təsvir edilir ki, nə satmaq, nə də dəyişdirmək mümkün-

¹Tapmacalar, s.132.

²Yenə orada, s. 128.

³Yenə orada, s. 54.

⁴Yenə orada, s. 55.

⁵Yenə orada, s. 64.

⁶Yenə orada, s. 64.

dür. Çünki tapmacalarda bitkilər və mal transformasiyaya uğrayanda insanla əvəzlənir, daha doğrusu, uşağın, adamın qollarının və arvadın keyfiyyətləri yerində durur:

Uşaq – dəryada bitən əlçatmaz güldür, şipşirindir.

İnsanın qolları – ağacın iki budağıdır.

Arvad – kişinin elə sərvətidir ki, onu nə satmaq, nə də dəyişmək olar.

İkinci qrupda yerləşdirilən tapmacalarda əksinə, tərəvəz, təbiət hadisəsi və məişət tullantısı qəribə insanlarla müqayisədə təqdim olunur.

Damcı – öz məzarını özü qazan insan kimidir.

Tüstü – özü burda, saqqalı damda yerləşən məxluqdur.

Soğan – ağ çuxalı qəribə babadır, kim onu soyundursa, gözləri çıxar.

Göründüyü kimi, dəyişmələr nağil epizodlarını xatırladır.

METAFORANIN MƏHSULDARLIĞI

Tapmacanın bədii mətnində, yaxud variantlarında qoyulan məsələlərə bəzən bir neçə cavab tapılır. Bu, təsadüfi hal kimi qəbul edilmir. Əslində həmin yaradıcılıq hadisəsi bəzi metaforaların başqaları ilə müqayisədə daha çox yayılmasından, canlı danışmada geniş miqyasda istifadəsindən doğur.

Ondan qalın yox,

Ondan şirin yox,

Ondan gəzəyən yoxdur¹.

(Yer, yuxu, fikir, xəyal, arzu)

Azərbaycan tapmacalarında elə metaforalar var ki, sürətlə

¹Tapmacalar, s. 180.

variantlaşır, ya da mətndən mətnə keçərək təkrarlanır, bir silsilə yaradır. Fin folklorunda ən geniş yayılan metaforalar qarı, meşədə gözən insan, sirlı ev obrazının ətrafında cəmləşir: gözlü qarı, qarının başı, ağzı, dişləri və dizləri, kök qarı, qara qarı və s. Finlilərin təsəvvüründə dünyanın əsas əlamətləri qarı ilə müqayisədə nəzərə çatdırılır. Elə bil bütün varlıqlar əvvəl yer üzünə qarı şəklində gəlmişlər. Bizim tapmacaların metaforik mənzərəsi isə daha rəngarəng və əhatəlidir: kainatla, göy cisimləri ilə başlanan siyahı ev quşları ilə tamamlanır.

Bəşər oğlu yer üzünə ayaq basandan ağılı kəsənədək tanışlıq mərhələsini yaşayıb. Gördüklərini kortəbii halda yaddaşında saxlamaqla şüurunu oyanmağa vadar edib. Səsləri və işarələri birbirindən ayırmağı, sözlərin düzümünü fikrə çevirməyi bacaranndan onun sonsuz sorğuları başlayıb.

1. Tap tapmaca...

2. O nədi ki...

«Tap tapmaca...», «O nədi ki...» başlıqlı tapmacalar cəmiyyətin uşaqlıq çağlarının öyrənmək, dərk etmək ehtiyacından doğmuşdur.

Sonra kainatın sirlərini açmaq üçün göyə üz tutmuşlar, yer üzünün gözəlliklərini duyduqca, etdikcə dağların tamaşasına durmuşlar:

3. Göydən gəlir, yaxud düşür...

4. Dağdan gəlir...

5. Alt-üst...

6. İç-çöl...

7. O yan, bu yan...

8. Yer altında...

9. Ağac başında...

10. Suya girər, sudan çıxar...

Yerin altına, üstünə, içinə, çölünə, o yanına, bu yanına baş vurmuşlar. Rəqəmləri, rəngləri tanımışlar. Torpağın altında gördüklərinin bəhrəsini ağac başında tapmışlar. Nəhayət, dünya-

nın sirlərinin açarını əldə edib «suya girmiş», oradan «qupquru» çıxmışlar. Əvvəlinci iki silsilədə bəşər oğlunun sualları adı maraqdan doğurdusa, ikinci mərhələnin səkkiz bölməsində (3-10) dünyanın qatlarını, istiqamətlərini, əsas ünsürlərinin (yer – torpaq – dağ – ağac, günəş – od və suyu) mahiyyətini anlamağa səy göstərilirdi.

İnsan toplumları mağaralardan çıxıb münbit yerlərə köçür, suya girib çıxmağa alışandan var-yoxlarını çay sahilinə daşıyırlar. Cəmiyyətin ilk ünsürünün – ailənin təməlini qoyurlar. Dam tikirlər. Hər evdə bir kişi oturur, gəlin həyəət-bacada gəzib-dolanır. Ər-arvadın uşaqları dünyaya gəlir. Uzun qız uzanır. Bapbalaca boylu oğlan sevincə sevinc qatır. Bolluq-bərəkət artır. Bir öküz, bir at, bir quş, bir qara toyuq alırlar:

11. Var-yox...

12. Bir damım var...

13. Bizdə (evimizdə) bir kişi var...

14. Bizdə bir gəlin gəzər...

15. Uzun qız uzanar...

16. Bir balaca boyu var...

17. Öküzüm var...

18. Bir atım var...

19. Bir quşum var...

20. Qara toyuq qaqqıldar...

Göründüyü kimi, Azərbaycan türklərinin təsəvvüründə dünyanın bütün atributlarına yer ayrılır.

Metaforik təsvirlərin əksinə çevrilməsi, insanın təbiətlə, təbiətin cəmiyyətlə, kainatın, kosmosun, ulduzların yer varlıqları ilə müqayisədə təqdimi, nəhayət, bütün diqqətin ailə çərçivəsinə yönəlib məişət fonunda aydınlaşması xalqımızın yüksək erudisiyasından, sağlam ruhundan, yaradıcılıq ehtirasından və ululuğundan irəli gəlir.

**TAP
TAPMACA...**

Janrın adı haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Əsasən üç variant üzərində dayanırlar: «tapmaca», «bilməcə», «açmaca». Sonuncu iki deyimi irəli sürənlər bir məsələni diqqətdən yayındırırlar. Xalqın yaratdığı nümunələr içərisində bir silsilə təşkil edən poetik parçalara rast gəlirik ki, ilk misrası birbaşa janrın adıyla başlayır. Deməli, əski çağlardan bəri Azərbaycan türkləri cavab tələb edilən poetik mətnlərə dəqiq ad vermişlər. Çünki ulularımız «tapmaca» termini ilə ədəbi janrın ən mühüm cəhətini nəzərə çatdırmışlar. «Tapmaq» felinin əmr formasında işlənən birinci kəlmə janrın aydınlaşdırılan tərəfini, yəni cavabını, felə yeni söz düzəldən iki şəkilçinin («ma» və «ca») artırılması ilə bədii mətn hissəsini göstərmişlər.

*Tap-tapmaca,
Gül yapmaca.
Məməli xatın,
Dişləri yox¹.*

(Toyuq)

Bizə elə gəlir ki, bədii mətndəki bir əlamət düzgün deyil. Toyuğun «məməli xatın»la müqayisəsi yerinə düşmür. Bu, ya top-layıcının, ya da söyləyənin diqqətsizliyi üzündən baş vermişdir. Janrın adı göstərilən tapmacalarda seçilən obyektin hamıya bəlli ən mühüm xüsusiyyəti sadalanır:

*Tap-tapmaca,
Qab altdaca².*

(Xörək)

¹Tapmacalar, s.114.

²Yenə orada, s. 183.

Xörək kasaların, boşqabların içində yerləşir. Lakin ulularımızın ən çox bışirdiyi piti xüsusi saxsı qablarda, plov isə qazanlarda ağzı sini və qapaqlarla qapalı vəziyyətdə hazırlanır. Bu mənada həm də qabın altında yerləşir.

Şirniyyatların, məişət əşyaları və geyimlərin hazırlanma prosesini göstərməklə tapılması tələb edilən nümunələrdə zahiri əlamətlər arxa plana keçirilir:

*Tap-tapmaca,
Gül yapmaca.
Deşiklədim
Atdım saca¹.*

(Fəsəlli)

«Gül yapmaca» metaforası tapmacadan tapmacaya təkrarlanır. Bu, eyni əlamətin müxtəlif obyektlərdə özünü biruzə verməsidir, eləcə də janr göstəricisidir.

«Tap» sözünün iki dəfə təkrarı ilə başlanan nümunədə isə obyektin funksional cəhəti (yatanları oyadır) zahiri görünüşü ilə (qulaqları yapmaca) yanaşı nəzərə çatdırılır:

*Tap-tap tappaca,
Qulaqları yapmaca.
Yatanları oyadır,
Süleyman papaqlıca².*

(Xoruz)

Bəzi tapmacalar misra əvvəlində janrın əlamətini şərtləndirən yalnız bir köməkçi sözün («tap») təkrarlanması ilə yaranır.

¹Tapmacalar, s.105.

²Yenə orada.

*Tap-tapı,
Dəmir qapı,
On iki budaq,
İki yarpaq¹.*

(Saat)

Burada «tap» (tapmaq) səs təqlidi sözlə («tap-tapı» - saat hərflənciklərin çıxardığı səs) omonimdir. Mətnə birinci «tap» həm janrın adına işarədir, həm də tapılması tələb olunan cismin bir əlamətini (dəmir qapıya oxşadılan saatin «tap-tapı»nı) göstərir. Lakin üzərində rəqəmlər yazılan dairəvi lövhənin on iki budaqla, iki əqrəbin isə yarpaqla nişanlanması ancaq açılışdan sonra əsas amil kimi nəzərə çarpır. Əvvəldə «dəmir qapı» arxasındakı «tap-tapı» verilməsəydi, həmin əlamətlərin saat mexanizminə aidiyini müəyyənləşdirmək çətin olardı.

Tapmacalarda birbaşa tərəf-müqabilə müraciət olunur:

*«Tap» - dedim,
«tapış» - dedim,
«Gül buxaqdan yapış» - dedim.
Adam feli,
keçi qılı,
«Qatarlanıb gedir» - dedim².*

(Qarışqa, dəvə)

Mətnə qarışqanın və dəvənin ayrı-ayrılıqda, tək halda görünüşü və funksiyasına işarə edilmir, yalnız dəstə şəklində ən adi hərəkəti – yerışı («qatarlanıb gedir») bildirilir.

¹Tapmacalar, s. 167.

²Yenə orada, s. 115.

O NƏDİ Kİ...

İnsanın sorğuları meydana gəlməsəydi, dünyadakı sirlərin açarı tapılmaz, varlıqların anlam dairəsi, keyfiyyət, hal, funksiya, kəmiyyət və məkan daşıyıcıları üzə çıxarılmaz, şüur körtəbiiliyini dəyişib inkişaf mərhələsinə qədəm qoymaz, fikrin, düşüncənin meydanı genişlənməzdi. Maraqlıdır ki, xalq tapmaca yaradanda sual ifadə edən bütün kəlmələrdən faydalanmışdır. Kütlələrin əksəriyyəti tərəfindən yaxşı tanınan obyektlərin bir və yaxud bir neçə əlamətini nişan verərək «*o nədi ki?..*» «*o hansı?..*» «*o necə?..*» «*o hanı?..*» «*nədədi?..*» «*o kimdir ki?..*» deyə soruşurlar. Sorğu müxtəlifliyinin əsas səbəbi odur ki, sual əvəzliyinin məna tutumlarına görə hər biri bir xasiyyət, əlamət və hərəkətin daşıyıcısına çevrilir:

*O hansı ağacdı ki,
Kökü havada durar,
Budaqları yerdədi?!*

(Günəş)

«*O hansı?..*» sorğusu ilə başlanan tapmacalarda iki cəhət özünü göstərir:

a) Yer kürəsinə aid varlıqlar qeyri-adi şəkildə təsvirə gətirilərək göy cisimlərini mənalandırır. Məsələn: günəş ağlasığmaz böyüklükdə bir ağacdır, ulduz, səma torpağının əkilməsi, çınqılının ölçülməsi mümkün olmayan bağıdır, gecə-gündüz isə hər qanadı bir rəngə boyanan quşdur.

*O hansı bağıdı ki,
Torpağın əkmək olmaz,*

¹Tapmacalar, s. 55.

Çınqılın çəkmək olmaz¹.

(Ulduz, səma)

O hansı quşdu ki,

Bir qanadı ağdı,

*Bir qanadı qara?*²

(Gecə-gündüz)

b) İnsan heyvanlara aid vəhşi hərəkətlərin icraçısına çevrilir:

O hansı anadı ki,

*Udar balalarını?*³

(Dəniz, çayları udur)

Nümunələrdə məsələlər gerçəklikdən uzaq, paradoks şəkilli qoyulsa da, nəzərdə tutulan cavabı müəyyən dünyagörüşü mərhələsini keçmədən, qan yaddaşında onun izlərinə rastlaşmadan tapmaq mümkün deyil. İlk mifoloji düşüncənin modelləri əsasında aydınlaşır ki, su kultunda dəniz ana, çaylar onun övladlarıdır. Eləcə də ulu əcdadlarımızın təsəvvürünə görə, başlanğıc mərhələdə ağac, bağ və quş dünyanın əsas atributlarıdır. İnanclarda su (dünya dənizi) bütün varlıqların əzəli törəyiş ünsürlərini özündə yaşadan dörd ünsürdən birincisidir, bağ (ilahi aləm – cənnət bağı) maddi qidaların, nemətlərin, mənəvi stimulların mənbəyidir, ağac (Dünya Ağacı, «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı qaba ağac, əski türk eposunun qalığında beş cocuğu dünyaya gətirən qoşa ağac) isə ruhi aləmlə cismani aləm arasında körpü yaradan vasitədir, eləcə də nəslə, soyu simvollaşdırır.

¹Tapmacalar, s. 45.

²Yenə orada, s. 13.

³Yenə orada.

Tapmacalardakı təsvirlərin əsasında məhz qan yaddaşından keçən universal obrazlar durur və əvvəlki mənasında anılaraq müqayisəyə gətirilir. Əks halda quş şəklində təsəvvürə gətirilən dünyanın bir qanadı ağ, digəri qara təqdim olunmazdı.

Quşlar, heyvanlar və həşəratlar sorğulu tapmacalarda insanlara xas xüsusiyyətlərinə görə tapılır:

*O necə quşdu ki,
İnsan kimi süd əmər?¹*
(*Yarasa balası*)

*O hansı quşdu – yazı, yayı işləyər,
İnsan kimi özünə azuqə yığar?²*
(*Qarışqa*)

*O hansı heyvandı
yuvasını çiyində gəzdirər?³*
(*İlbiz*)

Doğrudur, heyvanlar da süd əmir, lakin birinci tapmacada müqayisə ona görə insanla aparılır ki, ana döşündən süd əmmək hər bir kəsin körpəlikdə rastlaşdığı haldır. Sorğuda iştirak edən, axtarılan obyekt öz körpəliyi ilə əlaqələndirib asanlıqla təsəvvürə gətirə bilsin. İkinci nümunədə insanın yazı, yayı işləyib azuqə yığması inkaredilməz reallıqdır, mübahisəli tərəf qarışqanın quş adlandırılmasıdır, yəqin onların bəzi növünün qanadlarının olmasına əsaslanmışlar. Üçüncüdə əvvəlkilərdən fərqli şəkildə ağlabatmaz yalan irəli sürülür: çünki heyvanın yuvasını öz çiyində daşması paradoksdur.

¹Tapmacalar, s. 105.

²Yenə orada, s. 115.

³Yenə orada.

İnsana aid əlamətlərin təbiət varlıqları ilə təqdimi əsasında qurulan sorğular da maraqlı doğurur:

*O necə göldür,
suyunu içmək olmaz,
O necə dağdır,
otun biçməklə
qurtarmaq olmaz¹.
(Göz yaşı və saç)*

Diqqət edilsə, burada hədsiz mübaligə var. Metaforik müqayisədə insanın göz yaşı göllə, saçını dağın otu ilə əlaqələndirilir. Həqiqi anlamda içilməsi mümkün olmayan geniş su hövzəsi okeanla bağlanan dənizlərdir. Ona görə də belə tapmacaların istənilən cavabını tapmaq üçün mütləq əlavə izahata ehtiyac duyulur. Təsadüfi deyil ki, tapmaca məclislərində çox hallarda əvvəlcədən mövzu qrupları müəyyənləşdirilir. Mətn hissəsini təqdim edən söyləyici bildirir ki, bitkilərə, göy varlıqlarına, yaxud insanlara aid nümunələr deyəcək. Əks halda «o hanı» sorğulu bədii mətndəki «çaxmaq»la, «səksən səkkiz dəyirman»la, «doxsan doqquz no» ilə şərtlənən bədən üzvlərini tapmaq çətin olardı.

*O hanı, ha o hanı,
Çaxmaq hanı, qo hanı?
Səksən səkkiz dəyirman,
Doxsan doqquz no hanı?²
(Boğazın damarları və yolu)*

Yaxud:

O kimdir ki,

¹Tapmacalar, s. 115.

²Yenə orada, s. 136.

*dərdü məndi ifdadə,
Dünya qəmindən azadə?¹
(Kölgə)*

«Kimdir» əvəzliyi ilə qurulan sualların cavabı təbiidir ki, insanla bağlanmalıdır. Lakin tapmaca birbaşa şəxsə aid edilmir və cavabdakı cansız varlıq (kölgə) şəxsləndirilir.

*Nədəndi, ay nədəndi?
Dərmə, nazik bədəndi.
Plov üstə məskəni,
Görən rəngi nədəndi?²
(Zafəran)*

Sorğulu tapmacalar daha çox «o nədi ki...» kəlmələri ilə yaranır.

*O nədi ki,
qulağından kəsilər³.
(Küçük).*

*O nədi ki,
dizlərindən asılar⁴.
(Qoyun)*

*O nədi ki,
daşdan köynək geyinər?⁵
(Tısbəğa)*

¹Tapmacalar, s.180.

²Yenə orada, s. 61.

³Yenə orada, s. 96.

⁴Yenə orada.

⁵Yenə orada.

Heyvan və quşa aid bir ən xarakterik xüsusiyyət seçilir. Eləcə də bədii mətndə tapılması tələb olunan obyektin zahiri görünüşü – cizgiləri və məkanı əhatəli əks etdirilir. Ümumiyyətlə, tapmacalarda portret yaratmaq meyli güclüdür:

*O nədi ki,
Əyri ayaq,
Çəpbəl qulaq,
Dodağı mırıq*,
Ağzı cırıq¹.*

(Dovşan)

*O nədi ki,
zirzəmidə qışlağı,
Dərisi var, tükü yox.
(İlan)*

«*O nədi ki?..*» sorğusu ilə törəyiş funksiyası göstərilən obyektin aşkarlanması da tələb edilir:

*O nədi ki,
doğur əlsiz-ayaqsız².
(Qurbağa)*

Bəşər oğlunun adı sorğuları bitib-tükənəndən sonra dünyanın yaranması və cəmiyyət quruculuğunun atributları barədə düşüncələrə dalmış, təcrübəsi, sonsuz sınaqları nəticəsində əldə etdiklərini bir-birinə ötürməyin yollarını aramış, tapmacalarla

*«Dodağı mırıq» deyimi düz deyil. Toplayıcının, ya da söyləyicinin diqqətsizliyi üzündən «dişləri mırıq» fikri təhrif edilmişdir.

¹Tapmacalar, s. 96.

²Yenə orada. s. 97.

zehni inkişafını təmin etməyə çalışmışdır. Bütöv dünyanın tam modelini mifoloji obrazlarla, arxetip və söyləmələrlə qurduqdan sonra tapmacalara tətbiq etmişdir. İşarəli danışığın yeni kütləvi formasını taparaq varlıqların elmi dərkinə doğru addımlamışdır. Tapmacalarda ulu babalarımızın təfəkkür tərzinin sadədən mürəkkəbləşmə istiqamətində inkişafını şərtləndirən əlamətlər açıq-aydın nəzərə çarpır.

YUXARI - AŞAĞI (GÖY - YER)

İnsanlar ilk əvvəl dünyanı işarələrlə dərk etməyə başlamışlar. Dolayılıq və məcazilik metaforik düşüncə tərzinin inkişafına şərait yaratmış, animizm, totemizm, kultçuluq, metamorfoza və alleqoriya mərhələlərində təbiətdəki varlıqlar çevrilmə, başqa hala düşmə, şəxsləndirilmə, canlandırılma şəklində qavranılmışdır. Yaranışların mahiyyətini, məkan, zaman, keyfiyyət və kəmiyyət dəyişikliklərinin ardıcılığını, vəhdətini anlamağa doğru gedilən uzun yolda görüşlərin müxtəlifliyinin nəticəsi olaraq onların dildə ifadəsi də fərqli formada təzahür etmişdir. İlkin mifoloji baxış müstəvisindən baxanda gerçəkliklər qatı dumanın arxasında görünmüşdür. Duman çəkilib hava durulanda hər şey aydınlaşdığı kimi, təcrübə, bilik çoxaldıqca fəvqəltəbii mənzərələr də təbii halına qayıtmışdır. Təsadüfi deyil ki, ilkin görüşlərdə torpaq anadır - doğub-törəyir, xeyirxahlıq, xilaskarlıq funksiyasına malikdir – övladlarını qida ilə təmin edir, həmçinin öz körpələrini (toxumları) udmaqla, ölmüşləri qoynuna almaqla şərin daşıyıcısıdır. Torpağın ən əsas rolu, daha doğrusu gerçək funksiyası - bütün mövcudluqların məkanı olmasıdır. Bu cəhət tam anlaşılanaqədək təfəkkürdə tamamilə fərqli xüsusiyyətlər yerinə yetirmişdir. Başqa sözlə, torpağın adiliyi qeyri-adili-

yin içərisindən keçərək gerçəkliyə çevrilmişdir. Bu gün hamıya sadə hadisə, cism təsiri bağışlayan elə hallar və əşyalar var ki, əvvəllər bütün möcüzəli təsəvvürlərin mayasını təşkil etmiş, daha doğrusu, fəvqəltəbiiyin fəvqündə durmuşdur. Əksər xalqlarda eyni və oxşar anlamlarda götürülən söz, ifadə və cümlələr məhz bəşər oğlunun keçdiyi analogi həyat tərzində formalaşmış, sonralar işarəli dilin növlərindən biri kimi təsdiqlənmişdir. Beləliklə, fikrin ümumiləşməsində, geniş məzmunun daraldılıb bir sözün mənə tutumunda yerləşdirilməsində, bədiilik üsullarının meydana gəlməsində simvolların rolu əvəzsizdir.

Tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, simvolların beşinci sinfi arxetipikdir¹. Elə rəmzləşmiş ifadələr var ki, böyük insan kütləsi (çox hallarda bütün bəşəriyyət) üçün oxşar anlamlarda başa düşülür. Müxtəlif zamanlarda yaransa da və ayrı-ayrı dillərdə tamamilə başqa cür səslənsə də, bir-birindən çox uzaq məkanlarda yaşayan əksər xalqların milli mədəniyyətlərində eyni mənə yükünü daşıyır və müxtəlif dünyagörüşlərinin formalaşmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Çoxsaylı *arxetipik simvollar*:

- yuxarı-aşağı,
- göy-yer (ata göy - ana torpaq),
- alt-üst,
- xeyir-şər,
- işıq-zülmət,
- qan,
- çevrə (təkər),
- qılnc,
- qalxan,
- ox-yay,
- od,

¹Вах: Теория метафоры. Сборник. Пер. с англ., фр., нем., исп., польс. яз. М., Прогресс, 1990. с. 44-153.

- *su*,
- *torpaq*,
- *hava*,
- *bayraq*,
- *tamğac*,

– *bir çox sakral rəqəmlər* barədə təsəvvürlər Yer kürəsinin dili, dini əqidəsi, inkişaf səviyyəsi bir-birindən köklü şəkildə fərqlənən millətlərinin inanclarında üst-üstə düşür. Maraqlıdır ki, əksər məqamlarda insan toplumlarını nə tarixi-mədəni əlaqələr, nə qan qohumluğu, nə də dil birliyi bir-birinə bağlamışdır, lakin aralarındakı hədsiz məsafə, zaman, əqidə, dil ayrılıqlarına baxmayaraq onların arxetipik simvollarla əlaqədar gəldikləri qənaətlər bir-birini təkrarlamışdır. Sual doğur: heç bir rabitə ilə yolları kəsişmədiyi halda hansı səbəbdən dünya xalqlarının əksəriyyəti eyni şəkildə düşünmüş və oxşar yaradıcılıq hadisələri ilə rastlaşmışlar?

Cəmiyyətlərin bir-birindən tamamilə seçilən, ayrılan cəhətləri var, ancaq bütün insanların dünyabaxışı formaları, düşüncə üsulları, təfəkkür tərzii, gördüklərinə, hadisələrə (təbiətdə və cəmiyyətdə baş verən) reaksiyası və təsir dairəsi oxşardır, eləcə də onlar eyni fiziki və əsas psixi quruluşa malikdirlər. Məhz bəşər övladları arasındakı təbii yaxınlığın nəticəsidir ki, şüurun məhsulu olan simvollarda bənzərlik nəzərə çarpır. Filipp Uilrayt yazır ki, «insanların hamısı fiziki cazibə qüvvəsinə maillidirlər, ona görə də yuxarıya doğru addımlamaq, aşağıya getməkdən daha çətinidir. Bu, yüksəyə qalxma ilə uğur qazanma ideyaları arasında təbii *assosiasiya** yaratmışdır»¹. Həmçinin digər müxtəlif obrazlarla *assosiasiyalardan yüksəklik - yüksəlmək, dağ – vüqar, ucalmaq, zirvəyə çatmaq - üstünlük qazanmaq, birincilik əldə etmək*,

**Assosiasiya* - şüurda ayrı-ayrı təsəvvürlər arasında əlaqə deməkdir.

¹Уилрайт Филипп. Метафора и реальность. В кн. «Теория метафоры». М., «Прогресс», 1990, с. 98.

yuxarıda oturmaq - hakimiyyətdə başqalarından fərqləndiyini nümayiş etdirmək ideyaları meydana atılmışdır.

Hər kəs nailiyyətlərdən danışanda heç vaxt «pillələrlə aşağı enir» demir, «yuxarı qalxır» kəlmələrini işlədir. Eləcə də yarışlarda uduzan tərəflə bağlı söyləyirlər ki, «onun üzərində qələbə çaldı». Təbiidir ki, rəqibin altına düşən – aşağıda qalan üstünlükdən danışa bilməz. Dildə belə bir fikir də işlədilir: «Hökmdarın nəzəri həmişə rəiyyətinin üstündədir», yaxud el alqışlarında vurğulanır ki: «Atanızın kölgəsi həmişə *başınızın üstündə* olsun!» Birinci fikirdə «üst-yuxarı» iqtidarlığı, ikincidə «böyüklüyü» mənalandırır. Göründüyü kimi, arxetipik simvol adi danışığa da sirayət etmişdir.

«**Yuxarı**» ideyasının çoxsaylı assosiasiyalarının nəticəsində yaranan obrazlar: *yüksəkdə uçan quşlar, havaya atılan oxlar, dağlar, ulduzlar, göydələn ağaclar, sıldırım daş qayalar və nəhəng qalalar* başqa mənalarla yanaşı (digər anlamları tamamilə fərqli olsa da) dəyəri, arzunu, məqsədə çatma predmetini, başqa sözlə, uğuru bildirir.

«**Aşağı**» sözünün kontekstində isə sadalananların əksi özünə yer alır. Xarakterik hal budur ki, «baş ucalığı» şərəfi, mənliyi, ləyaqəti ifadə etdiyi kimi, «ayaqlar altına enmək» namərdliyi, şərəfsizliyi mənalandırır. «Kimlərinsə qarşısında başı aşağı» olmamaq, «həyatın dibinə düşməmək» üçün özümüzü gözütx, nəfsi yüksək göstəririk.

Təsadüfi deyil ki, «aşağı»lıq Azərbaycan türklərində kişiliyə yaraşmayan hərəkət sayılır.

Orxon-Yenisey abidələrində *Yuxarı* müqəddəs *Göy tanrı*, *aşağı* isə bəşər övladının məskəni - *yurd yeri* anlamında işlənir:

«*Yuxarıda Göy tanrı,
aşağıda qonur torpaq
yarandıqda,*

ikisi arasında

insan oğlu yaranmış»¹.

Yuxarı-aşağı assosiasiyası ilə formaşan tapmacaların mətnində Allah, peyğəmbər və göy-yer qarşılaşmasına rast gəlirik:

Allahdan aşağı,

peyğəmbərdən yuxarı².

(Əmmamə)

Aşağı gəlir - işi var,

yuxarı gedir - yükü var³.

(Qaşix)

Yuxarı çıxsə,

aşağı yenməz⁴.

(Yaş)

Yerdən göyə sallanır,

uşağa ver allanır⁵.

(Alma)

Dini inamlarda da «yuxarı» Yaradıcının məskənidir, «aşağı» isə onun yaratdıqlarının yerləşdiyi yerdir. Aşağıdakı bolluğun, bərəkətin, xeyirin, haqqın təminatçısı da yuxarıdır. Lakin aşağıda Yaradıcının iradəsindən kənar qüvvələr də fəaliyyət göstərir və insanlar şərin artıb çoxalmasına şərait yaratdıqda yuxarının qəzəbinə səbəb olurlar.

¹Şükürov Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. B., 1993, s. 139.

²Tapmacalar, s. 51.

³Yenə orada, s. 75.

⁴Yenə orada, s. 76.

⁵Yenə orada.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hər iki tərəflə bağlı kontrastlar da özünü biruzə verir. Yuxarı uğurlara yol açmaqla yanaşı, fəlakətlərin də törədicisidir. Eləcə də aşağı insanın nüfuzuna xələl gətirməkdən başqa, digər əks funksiyanın daşıyıcısıdır. Doğrudur, dilin frazeoloji inkişafında bu cəhət az iz qoysa da, mifopetik yaradıcılıqda böyük rol oynamışdır. Belə ki, səxavətli Yer üzü «aşağı»da yerləşir. Anaların anası torpaq bütün canlıları qida ilə təmin edir. «Yuxarı-aşağı»nın daxili ziddiyyətləri və bir-biri arasındakı kontrast konkretləşəndə uyğun olaraq göy-yer kimi ümumiləşdirilir və iki qlobal mifik obraza çevrilir, mifik dünya modelinin ən mühüm elementlərinin yerini tutur.

GÖYDƏN GƏLİR, YAXUD DÜŞÜR...

Ulu əcdadın ilkin təsəvvürlərində bütün yaranışların kökü göylə bağlanır. İlahi qüvvələrin qarşılaşması, təbii fəlakətlərin mənbəyi, bolluğun-bərəkətin artmasının səbəbləri, ilin zaman bölgülərində təbii şəraitin dəyişmələri, gecənin gündüzlə, isti havaların soyuqla əvəzlənmələri - bütün funksiyalar yer üzünə səmadan keçir, hər şey yuxarıdan idarə olunur, xeyirlə şərin mübarizəsinin nəticələri kimi götürülür. Uyğurların «Oğuz xaqan» dastanında maraqlı bir epizodla rastlaşırıq: «*Yenə günlərdən bir günü Oğuz xaqan bir yerdə Göy tanrısına tapındı. Qaranlıq düşdü. Göydan bir göy şüa düşdü. Günəşdən işıqlı, aydan parlaq idi. Oğuz xaqan yüyürdü, gördü bu şüanın arasında bir qız var, tək oturubdur*»¹. Tapmacalarda «Göydən gələnələr» (göylə əlaqələndirilən varlıqlar) müqayisə obyektlərinə çevrilir, «göy üzü»nün görüntüləri- nin və kainat cisimlərinin keyfiyyətə başqalaşması özünü biruzə verir :

¹Fəzlullah R. «Oğuznamə». B., 1992, s. 46.

*Göydən bir ağac düşdü,
Barsız, budaqsız.
Onu bir quş yaladı,
Dilsiz, dodaqsız¹.*

(Qar, Günəş)

Qışın qarı barsız, budaqsız ağac, günəş isə onu yalayıb əridən dilsiz-ağızsız quşdur. Bu cür metaforik müqayisə qəribə səslənsə də, fikrin mifoloji görüşlərin qəlibləri ilə formalaşdığını qəbul etdikdə ziddiyyətlər aradan qalxır. İlk baxışda ağacla qar, quşla günəş arasında rabitə yaratmaq mümkünsüz görünür. Lakin əski inanclarda qışın barsız, budaqsız ağac, Günəşin dilsiz, «*dodaqsız*»^{*} quş kimi simvollaşmasını yada salanda aydınlaşır ki, birincinin arxasında təbiətin soyuqda, şaxtada yuxuya getməsi, ikincidə isə göy cisminin «uçması» və görünməz isti şüaları ilə yer üzündə hər şeyi yalaması hadisəsi gizlənmişdir.

*Göydə gördüm bir maya,
Atıldı, düşdü çaya².*

(Günün batması)

Günəşin batması göy cisminin çayın sularına qərç olunması kimi verilir. Yer varıqlarının funksional əlamətləri əsasında yaranan tapmacalarda da müqayisəyə qeyri-adilik donu geydirilir. Meyvə ağaclarının budaqlarından qopub yerə düşən bar (qoz və tut) əslində göydən gəlmir və sual doğur: adi təbiət hadisəsinin mifoloji rənglərlə verilməsinə ehtiyac varmı?

¹Tapmacalar, s. 69.

*«Dodaqsız» - Quşda dodaq olmur, əslində mətndə «dimdiksiz» deyilməlidir. Ola bilsin ki, nəzmlə yaranan tapmacada qafiyə xətrinə xəyata yol verilmişdir: *budaqsız - dodaqsız*.

²Tapmacalar, s. 75.

*Göydən gələr millənər,
Yerə düşər, dillənər¹.*

(Qoz)

*Göydən bir dəri düşdü,
Toyuq ona yürüşdü².*

(Tut)

Lakin çox dərin qatlarda göydəki ilahi qüvvələrin iradəsindən kənar heç bir iş, hərəkət mümkün deyildi.

*Göydən düşdü,
yerə yapışdı³.*

(Qar, yağış, ad)

Yaxud:

*Göydə doğulur,
Yerdə boğulur⁴.*

(Yağış)

Tapmacadan belə aydınlaşır ki, qar və yağış kimi adlar da hazır şəkildə göydən göndərilir.

¹Tapmacalar, s. 75.

²Yenə orada, s. 39.

³Yenə orada, s. 37.

⁴Yenə orada, s. 83.

DAĞDAN GƏLİR...

Təbiətin birinci ən böyük möcüzəsi dağlardır. Qarlı zirvələrinin əlçatmazlığı, ün yetməzliyi, ətəklərinin sığınacaqlarla, mağaralarla zənginliyi, döşündəki sıxyarpaqlı meşələr, yaz və yay aylarında baş verən daşqınlar, sellər, başının dumanı, çəni dağları elə sirli diyara çevirmişdir ki, ulu əcdad çətin anlarında onun vüqarına sığınmış, səfasından zövq almış, qoynunda özünü düşmən həmlələrindən qorumuş, xeyrini, şərini görəndə isə tanrı səviyyəsinə qaldırıb adına qurbanlar kəsmiş, kultlaşdırmışdır. «Göydən gələnlərin» - Günəşin, Ayın da dağların arxasından çıxıb zirvəsində batdığını görəndə təsəvvürlərində çevriliş etmiş, onu bütün varlıqların və kainatın yaradıcısı, hərəkətverici qüvvəsi bilmişlər.

Dağlar Azərbaycan türkünün əyilməzlik, müdriklik, ərənlilik, mərdlik rəmzinə çevrilmişdir. Tapmacalarda dağların bir qrup varlıqların mənəbəyi kimi götürülməsi, janr daxilində «dağdan gəlir» metaforik qənaəti ilə ayrıca silsilənin formalaşması təsadüfi deyil.

*Dağdan gəlir dağ kimi,
Qolları budaq kimi.
Əyilir su içməyə,
Böyürür oğlax kimi¹.*

(Yel, sel)

Qarların əriməsi, yağışların artıb-çoxalması ilə yüksəkliklərdən start götürüb aşağılara doğru axına başlayan sel rastlaşdığı cığırlarda qollara ayrılır və çılpaq budaqları xatırladır. Dağların bir dəlisov övladı da var - yel selə qoşulur. «İki qardaş» əl-ələ ve-

¹Tapmacalar, s. 46.

rib daha dəhşətli yerifl  d z n  dođru istiqamətlənir. D r -t p ni keçəndən sonra geni liy  çıxır, n f sl rini d rib  yilirl r ki, su i sinl r, g z qırpımında hər yan t tutur, ođlaq kimi n rild yirl r.

El  z «g c n  sel g c »n  ox tsa da, «ehtiyat igidin yarağı-ğıdır» - qənaətinə g l r k gələcək nəsillərə məsləhət görür ki, qudurmu  aslan, qıvrılmı  ilanın qabađında durmasınlar.  unki selin arxasında dađlar dayanmışdı. O, Dađ-tanrının insanlara qəzəbinin t zah r  idi.

*Dađdan-da dan qan gəlir,
Qıvrılmı  ilan gəlir.
Qabađında durmayın,
Qudurmuş aslan g lir¹.*

(Sel)

Dəli dađ çayları da xalqın g z nd  qudurmu  aslan kimi görünürdü:

*Dađdan gəlir,
da dan gəlir,
Qudurmuş aslan g lir².*

( ay)

Qarın dađlara yađmasını, hər tərəfi ađ libasla  rtm sini m if t əşyasına – h sir  b nz dirdil r. Adətən, da , torpaq d  em l rin  st n  s ril n h sirl r quru qamı lardan toxunurdu. H sirl rin yerdən götürülməsi otaqlarda insanın ya amadıđını nişan verirdi. Qarların  rim sini ulularımız Yer  z n n yesir – kimsəsiz, ata-anasız qalması  klind  təsvir etmdil r. Bu cür poetik v s tl  söz düzülüb-qoşulması Azərbaycan türklərinin peyzaj ustalıđından

¹Tapmacalar, s. 46.

²Yen  orada.

xəbər verirdi.

*Dağdan gəlir dağ kimi,
Qolları budaq kimi.
Oturur həsir kimi,
Duranda yesir kimi¹.*

(Qar)

Dağ küləyi və sel təbii fəlakətlər törətsə də, ulu əcdadlarımız onları ram etməyi bacarırdılar.

*Dağdan gəlir hozi kimi,
Dəyirmanın tozu kimi².*

(Külək, sel)

Burada insanların artıq dağdan hozi tək gələn küləklə selin qarşısında aciz qalmadıqları nümayiş etdirilir. Əkinçi babalarımız yel və su dəyirmanları düzəldib topladıqları buğdanı üyüdürdülər, ona görə də selin, küləyin gəlişini adi halla – dəyirmanın tozu ilə müqayisə edirdilər.

«Qudurmuş aslan», «qıvrılmış ilan» insan zəkasının qarşısında qula çevrilib dəyirman daşını fırlatmaq məcburiyyətində qalırdı.

ALT - ÜST...

Ulu əcdad tapmacalar vasitəsi ilə dünyadakı varlıqların adını gizli saxlamaq yollarını düşünərkən, istər-istəməz mifoloji düşüncə kodlarına müraciət edirdi. Bu mənada *üst-alt* arxetipik

¹Tapmacalar, s. 115.

²Yenə orada, s. 141.

rəmzləşmədə göyü-yeri bildirir. Türkün gen yaddaşında başının üstü göy, ayağının altı yer idi. İlkən təfəkkürün bədii yaradıcılığa keçən qəlibləri tapmacalarda gündəlik məişətdə tez-tez işlədilər – silahları:

*Altı taxa, üstü taxa,
Ortasında dəmir balta¹.*

(Xəncər)

– mal-qaranı:

*Altı bulaq içərlər,
Üstü zəmi biçərlər².*

(Qoyun)

– çöldə-meşədə, dağda-dərədə gəzib-dolaşarkən, ov ovlayarkən, quş quşlayarkən rastlaşdığı heyvanları, quşları, bitkiləri:

*Altı daşdı, daş deyil,
Üstü daşdı, daş deyil.
Heyvan kimi otlayır,
Heyvana yoldaş deyil³.*

(Tısağa)

*Altı taxa, üstü taxa,
Oturub bir ac otaqda.
Qoyun deyil, ot otlayır,
Heyvana yoldaş deyil⁴.*

(Tısağa)

– geyimləri:

¹Tapmacalar, s. 171.

²Yenə orada.

³Yenə orada.

⁴Yenə orada, s. 127.

*Altı camış,
Üzü keçi.
Yüklənibdi
Bir cüt ata¹.*

(Məst)

– eləcə də mücərrəd varlıqları - sözünün-söhbətinin yaradıcısını diqqət mərkəzində saxlayırdı:

*Altı inci, mirvari,
Üstü inci mirvari,
Arasında bir yarpaq².*

(Dil)

*Altı mərmər,
Üstü mərmər,
İçində bir
Bülbül oynar³.*

(Dil)

Tapmacalarla dünya və onun elementləri uşaqların (yeniyyətlərin) yaddaşına elə əlamətlərlə, elə xüsusiyyətlərlə həkk olunurdu ki, onlar insan həyatının və məişətinin ümumi ahəngini nümayiş etdirir, həmçinin zəngin adət-ənənələrin, rituallarının içərisindən keçirirdilər.

*Altı sudu,
üstü ot⁴.*

(Sulu qəlyan)

¹Tapmacalar, s. 139.

²Yenə orada, s. 18.

³Yenə orada, s. 9.

⁴Yenə orada, s. 12.

Su-ot assosiasiyası ilə qəlyanı təsəvvürə gətirmək çətin olsa da, otun (tütünün) hansı halda sudan keçdiyini yada salmaq mümkündür. Misallardan görüldüyü kimi, varlıqların üst və alt tərəflərinin nişanlanmasında zahiri, görünən, bilinən cəhətlər üstünlük təşkil etsə də, qeyri-maddilərdə məcaziliyə, metaforik düşüncəyə yer ayrılırdı. Belə ki:

(xəncər) – Xəncərin tiyəsi (üstü) və qabı (altı) taxtadan, özü isə (yəni ortası) dəmirdəndir.

(qoyun) – Qoyunun yununu (üstünü) biçirlər, döşündən (altından) axan südünü isə içirlər.

(tısbağa) – Tısbağanın otağa oxşadılan zirehi daş və taxta kimi möhkəmdir. O, otlasa da, başqa heyvanlarla, xüsusilə, qoyunla ayaqlaşa bilmir.

(məst) – Məstin altı camış, üstü keçi dərisindən hazırlanır. Onu geyinən iki ayaq rahat yeridiyinə görə tapmacada at kimi verilir.

(dil) – Yarpağa, bülbül oynaqlığına bənzədilən, müdrək fikirlərin daşıyıcısı dilin altı da, üstü də inci, mirvari, yaxud mərmərlə müqayisə olunduğundan həqiqi mahiyyəti arasında əlaqə yaratmaq çətindir. Lakin dilin əsas məhsulu olan sözlərdən yaranan müdrək kəlmələrin - aforizmlərin «ipə-sapa düzölmüş incilər», yaxud «ağzından dürr tökülür» - deyə mənalandırılmasını yada salanda ip ucu tapmaq mümkün olur.

İÇ-ÇÖL (ÜST)...

Maraqlıdır ki, meyvələrin xüsusiyyətlərini sadalayanda ulularımız əsas iki cəhəti qabartmışlar: içini və çölünü. Şaftalının içinin qırmızılığı dadının şirinliyinə, çölünün bozluğu isə yetişməsinə işarədir. Bu əlamətlərlə onun tapılması mümkündürmü? Cavabı düyünə salmamaq üçün başqa meyvələrin oxşarlıqları sadalanan-

da iş asanlaşır.

*İçi qırmızı, çöli boz,
Üstü yemiş, içi qoz!*

(Şaftalı)

Mətnədə meyvənin iki tərəfinin dörd əlaməti verilir. Uşaq tapmacanı eşidən kimi düşünür: görəsən hansı meyvənin içi qırmızı və qozludur, çöli isə boz və yemişəbənzərdir? Əlbəttə, şaftalının.

*İçi darı,
Çöli sarı².*

(Çiyələk)

Yaxud:

*Çöli sarı,
İçi darı³.*

(Əncir)

Hər tərəfinin bir əlaməti ilə tapılması tələb olunan tapmacalar da yaranmışdır:

**O YAN,
BU YAN...**

Yaranışların o yanı, bu yanı və içinə nüfuz edərək müqayisəli əlamətlər göstərərək tapmaca yaratmaq ənənəsi də ilkin düşüncəyə söykənir:

¹Tapmacalar, s. 126.

²Yenə orada, s. 74.

³Yenə orada, s. 79.

*O yanı qaya,
Bu yanı qaya,
İçində ağca maya¹.*

(Nehrə)

*O yanı qac,
Bu yanı qac,
İçində odlu ağac².*

(Təndir)

*O yanı taxta,
bu yanı taxta,
İçində alabaxta³.*

(Beşikdə uşaq)

*O yanı mərmər,
bu yanı mərmər,
İçində bir nazənin pərvər⁴.*

(Dil)

Tapmacaların mətnindən aydın olur ki, ağca mayanın yerləşdiyi nehrənin hər tərəfi qayaya bənzəyir. Odlu ağaclardan təndirin içi qaclaşır. Taxta beşikdə alabaxta uşaq mışıl-mışıl yatır. Dil həsr olunan bu tapmacada mərmər otaqda bir nazənin pərvər gəzişir.

Yaxud:

*O yanı yastı,
Bu yanı yastı.*

¹Tapmacalar, s. 135.

²Yenə orada.

³Yenə orada, s. 164.

⁴Yenə orada, s. 165.

*Dörd ayağını
Yerə nə basdı?¹*

(Oturacaq - miz)

Sual doğur: dörd ayağını yerə basan yastı varlıq nədir? Məişət əşyalarına hər gün rast gələn uşaqlar asanlıqla üç ayaqlı varlığın sac, yastı dördayaqlının isə oturacaq olduğunu yada salır.

YER ALTINDA...

Yerin altını üstünə çevirən babalarımız nələr əkib-becərməyib. Torpağın qədrini bilənlər onun üzərində yetişən məhsulların qədir-qiymətinə biliblər, Yer altını yaratdıqları tapmacaların bəzilərinin əsas əlamət göstəricisinə kimi təqdim ediblər.

Yer altında qanlı bəsti².

(Çuğundur)

Yer altında qıllı baş³.

(Soğan)

Yer altında sarı biz⁴.

(Kök)

Yer altından nələr çıxır? - deyəndə ilk yada düşən tərəvəz və

³Tapmacalar, s. 138.

²Yenə orada, s. 26.

³Yenə orada, s. 47.

⁴Yenə orada, s. 95.

göyərtilər olur. Konkret nədən söhbət getdiyini qanlı bəsti, qıllı baş, sarı biz aydınlaşdırır. Xalq arasında saçaqlı soğana «baş soğan» deyirlər. Çuğundurun suyu al qandan seçilmir. Kökü bizdən ayıran cəhət sarılığıdır.

Yer altının sirli, möcüzəli əlamətləri çoxdur. Qaynayan bu-laqların suyu elə şəffaf olur ki, gümüşü xatırladır:

Yer altında gümüş kəmərl¹.

(Su)

Gümüş həm təmizləyicilik xüsusiyyətinə malikdir. Yeraltı arxların kəməri xatırlatması da diqqətdən yayınmır.

AĞAC

BAŞINDA...

Ağac torpaqdan baş qaldırır, illərin bir-birinin ardınca calanması ilə böyüyür, daim yüksəklərə - günəşə doğru can atır. İnsanlar kimi ağacların da yaşı müxtəlifdir.

Təsadüfi olaraq xalq demirdi ki, qoz əkən barını görməz, onun məhsulu nəvə-nəticələr üçündür. Lakin mövcudluğu ərzində hər ağacın ayağı yerin dərinliklərində, gövdəsi göylə yerin arasında olur, başı isə göyü dəlir. «Göydələn» adını ağaclar bu «hünərlərinə» görə qazanıblar.

Tanrının məkanına can atan yer varlığının - ağacın başında ulularımız alma, zoğal, iydə, qoz, fındıq, əzgil, əncir və b. meyvə möcüzələrini görmüşlər:

Ağac başında al yanaqlı qız².

(Alma)

¹Tapmacalar, s. 165.

²Yenə orada, s. 10.

Ağac başında qırmızı qız¹.

(Zoğal)

Ağac başında bir torba un².

(İydə)

Ağac başında gözü çıpalaqlı qoca³.

(Əzgil)

Ağac başında qara yumaq⁴.

(Qara əncir)

Ağac başında qımro bitər⁵.

(Fındıq)

Bir həqiqət danılmazdır ki, meyvələr təkcə ağacların başında yetişmir, bəzən yerə çatan budaqlarda da o qədər bar yetişir ki, qolların onları saxlamağa gücü çatmır, qırılır. Atalar demişkən, «bar verən ağaşın başı aşağı olar». Bəs, elədirsə, nə səbəbə, ümumiyyətlə, «ağacda» əvəzinə, şirinliyi, dadı ilə insanları heyrətə gətirən meyvələrin yeri «baş» nişan verilir. Ona görə ki, həmin ləziz meyvələrin vətəni cənnət bağı sayılır. Tapmacalarda məhz İlahi aləmə can atan meyvələrdən bəhs açılır.

¹Tapmacalar, s. 67.

²Yenə orada, s. 49.

³Yenə orada, s. 66.

⁴Yenə orada, s. 16.

⁵Yenə orada, s. 31.

**SUYA GİRƏR,
SUDAN ÇIXAR...**

Əski türk inamında yaradıcının üzünü görən yeganə varlıq sudur. Tanrının nurundan şəffaflaşmış, bu səbəbdənmi, axıb getdikcə, üstünə tökülən murdarlıqları belə rədd etmiş, aydınlığın, duruluğun, təmizliyin rəmzinə çevrilmişdir. Mif, əfsanə, nağıl və dastanlarımızda suya girib sakrallaşan, fəvqəltəbiiliyə çatan, su içib həmişəcavan qalan, koroğlulaşan, qurbaniləşən, abbaslaşan, qəribləşən çox igidlərdən söz açılır. Maraqlıdır ki, tapmacalarda da varlıqlar suya girib, çıxanda qəribə keyfiyyətlər qazanırlar:

*Suya girər, lillənər,
Sudan çıxar dillənər¹.*

(Zəncir)

*Suya girər, bir olar,
Sudan çıxar min olar².*

(Saç)

*Suya girər, millənər,
Sudan çıxar dillənər³.*

(Qurbağa)

*Suya girdi, dağıldı,
Sudan çıxdı – yığıldı⁴.*

(At quyruğu)

Həç bir xalqın pəremiyələrində Azərbaycan türklərində olduğu qədər ilkin mifoloji kodlaşma gen yaddaşına hoparaq

¹Tapmacalar, s. 193.

²Yenə orada, s. 137.

³Yenə orada, s. 98.

⁴Yenə orada, s. 94.

mətnin struktur əlamətlərinə bu qədər dəqiqliklə transformasiya edilməmişdir. Nişanələri sadalanan varlıqları birləşdirən cəhət hamısının suya girməsidir. Sudan çıxanda onlar arasında baş verən dəyişiklik fərqlidir: bütövləşən min yerə parçalanır, ağzına su alıb susan dillənir, dağılan, səpələnən isə, əksinə yığılır. Eləcə də:

*Sudan çıxıb, daş deyil,
Qanadlıdı, quş deyil¹.*

(Balıq)

Qərribə də olsa, balığın əlamətləri sadalananda bərkliyi və qanadlarına işarə olunur. Və bərkliyinə görə daş, qanadı iləse quş olmadığı bildirilir. Balığın sudan çıxması ilə həyatına son qoyulmasını demirlər. Lakin «daş deyil» ifadəsi ilə onun hərəkətsizliyinin inkarı mətnin yarımçıqlığından xəbər verir. Çünki balığa aid başqa tapmacada suyun həyatvericiliyi əsas götürülür:

*Sudan çıxır, boğulur,
Suya girir - doğulur².*

(Balıq)

Yaxud:

*Sularda batar,
Quruda yatar,
Hoppanar, düşər,
Ordları şişər³.*

(Qurbağa)

¹Tapmacalar, s. 98.

²Yenə orada, s. 124.

³Yenə orada, 197.

Su üzündə ağca fərə¹.

(Düyü)

Bu kimi tapmacalarda su ilə bağlılıq əsas əlamət göstəricisi deyil, varlığın gündəlik fəaliyyətində nəzərə çarpan hərəkətlərdən biri kimi nəzərə çətdirilir.

VAR-YOX...

Görəsən, nə səbəbə el arasında varı-yoxu söylən özünü tamam alçaldılmış adam sayır? və qəzəbindən az qalır ki, əlindən xəta çıxarsın. Varına bu qədər həssaslıqla yanaşması nədən irəli gəlir? Malına, mülkünə göz dikilməsindənmi yerə, göyə sığmır? Əslində insanın varlığı mal-mülklə ölçülmür. Mənliyi, vicdanı, əxlaqı, namusu, üstəgəl yurdu, ocağıdır bəşər oğlunun varlığı. Bu mənada varlıq-yoxluq qarşılaşması olum-ölüm assosiasiyasını əvəz edir. Çünki insanın varlığı həmişə yer üzərində yaşaması ilə sübuta yetirilmiş, yoxluğu isə qara torpağa girməsi ilə şərtlənmişdir.

Tapmacalarda özünü göstərən «var-yox» silsiləsinin mətn kodu məhz bu düşüncənin kodlarından yaranmışdır:

*Adı var,
Özü yox².*

(Söz)

*Bədəni var,
Başı yox,*

¹Tapmacalar, s. 176.

²Yenə orada, s. 140.

*Qolları var,
Qılçası yox,
Qarnını yırt,
Qanı yox¹.*

(Köynək)

Maddi varlıq və yoxluqdan danışanda, məlumdur ki, bir varlıqda olan digərində olmaya bilər. Bu, adi müqayisədir. Folklor-da adiləşmə üzdədirsə, həmin nümunənin son çağlarda yarandığı şübhəsizdir. Doğrudur, ilkin çağlarla bağlanan mif mətnlərində də primitivlik, bəsitlik və şərtlik nəzərə çarpır. Məsələn, «Daş beşik» əfsanəsində beşiyə daş qoyub layla çalan ananın sızıltısı, ah-naləsi cansız varlığın canlanmasına səbəb olur. Bu, adiləşmə deyil, primitivliyin içərisindən keçən sakrallaşmadır. Aşağıdakı nümunələrdə sakrallığın, fəvqəltəbiiyin, qeyri-adiliyin izləri yox dərəcəsinədir:

*Anada var,
Atada yox,
Nuxada var,
Bakıda yox².*

(«N» hərfi)

Sadalanın kəlmələrin ikisində iştirak etmək, ikisində isə müşahidə edilməmək adi məntiqi sorğudur.

Tapmacalarda insanın bədən üzvlərini bildiren müqayisələr, nişanələr də cavab vermək istəyənlərin intellektinə köklərin:

*Bir taxçam var,
düyü ilə dolu³.*

(Dişlər)

¹Tapmacalar, s. 196.

²Yenə orada, s. 130

³Yenə orada, s. 134.

*Bir tərəm var, qara otdan,
Kökü sümük, üstü ətdən¹.*

(Baş və tüklər)

*Bir cüt quyum var,
qıraqları qırx çəpər².*

(Kirpiklər)

Bəzi tapmacalarda məişət qurğusu və əşyalarının əlamətləri «yoxluq»suz verilir, ancaq «var olmaqla» sadalanır:

*Bir toyuğum var –
süzər-süzər
Yumurta tökər³.*

(Cəhrə)

*Bir hovuzum var dəmirdən.
Suyu gəlir yetmiş yeddi dəlikdən⁴.*

(Aşsüzən)

*Tərəzi var, təngi var,
Hər bir rəngdən rəngi var.
Salıb üstə oturram,
Həngi var, ahəngi var⁵.*

(Gəbə)

Nümunələrin mətnində adı çəkilən ev quşunun cəhrə ilə, dəmir hovuzun aşsüzənlə, həngli, ahəngli, təngli, rəngbərəng tərəzinin gəbə ilə əlaqəsini görmək mümkün deyil. Əgər toyu-

¹Tapmacalar, s. 69.

²Yenə orada, s. 70.

³Yenə orada, s. 72.

⁴Yenə orada, s. 29.

⁵Yenə orada, s. 40.

ğün süzüb-süzüb yumurta tökməsindən, dəmir hovuzun suyunun 77 dəlikdən tökülməsindən, tərəzinin yerə salınıb üstündə oturulmasından (ağlabatan səslənməsə də) danışılmasaydı, heç bir məntiqlə və intellektual səviyyə ilə tapmacaların cavabını tapmaq mümkün olmazdı. Beləliklə, tapmacalarda metaforik düşüncənin məhsuldarlığı o qədər genişdir ki, çoxsaylı silsilələrin formalaşmasında iki mərhələ nəzərə çarpır:

1. Başlanğıc mərhələ – Mənşə:

Dünyaqurma.

2. Son mərhələ – Məişət:

Ev və ailə (Ocaq).

Bu yerə qədər şərhini verdiyimiz tapmaca qruplarında dünyaya və onun elementləri diqqət mərkəzində dayanır. Göründüyü kimi, «*Yuxarı - aşağı (göy - yer)*», «*Göydən gəlir, yaxud düşür - göyə qalxır*», «*Dağdan gəlir - dağa qalxır*», «*Alt - üst*», «*İç - çöl (üst)*», «*O yan - bu yan*», «*Yer altında - yer üstündə*», «*Ağac dibində - ağac başında*», «*Suya girər - sudan çıxar*», «*Var - yox*» assosiasiyalarına əsaslanaraq **Dünya modeli** rekanstruksiya edilir. Şerti olaraq bu qruplaşmaları tapmaca yaratmada «**başlanğıc mərhələ**» adlandırırıq.

Metaforik düşüncənin məhsuldarlığının ikinci mərhələsi sırf məişətlə - **ev və ailə** ilə (**Ocaqla**) bağlıdır.

Bir qrup tapmacalarda əvvəl yurdun kişisi, gəlini, qızı, oğlu, körpəsi nişanlanan varlığın mühüm əlaməti funksiyasını yerinə yetirir:

«*Bir damım var*», «*Bizdə (evimizdə) bir kişi var*», «*Bizdə bir gəlin gəzər*», «*Uzun qız uzanar*», «*Bir balaca boyu var*».

Sonra ev heyvanları və quşları tapılması tələb edilən şeylərin xasiyyəti, keyfiyyəti, halı, vəziyyəti və s. sırasında əsas yeri tutaraq silsilə yaradır:

«*Öküzüm var*», «*Bir atım var*», «*Bir quşum var*», «*Qara toyuq qaqqıldar*».

**BİR
DAMIM VAR...**

Ailənin təməli evdə qoyulur. İki gəncin nikahı ilə yeni ocaq qalanır. Bu mənada hər bir Azərbaycan türkü üçün doğulub boya-başa çatdığı məkan müqəddəs sayılır və təkcə türk xalqlarında nəsil, övlad, ailə, ev, yurd, otaq bir məqamda ümumiləşərək «ocaq» sözü ilə rəmzləşir. Xalq arasında «ocağın sönsün» deyəndə «nəslin, kökün kəsilsin» başa düşülür. Doğrudur, Türkün dostu da, düşməni də «ocaq» sözünü onun dilindən götürüb özünküləşdirməyə cəhd göstərsə də, gen-bol işlətsə də, mənə tutumundakı arxetipliyi, qədimliyi qoruyub saxlamağa qadir olmur.

Əski çağlarda ulu əcdadın ailə üzvləri ilə birlikdə soyuqda başını içəri salıb qızındığı, qızmar günəş istisində kölgələndiyi, küləkdən, tufandan, yağışdan, qardan, şaxtadan qorunduğu yer çadır idi. Göy altında qurulan uca çadırı Dünyanın özünə oxşadırdılar. Çadırı (otağı, evi) qorumaq namusu qorumağa bərabər idi. Bir damın altında bir yastığa baş qoyduğu halalını (evinin dirəyini), əl-ayağına dolaşan, səslisəmimli törəmələrini, yurd qarışıq həyətbacasını, mal-qarasını düşmən yağmalayıb aparanda Türkün yuxusu ərşə çəkilirdi. Damında bayquşların ulamaması üçün at minib təkbaşına yağının üstünə gedirdi. Külfətini, qoyun sürülərini geri alırdı. Tapmacada deyildiyi kimi, damının qapısı özgələr üçün bilinməz, görünməz qalırdı:

*Bir damım var,
qapısı yox¹.*

(Qarpız)

*Bir damım var,
Tək dirəkli.²*

(Göbələk)

¹Tapmacalar, s. 110.

²Yenə orada, s. 121.

Bəzən mətn açıq şəkildə qurulur, həcmnin kiçikliyi və tutumunun çoxluğu nişanə kimi verilir:

*Bir damım var,
Bir çəngə ot tutmaz,
Yüz baş mal tutar¹.*

(Qarışqa və yuvası)

Yaxud:

Bir damım var, iki dirəkli².

(Qoyun əmcəyi)

*Bir damım var,
içi dolu yarmaca³.*

(Ağız və dişlər)

Tapmacalarda evin (damın) ayrı-ayrı hissələrinin cavabı tələb olunan varlığın əlaməti yerində nişan verilməsi ondan irəli gəlir ki, el ağsaqqalları övladlarını yurdun hər guşəsinin gərəkli, vacib olduğuna alışdırmağa çalışırdılar.

BİZDƏ (EVİMİZDƏ) BİR KİŞİ VAR...

Kişi mərdliyi və səxavəti ilə öyünər, İgid ancaq düzlüyünə görə el arasında başa keçə bilər. Bu mənada ər evin bünövrəsi, arvad isə dirəyi hesab olunur. Kişi çıraqdırsa, qadın onun işığıdır.

¹Tapmacalar, s. 57.

²Yenə orada, s. 81.

³Yenə orada, s. 88.

*Bizdə bir kişi var,
Hər gələnə əl verir¹.*

(Qapının dəstəyi)

Xoş niyyətlə hər qarıya gələnə əl tutmaq ərənlərin köhnə xasiyyəti idi.

Demə, kütlə içərisində təpəsi dəlik:

*Bizdə bir kişi var,
Təpəsi dəlik².*

(Buxarı)

Yaxud təpəsi yüz deşikli:

*Bizim evdə bir kişi var,
Təpəsində yüz deşiyi var³.*

(Kəfkir)

– eləcə də ağızda iki:

*Bizdə bir kişi var,
Ağızda **iki dişi** var⁴.*

(Maşa)

– on:

*Bizdə bir kişi var,
Ağızda **on dişi** var⁵.*

(Həvə)

¹Tapmacalar, s. 144.

²Yenə orada, s. 145.

³Yenə orada, s. 153.

⁴Yenə orada, s. 154.

⁵Yenə orada, s. 149.

– qırx iki:

*Bizdə bir kişi var,
Qırx iki dişi var¹.*

(Daraq)

– yetmiş iki:

*Bizdə bir kişi var,
Yetmiş iki dişi var².*

(Məcməyi)

və dəmir dişi olan kişilər də var imiş:

*Bizdə bir kişi var,
Dəmirdən dişi var³.*

(Yun təmizləyən daraq)

*Bizdə bir kişi var,
Dörd qıçı var⁴.*

(Stol)

Nişanələr, əlamətlər gerçəkliklə bağlı olduğundan asanlıqla axtarılan varlıq tapılır.

*Bizdə bir kişi var,
Əyri-müyri işi var.
Bizə gələrsən,
Gülməkdən ölərsən⁵.*

(Cəhrə)

¹Tar macalar, s. 153.

²Yenə orada, s. 154.

³Yenə orada, s. 113.

⁴Yenə orada, s. 56.

⁵Yenə orada, s. 91.

Sanki dinləyənə tapmaca ilə məzəli bir əhvalat danışılar. Deyirlər ki, əsl kişinin əyri-məyri işi olmaz. Cəhrə kimi səslər çıxardana adam heç baxmaq istəməz, yoxsa gülməkdən qarnı yırtılar.

*Evimizdə bir kişi var,
Xorhaxor yatışı var¹.
(Pişik)*

Xorhaxor yatmaq isə bəzi kişilərin yaraşığıdır.

BİZDƏ BİR GƏLİN GƏZƏR...

Evdə qadın barədə danışmazlar. Adət üzrə, kişilər başqalarının yanında heç ömür-gün yoldaşlarının adını belə çəkməzlər. Evin dirəyi sayılan gəlinlərin yaraşığı təmizkarlığıdır. Saçı ilə yer süpürən ana-bacılarımızın həmişə bir əlində süpürgə, o birində də tuğ olur:

*Bizdə bir gəlin gəzər,
Saçıyla yer təmizlər².
(Tuğ, süpürgə)*

Lalə bədənli gəlinə al da yaraşır, şal da. Əllərinə xına çəkibsə, onun başqa bər-bəzəyə ehtiyacı qalmır:

*Evimdə bir gəlin var -
Lalə bədəndi,*

¹Tapmacalar, s. 157.

²Yenə orada, s. 144.

*Al ata, yaşıl nəsl
Deyin nədəndi?¹*

(Xına)

**UZUN QIZ UZANAR...
GÖRƏN NƏ QAZANAR?**

Uzunluq qadın üçün baş ucalığı idi. Axı Burla xatunun da boyu uzun idi. Ona görə Qazan bəyin «başının baxtı, evinin taxtı» idi ki, dar ayaqda ağıllı məsləhətləri ilə düyünləri açırdı.

At minib qılınc çalmaqda mahir olan Banıçiçək də boybuxunda kişi qamətliyi. O, qeyrətdə, igidlikdə oğuz bəylərindən geri qalmırdı.

«Uzun qız uzanar» deyimi bəlkə də «Dədə Qorqud kitabı»ndan qopduğuna görə bu günədək el dilində işlənir. Bu deyimlə ayrıca tapmaca silsiləsinin yaranması bir tərəfdən onun çoxişlək olmasından, digər tərəfdən qızlarımızın oğlanlardan seçilməməsindən irəli gəlirdi.

Uzun qız evləri gəzər².

(Oxlov)

Boyu uzun qızı olandan dərd-qəm uzaq düşər. O qız şux qaməti ilə hamıya xəbər aparar:

*Uzun qız oba gəzər,
Xamırnın özün bəzər³.*

(Oxlov)

¹Tapmacalar, s. 57.

²Yenə orada, s. 106.

³Yenə orada, s. 109.

*Uzun qız uzanar,
Özünə köynək qazanar¹.
(Qarğıdalı, oxlov)*

Uzanmağın qazancını təsəvvürə gətirmək çətin olsa da, yetişən bitkilərin (qarğıdalı, qamış) günəşə doğru can atdıqca yarpaqlardan köynək geyinməsinə, yayılan xəmirin oxlova paltar biçməsinə tez-tez görünlər cavabı açıqlamağı bacarırlar:

*Uzun qız tək ayaqla
Yumurlanar, lovğa gəzər,
Gedib-gəlib xamır əzər².
(Oxlov)*

Tapmacalar ona görə daim uşaqların maraqlı dairəsində qalır ki, çox hallarda məzmunu ilə də əyləncəli olur.

*Uzun qızın kölgəsi yox,
Müştəriyə hər şeydən çox³.
(Su)*

Mətnə elə varlıqdan söhbət gedir ki, hamı tərəfindən istənilir və kölgəsi olmur.

Yeri gəlmişkən vurğulayaq ki, tapmacalarda uzunluğun nişanə göstəricisi kimi işlənməsi eyni ənənənin davamıdır:

*Uzun-uzun qayıqlar,
Gedib Gəncədə işlər⁴.
(Yol)*

¹Tapmacalar, s. 57.

²Yenə orada, s. 104.

³Yenə orada, s. 106.

⁴Yenə orada, s. 118.

Yol qayış kimi yerin belinə dolana-dolana uzanıb Gəncədə çatır.

*Uzun hacı, kök hacı,
Duman başının tacı¹.*

(*Dağ*)

Doğrudan da, yastı-yapalaq gəzən ördəyin boğazı uzundur.

*Uzun boy, qısa ayaq,
Gəzər yastı-yapalaq².*

(*Ördək*)

Əslində, tapmacanın sadalanan əlamətləri peyjaz təsiri bağışlayır.

BİR BALACA BOYU VAR...

Elə ki, bir balaca boyu olan uşaq bələkdən çıxıb yeriməyə başlayır, nə onun şirinliyindən, nə də dam (ev) dolusu toyundan doymaq olur. Çünki:

*Bir balaca boyu var,
Dam dolusu toyu var³.*

(*Lampa*)

*Bir balaca boyu var,
Al atlazdan donu var⁴.*

(*İnnab*)

¹Tapmacalar, s. 154.

²Yenə orada, s. 51.

³Yenə orada, s. 24.

⁴Yenə orada, s. 14.

Ulularımıza görə, körpənin şirini şirindir, acısı da bal dadır. Uşaq yoxdursa, o evdə bin-bərəkət də tükənir. Axı körpəsiz ocaq sönər, bağ-bağatlar ağacsız qalar, bulaqlar quruyar. Çünki uşaq evin qurulu yayıdır. «*Bir balaca boyu var*» kəlmələri ilə qurulan tapmacalarda körpə sözü işlənmiş, amma bütün nişanələrdən uşağın ətri gəlir: «*al atlazdan, darayıdan donu var*», «*içi dolu gül minciq*»dur və s.

*Bir balaca boyu var,
Qırmızıdan donu var¹.*

(Zoğal)

*Bir balaca boyu var,
Darayıdan donu var².*

(İydə)

*Bir balaca boyu var,
İçi dolu gül minciq³.*

(Əncir)

*Bapbalaca boyu var,
İldırımnan soyu var.
Əl vurarsan qudurar,
Dünyaya od vurur⁴.*

(Tüfəng)

Tüfəngin kəşfi o qədər də uzaq tarixə aid deyil. Yarandığı dövrlə bağlı istənilən sayda nişanələr də tapmaq mümkün idi. Zahiri görünüşü, lüləsi, tiyəsi, çaxmağı məişətdəki çox əşyalarla

¹Tapmacalar, s. 106.

²Yenə orada, s. 155.

³Yenə orada, s. 72.

⁴Yenə orada.

müqayisəyə gələrdi. Başda cismlərlə onun arasında oxşarlıqlar tapmaq elə də çətin deyildi. Lakin «bapbalaca» tufəngin körpə uşaq kimi fəsadları o qədər gözlənilməz, törətdikləri həddindən artıq ağırdır ki, ancaq fəvqəltəbiiliklə, sakrallıqla əlaqələndirilməsi məqsədəuyğun sayılmışdır. Tapmacada bənzədilənlə bənzəyən arasındakı ümumi cəhətlərə diqqət yetirək:

TER- MİN- LƏR	GÖNDƏRİLƏNLƏR			TAP- MACA
	Daimi	Dəyişən		
Müqayisə edilənlər	Hərəkətləri	Qudurları	Ziyan vermələri	Səs salmaları
TUFƏNG	<i>Od püskürür</i>	<i>Gülləsi canlıni öldürür</i>	<i>Canlıları dəşik-dəşik, cansızları çilik-çilik edir</i>	<i>Açılanda guruldayır</i>
İLDIRIM	<i>Od saçır</i>	<i>Düşdü-yü yeri yaxıb yandırır</i>	<i>Dağdır</i>	<i>Çaxanda nərildəyir</i>

Tapmacanın açıqlamasından aydın olur ki, ildırımdan törəyən tufəngə toxunanda qudurur və dünyaya od vurur.

ÖKÜZÜM VAR...

Əski çağlarda Azərbaycan ailələrinin əsas məşğuliyyəti ovçuluq, əkinçilik və maldarlıq olmuşdur. Öküzsüz, inəksiz, atsız, qoyunsuz ev yox idi. Atalarımız mal-qaralı evləri qurulu yaya, inək, keçi və qoyun-quzusuz evləri isə qurumuş çaya bənzədirdilər. Bir (yaxud iki) öküzün varlığı ailənin güzəranının yaxılığından xəbər

verirdi. Əhilləşdirilmiş məişət heyvanları çoxdur. Ən geniş yayılanı inək və qoyundur. Lakin tapmacalarda silsilə yaradan öküzlə atdır. Bunun da səbəbi var. Təsadüfi deyil ki, buzlaşma çağının mağara mədəniyyətində qayaüstü rəssamlığın əsas mövzunu məhz öküzlər və vəhşi atlar təşkil etmişdir.

A.Lerua-Quran belə hesab edir ki, tarixəqədərki rəssamlıqda hər iki heyvan dualistik görüşləri əks etdirir:

işıq – qaranlıq,

gəcə – gündüz,

od – su,

isti – soyuq,

xeyir – şər,

*ölüm – həyat*¹. Bu qarşılaşmaya aid xüsusiyyətlər Azərbaycan türklərinin də ilkin mifoloji təsəvvürlərində, folklor, qədim yazılı ədəbiyyat qaynaqlarında öz izlərini qoruyub saxlamışdır. Təkcə Koroğlunun atının dərya suyu, od, işıq, zülmətlə, əlaqələnməsini, öküzün isə dünyanı bir il üstündə daşması qənaətini xatırlamaq kifayətdir. Yunanlardakı insan-at, misirlilərdə öküz-insan sintezi də dualizmin (şüurlu-şüursuz, ölüm-həyat) simvollaşmasıdır.

Əslində öküzdən (yaxud kəldən) cəmiyyətin inkişafının lap başlanğıcından yeri şumlayanda, yük daşıyanda, döyüşdə faydalanmışlar. Öküzün dünya mifologiyasında daşdığı missiya da çox böyükdür. Ulu əcdad dünyanın öküzün buynuzları arasında yerləşməsinə inandığı kimi ağzından ayran axıtmasına da şübhə ilə yanaşmamışdır:

Bir öküzüm var,

*ağzınnan ayran axar*².

(Cəhrə)

¹Леруа-Гуран А. Знаки в доисторическом искусстве. Из книги «Доисторическое искусство Запада». Мазено, 1978, с. 38.

²Tapmacalar, s. 156.

Tar macalarda tək cə öküzün mövcudluğu nişan verilmir, həm də onun qeyri-adi işlər yerinə yetirməsindən danışılır. Belə ki, ağzından ayran axıdır, quyruğu ilə çit hörür:

*Bir öküzüm var,
quyruğuyla çit hörər¹.*

(İynə)

*Bir öküzüm var,
quyruğundan tutmasan,
dama girməz².*

(Qaşığı)

Dünyayaratmada iştirak edən dörd ünsürdən birinin - odun öküzlə müqayisədə təqdimi olduqca maraqlı təsvirlə verilir:

*İki öküzüm var,
Biri göy, biri qızıl,
Qızıl öküz yatar, durmaz.
Göy öküz gedər, gəlməz³.*

(Od, tüstü)

Varianti:

*İki öküz bir yerdə,
Biri aldı, biri çal.
Alı yatır tər pən mir,
Çalı gedir hənir-hənir⁴.*

(Od, tüstü)

Sakrallıq məqamına çatmış göy və qızıl öküzdən ancaq na-

¹Tar macalar, s. 172.

²Yenə orada, s. 156.

³Yenə orada, s. 157.

⁴Yenə orada, s. 49.

ğillarda bəhs edilir. Tapmacada qəribə mənzərə təsvir olunur: qızıl öküz yatıb durmur - yəni ölür. Doğrudan da sönməsi odun yoxluğudur. Qəhrəmanları gedər-gəlməzə göndərmək motivi də nağılların süjet ünsürlərindən biridir. Tapmacada tüstünü nişanlayan göy öküzün gedib gəlməməsi müqayisəni bir qədər də mücərrədləşdirir. Bu mücərrədləşmənin açarı odun birinci tapılmasındadır.

BİR ATIM VAR...

At çox qədim zamanlarda rəmzləşdirilən heyvanlardan biridir, öküzlə müqayisədə daha geniş əhatə dairəsinə malikdir və həyat gücünü, hətta ölünün (cəsədin) canlandırılmasını bildirirdi. Mifoloji görüşlərdə iki aləm arasında əlaqə, əsasən, atlar vasitəsi ilə mümkün idi.

Tarixə bəllidir ki, oturaq həyat sürən xalqları köçəri atlı tayfalar narahat etməyə başlayandan sonra min il ərzində Şərqi Avropa və Mərkəzi Asiyada da atlar əhilləşdirilmişdir. Beləliklə, ən əski zamanlarda bu sirli heyvan çox hallarda ölülər aləmi ilə əlaqələndirilmiş və dünyasını dəyişənlər üçün atlar qurban kəsilmişdir. Cəsədin at dərisinə bükülərək basdırılması adətinin də əsasında həmin inam dayanmışdır. At qurbankəsmə ritualının Qafqazda – Azərbaycanda icra edilməsi barədə tarixin atası Herodot və alban tarixçisi M.Kalankatuklu da məlumat vermişdir.

Sonralar bərk qaçması, aralıq yerləri tullanaraq aşması atı bir rəmz kimi göylərə qaldırmış, birbaşa günəşlə əlaqələndirilmiş və günəş arabasına qoşulan heyvan olaraq təqdim edilmişdir. Atın rəmzləşməsində uzun müddət ikili xüsusiyyəti diqqət mərkəzində saxlanılmış, bir tərəfdən, işıq saçan ağ at Xızırın, Həzrət Əlinin xilaskarlıq, qəyyumçuluq funksiyasında əsas vasitəçi rolunu da-

şımı, digər tərəfdən isə qara rəngə bürünüb zülmətdə qanad açaraq fantastik sürətliliyin, sakral gücün (uzaq məsafəni bir göz qırpımında qət etməklə) daşıyıcısına çevrilmişdir.

Atın döyüş və qələbə simvoluna çevrilməsi də müşahidə olunur. Nəhayət, şəxsləndirilən atlar müdrikliyi, uzaqqörənliyi ilə diqqəti cəlb etmiş, sahibinə gələcək hadisələr barədə xeyirxah xəbərlər vermişdir. İnanclarda atın kəllə sümüyünün çəpərlərə sancılması adətinə bu gün də bəzi kəndlərdə rast gəlirik, guya bu halda şərin, bədbəxt hadisələrin qarşısı alınır. Yuxuyozumda at murada çatmaqdır. Yunanlarda isə at dırnağı bərəkət, bolluq, firavanlıq və nemət kimi mənalandırılır. Bir çox xalqlarda, eləcə də Azərbaycan türklərində xoşbəxtlik gətirən talisman kimi at nalını qapının üstündən asırlar. Təkcə xristian inancında ata bütün hallarda mənfi münasibət müşahidə olunur. İoan Boqoslovun açıqlamasında deyilir ki, dünyada 4 növ at vardır: ağ at - fəlakət, müsibət və taun, kürən at – müharibə, qara at – aclıq, solğun at – ölümdür¹. Göründüyü kimi, digər inanclardan fərqli olaraq xristianlıqda at rəmzləşəndə ancaq mənfilikləri ifadə edir.

Atı küləyin rəmzi kimi götürüb qadının ehtiraslılığı, şəhvəti ilə də əlaqələndirirlər. Alman saqalarında sərt küləkdə gəzib-dolaşan vəhşi ovçu qızları atla qovub tutur, qaçırır, atın saçı ilə onları şəhvətə gətirib zorlayır. Bu mənada sərt küləkli çöllüklər dişli at adları ilə adlandırılırdı: Madyan düzü, Kəhər yaylağı və s.

V əsr Bizans zooloqu Qazlı Timofey «Heyvanlar aləminin sakral rəmzləri» kitabının «At» bölməsində yazırdı:

«...4. Atın və bəzi öküzlərin ürəyinin içində sümük olur...

7. Madyan öləndə onun balasını başqa dişli at əmizdirir.

9. At heç vaxt anasına və bacısına toxunmur...

10. İki erkək at bir dişli at üçün vuruşur. Qalib gələn dişli atı özünüküləşdirib daimi dostuna çevirir...

¹Энциклопедия символы, знаки, эмблемы. М., Издательство Астрель, АСТ, 2004, с. 249.

11. Atlar da yuxu görürlər...»¹

Şərq xalqlarının inancında at daha çox od və işıqla ələqələndirilir. Müsəlman intibahına aid poeziyada vurğulanır ki, şafəq atları çaparaq qaranlığı əridir, dan yeri ağarır, hava işıqlanır və dünya bir gün aydınlığa qər q olur. Bu kimi əski dəlillər təsdiqləyir ki, at bəşər oğlu ilə doğmalaşmış, kişilərə arvadı və övladı qədər özünü istədə bilmişdir...

Bu mənada igidin yaraşığı olan atın tapmaca silsiləsində müxtəlif varlıqların əlaməti, nişanəsi kimi işlənməsi əsassız deyil:

*Bir atım var,
çullasan çulun salar,
Çullamasan
qulun salar².*

(Sac)

Təsadüfi deyil ki, bəzi mətnlərdə heyvanların şahı (şir) və baş sərkərdəsi (canavar) də atın əlamətləri ilə nişanlanır.

*Bir atım var,
minə bilmirəm,
Ağzın açsa,
dinə bilmirəm³.*

(Şir)

Oğuzlarda atın oğuldan üstün tutulmasını «Dədə Qorqud kitabı»nın mətni əsasında müəyyənləşdirən Ə. Tanrıverdi yazır: «Sədaqətli dost, yoldaş, xilaskar kimi təqdim edilən atın bir sıra səciyyəvi cəhətləri (təhlükəni hiss etməsi, sahibini oyatması, sahibini tanıdığı üçün kişnəməsi, düşməndən qorxmadığını oynamağı ilə nümayiş etdirməsi və s.) «Kitab»da konkret olaraq ifadə

¹Тигрица и грифон: Сакральные символы животных. СПб.: «Петербургское Востоковедение», 2002, с. 165.

²Tapmacalar, s. 97.

³Yenə orada, s. 91

olunur»¹. Doğrudan da Azərbaycan türkünün at qədər bağlandı-
ğı ikinci heyvan göstərmək olmaz. Alimin faktlara söykənərək
gəldiyi düzgün qənaətə görə, «Oğuz igidlərinin ən yaxşı istirahəti
məhz at belindədir. At minməyən, atla ov etməyən Oğuz igidinin
yata-yata yanı ağrır... günü xoş keçmir»². Məhz bu səbəbdən
də əcdad sandığı qurdu (canavarı) yeniyetmələrə atın əlamətləri
ilə nişan verir. Onlar arasında zahiri bənzərlik də göstərir: atın
qulaqlarını çatıb quyruğunu bərk qısmasını, sinib dərədən boy-
lanmasını canavarın pusquda durub ovunu güdməsinə oxşadır.

*Bir atım var, atılar,
Qulaqları çatılar.
Quyruğunu bərk qısar,
Sinib dərədən pusar*³.

(*Canavar*)

Türkün əzizləmələrində inək də, qoyun da insanlarla
müqayisədə təqdim olunur: «*Nənəm, ay şişək qoyun*». Və atın
başqalarını minməsi - qız-gəlinin çiyində gəzməsi qəribə
səslənsə də, bir cəhətə görə oxşayanla oxşadılan eyniləşir. Bir
zamanlar hər ikisinin - at və səhəngin xalqın gündəlik həyatında
vacibliyi eyni idi. Su səhər-axşam səhənglə qadınların çiyində
daşınırdı. At isə kişiləri tərkinə alıb lazımı yerlərə aparırdı.

*Bir atım var,
hər yetəni minər*⁴.

(*Səhəng*)

Adətən, atı, eşşəyi, qatırı, dəvəni minərlər. Minmək, çapmaq
deyəndə ilk yada düşən at olduğu üçün tapmacada tapılması tələb
olunan varlığın nişanəsi yerini tutur.

¹Tanrıverdi Ə. «Dədə Qorqud kitabı»nda at kultu. B., «Nurlan», 2012, s. 136.

²Yenə orada, s. 136.

³Tapmacalar, s. 91.

⁴Yenə orada, s. 79.

Doğrudur, səhəng qiz-gəlinlərin çiyində aparıldığından müqayisə məntiqə söykənmir. Ümumiyyətlə, pəremiyalarda insana aid əşyaların, hərəkətlərin heyvanlara, eləcə də əksinə aid edilməsinə rast gəlirik. Məsələn, «Palaza bürün, elnən sürün» atalar sözündə ayaq altına salınan məişət əşyasına insanın bürünməsi kollektiv fəaliyyəti, daha doğrusu, toplumdan geri qalmamağı bildirir.

BİR QUŞUM VAR...

Nişanələri müqayisəyə gətirilən quşun mövcudluğu əsas götürülür və bir cəhətinin qeyri-adiliyi diqqət mərkəzinə çəkilir. Məlum məsələdir ki, quşun da, tapılacaq bitkinin - badımcanın da yeri bağıdır. Lakin quş evin damında, yolda da ola bilər. Deməli, məkanın nişan verilməsi əsas əlamət rolunu oynaya bilmir. Quşun sümük dimdiyinin yarpaqdan olması qənaəti adamı düşünməyə vadar edir. Mətnə iki cəhət - bağıda yerləşməsi və yaşıllıq axtarışı bir qədər konkretləşdirir, daha doğrusu, meyvə-tərəvəz aləmini yada salır.

*Bir quşum var - bağıdadı,
Dimdiyi yarpaqdadı¹.*

(Badımcan)

Bəzi tapmacalardaü kiçik epizod təsvir olunur:

*Bir quşum var, alaca,
Getdi, qondu ağaca.
Özünə bir ev tikdi,*

¹Tapmacalar, s. 65.

Nə qapı qoydu, nə baca¹.

(Baramaqrdu)

Alaca quş ağaca qonub qapı-bacasız ev tikir. Bu təsvirdə əsas əlamət sonuncu misrada özünə yer alır:

Suda yaşayan canlının və mücərrəd varlığın quşla müqayisədə təqdimi də maraqlıdır:

*Bir quşum var,
Dərisi puldan,
Gözləri nurdan².*

(Balıq)

*Bir quşum var,
bir göz qırpımında ərsə gedər³.*

(Xəyal)

Birinci mətndə quşun dərisinin puldan olması axtarışı su mühiti ilə məhdudlaşdırır, anidən görünüb yoxa çıxması isə qeyri-maddi varlıqlardan söz getdiyini şərtləndirir.

QARA TOYUQ VƏ QARALIQ

Əslində «qara» sözü «toyuq» sözünə calanaraq mürəkkəbləşir, birlikdə yazılır və kollarlarda, meşəliklərdə yaşayan sarıdimdikli qaramtil rəngli oxuyan quş mənasında işlənir. Xalq inamına görə, yuxuda qaratoyuq görmək insanın çox sevdiyi dostu ilə bərabər

¹Tapmacalar, s. 106.

²Yenə orada, s. 157.

³Yenə orada, s. 108.

səyahətə çıxmasına işarədir. Vurğulamaq lazımdır ki, ev quşu olan toyuğun da qara rənglisinə təsadüf olunur. O da «qara toyuq» adlanır. Fərq ondadır ki, birinci sifətlə ismin birləşməsindən yaranan mürəkkəb sözdür, ikinci isə ismi birləşmədir. Tapmacalarda məhz ikincilərdən danışılır.

İlk baxışda çöl və ev quşlarının, xüsusilə qaratoyuğun, toyuq-cücənin tapmacalarda metaforik vasitə kimi istifadəsində qeyri-adilik nəzərə çarpmır. Ancaq bu silsiləyə aid tapmaca mətnlərindəki təsvirlərdə də ilkinliklə əlaqələnen deyimlərdən istifadə olunur. Məsələn:

*Qara toyuq,
Göy cücələr¹.*

(Ulduzlu səma)

Nümunədə ulduzlu səmanın əlaməti kimi işlənəndə toyuğun qaralığı göyü, cücələrin göylüyü isə ulduzları bildirir.

Sual doğur: nə üçün qara? Məgər ağ, sarı, boz rəngli quşdan istifadə edilə bilməzdimi? Yeri düşəndə qara ağla müqayisədə verilir:

*Qara toyuq yer eşər,
Ağ toyuq suda bişər².*

(Kotan və düyü)

Əslində mətnlərdəki qaralıq əsaslandırılır, daha doğrusu aşkarlanacaq varlığın rəngini bildirir. Məsələn:

*Qara toyuq -
Qarnı yarıq³.*

(Buxarıda yanan ocaq)

¹Tapmacalar, s. 190.

²Yenə orada, s. 14.

³Yenə orada, s. 45.

Tüstüdən ocağın üstü qara olur. Yaxud:

*Qara toyuq qaqqılda;
Qanadları şaqqılda¹.*

(Bulud, göy gurultusu)

Göy üzünü qara bulud bürüyür və göy gurultusu başlanır.

*Qara toyuğum
Qapıda yatar;
Yumurta tökər².*

(Kündə)

Qaralığın da yuxuyozumda müxtəlif anlamları var. Belə ki, yuxuda qara rəng - ucalıq və var-dövlət deməkdir. Əski çağlarda yuxuda parlaq qara rəng görmək hökmdar tərəfindən bəxş ediləcək ucalıq və qüdrətə işarədir. Qara paltar geydiyini görməkdə ucalığa çatmaq xəbərdarlığıdır. Çox hallarda qara rəngli paltar geyməyə adət etməyən adamın yuxuda özünün qara geyimdə olduğunu görməsi - üzüntüyə və kədərə yozulur.

Qara rəng həm də yuxu sahibinin böyük bir qüsuruna, atana üzünə ağ olmasına və əlini-ayağını sındıracağına işarə sayılır.

*Qara xanın qarnı yarıq,
İçi dolu qızıl balıq³.*

(Gecə və ulduzlar)

Gecənin qarnı yarıq Qara xanla, ulduzların onun içində gizlətdiyi qızıl balıqlarla nişanlanması bəlkə də qədimlərdə haqsızlığın, zülmün, zülmətin təmsilçisi Qara xana işarədir. Oğuz

¹Tapmacalar, s. 85.

²Yenə orada, s. 92.

³Yenə orada, s. 182.

onu aradan götürməklə göy üzünü aydınlığa çıxardır. Oxşar təsvirə başqa tapmaca mətnində də rast gəlirik:

*Qara sacın altı qara,
Dur, üstündə ocaq qala¹.*

(Gecə və ay)

Əski qam görüşlərində dünya göy (uca) çadırla və üçayaqlı sacla rəmzləşirdi. Qərübədir ki, tapmaca mətnində də gecə göy üzünün əsas əlaməti hisdən qaralmış sac nişan verilir. Qaranlıqda göy üzündə işaran ay isə sac üstündə qalanan ocaqla müqayisədə təqdim edilir.

ZƏNCİRVARI STRUKTURLU TAPMACALAR

Ən azı üç müqayisə obyektinin bir tapmaca mətnində zəncirvari şəkildə düzümünə rast gəlirik:

*Anası qara,
Qızı qırmızı,
Oğlu qıvrımca-qıvrımca².*

(Ocaq, od, tüstü)

Qara ana ocaq, qırmızı qız od, qıvrımsaçlı oğlan tüstünün əlaməti kimi nəzərə çatdırılır. Faktiki olaraq kiçik tapmaca mətnində üç varlığın tapılması tələb olunur.

Beləcə zəncirvari strukturlu mətnlərdə müqayisələr müxtəlif şəkildə özünü göstərir. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

¹Tapmacalar, s. 67.

²Yenə orada, s. 146.

1. Ancaq inkarla qurulanlar:

Məsələn:

*Nə evdədi,
nə çöldə,
Nə göydədi,
nə yerdə¹.*

(Pəncərə)

Yaxud:

*Nə gecə yatar,
Nə suya batar,
Nə də sahibindən
uzaqlaşar².*

*(Kölgə)***2. İnkarla təsdiqlənənlər:**

Bu cür nümunələrdə sadalanan əlamətlərin yoxluğu ilə varlığın tapılması tələb olunur. Məsələn:

*Nə əli var,
nə ayağı,
Nə başı var,
nə qulağı.
Gah ağladar,
gah güldürər³.*

*(Söz)*¹Tapmacalar, s. 147.²Yenə orada, s. 180.³Yenə orada, s. 179.

3. Təsdiqlənənlər inkarla aydınlaşır:

Məsələn:

Göydən düşər – sınmaz.

Oda düşər – yanmaz.

Suya düşər – batmaz¹.

(Kölgə)

Tapılması tələb olunan varlıq sınımmaması, yanmaması və batmamasına görə üzə çıxarılır.

Ağca tərə,

Başı küpə.

Nə küpədi,

Nə də tərə².

(Plov)

4. Təsdiqlənib-inkar edilənlər:

Məsələn:

Qanı var,

qanı yox,

Əti var,

gönü yox³.

(Çibin)

Torpaq deyil,

quş deyil,

Quru deyil,

yaş deyil.

¹Tapmacalar, s. 179.

²Yenə orada, s. 182.

³Yenə orada, s. 159.

*Buynuzu var,
qoç deyil,
Qanadlıdır,
quş deyil¹.*

(Kəpənək)

*Ana bir qız doğubdu,
Nə əli var, nə ayağı.
Qızı oğlan doğubdu,
Həm əli var, həm ayağı².*

(Yumurta, cücə)

*Ot yeyər, inək deyil.
Yumurtlar, toyuq deyil³.*

(Bağa)

5. Dialoqlu tapmacalar:

*-A qoç, hardan gəlirsən?
-Qanlı qaya dibindən.
-Qanın niyə quruyub?
-Allah, belə buyurub⁴.*

*(Qoyun quyruğu,
kəklik)*

*-Ağ quşum, hardan gəlirsən?
-Qan bulağından.
-Qana niyə batmayıbsan?
-Öz əməlimdən⁵.*

(Süd)

¹Tapmacalar, s. 117.

²Yenə orada, s. 116.

³Yenə orada, s. 130.

⁴Yenə orada, s. 177.

⁵Yenə orada, s. 130.

Misallardan göründüyü kimi, tapmacaların zəncirvari strukturlu mətnlərində müqayisələr əksər hallarda inkarla qurulur. Bəzən nişanələr, əlamətlər inkarla təsdiqlənir. Eləcə də təsdiqlənənlər inkarla aydınlaşır.

Təsdiqlənib-inkar edilən və dialoqlu tapmacalara da rast gəlirik.

UŞAQ TAPMACALARININ SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Bir sıra keyfiyyətlərinə - yığcamlığına, mövzu genişliyinə, konkretliyinə və əyləncəli xarakterinə görə tapmacalar uşaqların ən çox sevdiyi folklor nümunələrindəndir.

Tapmacalara bəzən bilməcə də deyilir. Birinci söz «tapmaq», ikincisi «bilmək» felindən əmələ gəlmişdir. Əlbəttə, biliyi, məlumatı az olan tapmacanın cavabını tapmaqda çətinlik çəkir. Ümumiyyətlə, verilən sualın cavabını, daha dəqiq desək, əlaməti, keyfiyyəti, xasiyyəti, zahiri görünüşü müqayisədə göstərilən əşyanı, hadisəni tapmaq bütün tapmacalar üçün əsas şərtidir. Ona görə də birinci ad daha uyğundur.

Tapmaca folklorun qədim janrındandır. İnsanlar arasında ünsiyyət və ictimai münasibətlər yaranandan ta bu günədək xalq arasında düzülüb-qoşulur.

Tapmacalar ilk formalaşma dövründə mifik səciyyə daşımış, animastik görüşlərlə bağlı olmuşdur. Cansız əşya və heyvanların şəxsləndirilməsinə bəzi tapmacalarda indi də rast gəlirik. Məsələn:

*Meşədə bir qız gördüm,
gözləri şəhla,*

¹Tapmacalar, s. 97.

*Düşdüm onun izinə,
qaldım, tək-tənha¹.*

(Ceyran)

Tapmacada gözləri şəhla olduğu üçün ceyran qıza bənzədilir. Xatırladaq ki, xalq əfsanələrində də qızın ceyrana dönməsi hadisəsinə təsadüf edilir.

*Yerə vurdum baltanı,
Ağzı gümüş xaltanı.
Yerdən bir oğlan çıxdı -
Dünyaların soltani².*

(Buğda)

Yuxarıdakı tapmacada buğdanın cücərməsi oğlana, aşağıdakı tapmacada isə qarğıdalı ataya, onun dənələri isə oğlanlara oxşadılır.

*Min bir oğul, bir ata,
Hamısı minib bir ata³.*

(Qarğıdalı)

Nümunələrdə heyvan və bitkilər müəyyən əlamətləri ilə insanla müqayisə edilir.

Tapmacaların bir qismi mövsüm mərasimləri ilə əlaqədar formalaşmışdır:

Üçü bizə yağdır,

(Qış)

¹Tapmacalar, s. 97.

²Yenə orada, s. 55.

³Yenə orada, s. 90.

*Üçü cənnət bağıdır,
(Yaz)*

*Üçü yığar, gətirər,
(Yay)*

*Üçü vurar, dağıdar¹.
(Payız)*

Yaxud əmək nəğmələrinin təsiri ilə yarananlara rast gəlirik. A.Nəbiyev yazır ki, «gündəlik müşahidə zamanı söylənən nəğmə (ipəkçi nəğməsi - R.Q.) sonradan tapmaca şəklinə düşmüş və hafizələrdə tapmaca şəklində yaşamışdır»².

*Bir quşum var alaca,
Gedər, qonar ağaca,
Özünə bir ev tikər,
Nə qapı qoyar, nə baca³.
(Barama qurdu)*

*Püstədi ha, püstədi,
Taxtı rəvan üstədi,
Camış kimi ot otlar,
Su içməyi xəstədi⁴.
(Barama qurdu)*

Tapmacalar bütün tarixi dövrlərdə yaranmışdır və həmin dövrün hadisələri onlara öz möhrünü basmışdır. Ərəb istilasından sonra düzülüb-qoşulan bir tapmacada nizə ərəb əsgərinin əlində

¹Tapmacalar, s. 97.

²Nəbiyev A. Azərbaycan folklorunun janrları, s. 27.

³Tapmacalar, s. 38.

⁴Yenə orada, s. 26.

olması ilə xarakterizə olunur. Başqa sözlə, nizə deyəndə xalqın yadına, ilk növbədə, müsəlmanlığı silah gücünə qəbul etdirən ərəblər düşür:

*Ərəb əlində,
Dizi belində,
Atın üstündə.
Bir ucu yerdə,
Bir ucu göydə¹.*

(Nizə)

Bu günlər də elmin, texnikanın, kənd təsərrüfatının inkişafı ilə əlaqədar tapmacalar yaranır:

*Gücün alır nazik teldən,
Xəbər verir
hər bir eldən².*

(Radio)

*Nə əli var, nə ayağı,
Eşər, tökər torpağı³.*

(Traktor)

*Çağırırım hündürdən,
Səsi gəlir kəndirdən⁴.*

(Telefon)

Tapmacalar yenicə dərk etməyə başlayan uşaqların məişətdə və təbiətdə baş verən hadisələri, rastlaşdıqları əşyaları tanıması-

¹Tapmacalar, s. 18.

²Yenə orada, s. 41.

³Yenə orada, s. 9.

⁴Yenə orada, s. 92.

na, həmişəlik yadda saxlamasına kömək edir. Bu mənada məişətdə və təbiətdə elə bir əşya, hadisə göstərmək olmaz ki, onun haqqında tapmaca qoşulmasın.

Tapmacalar ifasına görə kütləvi janrdır. H.Zeynallının sözləri ilə desək, tapmaca atalar sözü, bayatı, mahnı ilə müqayisədə daha çox kollektivlik xüsusiyyətinə malikdir. Belə ki, bayatını, mahnını bir nəfər ifa edir, yerdə qalanlar sadəcə dinləyici olurlar. Tapmacalarda isə iki tərəf olur: tapmacanın qoyuluşu və onun cavabı. Deməli, onun ifasında ən azı iki nəfər iştirak etməlidir: tapmacanın söyləyən və cavabını tapan.

Tapmacalarda əşyanın adı çəkilmir, yalnız onun məcazi təsviri verilir, yaxud hər hansı bir əşyanın, hadisənin bir sıra xarakterik əlaməti sadalanır. Müqayisə, fantaziya, bənzətmə, təzad, təşbeh, epitet, bədii sual və s. təsvir vasitələrindən geniş istifadə olunur. Heç təsadüfi deyil ki, tapmacanı «sual şəklində qurulmuş», yaxud «sənətkarlıqla düzəldilmiş metafora» (Aristotel) adlandırırlar. Məsələn:

*Qırmızı nar,
Hər evdə var¹.*

(Od)

Bu tapmaca metaforadan ibarətdir. Od qırmızılığına görə nara bənzədilir.

*Qar kimi ağdı,
Su kimi axdı².*

(Külək)

*Nə əli var, nə ayağı,
Dağın dar dəli sayacağı,*

¹Tapmacalar, s.54.

²Yenə orada, s. 43.

Şaqhaşırıq açar qapı¹.

(Su)

Atdan hüündür;

İtdən alçaq,

İçi yumru,

Üstü saçaq².

(Yəhər)

Nümunələrdə hadisənin (küləyin), əşyanın (südün və yəhərin) müəyyən əlaməti (suyun ağılığı, yəhərin alçaqlığı və içinin yumruluğu), xüsusiyyəti (suyun axarlığı, küləyin dağıdıcılığı) dolayı yolla deyilir, hadisə və əşyaların özü isə bu təsvirlərin, metaforaların arxasında gizlənir. Uşaq müqayisələr aparmaqla onları üzə çıxarmalıdır.

Bəzi tapmacalarda əşya və hadisənin əlaməti, keyfiyyəti, xassəsi müqayisəsiz verilir:

Gecələr boşalar,

Gündüzlər dolar³.

(Yük yeri)

Gecə yumular,

Səhər açılar⁴.

(Sarmaşıq)

Tapmacalar uşaqların zehni inkişafına kömək edir. Əlamətləri, müqayisədə göstərilən əşyanın, hadisənin özünü tapmaq üçün uşaqlardan güclü fantaziya tələb edilir. Məsələn:

¹Tapmacalar, s. 97.

²Yenə orada, s. 118.

³Yenə orada, s. 76.

⁴Yenə orada, s. 80.

*Gözləri var, başı var,
Nə tükü, nə qaşığı var.
Ayağı yox, dili yox,
Dərisində pulu çox!*

(Balıq)

Tapmacada balığın ən adi əlamətləri sadalanır. Məlumdur ki, onun tükü, qaşığı, ayağı, dili olmur. Balıq «dərisində pulunun çoxluğu» ilə başqa canlılardan seçilir. Bununla belə, balığı görməyən, onun haqqında təsəvvürü olmayan tapmacanın cavabını tapa bilməz. Deməli, fantaziya ilə yanaşı, uşaqların biliyi də tapmacanın cavabının tapılmasında böyük rol oynayır.

Tədqiqatçıların əksəriyyəti (*H.Zeynalli, Ə.Axundov, P.Əfəndiyev, N.Seyidov və b.*) tapmacaları mövzularına görə qruplaşdırırlar.

P.Əfəndiyevin fikrincə, tapmacaları aşağıdakı sahələrə ayırmaq olar:

- **ev əşyaları,**
- **geyimlər,**
- **heyvanlar aləmi,**
- **bitkilər aləmi,**
- **alətlər,**
- **insanlar və onun bədən üzvləri,**
- **ərzaqlar,**
- **meyvələr,**
- **səma cisimləri,**
- **yer,**
- **təbiət,**
- **təbiət hadisələri,**
- **mücərrəd hadisələr,**

¹Tapmacalar, s. 12.

¹Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, s. 106.

– **elm-texnika** haqqında və s².

N.Seyidov tapmacaları daha konkret mövzu qruplarına ayırır:

1. **Təbiət və təbiət hadisələri.**
2. **Nəbatət aləmi (mədəni bitkilər, ağaclar, bostan və tərəvəz məhsulları, meyvələr, yabanı və dənli bitkilər)**
3. **Heyvanlar.**
4. **Quşlar.**
5. **Həşəratlar.**
6. **Heyvandarlıq məhsulları və heyvandarlıqla əlaqədar şeylər.**
7. **İnsan və onun bədən üzvləri.**
8. **Geyim və bəzək şeyləri.**
9. **Çadır, ev və onun hissələri.**
10. **Ev təsərrüfatında işlənən şeylər.**
11. **Silahlar.**
12. **Qeyri-adi və mücərrəd tapmacalar (?).**
13. **Xörəklər və başqa yeyinti məhsulları.**
14. **Musiqi alətləri.**
15. **Kənd təsərrüfatı alətləri və maşınları.**
16. **Mətbuat və texnikaya aid tapmacalar.**
17. **Müxtəlif mövzulu tapmacalar¹.**

Bölgüdə «Qeyri maddi və mücərrəd tapmacalar» başlığı düzgün ifadə edilməmişdir. Belə ki, tapmacalar mücərrəd və qeyri-maddi ola bilməz. Əslində, bu bölmə «Qeyri maddi və mücərrəd əşyalar haqqında tapmacalar» şəklində olmalıdır. Mövzu qruplaşmalarından görünür ki, xalq həyatının elə bir sahəsi, insanın gündəlik yaşayışında rastlaşdığı elə bir əşya və hadisə yoxdur ki, ona tapmaca qoşulmasın. Lakin *tapmacaların içərisində elələri də var ki, yığcamlığına, sadəliyinə, dil qurumuna, məzmununa görə uşaqlara daha yaxındır.* Bu cür tapmacalarda heyvanlar, quşlar yamsılanır, yaxud söz oyunu üzərində qurulur.

¹Nağıllar. «Azərbaycan ədəbiyyatı» seriyasından, tərtib edən N.Seyidov, B., 1985, s. 227.

Yamsılama uşaqlarda dil açmağa başlayanda özünü göstərir və yamsılaya-yamsılaya onlar quşların, heyvanların «dilini» öyrənirlər. Bu mənada **səstəqlidi sözlərin** bir sıra tapmacalarda heyvanların, quşların, təbiət hadisələrin əlaməti kimi verilməsi maraqlıdır. Uşaqlar pişiyi «xoruldamasından», «mırıldamasından», keçini «bəyirməsindən», yarasanı «ziyildəməsindən» tanıyırlar:

1. *Ovun alsan miyoldar,
Sığallasan xoruldar¹.*

2. *...Ağsaqqalam bəyirrəm².*

3. *Bir quşum var ziy-ziyidi,
Gecə uçar, gündüz yatar³.*

Heyvanın öz səsinin deyil, tərpənişindən, hərəkətindən doğan səslərin yamsılanması ilə düzələn tapmacalara da rast gəlirik:

*Taxçadan düşdü tap elədi,
Gülsənəm onu hap elədi⁴.*
(Siçan və pişik)

Yaxud:

*..Dağda tappıldar,
Suda şappıldar⁵.*
(Balta və balıq)

Tapmacalarda «tap», «hap», «tappıldar», «şappıldar» səs təqlidi sözləri heyvan və əşyaları nişan verən əlamət kimi işti-
rak edir. Ağcaqanad və milçəyin uçuşundan əmələ gələn səslərin

¹Tapmacalar, s. 186.

²Yenə orada, s. 143.

³Yenə orada, s. 211.

⁴Yenə orada, s. 155.

⁵Yenə orada, s. 89.

təqlidi üzərində qurulan tapmacalar daha maraqlıdır:

*Vay-vay uçar,
Vay-vay qonar,
Vay iliksiz,
Vay sümüksüz¹.*

(Ağcaqanad)

*Viy viyıldar,
Viy sızıldar,
Viy iliksiz,
Viy sümüksüz².*

(Milçək)

Göründüyü kimi, iliksizlik və sümüksüzlük hər iki həşarata xas olan xüsusiyyətdir. Onların uçuşu zamanı çıxan səslər isə müxtəlifdir - ağcaqanadlarda «vay», milçəklərdə «viy»dir.

Təbiət hadisələrinin qopardığı səslər də tapmacalarda təqlid edilir:

*Nə əli var, nə ayağı,
Dağıdar dəli sayağı,
Şıqhaşırıq açar qapı³.*

(Külək)

*Fır-fır ötər,
Ağ-ağ tökər⁴.*

(Dəyirman)

Tapmacaları uşaqlara bağlayan başqa bir cəhət özünü onlar-

¹Tapmacalar, s. 218.

²Yenə orada, s. 199.

³Yenə orada, s. 176.

⁴Yenə orada, s. 58.

dan səs oyunlarında istifadə olunarkən göstərir.

Ümumiyyətlə, bəzi tapmacalar ancaq səs oyunlarında istifadə məqsədilə düzülüb-qoşulur, məsələn:

*BİZ BİZə BİZ deyirik.
Siz BİZƏ nə deyirsiniz?¹*

Tapmaca «biz» sözü üzərində qurulmuşdur. Birinci misrada «biz» üç dəfə işlənir və iki məna daşıyır. Diqqətlə dinlədikdə aydın olur ki, birinci «biz» şəxs əvəzliyi, ikinci və üçüncü «biz» isə isimdir, deşmək üçün metaldan qayıran ucu şiş alət deməkdir.

Maraqlıdır ki, tapmacanın cavabı mətnin özündə üç yerdə verilir. Uşaq bir qədər düşünsə, bilir ki, ikinci misrada qoyulan sual onu çaşdırmaqdan ötrüdür.

Bu xüsusiyyət söz oyunlarının hamısında özünü göstərir.

*Bir tapmaca deyim,
Tapmasan, gənə deyim².*

Burada «gənə» sözünün iki mənada işlənməsi əsas götürülür: «gənə» - «yenə» sözünün xalq dilində təhrif olunmuş forması kimi və xırda caynaqları ilə heyvanların, bəzən də insanların bədəninə yapışmış onların qanını soran buğumayaqlı həşərat kimi işlənir. Elə uşaqları çaşdıran da eyni səs tərkibinə malik sözün iki məna bildirməsidir.

Deməli, söz oyunları tək yaradılan tapmacaların cavabı mətnin daxilində verilir. Tapmacadakı sözlərin ifa tərzinə, ifaçının vurğunu hansı sözün üstünə salmasına, sözlərin bir-biri ilə əlaqəsinə diqqət yetirmək, onun yanıltmaq, çaşdırmaq məqsədini

¹Tapmacalar, s. 15.

²Yenə orada, s. 198.

açmaq lazımdır.

*Quru yerin qurbağası
comuş balasından böyükdür!*

O dəqiqə uşağı bir məsələ düşündürür: görəsən, camışın balasından böyük heyvan hansıdır? Tapmacada isə məsələ tamam başqa şəkildə qoyulmuşdur. Burada əsas rol məntiqi vurğu oynayır. Tapmacanı açmaq üçün dinləyici, ilk növbədə, bilməlidir ki, məntiqi vurğu cümlədə hansı sözün üzərinə düşür. Çünki «comuş» (camış) sözü cümlədə təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi (comuşun balasından / comuş balasından) deyil, mübtədə kimi işlənir. Yəni deyilir ki, «gomuş öz balasından böyükdür». Bu cümlədən «öz» sözü atılmış və söz oyunundan ibarət tapmaca düzəldilmişdir.

*O nədir ki,
qoz qabığına girər,
qala qapısına girməz?²*

İlk baxışda bu tapmacaya cavab tapmaq üçün xeyli baş sındırmaq lazım gəlir. Lakin heç bir fantastik düşüncə, bilik köməyə çatmır. Dağa-daşa düşmədən uşaq sadəcə cümləyə «öz» sözünü artırır, məsələ aydınlaşır və tapmacanın cavabı onun məzmununda tapılır: *Qoz öz qabığına girər, qala öz qapısına girməz?* Söz oyunları kimi düzülüb-qoşulan tapmacaların əksəriyyəti eyni səs tərkibli sözün bir neçə mənada işlənməsinə əsaslanır:

*Əzizim təpəsinə,
Aşıq çıxıb təpəsinə.*

¹Tapmacalar, s. 191.

²Yenə orada, s. 210.

³Yenə orada, s. 48.

*O kimdi çomaq vurub
Allahın tərəsinə?³*

«Tərə» sözü «baş-kəllə-tərə» mənasında deyil, dağın tərəsi mənasında başa düşülməlidir. Yəni çoban tərəyə, çıxıb, həmin Allah tərəsinə çomaq vurub.

Başqa tapmacada isə «hərəmiz» sözü insan adı kimi işlənir:

*Eləmi bir tağda,
İki şamama bir tağda.
Hərəmiz birin üzdü,
Biri qaldı bir tağda¹.*

Hər birimiz (hərəmiz) iki şamamamın birini üzsək, tağda şamama qalmaz. Deməli, «hərəmiz» sözü «hər birimiz» mənasında başa düşülməməlidir. Əslində tapmacada deyilir ki, hərəmiz adlı bir şəxs iki şamamadan birini üzdüyü üçün tağda biri qalır. Sonuncu iki nümunə aşiq poeziyasından keçmişdir, bağlamadır.

Söz oyunlarında istifadə olunan tapmacaların bir qismi **riyazi məsələ** şəklində qurulur, məsələn:

<i>Beş, beş, beş -</i>	
<i>On beş.</i>	$5+5+5=15$
<i>Üç - on səkkiz.</i>	$15+3=18$
<i>İki-iyirmi.</i>	$18+2=20$
<i>Neçə eylər hamısı?²</i>	20

Rəqəmlər ardıcılıqla toplanır, axırda tapmacanın özündə cavabı deyilir. Verilən sual isə uşağı çaşdırmaq üçündür.

Məsələn:

¹Tapmacalar, s. 32.

²Yenə orada, s. 119.

*İki tülkü balası,
 Üç – anası. (yəni üçüncü anası)
 Dörd – atası, (yəni dördüncü atası)
 Neçə eylər hamısı?¹*
(Dörd: iki bala, ata və ana)

V.Vəliyev belə tapmacaları «*bədii məsələlər*» (*şərti istehsal*) adlandırır və onların yanılmaqlara yaxınlığını göstərərək yazır ki, «bu məsələlər uşaqları hesablama aparmağa sövq edir, onları düşündürür»².

*Bir dərədə yeddi təpə,
 Hər təpədə yeddi yuva,
 Hər yuvada yeddi tülkü,
 Hər tülkünün yeddi balası -
 Neçə eylər hamısı?³*
(2401 tülkü balası)

Bu tapmacanın yanılmaca yaxınlığı göz qabağındadır. Mü-
 hüm fərq ondan ibarətdir ki, uşaq riyazi hesablama aparmaqla
 orada qoyulan məsələnin həllini tapır.

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, yanılmac formalı tapmacalara
 əksər mövzu qruplarında rast gəlirik. «Dəyər» sözünün müxtəlif
 məqamlarda təkrarlanması ilə düzələn aşağıdakı tapmacanı
 həqiqətən də yanılmaqlardan fərqləndirmək çətindir:

*Ataya dəyməz,
 Babaya dəyməz,
 Xalaya dəyməz,*

¹Tapmacalar, s. 76.

²Vəliyev V. Azərbaycan folkloru, s. 396.

³Tapmacalar, s. 111.

Əmiyə dəyməz,
Dəyəyə dəyməz,
Dəyməyə dəyəyər,
Allaha dəyməz,
Billaha dəyəyər¹.

(Dodoq)

Tədqiqatçılar (V.Vəliyev, P.Əfəndiyev, N.Seyidov) tapmacaları quruluşuna görə iki yerə ayırırlar:

1. Mənsur tapmacalar.

2. Mənzum tapmacalar.

Mənsur tapmacalar. Nəsrilə olan tapmacaların əksəriyyətində məsələ sual şəklində qoyulur və «O nədir ki» sözləri ilə başlanır:

*O nədir ki, yayda donar, qışda əriyər?*²

(Nəfəs)

*O nədir ki, uzağı yaxın eylər?*³

(Fikir)

*O nədir ki, baldan şirindir, zəhərdən acı?*⁴

(Dil)

Bəzi cümlələrdə xəbər şəkilçisi, yaxud xəbər özü ixtisar olunur:

*Su içində od*⁵.

(Samovar)

¹Tapmacalar, s. 206.

²Yenə orada, s. 169.

³Yenə orada, s. 94.

⁴Yenə orada, s. 44.

⁵Yenə orada, s. 9.

*Bir damım var,
içi dolu ağ yarmaça¹.*

(Ağız və dişlər)

*Bir donum var,
tikişi yox².*

(İnsanın dərisi)

*Bir ağacım var,
iki budağı³.*

(Adam və onun qolları)

*O hansı ağacdır ki,
kökü havada durar,
budaqları yerdə⁴.*

(Günəş)

Əvvəlinci dörd tapmacada xəbər şəkilçiləri: *-dur, -dır*, axı-
rıcılarda (5 və 6-cıda) isə «*var*», «*durar*» sözləri atılmışdır.
Mənsur tapmacalar bir cümlədən ibarət olur (sadə, yaxud tabeli
və tabelsiz mürəkkəb cümlədən).

Mənzum tapmacalar daha çoxdur və quruluşca
müxtəlifdir. Bəziləri «Tap, tapmaca», «Bizdə bir kişi var» mis-
raları ilə başlanır:

*Tap tapmaca,
Gül yapmaca,
Məməli xatın,
Dişləri yox⁵.*

(Toyuq)

¹Tapmacalar, s. 122.

²Yenə orada, s. 165.

³Yenə orada, s. 203.

⁴Yenə orada, s. 14.

⁵Yenə orada, s. 26.

Tap tapmaca,
Gül yapmaca,
Deşiklədim
Atdım saca¹.

(Fəsəlli)

Tap tapmaca,
Qab altdaca².

(Xörək)

Bizdə bir kişi var,
Ağzında iki dişi var³.

(Maşa)

Bizdə bir kişi var,
Dörd qıçı var⁴.

(Stol)

Nəzmlə düzülüb-qoşulan tapmacalar iki, üç, dörd, beş və səkkiz misradan ibarət olur.

İki misralı tapmacalar əsasən 4, 5, 7 və 8 hecalı misralardan əmələ gəlir:

Çölü sarı, 4
İçi darı⁵. 4

(Əncir)

Nə gecə yatar, 5
Nə suya batar⁶. 5

(Kölgə)

¹Tapmacalar, s. 18.

²Yenə orada, s. 69.

³Yenə orada, s. 152.

⁴Yenə orada, s. 19.

⁵Yenə orada, s. 88.

⁶Yenə orada, s. 89.

Araba gedər,
izi yox, 8
Yanar, yanar,
gözü yox¹. 7
(Günəş)

Aldım bir dənə, 5
Açdım min dənə². 5
(Nar)

Üç misralı tapmacalarda hecaların sayı 4 və 7-dir:

Uzun boyu, 4
Ağdı qanı, 4
Sudu canı³. 4
(Xiyar)

Alaca ha, alaca, 7
Sərdirmişəm yamaca, 7
Düz dırmaşır ağaca⁴. 7
(Lobyə)

Dörd misralı tapmacalar 4, 5, 7 hecalı misralardan təşkil olunur. Qafiyə sistemində də müxtəliflik özünü göstərir (a, a, b, b; a, a, b, a; a, b, b, b;). Hər misrası dörd hecadan ibarət olanlar:

Hapı-hap, a
Zəncir sap. a
Dörd budağı, b
Bir yarpağı⁵. b
(Xalça)

¹Tapmacalar, s. 50.

²Yenə orada, s. 65.

³Yenə orada, s. 125.

⁴Yenə orada, s. 197.

⁵Yenə orada, s. 48.

<i>Bir yanı ağ,</i>	<i>a</i>
<i>Bir yanı al,</i>	<i>b</i>
<i>Ağzına al,</i>	<i>b</i>
<i>Dadıdı bal¹.</i>	<i>b</i>

(Şaftalı)

Hər misrası beş hecadan ibarət olanlar:

<i>Balaca Bəsti,</i>	<i>a</i>
<i>Yanları yastı,</i>	<i>a</i>
<i>Sənəm parçası,</i>	<i>b</i>
<i>Zərdi haçası².</i>	<i>b</i>

(Nehrə)

<i>Yaşıl tağım var,</i>	<i>a</i>
<i>Al otağım var,</i>	<i>a</i>
<i>Göy paltarımda</i>	<i>b</i>
<i>Boz qurşağım var³.</i>	<i>a</i>

(Qarpız)

Hər misrası yeddi hecadan ibarət olanlar:

<i>Suda gəzər, canı yox,</i>	<i>a</i>
<i>Boğazlasan qanı yox.</i>	<i>a</i>
<i>Suya atsan o batmaz,</i>	<i>b</i>
<i>Quruya yatsa qalxmaz⁴.</i>	<i>b</i>

(Qayıq)

<i>Bir quşum var alaca,</i>	<i>a</i>
<i>Getdi, qondu ağaca,</i>	<i>a</i>

¹Tapmacalar, s. 177.

²Yenə orada, s. 39.

³Yenə orada, s. 127.

⁴Yenə orada, s. 73.

Özünə bir ev tikdi, *b*
Nə qapı qoydu, nə baca¹. *a*

(*Qabaq,*
barama qurdu)

Beş misralı tapmacalara da təsadüf edilir:

7 *Bizim evdə bir quyu,* *a*
7 *İçində ağja suyu.* *a*
7 *Suyun içində ilan,* *b*
7 *İlan ağzında gövhər,* *v*
7 *Gecələr bizə göndər².* *v*

(*Lampa*)

Bu tapmacanın hər misrası yeddi hecadan ibarətdir, maraqlı qafiyə sisteminə malikdir: a, a, b, v, v.

Bəzi mənzum tapmacalarda hər misranın özünün müstəqil cavabı olur, məsələn:

Dilim-dilim nar,
Dizimətən qar³.

(*Odun, kül*)

Uçdu bir kəklik,
Qondu bir dilbər⁴.

(*Tust, Od*)

Yaxud:

¹Tapmacalar, s. 26.

²Yenə orada, s. 26.

³Yenə orada, s. 7.

⁴Yenə orada, s. 90.

*Üstü taxta, altı daş,
Səkkiz ayaq, iki baş⁵.*

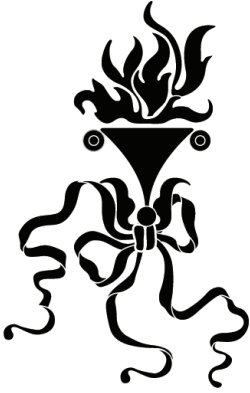
(Vəl, öküzlər)

Nümunələr göstərir ki, tapmaca janrını müəyyənləşdirərkən təkə quruluşuna, poetik sisteminə əsaslanmaq olmaz. Ona görə ki, sabit formaya malik deyil. Struktur müxtəlifliyi tapmacaların mövzu rəngarəngliyindən, əhatə dairəsinin genişliyindən, çoxluğundan irəli gəlir. Xalq gözə dəyən nə varsa, hamısını götürmüş, bir neçə xarakter əlamətini uyğunlaşdırma bildiyi poetik formaya salıb tapmaca düzəltmişdir.

⁵Tapmacalar, s. 38.

YANILTMACLAR

Söz oyunlarında ən çox işlənən uşaq folkloru janrı yaniltmacdır. Sözlərin, səslərin, səs və söz birləşmələrinin bir cümlə daxilində müxtəlif formalarda təkrarlanmasından ibarət olan yaniltmaclar uşaqların düzgün tələffüz verdişinə yiyələnməsində, səlis danışmağa alışmasında, söz ehtiyatlarının artırılmasında böyük əhəmiyyətə malikdir.

Yaniltmaclar laylalara, sanamalara, tapmacalara nisbətən sonrakı dövrlərin yaradıcılıq məhsuludur. Söz oyunları ilə əlaqədar formalaşdığından tərkibində miflik səciyyəli ifadələr nəzərə çarpmır. Əfsun, sanama, tapmaca və yaniltmaclar arasında az-çox forma oxşarlığı olduğunu qeyd etmişik. Çox güman ki, yaniltmaclar, ilk-əvvəl, sanama və tapmacaların uşaq oyunlarına tətbiqi zamanı bu janrların daxilində meydana gəlmişdir. Oyunların mərasimdən ayrılıb uşaqların gündəlik məişətində işlənməsi və inkişafı nəticəsində yaniltmaclar da sanama və tapmacalardan çıxıb yeni keyfiyyətlərə yiyələnərək müstəqil janra çevirilmişdir. Heç təsadüfə deyil ki, yaniltmaclara oxşar tapmacaların da ikinci tərəfi (cavabı) olur, yəni dinləyicisindən cavab tapmaq, izahat vermək tələb edilir. Əsl yaniltmaclarda isə ikinci tərəf atılır, əşya və

hadisələr dolayı yolla verilən əlamətlərinin arxasında gizlənmir, birbaşa onların özü haqqında söhbət gədir.

Yanıltmaclar bir janr kimi əsasən ifasına görə müəyyənleşir.

V.Vəliyev yanıltmacları iki yerə ayırır:

a) **dil yanıltmacları** və

b) **fikir yanıltmacları**¹.

Alim dil yanıltmaclarına «bir-birinə son dərəcədə oxşar, çox hallarda yalnız bircə səs fərqi olan sözlərdən düzələnləri» aid edir². Bizcə bu bölgü, ən çox isə «fikir yanıltmacları» anlayışı özünü doğrultmur. Ona görə ki, həmin başlıq altında gedən nümunələrdə tapmacalıq xüsusiyyəti daha bariz şəkildə özünü göstərir:

Ağaca bir sərçə qonmuşdu, birini tüfənglə vurdum, yerdə neçəsi qaldı?

Bir tərəf otluq, o tərəf daş-kəsək, darıxmış xoruz harda yumurtlasın?

*Bir yetim iki yol ayrıcına gəlib çatır. Düzünə yol yoxdur. Sağa getsə atası, sol yolla getsə anası öləcək, bəs yetim nə etməlidir?*³

Nümunələrdə adi təsvir verilir, yanıltmacları xas səs və söz təkrarından istifadə olunmur. Burada söz oyunları üçün düzülüb-qoşulan tapmacalardakı kimi suala cavab tapmaq, məsələni aydınlaşdırmaq lazım gəlir. Uşaq düşünür, müqayisələr aparır, hadisələr, əşyalar arasında əlaqə yaradır, nəhayət, aydınlaşdırır ki, yetimin ata-anası olmur, o hansı səmtə istəsə ora da yollana bilər. Tapmacalardan danışanda V.Vəliyev özü də «bədi məsələlər» anlayışını işlədir və bu tipli başqa nümunələri tapmaca kimi təhlil edir⁴.

Beləliklə, düşünmək, həllini tapmaq, izahını vermək tapmacalara aid keyfiyyətdir, yanıltmacları isə əsas rolunu sözlərin düz-

¹Vəliyev V. Azərbaycan folkloru, s. 395.

²Yenə orada, s. 396.

³Yenə orada.

⁴Yenə orada, s. 395.

gün tələffüzü oynayır. Misalları nəzərdən keçirək:

TAPMACA:

1. *Zəng-zəng içində,
Zəng firəng içində,
On iki ay firəng içində*¹.

(*Saat*)

2. *Qırxca dənə gözü var,
Qıllicana üzü var*².

(*Çarıq*)

YANILTMAC:

1. *Açmışam,
Sac açmışam,
Bilməmişəm
Yaş asmışam*³.

2. *Qırx küp,
Qırxının da
Qulpu qırıq küp*⁴.

Tapmacalarla yanılmacların oxşar və fərqli cəhətləri göz qabağındadır. Birinci tapmaca və yanılmacda eyni səs tərkibli sözlər təkrar olunur. Lakin tapmacada əşyanın əlamətləri sadalanır, əşyanın özünü isə tapmaq tələb olunur. Yanılmacda bu cəhət yoxdur, təsvirin arxasında heç bir hadisə, əşya gizlənməmişdir. İkinci nümunələrdə (hər ikisində) «qırx» sayı iştirak edir. Tapmacada bu rəqəmin arxasında çarığın üzündəki dəşikləri nişan verən əlamət gizlənilir. Yanılmacda isə həmin rəqəm açıq-aşkar küpün

¹Tapmacalar, s. 95.

²Yenə orada, s. 25.

³Yanıltmaclar, s. 16.

⁴Yenə orada, s. 18.

sayımı bildirir.

Yanıltmaclar sabit formaya malik olmasa da, hamısı üçün ümumi olan keyfiyyətlər mövcuddur. İlk növbədə, **alliterasiyalardan** qurulur və müxtəlif üslubi məqamları özündə əks etdirir:

A) OXŞAR SƏS VƏ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN CÜMLƏ BOYU BİR-BİRİNİ İZLƏMƏSİ. Məsələn:

- *Ey qəfəsdəki ÇİL bildirÇİN qardaş,
gəl səninlə ÇİL bildirÇİNləşək.*
- *ÇİL bildirÇİNləşsən də, ÇİL bildirÇİNləşməyəcəm,
ÇİL bildirÇİNləşməsən də ÇİL bildirÇİNləşəcəyəm.*

Burada «çil bildirçin» söz birləşməsi və «çil», «çin», «il», «ir», «ləş» səs birləşmələri altı-yeddi dəfə işlənir.

B) SÖZLƏRİN, YAXUD BÜTÖV CÜMLƏNİN MÜƏYYƏN DƏYİŞİKLİKLƏRLƏ TƏKRARI. Məsələn:

Getdim, gördüm,

*bir taxçada BAL,
bir taxçada QIL,
bir taxçada ZİL.*

BALı uddum,

*QILı diddim,
ZİLİ atdım¹.*

Yaxud:

Atı min,

*iti qov.
İti qov,*

¹Yanıltmaclar, s. 12.

atı min.

Atı min,

iti qov.

İti qov,

atı min¹.

Yanıltmacda «atı/ata min» və «iti qov» cümlələri dörd dəfə yerlərini dəyişməklə təkrarlanır.

C) NİTQİ YANILTMAĞA, ÇAŞDIRMAĞA ÇALIŞMAQ.

Yanıltmacların əksəriyyətində məzmun rol oynamır, məqsəd hər hansı bir tərbiyəvi fikri aşılamaq, əhvalat danışmaq deyil, sözlərin və səslərin «oyununu» nümayiş etdirməkdir. Ümumiyyətlə, yanıltmacları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Nəzmlə yaranan yanıltmaclarda sanamalara və tapmacalara yaxınlıq daha qabarıqdır:

*Atəş aşı bişirər,
Od bozbaşı bişirər².*

*Bu çiti söküm,
Bezdən tikim.
Çovdar çitini
Təzədən tikim³.*

*Dəyirman girdi köpək,
Dəyirmançı vurdu kötək.
Kəpək yedi, köpdü köpək,
Kötək yedi, köpdü köpək⁴.*

¹Yanıltmaclar, s. 11.

²Yenə orada, s. 15.

³Yenə orada.

⁴Yenə orada, s. 14.

2. Nəsrə yaranan yanıltmacların bir qismi sual şəklində qurulur, məsələn:

– *Ay ağ qılquyruq qırqovul,
qara qılquyruq qırqovulu gördünmü?*

Həlim aşı toxmaqlansa yaxşıdır, toxmaqlanmasa?¹

3. Müraciət formalı yanıltmaclara da təsadüf olunur, məsələn:

– *Ay qırquyruq qılqovur, gəl bu kola gir, Qılquyruq qırqovul!*

– *Ay axsaq aşpaz Həsən şah,
aşpazlar aş bişirir, sən də gəl aş bişir,
ay
axsaq
aşpaz Həsən şah².*

4. Bəzi yanıltmaclar dilə yatmayan sözlərin düzgün tələffüzü əsasında formalaşır:

*Mollanı əmmamələməlimi,
əmmamələməməlimi?³*

Cümə axşamı gələcəyəm sizə cüməaxşamlaşmağa, cüməaxşamlaşsan da, cüməaxşamlaşacağam, cüməaxşamlaşmasan da, cüməaxşamlaşacağam⁴.

Birinci nümunədə «əmmamələməli», ikincidə isə «cüməaxşamlamağa» sözləri dəfələrlə təkrarlanır və tələffüz zamanı

¹Yanıltmaclar, s. 11.

²Yenə orada, s. 32.

³Yenə orada, s. 17.

⁴Yenə orada, s. 61.

ifaçıdan bacarıq tələb edir.

5. Bir sıra yanılmaclarda adama elə gəlir ki, kiçik, məzəli əhvalat nəql olunur:

Getdim, gördüm bir bərədə bir bərbər bir bərbəri bər-bər bəyirdir. Dedim:

– Ay bərbər, nə üçün sən bərbər, bu bərbəri bər-bər bəyirdirsən?

Dedi:

– Bu bərbərin atası bərbər, mən bərbərin atası bərbəri bər-bər bəyirtməyi üçün mən bərbər, bu bərbəri bər-bər bəyirdirəm. Əgər bu bərbərin atası bərbər, mən bərbərin atası bərbəri bər-bər bəyirtməsəydi, mən bərbər bu bərbəri bər-bər bəyirtməzdim¹.

Yaxud:

Getdim gördüm bir dərədə yeddi qara, qaşqa, səkil, təpəl çəpiş otlayır. Dedim:

– Ey yeddi qara, qaşqa, səkil, təpəl çəpiş, niyə bizim yeddi qara, qaşqa, səkil, təpəl çəpişin yerini otlayırsan?

Dedi:

– Niyə sizin yeddi qara, qaşqa, səkil, təpəl çəpiş, bizim yeddi qara, qaşqa, səkil, təpəl çəpişin yerini otlayıb? Onun üçün biz yeddi qara, qaşqa, səkil, təpəl çəpişlər, sizin yeddi qara, qaşqa, səkil, təpəl çəpişlərin yerini otlayırıq².

Göründüyü kimi, bu cür yanılmaclar mürəkkəb quruluşla malik olur, dialoq şəklində qurulur, sözlərin çoxu eyni səs birləşməsi ilə (birincidə «bər», «bəy», ikincidə, «qa», «il», «əl») başlanır, yaxud qurtarır. Ümumiyyətlə, bu xüsusiyyət əksər yanılmaclarda özünü göstərir. Ona görə də yanılmacları səslər

¹Yanılmaclar, s. 22.

²Yenə orada, s. 19.

üzrə qruplaşdırmaq daha məqsədəuyğundur:

«A» SƏSİ ƏSASINDA QURULANLAR:

Aşpaz

Abbas

aş

asmış,

asmışsa da,

az

asmış.

Atamdakılardan ata atdım,

Atımdakılardan atama atdım.

Atam aldı,

atıma atdı,

Atım atdı,

atam aldı.

Atı qov,

iti tut,

iti qov,

atı tut.

Ala dana bala çəpişlə kəllələşdi. Kəllələşdiyindən çəpişin başı ala dananın başıyla başlaşdı. Başlaşan başlar başabaş başlaşdı.

Atəş aşı bişirər,

Od bozbaşı bişirər.

Arxın arxasından axtardığımı aradım,

Aradım, axtardım, arxından, arxasından.

Arxasından arxın aradığımı axtardım.

*Arananı arxasından aradım arxın.
Aralarında aralıq alındı,
Alınan aralıq aralandı.*

*Arvaddan arvada ar,
ardan ara arvad.*

– *Ağ balqabaq,
boz balqabaq;
boz balqabaq,
ağ balqabaq.*

– *Ay ağ qılquyruq qırqovul,
qara
qılquyruq
qırqovulu gördünmü?*

– *Ay qılquyruq qırqovul!
Gəl bu kola gir, qılquyruq qırqovul.*

– *Ay axsaq
aşpaz Həsən şah,
aşpazlar aş bişirir,
sən də gəl aş bişir,
ay axsaq aşpaz Həsən şah.*

«B» SƏSİ ƏSASINDA QURULANLAR:

*Bir
bərbər
o biri*

*bərbərə dedi ki,
bir
bəri bax.*

*Bağa bax,
baxçaya bax,*

*Bax bağa,
bax çaya.*

*Bala banda
bala
balaban çaldı.*

*Bala-bula,
bula-bala.*

*Buladan balaya,
baladan bulaya.*

*Bal a, bul a,
bul a, bal a.*

*Bala adam
bal bulur,
bulunan
balı*

bala adam bulur.

*Bağa
buğa girdi,
buğa*

bağa girdi.

Buğanı

bağa

bağladı.

Bağı

buğaya

bağladı.

Buğanın

bağını

bağa

bağladı.

Bazarda nə ucuz?

Mis ucuz,

inci ucuz,

duz ucuz.

Bala

balaya

bala-bala

bala dedi.

Bala

balanı

bala-bala

bala buladı.

Bu çiti söküm,

Bezdən tikim.

Çovdar çitini

Təzədən tikim.

Bu mis

nə pis mis imiş.

Bu mis

kaşan misi imiş.

«C» SƏSİ ƏSASINDA QURULANLAR:

*Cümə axşamı gələcəyəm sizə cüməaxşamlaşmağa, cümə-
axşamlaşsan da cüməaxşamlaşacağam, cüməaxşamlaşmasan da
cüməaxşamlaşacağam.*

*-Cüt dükcə,
cüt-cüt dükcə,
üç cüt dükcə.*

«G» SƏSİ ƏSASINDA QURULANLAR:

*– Göy cəngə,
gömgöy cəngə,
dümgöy cəngə.*

*Getdim, gördüm, bir taxçada Bal,
Bir taxçada Qıl,
Bir taxçada Zil.
Balı uddum,
Qılı diddim,
Zili, atdım.*

*Getdim gördüm bir dərədə yeddi qara, qaşqa, səkil, təpəl
çəpiş otlayır. Dedi:*

*– Ey yeddi qara, qaşqa, səkil, təpəl çəpiş, niyə bizim yeddi
qara, qaşqa, səkil, təpəl, çəpişin yerini otlayırsan?*

Dedi:

*– Niyə sizin yeddi qara, qaşqa, səkil, təpəl, çəpiş bizim yeddi
qara, qaşqa, səkil, təpəl çəpişin yerini otlayıb? Onun üçün biz
yeddi qara, qaşqa, səkil, təpəl çəpişlər, sizin yeddi qara, qaşqa,*

səkil, təpəl çəpişlərin yerini otlayırıq.

«Ç» SƏSİ ƏSASINDA QURULANLAR:

*Çatı gətir
çayda tay
çataq.*

«Q» SƏSİ ƏSASINDA QURULANLAR:

*Qırx küp,
Qırxının da
qulpu
qırıq küp.*

*Qat ipək,
qatdanmış ipək,
Çil ipək,
çillənmiş ipək.*

*Qırx küp,
Qırxının da
Qulpu qırıq küp.*

*Qara qararı qarayla qaraladı.
Qaralanan qara qaradan qaralandı.*

*Qamış-qəmiş,
qanmamış,
qanatmamış,*

*qanmadığından
qanatmadığını qanmamış..*

*Qalada
qalan
qalada
qaldı.*

*Qalan
qalanla
qalada
qaldı.*

*Qarmaqarışılıqda
qara qarışqa
qara qışqırıq qopartdı.*

*Qurd
quzuya,
quzu
qurda,
quzu quzuya,
qurd qurda,
qurd qurdun quzusuna,
quzu quzunun qurduna quyu qazdı.*

«D» SƏSİ ƏSASINDA QURULANLAR:

*Dəyirmanə girdi köpək,
Dəyirmançı vurdu kötək.
Kəpək yedi,*

*köpdü köpək,
Kötək yedi,
köpdü köpək.*

*Dadaş
dayı
dəyirmanın
dalında
dalay-dalay
diyə-diyə
durutdu.*

«E» SƏSİ ƏSASINDA QURULANLAR:

*Ey qafəsdəki Çil bildirÇin qardaş,
Gəl səninlə Çil birdirÇinləşək,
Çil bildirÇinləşsən də,
Çil bildirÇinləşməyəcəm,
Çil bildirÇinləşməsən də
ÇinbildirÇinləşəcəyəm.*

«M» SƏSİ ƏSASINDA QURULANLAR:

*Mollanı əmmamələməli,
əmmamələməməlimi?*

«O» SƏSİ ƏSASINDA QURULANLAR:

Ovladıqlarımı ovda ovladım,

ovlamadıqlarımı ovda ovlamadım.

«S» SƏSİ ƏSASINDA QURULANLAR:

*Sac açmışam,
Bilməmişəm
Yaş asmışam.*

*Səkinə
səhər
saat
səkkizdə
su
sənəyini
suda
salıb
sındırıtdı.*

*Sənəyini Səkinə sınıxçıya saldırdı.
Sınıxçıya
Səkinə
söylədi:
-Sən sağ,
sənəyim salamat,
sınıxçı.*

*Sənəyimi
sən
saldırdın,
sınıxçı.*

*Selpo
sədri
Sərvinaz*

səpinçinin

saxsı

su

sənəyini salıb

suya

sındırdı.

Sən güləndə mən gülürəm,

mən güləndə sən gülmürsən.

«H» SƏSİ ƏSASINDA QURULANLAR:

Həlim aşı toxmaqlansa yaxşıdır,

toxmaqlanmasa?

Azərbaycan folklorunda daha çox **d, s, m, r, k, b, g, ş, t, ç, c, q, a** səsləri əsasında yanıtmaclar düzülüb-qoşulmuşdur.

Yanıltmacların bir qismi *aşpaz və bərbər* peşələri ilə bağlı yaradılır. Bəziləri isə bazarda, dükanda mal satanın, alver edənin öz müştərisini səsləyən müraciətlərini xatırladır:

– *Cüt dükcə,*

cüt-cüt dükcə,

üç cüt dükcə.

– *Göy göngə,*

gömgöy göngə,

dümgöy göngə.

– *Ağ balqabaq,*

boz balqabaq;

boz balqabaq,

ağ balqabaq.

– *Bazarda nə ucuz:*
mis ucuz,
duz ucuz,
küncüt ucuz.

Şübhəsiz, bu cür nümunələr daha sonralar, ticarətin inkişafı ilə əlaqədar yaranmışdır.

Yanıltmaclar canlı xalq danışiq dilinin bütün incəliklərini özündə əks etdirir və uşaqların səlis nitqini, diqqətini formalaşdırmaqla yanaşı, onları əyləndirir, söz oyunu kimi isə tərbiyə vasitəsinə çevrilir.

UŞAQ NAĞILLARI

Uşaqlar arasında nağıl qədər geniş yayılan və gənc nəslin tərbiyəsinə təsir edən ikinci folklor janrı göstərmək çətindir. Uşaqlar bütün nağilları maraqla qarşılayırlar, həvəslə, sevə-sevə dinləyirlər, yaddaşlarına həkk edib özləri də təkrar-təkrar bir-birinə danışirlar. Qəribə əhvalatların şirin dillə təsviri, haqqın nahaq üzərində qələbəsi, sehrlilə əşyaların möcüzələri, qorxunc qüvvələrin məhvi, torpağa, elə, obaya bağlılıq, saf məhəbbətin təntənəsi və s. uşaqları tilsimə salır. Lakin el sənətinin bu inciləri içərisində elələri var ki, məhz uşaqların yaş xüsusiyyətlərinə, psixikasına, bədii zövqünə daha uyğundur. Bu cür nağilların qəhrəmanları ya uşaqlar özləri, ya da onların yaxşı tanıdıqları heyvanlar, quşlar, bitkilər, meyvələr, otlar, həşəratlar olurlar.

Nağillar hələ inqilabdan qabaq toplayıcıların diqqətini cəlb etmiş və xeyli hissəsini qeydə alaraq «Uşaq nağilları» adı ilə toplulara, dərsliklərə, məcmuələrə salmışlar. Görkəmli rus pedaqoqu K.D.Uşinski yazır ki, «Mən xalq nağillarını uşaqlar üçün yaradılan və yazılan hər hansı bir əsərdən qat-qat üstün tuturam»¹.

¹Ушинский К.Д. Педагогические сочинения: В 6 т. Том 4. М., Педагогика, 1989. с. 228.

Uşaq nağıllarını da böyüklər düzüb-qoşur və ifa edirlər. Lakin formasına, məzmununa, eləcə də başqa xüsusiyyətlərinə görə onlar tarixi, sehrli və ailə-məişət nağıllarından fərqlənir. Bu fərqlər özünü nədə göstərir?

Birinci, uşaq nağıllarında süjet xətti çoxsaxəli olmur, əksər vaxt epizodik xarakter daşıyır, hər hansı bir obrazın (uşağın, heyvanın, quşun, bitkinin) həyatının bir anı, yaxud bir günü göstərilir. Sual-cavab və dialoq şəklində qurulur. Məsələn: «**Qarı və pişik**»¹ nağılı bir qarının suvarmağa apardığı inəyinin ağırlığının buzun üstündən sürüşüb yıxılmasından, qıçını sındırmasından və bu hadisənin səbəbini aydınlaşdırmaq məqsədi ilə qarının buzla, günlə, buludla, yağışla, otlə, qoyunla, qurdla, itlə, çobanla, xanımla, siçanla, nəhayət, pişiklə sual-cavabından ibarətdir. Sadalanan heyvanlar və insanlar bu və ya digər hərəkətinə görə zəncir kimi bir-birinə bağlanırlar. Çünki eyni təbii şəraitdə yaşayırlar. Onların hərəsi bir cəhətinə görə daha qüvvətlidir: buz sürüşkənliyinə, gün istiliyinə, bulud tutqunluğuna və s. Yeri gələndə pişik elə iş tutur ki, qurd, it onun qabağında aciz qalır. Məhz uşaqlar söylənən əhvalatları yığcamlığına və təbiətin sirlərini açmasına, qəribəliklər göstərməsinə görə xoşlayıb yadda saxlayırlar.

İkincisi, köklü fərqlər dilində nəzərə çarpır. Uşaq nağıllarında cümlələr az sözlü, sadə olur, bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə yüklənmir. Çox hallar heyvan, quş səsləri yamsılanır, ifadələr, cümlələr cüzi dəyişikliklə təkrarlanır. Məsələn «Xoruz və padşah» nağılında Xoruz «quqquluqu», «padşah», «mən», «nə», «imiş» sözlərini tez-tez işlədir:

- *Quqquluqu! Padşah mənə möhtac imiş!*
- *Quqquluqu! Padşah da məndən qorxan imiş!*
- *Quqquluqu! Nə iti bıçaq imiş!*
- *Quqquluqu! Nə isti hamam imiş!*

¹El çələngi, s. 9-11.

- *Quqquluqu! Nə ağca təpə imiş!*
 – *Quqquluqu! Nə darca küçə imiş!*¹

Burada həmçinin xoruz səsi - banlaması yamsılanır.

«**Cik-cik xanım**»² və «**Nazikbənazik-Tazikbətazik**»³ nağıllarının adlarında isə quş səsinin təqlidinə, sözlərin («cik», «nazik», «tazik») təkrarına rast gəlirik. Bu nağıllar «Ay ötdü. İl dolandı. Qış gəldi. Çoxlu qar yağdı» - kimi sadə cümlələrdən, «sərçeyi-cük-cük», «qarğeyi qır-qır», «dəvəyi lök-lök», «dınqır-dınqır» kimi təqlidi sözlərdən, dialoqlardan və nəhayət, uzun-uzadı təkrarlardan qurulur: «*Dəvəyi-lök-lök deyir ki, çinarbaçinar deyir ki, qarğeyi qır-qır deyir ki, sərçeyi-cik-cik deyir ki, nazikbənazik deyir ki, tazikbətazik dama çıxıb qar kürüdiyü yerdə ayağı sürüşüb, bacadan umac qazanının içinə düşüb ölübdür*»⁴.

Nağılın bu parçası ayrılıqda işlənsə yanıltdımaqdan seçilməz.

Böyükələr uşaqlar üçün nağıl düzüb-qoşanda çalışmışlar ki, əhvalatlar uşaqların ürəyincə olsun və onların dilinə uyğun verilsin. Başqa sözlə, uşaqların söz ehtiyatından, lüğət tərkibindən kənara çıxmasın.

Üçüncü, obrazların və mövzuların seçilməsində özünü göstərir. Uşaq nağıllarının qəhrəmanları, əsasən, uşaqlar, heyvanlar, quşlar, bitkilər olur. Uşaqların acgöz tacirlərlə, zalım xanlarla, uşaq əti yeyən divlərlə, xortdanla mübarizəsi, güzəranı, əyləncəsi, istək və arzuları, heyvanların, quşların, bitkilərin həyat tərzi, xasiyyəti, gündəlik qayğıları, balalarına azuqə toplanmaları, onları yırtıcılardan qorunmaları və s. uşaq nağıllarının mövzusunı təşkil edir. Burada təbiətdə gözə görünən nə varsa, hamısına canlı insan kimi baxılır, adicə qarğı çubuğu da, dəyənək də

¹Balalara hədiyyə, s. 67.

²Azərbaycan folkloru antologiyası, 2-ci kitab, s. 64-66.

³Balalara hədiyyə, s. 23-25.

⁴Yenə orada, s. 24.

yeri düşəndə uşaqların dostuna, köməkçisinə çevirilir. Heyvanlar, quşlar, bitkilər adamlar kimi danışa, düşünə, mühakimə yürüdə, yaxşını pisdən, dostu düşməndən ayıra bilirlər. Haqsızlıqla rastlaşanda döyüş meydanına atılıb qələbə çalmağı bacarırlar. Çoxlarının isə məqsədi dinc, yanaşı yaşamaqdır. «**Şəngülüm, Şün-gülüm, Məngülüm**»¹ nağılında keçi özündən qat-qat üstün olan qurdu məhv edir. Ona görə ki, o, haqq iş üçün vuruşurdu, doğma balalarının qisasını alırdı.

Maraqlıdır ki, heyvan, quş, bitki obrazlarına sehrli nağıllarda da təsadüf edilir, lakin uşaq nağılları ilə müqayisədə tamam başqa funksiya daşıyır. Belə ki, quşlar bir göz qırpımında insanı dünyanın ən uzaq nöqtəsinə aparır, ilanlar adamın ağzına tüpürməklə ona heyvanların və bitkilərin dilini öyrədir, otlar, çiçəklər cansız can verir, meyvələr qocanı cavanlaşdırır, bir sözlə, fəvqəltəbii qüvvəyə malik olurlar. Uşaq nağıllarındakı heyvanlarda, quşlarda, bitkilərdə bu keyfiyyətlər yoxdur, yalnız öz xasiyyət və bacarıqları çərçivəsində çıxış edirlər. İnsan kimi danışmaqla uşaqlarla «ünsiyyət»ə girirlər, onlarla həmsöhbət olurlar. «Əgər siz uşaqlara xoruzla pişiyin adam dilində danışmadığı bir nağıl desəniz, onlar bu nağıllarla maraqlanmazlar»².

Doğrudur, bir sıra uşaq nağıllarında da heyvanlar, quşlar ilahiləşdirilir və sehrli qüvvələr iştirak edir. «**Göyçək Fatma**»da inəyin sümükləri yetim qız uşağına çətin anlarda yardım göstərir. «**Cırdan**»da xortdanın canı şüşədə olur. «**Tələtin nağılı**»nda əfsanəvi Simurq quşu uşağı öz ölkəsinə aparır. Bütün bunlar ondan irəli gəlir ki, nağıl janrının müəyyən qruplara bölünməsi şərti xarakter daşıyır. Bu və ya digər keyfiyyətlər həm sehrli, həm də ailə-məişət nağıllarında ola bilər. Əsas məsələ ondadır ki, bu keyfiyyət həmin nağıllarda epizodikdir, yoxsa hadisələrin canı-

¹Balalara hədiyyə, s. 38-42.

²Воспоминания Бонч-Бруевича В.Л. Об устном народном творчество. М., 1986. с. 39.

nı təşkil edir. Məsələn, ilanın Ovçu Pirimə heyvanların, quşların dilini öyrənməsi motivini «**Ovçu Pirim**» nağılından çıxartmaq olmaz. Çünki nağıl bu hadisə üzərində qurulmuşdur. Bu mənada məişət nağıllarında insanların güzəranı, sehrli nağıllarda isə sehrli qüvvələr üstünlük təşkil edir. Bununla belə, birinci qrup nağıllarda az-çox sehrli qüvvələr də özünü göstərir, yaxud sehrli nağıllarda tarixlə səsləşən hadisələr nəzərə çarpır. Eləcə də uşaq nağıllarının bəziləri bu ikiliyi özündə birləşdirir. Xortdanla mübarizə apa-rarkən Cırtanın əlinə şüşəyə bənzər bir şey keçir. O başa düşür ki, bunda nəşə «əngəl» var. Ona görə də onu ovcunda möhkəm saxlayır. Bu hadisə epizodikdir və həmin nağıl üçün o qədər də əhəmiyyət kəsb etmir.

Sehrli nağıllarda qəhrəman qabağını kəsən maneəni (divi) tez dəf etmək məqsədilə o dəqiqə şüşəni qırır, oradan çıxan quşu öldürüb divin canını alır. «Cırtan»da bu məqsəd güdülmədiyi üçün həyata keçirilmir. Xortdanı sehrli qüvvəni aradan götürməklə öldürülməkdən, onun əməllərini üzünə çırpmaq, mühakimə etmək və bundan sonra yediyi bütün uşaqların intiqamını almaq daha təsirlidir. Maraqlıdır ki, nağılın sonunda şüşə tamam yaddan çıxır və Xortdanı Cırtanın əmri ilə cəlladlar edam edirlər. Uşaq nağıllarında hətta div, xortdan kimi mifoloji obrazlar bir sıra xüsusiyyətlərinə görə insanla eyniyyət təşkil edir: xörək bishirir, ev və təsərrüfat işlərini yerinə yetirir.

Dördüncü, yaranmasında özünü göstərir: əhvalatlar, surətlər mifik səciyyə daşımır, heyvan, quş obrazlarının arxasında heç bir totem gizlənmir. Uşaq nağılları xalqın pedaqoji tələbatı nəticəsində körpələrin tərbiyəsinə düzgün istiqamət vermək məqsədilə düzülüb-qoşulur. Bu səbəbdən qurd, ilan, dovşan, tülkü və s. obrazlara müqəddəs varlıq kimi baxılmır. Məsələn, «**Dovşan**» nağılında dovşanın ayağına tikan batır. O, əvvəl yarpağa müraciət edir?

– *Ay yarpaq, gəl mənim ayağımın qanını sil.*

– Burada təmiz durduğum yerdə niyə özümü sənin qanına bulayım.

– Onda gedib eşşəyə deyərəm gəlib səni yeyər...

Dovşanın cavabı körpə uşaqların özündən böyükləri atası ilə qorxutmasını xatırladır. Lakin eşşək də dovşanı saymır. Ona görə ki, yaşıl çəmənə qoyub quru xəzəl yemək istəmir. Dovşan onu qurdla hədələyir. Demə, qurdun da əlinə quzu keçibmiş, onu eşşək əti ilə dəyişmək istəmir. Dovşan qurdu köpəklə qorxudur. Köpək isə ayran içirmiş. Nəhayət, dovşan insanın yanına gəlir: «Ay qarı,– deyir, – get o körpəyi döy». Təkcə insan dovşanın sözünü yerə salmır, gedib körpəyi kötəkləyir. Köpək qurdu, qurd eşşəyi, eşşək də yarpağı dişləyir. Yalnız bundan sonra yarpaq dovşanın ayağının qanını silir. Burada da zəncirvari bağlılıq mövcuddur: heyvanlar bir-birinə kömək etməli, dar ayaqda zəiflərə əl tutmalıdırlar.

Göründüyü kimi, bu nağılda hər heyvan öz rolunu ifa edir, öz xasiyyətini büruzə verir. İnsan isə artıq hər şeyə qadirdir, təbiəti, heyvanları özünə ram etməyi bacarır. Mifoloji təfəkkürdən doğan nağıllarda, əksinə, insan təbiətin quludur, onun qorxunc qüvvələri qarşısında acizdir, onlarla mübarizə apararkən heyvanların, quşların gücünə arxalanır.

Beşinci, uşaq nağıllarının əyləncəli xarakterdə olmasında nəzərə çarpır. «Tülkü, tülkü, tünbəki»də¹ tamah üzündən tülkü, ayı, donuz, qurd, çaqqal, ilan və tısbağa quyuya düşürlər. Tülkü görür ki, bir tədbir fikirləşməsə, hamısı burada qalıb öləcək. Ya da aclıq güc gələcək, bir-birilərinin ətini yeyəcəklər, onda ayı, qurd və donuzla bacarmayacaq. Ona görə də hiyləyə əl atır: heyvanlara bir «oyuna» başlamağı təklif edir. Deyir ki, «Mən bir nəgmə oxuyum, hər kəsin adı axıra düşsə, onu yeyək».

Tülkünün nəgməsi xalq uşaq oyunlarının başlanğıcında

¹Azərbaycan folkloru antologiyası, I kitab, s. 54-59.

işlənən sanamamı xatırladır. Uşaq oyunlarında kim axıra qalsa, oyunu davam etdirmək hüququ qazanır. Tülkünün «oyununda» isə adı sonda çəkilən heyvanı ölüm gözləyir:

*Tülkü, tülkü, tünbəki,
Quyruq üstə lümbəki.
Ayı axmaq,
Donuz toxmaq,
Qurd ulavuş,
Çaqqal çavuş,
İlan qamçı,
Tısbağa çanaq,
Biz ona qonaq...
Məndən demək,
Sizdən yemək¹.*

Tülkü oyunda hamını udur. Çünki nəğməni öz adı ilə başlayır. «Oyunun» əvvəldən razılaşdıqları şərtə görə, adları sonda gələn heyvanlar bir-bir ayının köməyi ilə parçalanırlar. Axırda ikisi qalır: tülkü və ayı. Artıq nəğmə kara gəlmir. Başqa kələk işlətmək lazımdır. Maraqlıdır ki, tülkü nəğməsində ayını axmaq kimi xarakterizə edir. Ayı axmaqlığı üzündən də tülkünün hiyləsinə uyur, qoltuğunun ətini söküb yeyir və ölür. Beləliklə, heyvanların oyunu uşaqları əyləndirir.

Uşaq nağılları bu cür məzəli əhvalatlarla doludur. «**Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm**»də keçi ilə qurdun savaşı səhnəsini xatırlayaq: keçi qurdun qarnına buynuz vurur. Qurd qışqırır deyir:

– *Vay qarnım!...*

Keçi cavab verir:

– *Şəngülümü, Şüngülümü yeməyəydin,*

¹Azərbaycan folkloru antologiyası, I kitab, s. 55.

«*Vay, qarnım!*» – *deməyəydin*¹.
«*Cik-cik xanım*»da isə məzəli sərçə təsvir olunur. O, tikanlıqda oynayanda ayağına tikan batır. Qarı nənə onun köməyinə çatır, tikanı çıxarır, sərçə yaxşılığının əvəzinə qarının çörəyini götürür. Çörəyi çobana aparır, ondan zorla qoyun alır. Qoyunu toy şənliyinə gətirir, padşaha verir, əvəzinə gəlini qaçırır. Nəhayət, gəlini aşığa bağışlayıb onun sazını alır. Yavaş-yavaş sazı dinqıldadıb oxumağa başlayır:

*Tikan verdim, çörək aldım,
Sazım dinqır, dinqır, dinqır.
Çörəyi verdim, qoyun aldım,
Sazım dinqır, dinqır, dinqır.*

*Qoyunu verdim, gəlin aldım,
Sazım dinqır, dinqır, dinqır.
Gəlini verdim, saz aldım,
Sazım dinqır, dinqır, dinqır*².

Uşaqları əyləndirən amillərdən biri də nağılların əvvəlində verilən «hamam, hamam içində» pişrovu (düzgüsü) və sonunda gələn oyun-tapmacadır:

*Göydən üç alma düşdü,
biri mənim,
biri özümün,
biri də nağıl danışanın.*

Əslində, almanın üçü də bir adama-nağılçıya çatır.

Altıncı, real həyatla bağlılığında özünü göstərir. Uşaq na-

¹Balalara hədiyyə, s. 42.

²Azərbaycan folkloru antologiyası, II kitab, s. 66.

ğullarında zəhmətkeş xalqın güzəranı, əmək fəaliyyəti, məişəti, adət-ənənələri, istək və arzuları həyatı hadisələrin fonunda verilir. Sehrli nağıllarda pərilər, cinlər, şeytanlar, divlər, əjdahalar, Zümrüd quşları real hadisələrin qabağına pərdə tutduğu halda, uşaq nağıllarında hər şey öz rəngində, öz halında görünür. Məsələn:

Bir gün Cırt dan gördü ki, qonşu uşaqları meşəyə oduna gedirlər, gəlib anasına dedi:

– *Ay ana, uşaqlarla oduna mən də gedəcəyəm.*

Qarı uşaqları çağırdı. Hər birinə bir parça yağ yaxmacı verdi. Cırt danı onlara tapşırırdı.

Yolda Cırt dan özünü yerə vurub getmədi. Yoldaşları dedilər:

– *Ay Cırt dan, niyə gəlmirsən?*

Cırt dan dedi:

– *Anam mənə sizə tapşırıb, mənə də aparın...¹*

Cırt dan özünü tənbəlliyə qoyur, odununu uşaqlara yığdırıb daşdır. Hələ üstəlik istəyir ki, onu da dallarına alıb aparsınlar. Ona görə ki, anası uşaqlara yağ yaxmacı verib. Bu hadisənin reallığını və təbiiliyinə inanmamaq mümkün deyil. Beləliklə, uşaq nağıllarında uşaqların davranışı, bir-biri ilə rəftarı, münasibəti, məşguliyyəti həyatda olduğu kimi təsvir edilir. «Bir tərəfdən Azərbaycanın milli və yerli xüsusiyyətləri, adət və ənənələri, həyat və məişəti, gözəl təbii mənzərələri öz əksini tapır, digər tərəfdən uşaqlara heyvanlar, quşlar, bitkilər, onların xarici görünüşü, yaşayış tərzini, xüsusiyyətləri barədə məlumat verilir»².

Uşaq nağılları poetik struktur etibarını ilə rəngarəngdir, mövzu dairəsi genişdir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan uşaq nağıllarını aşığdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Uşaqlara həsr olunan nağıllar.

2. Heyvanlar, quşlar və bitkilər haqqında nağıllar.

3. Nağıl-təmsillər.

¹Azərbaycan folkloru antologiyası, II kitab, s. 112.

²Xalqın söz xəzinəsi, Ön söz P.Əfəndiyevindir. B., 1985, s. 4-5.

4. Nağıl-yalanlar (Qaravəllilər).
5. Mənzum nağıllar.

UŞAQLARA HƏSR OLUNAN NAĞILLAR

Xalq uşaqları qoçaq, qorxmaz, haqsızlığa qarşı barışmaz, zəhmətsevər, özgə malına göz dikməyən, xeyirxah görmək istəyirdi. Bu istəyini onların həyatına, davranışına, mübarizəsinə aid nağıllarda ifadə edirdi. El arasında əsas qəhrəmanı böyüklər qədər ağıllı, fərasətli, dözümlü, tədbirli uşaq olan nağıllar çoxdur: «Cırtan və Xortdan», «Göyçək Fatma», «Tələt», «Əlyar və dovşan», «Kamal və Reyhan», «Murtuz», «Cırtan» və s. Bu uşaqlar böyük çətinliklərlə qarşılaşırlar, lakin balacalıqlarına baxmayaraq qorxmurlar, bəzisi öz xeyirxahlığı ilə, bəzisi kələk gəlməklə, bəzisi də heyvanların dostluğuna arxalanmaqla qəddar düşmənə qalib gəlir. Qeyd edək ki, uşaq nağıllarında da əfsanəvi Simurq quşu, div, xortdan, sehrli toppuz iştirak edir. Lakin Cırtan kimi balaca uşağın qabağında aciz qalan divlə, xortdanla Məlikməmmədtək igidlər üç gün, üç gecə gülüşən və canı şüşədəki quşda olan div arasında fərq göz qabağındadır.

Birincisi meşədə, insanlara yaxın yerdə tək yaşayır, özü xörək bişirir, ev və təsərrüfat işləri ilə məşğul olur, əlinə düşən bəni-insanı, daha doğrusu, uşağı yuxuya verib sonra yemək istəyir.

İkincisi isə yerin altında, mağarada əsir etdiyi gözəllə ömür sürür, vəhşidir, rastlaşdığı adamı o dəqiqə parçalayır. Deməli, uşaq nağıllarında sehrli qüvvələr uşaq qəhrəmanın hünərini, düşdüyü vəziyyətin ağırlığını nəzərə çəpdirməyə məqsədi güdür.

M.H.Təhmasib yazırdı: «Qəhrəmanların öz düşmənləri ilə apardıqları mübarizədə onlara yardım edən qüvvələrin ən başlıcası heyvanlardır. Bu heyvanlar bəzən həqiqi, bəzən də fantastik olur. Ümumiyyətlə, bu vasitələri, nağıllarda iştirak edən qüvvələri

qəhrəmanlara bəslədikləri münasibət etibarını ilə başlıca olaraq iki yerə bölmək olar. Bunlardan birincisi dost, ikincisi isə düşmən və maneçilik törədən qüvvələrdir»¹. Alim Simurq quşunu, atı, göyərçini, sədaqətli itləri, ağ ilanı, ayını və hətta tülkünü dost, divi, əjdahanı, ceyranı düşmən qüvvə kimi verir.

«**Tələtin nağılı**»nda tacir Məlik balaca uşaqların həyatı bahasına var-dövlətini artırır. O ancaq uşaqları nökrəliyə götürür, çünki onları aldatmaq asandır. Tacir Məlik bir dağın əlçatmaz, ünyetməz zirvəsində çoxlu ləl-cəvahirat yerləşdiyini bilir. Tez-tez dəvələrini yükləyib ora gedir. Bir yabının qarnını yarıb nökrəliyə götürdüyü uşağı orda gizlədir. Nəhəng, ac quşlar cəmdəyi göyə qaldırıb ləl-cəvahirat olan yerə aparır. Tacirin tapşırığı ilə nökrə yabının qarnından çıxır və kisələri qızılla doldurub aşağı atır. Bundan sonra uşaq tacirin nəyinə lazımdır? Onu oradaca qoyub geri qayıdır.

Xalq bu azğın uşaq qatili ilə Məlikməmməd, Tapdıq, Nərbala kimi qolugüclü bir igidi deyil, balaca uşağı qarşılaşdırır.

Tələt yetimdir, qoca nənəsi ilə uçuq daxmada yaşayır. Qarının toxuduğu corabları bazarda satıb dolanırlar. Tələt fərasətlidir, corabları nənəsindən baha qiymətə sata bilir. Bununla belə xeyirxahdır, haqsızlığa dözmür. O, bir nəfər yad adamın kor dilənçini aldatdığını görüb təəccüblənir, kimliyini öyrənmək və intiqam məqsədilə onun ardınca düşür. Beləliklə, Tələt uşaq qatili ilə rastlaşır, ona nökrə durmağa razılaşır.

Tacir Məlik Tələti də ləl-cəvahirat tullamaq üçün dağın zirvəsinə atdırır. Oğlan görür ki, «burda çoxlu uşaq cəmdəyi var». Öz-özünə deyir: «Ey dad, burda qalıb mən də onlar kimi olacağam. Yaxşısı budur, baş götürüb qaçım».

Tələt özü acınacaqlı vəziyyətə düşməsinə baxmayaraq xeyirxahlığından qalmır. Simurqun balalarını yemək istəyən ilanı öldürür və sehirlilə quşun köməyi ilə şəhərlərinə qayıdır. (Bu

¹Təhmasib M.H. Müqəddimə. «Nağıllar» kitabında. B., 1941, s. 3-6.

hadisə olduğu kimi sehrli nağıllardan keçmişdir). Lakin tacir Məlik bu dəfə də onu aldadır. Tələt çöllərə atılır, dəli divlə qarşılaşır. Cırtıdan kimi o da divin pəncəsindən kələklə qurtarır, onun sehrli toppuzunun sirrini öyrənir. Sonra toppuzu ələ keçirir. Göründüyü kimi, bütün nağıl boyu Xeyirlə Şərin mübarizəsi təsvir edilir. Murtuz kimilər uşaqları - elin gələcəyini ölümün pəncəsinə atır. Nağılın sonunda özü də uşaq əli ilə məhv olur.

Xalqın yaratdığı ikinci uşaq obrazı **Əlyardır**. O, xasiyyətcə Tələtdən zəifdir, çətinə düşəndə ağlayır. Dovşanla rastlaşıb dostlaşandan sonra isə tamam dəyişir, cürətlənir, hətta azğın xanın məhvinə səbəb olur. «Əlyar və Dovşan» nağılında bir sıra qovunun təsviri verilir: «Ətri bir ağaclıqdan adamın huşunu aparırdı». Kəndli bu qovunu alın təri ilə yetişdirmişdi. Onun varı-yoxu elə bir qovundan ibarətdir. Ona görə də balaca oğlu Əlyarla onu göz bəbəyi tək qoruyurlar. Kəndli qovunu xana aparıb xələt almaq ümidi ilə yaşayır.

Əlyarın qovuna tamahı düşsə də, nəfsini saxlayır. Lakin dovşan onların ümidini puça çıxardır: qovunu korlayır. Balaca Əlyara da bu lazım idi, qovunun yerdə qalan hissəsini yeyir. Bu əhvalat azğın xana çatır. O, çox ağır hökm çıxardır: «Əlyarın boynu vurulsun!» Bu nağılda xalq xanların zülmünə, haqsızlığa son qoymaq vəzifəsini uşağa - Əlyara həvalə edir.

Ən məşhur uşaq qəhrəmanı isə **Cırtıdandır**. Milli xüsusiyyətləri ilə seçilən Cırtıdan haqqında bir neçə nağıl qoşulmuşdur. O yeri gələndə tənbellik edir, meşəyə uşaqların dalında yollanır, odununu onlara yığdırıb daşdır, hələ üstəlik boyunlarına minnət də qoyur: «*Anam sizə yağ yaxmacı verib*». Amma uşaq əti yeyən divlə rastlaşanda bu məzəli, ayaqlarını güclə atan, hər addımında göz yaş ovucunda olan balaca oğlana şir cürəti gəlir, özünü hamıdan ayıq, tədbirli və qorxmaz göstərir, göz yaşları da quruyur.

Div uşaqları mehribanlıqla qarşılayır, çünki onları yuxuya verib qara niyyətini həyata keçirəcəyinə əmin idi. Lakin o,

Cırdantək dəcəllə rastlaşdığından xəbərsiz idi.

Uşaqların yuxulamasını səbirsizliklə gözləyən div soruşur:

– *Cırdan nə üçün oyaq?*

– *Çünki anam mənə hər gecə qayğanaq bişirərdi, yedirib yadırdı...*

Div qalxıb qayğanaq bişirir, Cırdana yedirir ki, tez yatsın.

Cırdanın əsl siması divin bişirdiyi qayğanağı yeyəndən sonra görünür. Hiss edir ki, div onları aldadır. Ona görə ərköyünlüyünə salır və divə qəribə şəkildə kələk gəlir: onu çaydan xəlbirlə su gətirməyə yollayır. Cırdan nə qədər ağıllı, tədbirli, fərasətli təsvir edilirsə, div bir o qədər səfeh, küt və acizdir, əlindən bir iş gəlmir, ömründə suya girməyib. Uşaqlardan soruşur ki, necə o tərəfə keçdiniz? Cırdan cavab verir: «*Get, bir dənə dəyirman daşı tap, boynuna tax, özünü suya at, onda keçərsən*». Cırdan sehrli qüvvəni (şüşədəki quşu) dəf etməklə deyil, ağlın köməkliyi ilə divə qalib gəlir.

Uşaqların atdanıb-düşməsinin, yerli-yersiz ağlamasının qarşısını almaq istəyən bəzi valideynlər onları xortdanla qorxudurlar. Rahatlıqlarını təmin etmək, qorumaq naminə böyüklər deyirlər ki, dinc dur, yoxsa xortan gəlib səni aparar!.. Azərbaycan uşaq folklorunda bunun əleyhini təşkil edən maraqlı bir nağıl var, «**Cırdan və Xortdan**» adlanır. Ola bilsin ki, bu nağılın əsl məgzi, ideyası körpələrini əcaib heyvanların xofu ilə qorxudan valideynlərə aydın olmamışdır.

Xalq pedaqoqları milyonlarla uşağın ümumiləşmiş obrazı Cırdanı körpələrin qənimi Xortdanla qarşılaşdırmaqda nə məqsəd güdmüslər? Bu suala nağıldakı hadisələri bilmədən cavab vermək mümkün deyil.

Cırdanın atası Fəttah kişi Xortdana belə bir xasiyyətnamə verir: «*Xortdan ağlayan uşaqları aparıb yeyir... Onun yeddi ayağı, yeddi əli, yeddi başı var*».

Cırdan bu nağılda da bir qədər ərköyün təsvir olunur. Həyəətə

çixıb oynamaq istəyir. Lakin ata-anası qoymur ki, xortdan gəlib səni yeyər. Onda Cırt dan atasından tələb edir: «Gedib xortdanı öldür, bütün uşaqların canı qurtarsın».

Fəttah kişi əlacsız qalıb yola düşür. Lakin Xortdanla rastlaşanda özünü itirir, bir təhər canını götürüb qaçır, oğluna isə yalan danışır: «Xortdanı tikə-tikə doğradım».

Cırtdanın sevinci yerə-göyə sığmır, atası ilə fəxr edir. Həqiqəti öyrənəndən sonra isə daha böyüklərə bel bağlamır, uşaqlarla əlbir olub Xortdanı öldürmək qərarına gəlir. Lakin yoldaşlarını asanlıqla razı sala bilmir. Xortdanın zülmü günü-gündən artır. O hər gün üç uşaq aparıb yeyir. Bu, bütün uşaqları sarsıdır. Onların başqa əlacı qalmır. Əlbir, dilbir olub böyük bir dəstə düzəldirlər, Cırt danı özlərinə başçı seçib Xortdana «müharibə» elan edirlər. Maraqlıdır ki, uşaqların silahı oyuncaqlardan-qarğıdan qayıran qılıncdan, ox və kamandan, nizədən, ağac atdan ibarətdir. Cırt dan öz ağılı, fərasəti ilə Xortdanı əsir alır, meydana gətirir, bütün uşaqları başına toplayıb onu mühakimə edir, cinayətlərini bir-bir üzünə deyir: «Bu uşaqların düşməni Xortdandır. Gündə üç-dörd uşaq aparıb yeyirdi. Uşaqlar bunun əlindən zinhara gəlmişdi. Mən onu gətirmişəm. İndi siz deyın, uşaqlar, bunun cəzası nədir?» Uşaqlar hamısı bir ağızdan hökm çıxardılar: «Xortdanın cəzası ölümdür!»

Nağılda maraqlı bir cəhət özünü göstərir: böyüklərin nümayəndəsi Fəttah kişi Xortdanın öhdəsindən gələ bilmir, uşaqlar isə birləşib onu məhv edirlər.

Cırt dan balaca olmasına baxmayaraq gözlərimiz qarşısında dəyanətli, iradəsi möhkəm və inadkar pəhləvan kimi canlanır. Xortdanı görəndə başqa uşaqlar o dəqiqə qorxub ağlaşırlar. Cırt dan isə onları kiridib Xortdanla dil-dil ötür. Ona görə ki, Cırt dan bu amansız düşmən tərəfindən yeyilən yüzlərlə uşağın intiqamını almağa gəlmişdir. Onda uşaqların oyunlarını, danışib-gülməyini, əyləncəsini, sevincini «oğurlayanlara» qarşı sonsuz nifrət oymuşdur. Başlıcası bu nifrət idi onu Xortdandan qorxmağa qoyma-

yan.

Xortdanla Cırtdanın dialoqunda bu nifrətin qığılcımları sözə çevrilib «uşaq qatilinin» üzünə çırpılır:

«...Bu saat hamınızı yeyəcəyəm!

Cırtdan dedi:

– Məni yesən də, səni öldürəcəyəm.

Xortdan dedi:

– Mən yeyəndən sonra nə təhər öldürəcəksən?

Cırtdan dedi:

– İçəridən qarnını doğrayacağam, öləcəksən».

Cırtdanın bu cəsarəti başqa uşaqlara da keçir, hamını ürəkləndirir.

Xortdan divdən amansızdır, hər gün uşaq ovuna çıxır, üç-dörd körpəni qaçırıb dişinə çəkir. Uşaqları öz evində görəndə isə o dəqiqə elan edir ki, hamınızı yeyəcəyəm. Lakin div heç vaxt uşaq ovuna çıxmır, uşaqları evində «qonaq» kimi qəbul edir, qayğı göstərir, onları yemək istədiyini bildirmir. Hətta Cırtdan üçün qayğanaq da bişirir, onu başqa tələbini yerini yetirir.

Nağılda oyuncaq silahlar da böyük rol oynayır, ən ağır anlarında uşaqların karına çatır. Cırtdanın təklifi ilə onlar yatmamışdan qabaq paltarlarına çoxlu iynə taxıb qarğı nizinin başına keçirirlər. Özləri isə qaçıb mağaranın dibində gizləniirlər. Xortdan gecənin bir aləmində gəlir, paltarları yatmış uşaqlar zənn edib bir-bir yerdən qapır, ağzına dürtür. İynələr ağzına batır.

«Murtuz» nağılında da haqsızlığa, ədalətsizliyə qarşı mübarizədə əsas rolu uşaq qəhrəman oynayır. «Reyhan və Kamal»da isə balaca uşaqlara qurd balalarının dostluğundan danışılır.

HEYVANLAR, QUŞLAR VƏ BİTKİLƏR HAQQINDA NAĞILLAR

Uşaq nağılları içərisində *heyvanlara, quşlara, bitkilərə* həsr olunanlar daha çoxdur. «*Ayı və milçək*», «*Tülkü, tülkü, tünbəki*», «*Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm*», «*Tülkü və ilan*», «*Dovşan*», «*Ac qurd*», «*Qurd*», «*Hiyləgər keçii*», «*Aslan və dovşan*», «*Cik-cik xanım*», «*Qarı və pişik*», «*Nazikbənazik-Tazikbətazik*», «*Tülkünün hekayəsi*», «*Pıspısa xanım və Siçan Solub bəy*», «*Xoruz və padşah*», «*Şah Xoruz*» və s. nağıllarda uşaqları maraqlandıran hadisələr nəql olunur. Belə ki, tənbel milçək arının balına şerik çıxmaq istəyir; qurd gah ana keçinin yemək dalınca yollanmasından istifadə edib onun balalarına hücum çəkir, gah da özünü xəstəliyə vurub şirin, ayının yeməyinə qonaq olur; sərçə saz çalib oxuyur; tülkü hərdən səbət toxuyur, hərdən mollalıq edir, hərdən də gön tapıb çarıq tikir, heç vaxt kələyindən qalmır; xoruz bir qaraca pul tapıb, padşahı ələ salır.

Heyvanlar haqqında nağıllar mənşəyi etibarlı ilə daha qədimdir. Bu qrupa daxil olan ilkin «nağıllar çox zaman əcdadın heyvanlarla rəftar haqqında cavanlara nəsihəti, vəsiyyəti olmuşdur. Xırda-xırda əhvalatların sadə təsvirlərindən ibarət olan bu şifahi danışqlar bədii təfəkkürün inkişafı ilə nağıla çevrilmişdir. Zaman keçdikcə heyvanların möcüzəli həyatdan alınan bir sıra epizodları bu nağılları zənginləşdirmişdir. Totem də qədim insanların heyvanlara ecazkar münasibətinin nəticəsidir. Azərbaycan şəraitində müxtəlif dövrlərdə öküz, inək, qurd, xoruz, ilan və başqa heyvanlar totem kimi müqəddəsləşdirilmişdir. Zaman keçdikcə heyvanların bir çoxu əhilləşdirilmiş, insanların dostuna, köməkçisinə çevrilmişdir».¹

Heyvanlar haqqında nağılları aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

Vəhşi heyvanlara həsr olunanlar. Bu qrupa daxil olan na-

¹Əfəndiyev P.Ş. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. B., 1981, s.115.

ğillərin qəhrəmanları yırtıcı heyvanlar və quşlardır. Hadisələr meşənin dərinliklərində cərəyan edir. Meşə burada hər şeydən təcrid edilmiş icma quruluşunu xatırladır. Şir, pələng, ayı, canavar qəddarlığın timsalına çevrilir, özündən zəifləri parçalayıb yeyirlər. Onlar güclü, qəddar olduqları qədər də küt və axmaqdırlar. Çox hallarda öz tamahlarının qurbanı olurlar.

Ev heyvanlarına həsr olunanlar. Bu qrupa əsasən təmsilvarı nağıllar daxildir. Müləyim ev heyvanları və quşların (xoruz, toyuq, ördək, qaz, durna, inək, qoyun, at, eşşək, camış, keçi, it, pişik və s.) qonşuluq əlaqələri, bala bəsləmələri, azuqə axtarmaları təsvir olunur. İnsanlara xas xüsusiyyətlər heyvan və quşların üzərinə köçürülür. Paxıllıq, laqeydlik nadanlıq, acgözlük kimi mənfi keyfiyyətlər tənqid olunur.

Vəhşi heyvanlar və ev heyvanları haqqında nağıllar. Bu qrupa daxil olan nağıllarda heyvanlar və quşlar iki yerə bölünür: güclülər və zəiflər. Güclülər zalım, qəddar və hövsələsizdirlər. Zəiflər isə hiyləgər və ağıllıdırlar. Çox vaxt hiylə və aqlın köməyi ilə gücə qalib gəlirlər.

İnsanlar və heyvanlar haqqında nağıllar. Bu qrupa daxil olan nağıllarda meşə həyatı ilə kənd, oba həyatı qarşılaşdırılır. Ovçular, maldarlar, çobanlar və quşların köməyinə arxalanırlar.

Heyvanlar haqqında nağılların mənşəyini əcdadlarımızın animistik, antropomorfik baxışlarında, heyvan və bitkilərin, təbiət hadisələrini canlandırmasında axtarmaq lazımdır. Təsadüfi deyil ki, nağıllarda da heyvanlar insanlar kimi düşünüb hərəkət edə bilirlər: özlərinə rahat yuva qururlar, qışa tədarük görürlər, bir-birilərinə qonaq gedirlər, paxıllıq edirlər, hiyləyə əl atırlar. Bəzi nağıllarda isə, əksinə, insana xas olan keyfiyyətlər onların üzərinə köçürülmür, heyvanların davranışları, hərəkətləri olduğu kimi verilir: canavar özündən zəif heyvanları ovlayır, meşədə gəzir ki, qarnını doydursun. Tülkü toyuq-cücənin başını tovlayıb meşəyə aparır, gözdən uzaq bir yerdə onları bir-bir tutub boğur. Bu cür nağıllar son dövrlərin məhsuludur, uşaqları əyləndirmək

və tərbiyə etmək məqsədi ilə yaradılmışdır.

Heyvanlar haqqında qədim nağılların meydana gəlməsində ovçuluqla bağlı miflərin, totemist təsəvvürlərin böyük rolu olmuşdur. «Ovçu Pirim» nağılının əsasında məhz ovçuluq mifləri, «Göycək Fatma» nağılında isə inək toteminə inam durur.

Heyvanlar haqqında nağıllarda insan aləmi ilə heyvan aləmi bəzən elə bir-irinə çuğlaşır ki, onların ziddiyyətli tərəfləri unudulur. Şübhəsiz, bu cür nağıllar ibtidai icma dövrünün mənzərələrini özündə əks etdirir.

Heyvanlar aləmindən bəhs edən nağıllarda süjet xətti sadə olur, hadisələr epizodik xarakter daşıyır, qəhrəman idealizə edilmir. Onlarda əsasən ağıl gücə, qəddarlığa qarşı qoyulur. «Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm» nağılında keçi amansız canavara, «Tülkü, tülkü, tünbəki» nağılında tülkü ayıya üstün gəlir. Heyvanlar haqqında nağılların sonu bəzən qəhrəmanın ölümü ilə bitir. Bu, dinləyicini bədbinləşdirmir, çünki onlar pis əməllərinin qurbanına çevrilirlər.

Heyvanlar haqqında nağıllar məcazi mənalarla zəngindir. Obrazların davranış və hərəkətlərində, bir-birinə münasibətlərində insanlara xas olan keyfiyyətlər gizlənilir. Ona görə də bu qrupa daxil olan nağıllar didaktik mahiyyət daşıyır.

Heyvanlar haqqında nağılların süjeti fərqli xüsusiyyətləri ilə seçilir. Məsələn, «Tülkü ilə canavar» nağılının ekspozisiyası bir neçə cümlə ilə yekunlaşır:

«Günlərin bir günü tülkü bərk acmışdı. Çox gəzdi, dolandı, bir bağın yanına gəlib çıxdı».

«Xoruz və padşah» nağılında da eyni mənzərənin şahidi olur».

«Bir gün xoruz peyinlikdə eşələnib özünə yem axtaranda bir qaraca pul tapdı, şad olub başladı oxumağa:

– Quqquluqu. Bircə şahı tapmışam!»

Bu ekspozisiya nümunələri onunla xarakterizə olunur ki, süjetin hansı motivə əsaslandığını, hadisənin inkişaf istiqamətinin

başlanğıcını göstərir. Həm də ekspozisiyada mif üslubu nəzərə çatdırılır: heyvanlar insanlara məxsus keyfiyyətlərlə verilir. Bəzi nağıllarda isə ekspozisiya başlamamış düyünə keçilir, bəzən isə süjet birbaşa düyünlə (zavyazka) başlanır. «**Qoca Aslan**» nağılında olduğu kimi:

«Günlərin bir günü qoca Aslan meşə qırağında bir pişik gördü, dedi:

– Ay pişik, sən bizim cinsdənsən, niyə belə balacasan?

Pişik dedi:

– Mən adam əlinə düşmüşəm, ona görə beləcə balacalaşmışam».

Misallardan görüldüyü kimi, nağıl başlanğıclarını təyin edən əsas cəhətlər qeyri-adi situasiyalarla dinləyiciləri maraqlandırmaq, onların diqqətini süjetin gələcək inkişafına yönəltməkdir. Təəccüb doğuran odur ki, gerçək məişət hadisələri ilə başlanan təsvirlər birdən-birə qeyri-adi məcraya düşür: pişik dil açıb aslanla danışır, mühakimə yürüdür və formasının dəyişməsinin səbəbini adamlarda görür; xoruz da pul tapan kimi dil açır, bəxtinin gətirməyinə insanlar sayaq sevinir.

Bu epizodlar ilk baxışda mifləri xatırladır, lakin özünü şir cinsindən hesab edən pişiyin insanlar tərəfindən «balacalaşdırılması» mifik təsəvvürdən çox, köçürmədir, başqa sözlə, mif modelinin nağıl süjetində məqsədəuyğun şəkllə salınmasıdır. Belə ki, mifik görüşlərdə insan canlı üzərində restavrasiya etmək hüququna malik deyil, bu funksiyayı yalnız tanrılar və başqa fəvqəltəbii qüvvələr yerinə yetirirlər. Nağıllarda isə mif sistemlərinə sərbəst yanaşma müşahidə olunur: allahlara aid olan işlər başqa varlıqların, eləcə də insanlara xas keyfiyyətlər cansız əşyaların, heyvanların üzərinə köçürülür.

Beləliklə, ekspozisiyanı nağıl qəhrəmanları ilə tanışlıq hesab etmək olar. Düyündə əsas personaj ya qəribəliklərlə rastlaşır, ya da başqa obrazla (heyvanla, quşla, insanla) qarşılaşdırılır. Üz-üzə gələn heyvanların, yaxud quşların (qarşılaşma heyvanlarla

insanlar arasında da ola bilər) mənafeləri toqquşur, münasibətlər konfliktlə nəticələnir. Eləcə də obraz düşdüyü çətin vəziyyətdən çıxmaq üçün yollar axtarır. Hər iki halda gərgin mübarizə başlanır. Bəzən bir obraz digərini qərribə iş görməyə təhrik edir. Nəticədə hadisələr gerçəklikdən tamamilə uzaqlaşır. Münasibətlərin aydınlaşması, yaxud qəhrəmanın çətinliklərdən yaxa qurtarması ilə konflikt aradan qalxır, süjetdəki hadisə xoşbəxt sonluqla tamamlanır. Düyüнден sonra hadisələrin yüksələn xətlə inkişafı kulminasiya nöqtəsinə çatdırılmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, heyvanlar haqqında nağıllarda konfliktin gərginləşməsinə imkan olmur, elə başlanğıc mərhələsində səngiyir, hadisələr bəzən o qədər sadə və epizodik olur ki, mübarizənin şiddətlənməsinə imkan verilmir. Məsələnin qoyuluşu özü bunu tələb etmir.

Heyvanlar haqqında nağıllarda təsvirlərin canlılığından, əhatəliliyindən çox ayrı-ayrı situasiyaların maraqlı və əyləncəli qurulmasına diqqət yetirilir. «Tülkü, tülkü, tünbəki» nağılında ac heyvanların quyruqdan (əslində isə ağ daşla rastlaşırlar) ötrü quyuya düşmələrindən yaranan situasiya tülkünün nəğmə oxuması ilə məzəli oyuna çevrilir. Hətta bir-bir obrazların parçalanıb yeyilməsi hadisəsinə belə dinləyici acımır, buna zəruri bir iş kimi yanaşır, səbirsizliklə süjetin finalını eşitməyə, keçirilən qərribə oyunda hiyləgər tülkünün necə qalib gələcəyini (mahnıdan aydın olur ki, tülkünün adı birinci gəldiyi üçün sağ qalmalıdır) bilməyə tələsir.

Heyvanlar haqqındakı nağıllar ən çox aşağıdakı xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur:

Qarşılaşmalar. Y.M.Sokolov yazır ki, «heyvanlar haqqında nağılların süjetində «görüşlər»dən geniş istifadə olunur»¹. Miflərdə isə yaradılmalar primitiv süjetin əsas və yeganə detallıdır.

Azərbaycan nağıllarında qarşılaşma özünü iki formada gös-

¹Сokolов Ю.М. Русский фольклор.- М., 1941, С.336.

tərir:

a) *Heyvanların və quşların bir-birilə meşədə rastlaşması.* «Tülkü və kəklik», «Tülkü, tülkü, tünbəki», «Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm» və s. nağıllarda olduğu kimi.

b) *Heyvan və quşların insanlarla qarşılaşması.* «Qurd və qoca», «Xoruz və padşah», «Qarı və pişik», «Əlyarla dovşan» nağıllarında heyvan və quşlarla yanaşı insan obrazları da fəaldır, onların qarşılaşması ilə süjetin konfliktini düyünlənir. Heyvan və quşların bir-biriləri ilə və insanlarla qarşılaşdırılmaları bir tərəfdən gerçəkliklə bağlıdır (meşədə tülkünün, yaxud canavarın dovşan, ayı, ilanla, eləcə də ovçu ilə rastlaşması təbii haldır), digər tərəfdən bu görüşlərin nəticəsində hadisələr gerçəklikdən çıxıb ağlagəlməz, qeyri-real, bəzən də fantastik istiqamətə yönəlir. Miflərdə qarşılaşmalar başqa məzmun kəsb edir. İki bir-birinə əks varlığın qarşılaşması nəyinsə yaranmasına, yenidən meydana gəlməsinə səbəb olur: göydə əjdaha şəkilli buludların üz-üzə gəlməsi guya dəhşətli döyüşün təsviridir, axıdılan göz yaşları isə yağış damcılarıdır.

Dialoqlar. Qarşılaşan heyvanların, quşların və insanların bir-biri ilə dialoqları heyvanlar haqqında nağıllar süjetinin əsas əlaməti kimi çıxış edir. «Cik-cik xanım», «Tülkünün kələyi», «Tülkü və canavar», «Ac qurd» və s. Elə nağıllar var ki, yalnız dialoqlardan qurulur. Məsələn, «Qarı və pişik» nağılında məzmun insanın təbiət hadisələri ilə (günəşlə, buludla, yağışla), heyvanlarla (itlə, qoyunla, qurdla, siçanla, pişiklə), cansız varlıqlarla (otla) dialoqu vasitəsilə açılır. Dialoqlar sadə və effektiv forma olmaqla yanaşı, insanlara aid keyfiyyətlərin heyvanlara, quşlara, cansız əşyalara köçürülməsi kimi alleqorik ifadə vasitəsinə özündə əks etdirir. Dialoqlarda gerçəkliklə gerçək olmayan, zəiflə güclü, ağılla axmaqlıq qarşılaşdırılır. Maraqlıdır ki, nağıllardakı heyvan, quş obrazlarını insanlarla əvəz etsək, dialoqlar adı məişət söhbətlərinə oxşayar. Dialoqlu nağıllarda uydurma məhz danışanların heyvan, quş və bitkilərə aid olması ilə şərtlənir. Dialoqlar həm də personajların xarakterik cizgilərinin

üzə çıxmasına yardım göstərən vasitədir.

Düzülmə (*eyni hadisənin cüzi dəyişikliklə bir-birinin ardınca düzülməsi*), yaxud **zəncirvarilik** (kumulyativlik, paralellik). Bu cəhət miflər üçün də çox xarakterikdir. Heyvanlar aləmindən bəhs edən nağıl süjetinin tərkib hissələrinə daxil olan ayrı-ayrı epizodlar cüzi dəyişikliklə bir neçə dəfə təkrarlanır. Ədəbiyyatşünaslıqda kumulyativlik, paralellik kimi təqdim edilən bu bədii üsulu «düzülmə» adlandırsaq daha anlamlı olar. Onu da xatırladaq ki, dilçilik terminlərinə aludə olan V.Y.Propp onu «aqqlyutinasiya» (sözün kökünü dəyişdirmədən şakilçilər artırmaqla yeni formalar və ya yeni sözlər düzəltmə) adlandırır¹. Nağıllarda söz, ifadə, fikir təkrarları, paralelləri ilə yanaşı hadisə, epizod düzümünə də rast gəlirik. Bəzən nağılın süjeti bir epizodun, yaxud bir neçə epizodun bir cümləsini dəyişməklə təkrarlanmasından formalaşır. Məsələn, «Tülkü, tülkü, tünbəki» nağılında iki epizodun düzümünə rast gəlirik: Tülkü ağ daşı quyruq bilib dalınca quyuya tullanır. Sonra bu hadisə tısbağanın, çaqqalın, donuzun, qurdun, ayının və ilanın da başına gəlir. Süjetin sonrakı inkişafında başqa bir epizodun da cüzi dəyişikliklə düzümünə təsadüf edirik:

«Quyuda aclıqdan ölməsinlər deyə tülkü təklif edir ki, bir mahnı oxusun, kimin adı axıra düşsə onu yesinlər. Yoldaşları hamısı buna razı oldu. Tülkü ayağa qalxıb oxumağa başladı:

*Tülkü, tülkü, tünbəki,
Quyruq üstə lünbəki.
Ayı axmaq,
Donuz toxmaq
Çaqqal çavuş,
İlan qamçı,
Tısbağa çanaq,
Biz ona qonaq*

¹Пропп В.Ю. Фольклор и действительность. М., 1976, С.96.

Onlar tökülüb tısbağanı yedilər». Beləcə bu hadisə altı dəfə yenə baş verir və **TADÇİTİ + TADÇİ + TADÇ + TAD + TA** şəklində bir-birinin ardınca düzülür (T - tülkü, A - ayı, D - donuz, Ç - çaqqal, İ - ilan və T₁ - tısbağa)

Heyvanlar haqqında nağıllarda əyləncəli şeir və nəğmələrdən geniş istifadə olunur. Folklorumuzda nəsrə nəzmin çarpazlaşdırılmasının ən bitkin forması dastanlardır. Lakin dastan janrının yaranmasınadək bu üsul daha qədim janrlarda sınaqdan çıxarılmışdır. Ona görə də nəzmlə nəsrə bir-birinə bağlamaq təcrübəsinin (folklorşünaslığa aid ədəbiyyatlarda bu məsələ epikl-lirik növ adı ilə təqdim edilir ki, bu da özünü doğrultmur) dastanla başladığını yazan tədqiqatçılar yanılırlar. Yuxarıda qeyd etdik ki, bu ənənənin tarixi kökləri daha qədim janrlara gedib çıxır. Əsətin, əfsanə və nağılların içərisində elə nümunələrə təsadüf edirik ki, dastanlarda olduğu kimi qəhrəmanların daxili aləmini açmaq, duyğu və düşüncələrini əks etdirmək üçün hadisələrin təsvirində şeir parçalarından istifadə olunur. Doğrudur, bu, dastanlarda rastlaşdığımız qədər hazır şeir ölçülərində olmur. Lakin belə mülahizə irəli sürməyə imkan verir ki, nəsrə nəzmi bağlamağa məhz əsətin, əfsanə və nağıllarla başlamışlar. Maraqlıdır ki, çox hallarda bu üsul heyvanlar haqqında nağıl süjetinin əsas ünsürünə çevrilir. Belə ki, «Tülkü, tülkü, tünbəki» nağılında tülkünün, «cik-cik xanım»da sərçənin, «Qarı və Pişik»də pişiyin, «Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm»də ana keçinin, «Pıspısa xanım və siçan bəy»də Pıspısa xanımın dilindən söylənən şeir parçalarını çıxarıb atsaq süjetə ciddi xələl gətirərik. Sonuncu nağıldakı nəzm parçaları isə heç aşıq dastanlarındakı şeirlərdən fərqlənmir:

*Tapur-tapur athılar,
Qolları bazbatlılar,
Şah evinə gedərsiz,
Siçan bəyə deyərsiz,
Pıspısa püstə xanım,*

*Düşüb dəvə gölünə,
Boğulur xəstə xanım...
Saçı uzun, saray xanım,
Donu uzun, daray xanım.*

Heyvanlar haqqında nağılları müəyyənləşdirən əsas xüsusiyyətlərdən biri də uydurmadır. Burada uydurma əksliklərin-bəşər aləmi ilə heyvanlar aləminin bir fəzada birləşdirilməsinin nəticəsi kimi özünü göstərir. Biçimsiz, mübaliğəli elə bir dünya təsvir edilir ki, orada gerçəklə gerçək olmayan qarşılaşdırılır.

Qeyri-adi hadisələrin reallıqla əlaqələndirilməsi artıq ilkin təsəvvürlərin pozulduğunu göstərir və ona görə də uydurmaya çevrilir: tülkü mahnı oxuyur, sərçə saz çala bilir və s. lakin ilkin təsəvvürlərdə heyvanlar və quşlar müqəddəs varlıqlardır. Məsələn, Xoruz müjdə gətirəndir. Əgər ilkin təsəvvürlər pozulmasaydı, heyvan və quşların qeyri-adiliyinə, müqəddəsliyinə inam qalsaydı, nağılda xoruz gülüş hədəfinə çevrilməzdi. Deməli, heyvanlar haqqında nağıllardakı uydurma tarixi hadisə deyil, poetik anlayışdır.

Heyvanlar haqqında nağıllarda sehrlili və sosial-məişət nağıllarından fərqli olaraq ideal qəhrəman yoxdur. Burada, doğrudur, ağıl kobudluğa, qəddarlığa, vəhşi gücə qarşı qoyulur. Zəiflər nə qədər ağıla sahibdirlərsə, güclülər də bir o qədər səfehirlər. Bəzən ev heyvanları vəhşi canavarla, tülkü ilə, çaqqalla, aslanla mübarizədə təsvir edilirilər. Üstünlük, qələbə birincilərin ünvanına yazılır. Bu da ev heyvanlarının insanlara yaxınlığının, bağlılığının nəticəsi kimi özünü göstərir.

Heyvanlar haqqında nağılların sonu miflərdən fərqli olaraq xoşbəxtliklə tamamlanır, başqa sözlə, faciəlilik onlara yaddır. Doğrudur, bir sıra heyvanlar başqası tərəfindən yeyilir. Lakin bu dəhşət, faciə kimi təqdim olunmur. Çünki axmaqlılıqlarından tora düşürlər, başqasının hiyləsinə aldanırlar. Ona görə də onların parçalanması dinləyicidə dəhşət hissi oyatmır.

Təbii zərurət kimi başa düşülür (təbii seçmə kimi). Hətta rəğbətlə təsvir edilən Şəngülümü, Şüngülümü canavarın udması da faciəlilikdən uzaqdır.

Heyvanlara, quşlara aid nağılların **bir qrupu** haqsızlığa qarşı mübarizəyə həsr olunur. Meşədəki heyvanlar iki cəbhəyə bölünürlər. Qurd, ilan, aslan azğın, qəddar, amansız, yırtıcı təsvir edilir. Məsələn, «Aslan və dovşan» nağılında şir rastına düşən heyvanı parçalayır. «İlan və tülkü»də ilan öz qonşusu tülküyə xəyanət edir, onu tutub yemək istəyir. Maraqlıdır ki, əks cəbhədə duran heyvanlar: keçi, dovşan qüvvəcə birincilərdən qat-qat zəif olsalar da aqlın köməyi ilə qalib gəlirlər. «*Pıspısa xanım və Siçan Solub bəy*», «*Cik-cik xanım*», «*Tülkü, tülkü, tünbəki*», «*Nazıkbənazik-Tazıkbənazik*» kimi nağıllar isə **əyləncəli məzmunu** malikdir. Bu cür nağıllarda heyvan, quş və həşəratlar qəribə vəziyyətlərə düşürlər, hərəkət və davranışları ilə gülüş doğururlar: birənin damın üstündə qar kürəyərkən ayağı sürüşür, bacadan umac qazanının içinə düşür; dozanqurdu paltar yuduğu yerdə dərin gölə yığılır; sərçənin ayağına tikan batır. **Üçüncü qrup** nağıllardı isə heyvan, quş, bitki və həşəratlar haqqında maraqlı məlumatlar verilir. «*Arı və Milçək*»də arının çiçəklərlə, güllərlə qidalanması, bal hazırlayıb şanlara doldurması təsvir olunur:

«...*Bütün arılar dəstə ilə uçub getdilər. Axı onların vaxtı keçirdi. Üzlərinə şəh düşən çiçəklərdən şirə toplamaq lazımdır. Milçək onların dalınca xeyli baxdı və axırda tənbəlcəsinə gərnəşdi. Arılar isə güldən-gülə uçaraq şirə toplayırdılar*».

Tənbel milçəyin «Məgər sizin balınız var?» sualına irigözlü arı o dəqiqə cavab verir: «Əlbəttə, biz ağaclardan və kollardan gül tozu, şəh, şirə gətirib yuvamızdakı şanılarda saxlayırıq... Biz həm bal yeyirik, həm də mumdan balaca şanılar qayırıb içlərini bal ilə doldururuq, balı yeyib qışın soyuq aylarında rahatca yaşayırıq». Milçək arıya qonaq olmaq, sonra da onu aldadıb balını yemək istəyir. Amma bilmir ki, arılar tək yaşamırlar və yanlarına tənbel, zibillikdə eşələnən həşəratları buraxmırlar. Arıların çoxotaqlı yuvalarının bütün mənzillərinin qapısı ancaq bir-birinin

üzünə açıq olur. İrigözlü arı milçəyin dostluğunu rədd edib deyir: «Ay veyl milçək, mənim ayrılıqda yuvam yoxdur. Bu gördüyün yuva hamımızındır və hamımız burada birlikdə yaşayırıq, birgə yeyirik, birgə də işləyirik. Çıx get, işim var». Nağılda arıların işgüzarlığı milçəyin tənbəlliyinə qarşı qoyulur.

NAĞIL - TƏMSİLLƏR

Nağıl-təmsillərdə heyvanlar, quşlar, bitkilər iştirak edir, lakin burada təmsilvari əhvalatlar nəql edilir, axırda nəsiətəməz nəticə çıxarılır, insanlara aid xüsusiyyətlər heyvanların üzərinə köçürülür, hadisələr epizodik şəkildə olur, nəslə yaradılır. «**Ərincək it**» nağıl-təmsilinə diqqət yetirək:

Qış olanda it deyir:

– *Yaz olaydı, özümə bir çuxa toxuyaydım.*

Elə ki, yaz gəlir, it tənbəlləşib deyir:

– *Eh, kim ayirib, kim toxuyacaq.*

Məlumdur ki, it çuxa toxuya bilməz. Əslində, tənbel insanları tənqid etmək üçün onların ürəyindən keçənlər itin üzərinə köçürülmüşdür.

«**Siçan və Pişik**», «**Tülkü və kəklik**», «**Otların bəhsi**» və s. nağıl-təmsillərdə acgözlük, lovğalıq, xəbislik, paxıllıq, xəyanətkarlıq və başqa niyyətlər heyvanlar vasitəsi ilə göstərilir, başqa sözlə, pislənir.

NAĞIL-YALANLAR (QARAVƏLLİLƏR)

Uşaq nağıllarının bəzilərində hadisələr **yalanlar** üzərində qurulur. Bu, uşaqları əyləndirmək vasitələrindən biridir. «**Keçəllə dəyirmançı**» nağılında bir keçəl dəyirmanı yeddi girvənkə buğ-

da gətirib deyir:

– *Ay dəyirmançı əmi, al bu yeddi pud buğdanı üyüt.*

– *Ay keçəl, bu yeddi pud deyil, burada cəmi yeddi girvənkə buğda ola, ya olmaya...*

Uzun mübahisədən sonra keçəl təklif edir ki, «*Gəl, hərəməz bir böyük yalan danışaq. Sən böyük yalan dedin, mən bu buğdanı da sənə verib çıxıb gedim. Mən böyük yalan dedim, onad sən mənə yeddi pud un ver*».

Beləliklə, keçəllə dəyirmançı yalan danışmaq üzrə yarışa başlayırlar. Dəyirmançının quraşdırdığı yalan atasına aid olur. Guya onun atası bir dağı söküb daşları ilə dəyirman tikir və sökülən dağın yerini boş götürüb yola düzəlir. Uzaq bir yerdən ayrı dağı söküb bu dağın yerinə gətirir. Səhər camaat yuxudan ayılıanda dağı yerində görür. Baxırlar ki, ətəyində də təzə bir dəyirman tikilib.

Dəyirmançının yalanı fantaziyanın, yaradıcılığın məhsulu deyil, mənasız, boş uydurmadır. Heç kəsi maraqlandırmır, təəccüb doğurmur. Keçəlin yalanına gəldikdə isə əsl yaradıcılıq məhsuludur, hətta dinləyiciləri, uşaqları inandırır:

«*Dəyirmançı qardaş, - deyə keçəl yalana başlayır, - mən balaca idim. Bir gün həyətdə oynayırdım. Bir dəcəl xoruzum vardı, tağlara aman vermirdi. Mən onun üstünə hirsələndim. Yerdən bir az palçıq götürüb xoruza atdım. Palçıq gedib xoruzun üstünə yapışdı. Xoruz qaçmadı. Yerdən bir qoz sınığı götürüb atdım, qoz sınığı da gedib yapışdı palçığa. Xoruz qaçdı, mən də evə gəldim. Üstündən bir az keçmişdi, gördüm, xoruzun belində bir qoz ağacı bitib. Bir az keçəndən sonra bu qoz ağacının o qədər bəhəri oldu ki, heç yığmaq mümkün olmadı. Tez qonşuları çağırdım. Ağacın altına gəldik. Ayaqlarımızı çırmadıq, qoz ağacına dırmaşdıq. Bir gün, bir gecə qozları çırpdıq. Qurtarandan sonra üçümüz də ağacdən endik. Yuxarı baxdım ki, yenə qoz qalıb yoxsa yox, gördüm ki, ağacın lap kəlləsində bir dənə qoz qalıb. Fikir elədim ki, bu bir dənə qoz üçün mən ora necə çıxım. Yaxşısı budur ki, qoy yerdən bir şey götürüb atım, düşsün yerə. O yana baxdım,*

bu yana baxdım, yerdən heç bir şey tapmadım. Əyildim, quyunun dibindən bir parça palçıq götürdüm, ağacın başındakı qoza atdım. Birdən, vay dədə, vay, qoz ağacının üstündə ondan da böyük yer açıldı. Fikirləşdim ki, bu yer niyə boş qalsın? Qoy onu əkim. Yenə bir şeydir. Qıçımı çırmayıb bu qoz ağacına dırmaşdım. Üç-dörd saat dırmaşandan sonra gəlib həmin yerə çatdım. Tez buraya buğda səpdim. Buğdalar o saat bitməyə başladı. Hələ mən düşməmişdim ki, biçmək vaxtı çatdı. Başıma bir dəstə yığıb biçməyə başladım. Bir gün biçdim, iki gün biçdim, gördüm yox, buğda qurtaran deyil, hirsələnib yerə oturdum. Elə təzəcə oturmuşdum ki, gördüm bir tülkü qaçır. Orağı atdım, getdi yapışdı tülkünün quyruğuna, tülkü qaçdı, oraq biçdi, mən yığdım. Taxılın hamısı qurtardı. Taxılı yığandan sonra hamısını aşağı düşürdüm, anbarlara yığdım. Bu gün onun yeddi pudunu gətirmişəm ki, sən üyüdüüb verəsən mənə».¹

Keçəlin uzun-uzadı yalanının arxasında bir həqiqət gizlənir. Qəribə şəkildə də olsa, öz-özünə taxıl biçən oraq təsvir olunur. Daha doğrusu, tülkünün quyruğuna yapışan oraq tez bir zamanda taxılı biçib qurtarır. Bu da biçinçinin əməyini yüngülləşdirmək arzusundan doğurmuşdur. Nağılın özündə verilən hadisələr realdır, yəni keçəlin dəyirmanı gəlməsi, yeddi girvənkə buğdanı kələk yolu ilə yeddi puda çevirməsi həyatda baş verə bilər. Yalanları isə mübahisəyə son qoymaq məqsədilə düzəldib danışirlər.

«**Hadı, Hudu, kor oğlu Kosa, bir də mən**» nağlında hadisələr, dialoqlar başdan ayağa yalanlar və təkrarlar üzərində qurulur:

«*Hadıydı, Huduydu, Kor oğlu Kosaydı, bir də mən. Ova çıxmışdıq. Qabağımızdan bir dovşan qaçırdı. Hadiya dedim: – «Tüfəngin var?» Huduya dedim: – «Tüfəngin var?» Kor oğlu Kosa dedim: – «Tüfəngin var?»*

¹Nağıllar. Tərtib edən N.Seyidov. Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri. XII kitabda. I kitab. B., Yazıçı, 1985, s. 106-107.

Heç kimin tüfəngi olmadı. Özüm çaxmaqsız tüfəngi çiyinimdən aşırıdım. Hadiya dedim:– «Ata bilərsən?» Huduya dedim: – «Ata bilərsən?» Kor oğlu Kosaya dedim: – «Ata bilərsən?»

Heç biri ata bilmədi. Özüm çaxmaqsız tüfənglə dovşanı yerə sərdim...»¹

Hadisələr bu səpgidə axıradək davam edir: əvvəl Hadıdan, Hududan, Koroğlu Kosadan xəbər alır, onlarda heç bir şey olmur, onda özünükülərə əl atır; yaxud onlar heç bir iş görə bilmirlər, onda özü icra etməyə başlayır. Nağılda yalanlardan bədii priyom kimi istifadə edilir. Axırda nağılçının özü də bunu təsdiq edir:

*Çaydan tapdıq bir palan,
Palanı sökdük.
İçindən bir kitab çıxdı.
Oxuduq, gördük, hamısı yalan.*

Bu tipli əhvalatlara qaravəlli deyirlər. «**Hadı, Hudu, Kor oğlu Kosa, bir də mən**» qaravəllisi quruluşca yanılıtmaca oxşayır: cümlələr, dialoqlar, sözlər tez-tez təkrarlanır. Lakin yanılıtmacdan fərqli olaraq ifadəsini çaşdırmır.

«**Hamam, hamam içində**» nağıl-yalanı isə mənzumdur, düzgü formasında düzülüb-qoşulmuşdur.

MƏNZUM NAĞILLAR

Ümumiyyətlə, başqa xalqların (ruslarda bilinlər, özbəklərdə «Alpamış», qırqızlarda «Manas», finlərdə «Kalavella» və s.) şifahi xalq yaradıcılığından fərqli olaraq Azərbaycan folklorunda epik növün nağıl, dastan, lətifə, əfsanə və rəvayət kimi janrları yalnız nəsr ilə yaradılmışdır. Doğrudur, dastanlarda və bəzi

¹Azərbaycan folkloru antologiyası, II kitab, s. 203.

nağıllarda nəsrə nəzm çarpazlaşır. Lakin tam şəkildə mənzum nümunələrə təkə uşaq nağıllarında rast gəlirik. Məşhur «**Qarı və pişik**» nağılının bir-birindən fərqli üç variantı məlumdur. İkisi nəzmlə, biri isə nəsrə (F.Köçərlinin «Balalara hədiyyə» toplusunda gedən «Qarı və Pişik») düzülüb-qoşulmuşdur.

«**Buz üstə**» adlanan variantda bir uşaq buzun üstə çıxır, ayağı sürüşüb yığılır. O, «tappadan yerə dəyməsinin» səbəbini aydınlaşdırmaq üçün təbiət hadisələrini, əşyaları sorğuya tutur.

«**Qarı**» adlanan variantda isə yuxarıdakı hadisə bir qədər bayağılaşdırılmış şəkildə verilir. Belə ki, uşaq, «tumançığı dar və canından bezar» qarı əvəz edir. O, əlinə aftafa alır, buzun üstə çıxır, sürüşüb yığılır, aftafası qırılır. Bundan sonra qarının heyvanlara müraciəti əvvəlki variantla eynidir.

Bu variantları müqayisə etsək (*Cədvələ bax*) görərik ki, «Buz üstə» nəzmdən çox nəsrə xatırladır və xalq dilinin bütün incəliklərini əks etdirir, təsvirlər sadədir, folklor nümunəsi olması şübhəsizdir. «Qarı» əsəri isə daha çox yazılı ədəbiyyat nümunəsi təsiri bağışlayır. Bizcə, əvvəlinci misralar və dialoqlar əruz vəznindədir. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində formalaşan Azərbaycan uşaq poeziyasının üslubuna yaxındır. «Qarı və Pişik» (nəsrə) nağılının hansı şair tərəfindənsə nəzmə çəkildiyini ehtimal etmək olar. Hər halda «Qarı» hər iki variantdan sonra yaradılmışdır və nədənsə, «Sən nə güclüsən?»* müraciəti «Sən nə zalımsan?» şəklinə salınmışdır. Belə ki, «Sən nə güclüsən?» müraciəti uşağın müxtəlif hadisələrə, əşyalara, heyvanlara və təbiətin sirlərinə bələd olmaq arzusundan doğur. «Zalım» ifadəsindən görünür ki, qarı səbəbkarı nifrətini bildirmək üçün axtarır. Bu mənada «Qarı» əsərində əhvalata başqa don geydirilməsi də alınmır. Çünki axırda «ən zalım heyvan damğası» «Buz üstə»də olduğu kimi pişiyin üstünə vurulur. Pişiyin özünü öyməsi ilə də əhvalat tamamlanır.

*F.Köçərlinin «Balalara hədiyyə» toplusunda və qazax folklorunda təsadüf olunan variantlarda da heyvan və əşyalara, təbiət varlıqlarına «Sən nə güclüsən?» - deyə müraciət olunur.

F.Köçərlinin variantında («Qarı və Pişik»də) yıxılmaq hadisəsi heyvanın üzərinə köçürülür. Doğrudur, burada da əsasən rolu insan yerinə yetirir.

Bu süjet türk xalqları arasında geniş yayılmışdır. Qazax şifahi xalq ədəbiyyatında «Kim nəyi ilə güclüdür»¹ adlı nağıla rast gəlirik. Azərbaycan variantlarından fərqli olaraq burada insan obrazı iştirak etmir. Qırqovulun buzun üstə qonması və sürüşüb yıxılması ilə başlanır. Qazax variantı da nəslrlə yaradılmışdır, yalnız başlanğıcda pişrovu xatırladan mənzum parça verilir. Bir sıra başqa fərqlər də nəzərə çarpır: nağılın sonunda siçan pişiyi deyil, qarışqanı ən güclü heyvan hesab edir, çünki qarışqa siçanın bütün yayı yuvasına daşdığı buğdanı oğurlayır. Qırqovul qarışqadan güclü olmasının səbəbini xəbər alır, onun özünü öydüyünü görüb hirsələnir və qanadı ilə başından vurur. Zərbələrin təsirindən qarışqa nazilir və balacalaşır. O gündən ancaq özü boyda şeyləri qaldırıb apara bilir. Bu epizod nağıla əfsanə donu geydirir və qazax variantının daha qədimlərdə yarandığını göstərir.

¹Бозинген (Казахские народные сказки). Алма-Ата, 1985, с. 20.

«QARI VƏ PIŞİK» NAĞILININ NƏZMLƏ OLAN VARIANTLARININ BİR-BİRİLƏ MÜQAYİSƏSİ

BUZ ÜSTƏ	QARI
<i>Bir uşaq getdi buz üstə, Tappadan dəydi diz üstə, Dedi: - A buz, nə güclüsən? Dedi: - Mən güclü olsam, Məni gün əritməz. Dedi: - A gün, sən nə güclüsən? Dedi: - Mən güclü olsam, Üzümlü bulud tutmaz. Dedi: - A bulud, sən nə güclüsən? Dedi: - Mən güclü olsam, Məndən yağış keçməz. Dedi: - A yağış, sən nə güclüsən? Dedi: - Mən güclü olsam, Məndən ot bitməz. Dedi: - A ot, sən nə güclüsən? Dedi: - Mən güclü olsam, Məni heyvan yeməz. Dedi: - A heyvan, sən nə güclüsən? Dedi: - Mən güclü olsam, Məndən yağ olmaz. Dedi: - A yağ, sən nə güclüsən? Dedi: - Mən güclü olsam, Məni siçan yeməz. Dedi: - A siçan, sən nə güclüsən? Dedi: - Mən güclü olsam, Məni pişik yeməz. Dedi: - A pişik, sən nə güclüsən? Dedi: - Mən güclüyəm, duraram, Bığlarımı buraram, Yük üstü yaylağımdı, Yük dibi oylağımdı, Təndir üstü qışlağımdı¹.</i>	<i>Bir qarıcıq var idi, Tumancığı dar idi, Canından bezar idi. Aftafa aldı ələ, Getdi buz üstə belə, Buz üstündə yoruldu, (?) Aftafası qırıldı. Asılana-asılana fəğan eylədi, Üzün tutub buza belə söylədi: -Nə zalımsan, sən a buz? -Mən zalım olsaydım, Gün məni əritməz idi. -Gün, sən nə zalımsan? -Mən zalım olsaydım, Bulud qabağımlı kəsməz idi. -A bulud, sən nə zalımsan? -Mən zalım olsaydım, Yağış məndən yağmazdı. -A yağış, sən nə zalımsan? -Mən zalım olsaydım, Göy ot məndən bitməzdi. -Ay ot, sən nə zalımsan? -Mən zalım olsaydım, Qoyunlar başımı üzməzdi. -A qoyunlar, siz nə zalımsınız? -Biz zalım olsaydıq, Canavar bizi yeməz idi. -Canavar, sən nə zalımsan? -Mən zalım olsaydım, Qara köpək məni boğmaz idi. -Qara köpək, sən nə zalımsan? -Mən zalım olsaydım, Siçanlar çörəyimi yeməz idi. -Ay siçanlar, siz nə zalımsınız? -Biz zalım olsaydıq, Pişiklər bizi boğmaz idi. -Ay pişiklər, siz nə zalımsınız? -Biz zalımıq, zalımıq, Yük üstü yorğanımız, Kürsü üstə qışlağımdı².</i>
¹ Başqa variantda nağıl belə tamamlanır: <i>Güclüyəm ha, güclüyəm, Dəmir daraq dişliyəm.</i>	
¹ Azərbaycan folkloru antologiyası, I kitab, s. 155. ² Nağmələr. İnanclar. Alqışlar, s. 107.	

*Yeddinci fəsil***UŞAQ OYUN VƏ
TAMAŞALARI**

Uşaq folklorunun əksər janlarında dram ünsürləri özünü göstərir. Analar öyrətmələri, əyləndirmələri ifa edərkən jestlərdən, mimikalardan istifadə edir, səslərini uşaq tələffüzünə uyğun şəkildə çıxarırlar. Çox hallarda nəgmə oxuyan uşaqlar heyvanları, quşları yamsılayırlar. «Məşhur nağılçılar bu və ya digər nağılı oradakı qəhrəmanın dili ilə danışır, hər bir qəhrəmanın məqsədi, peşəsi, yaşı ilə əlaqədar olaraq öz səslərini alçaldır-yüksəldirlər. «Cik-Cik xanım», «Pıspısa xanım və Siçan Solub bəy», «Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm» və s. ümumi uşaq nağıllarını danışan nənələr özlərini burada iştirak edən bütün sürətlərin vəziyyətinə salır, mükəllimə və səhnəciklər düzəldirlər»¹.

Bu mənada tamaşa, dram ünsürləri uşaq oyunlarının canını təşkil edir. Elə bir oyun göstərmək olmaz ki, orada uşaqlar öz «aktyorluq» məharətlərini nümayiş etdirməsinlər. Onlar ən çox heyvan və quş rollarını oynayırlar. Buna

¹Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, s. 85.

görə də Azərbaycan uşaq oyunlarını xalq dramlarından ayırmaq mümkün deyil. Dinamiklik, təqlidçilik, yumor, komik hərəkətlər hər iki janr üçün xarakterik amillərdir. Xalq dramlarında olduğu kimi, oyunlarda da «cildəgirmə» özünü göstərir. Məsələn: «**Qar-qar**» oyununun iştirakçıları qarğanın hərəkətlərini göstərməyi və qarıldamağı bacarmalıdırlar. Hətta bir sıra oyunların başlanğıcında uşaqlar arasında «rol bölgüsü» aparılır. Kim hansı heyvanı oynamalıdır? Bu, püşkatma, yaxud sanama demə yolu ilə müəyyənləşir.

«**At başı**», «**Bənövşə**», «**Bel üstə kimin əli**», «**Tən-tənə, otəş tənə**», «**Çöpü dağıt**», «**Qara Paşa**» və s. oyun-tamaşalarda dinamik hərəkətlərlə yanaşı şeir parçalarından, dialoqlardan da gen-bol istifadə olunur.

Maraqlıdır ki, mərasimlərlə əlaqədar yaranan bəzi xalq dramları sonralar bütövlükdə uşaqların repertuarına keçmişdir. Görkəmli Azərbaycan aktyoru H.Sarabski yazır ki, «**Kosa-Kosa**» oyunu qədim bir oyun idi. Bir nəfər zirək uşağa kürkü tərsinə geydirib bir parça çitdən üzünə maska taxır və kəlləqənd kağızından başına şiş papaq qoyar, ayaqlarına uzun ağac və boynuna da zınqrov salıb məhəllə uşaqları evbəev gəzdirib oynadırdılar»¹.

Uşaq oyun və tamaşalarında *geyimdən* (kürkü tərsinə geydirmək, kəllə qənd kağızından başa şiş papaq qoymaq), *dekorasiyadan* (yuva qurmaq, aşıqları düzüb qala düzəltmək), *qrimdən* (kömürlə biğ, saqqal qoymaq) istifadə olunurdu. Ən maraqlı cəhət ondadır ki, oyunlar *vəzifə (rol) bölgüsü* ilə başlayır. Tapmaca deyirlər, kim cavabını tez və düz tapsa başçı seçilir. Başçını rejissorə bənzətmək olar. Çünki onun oyun-tamaşanı idarə etmək, oyunçuların səhvini düzəldib istiqamət vermək səlahiyyəti olur. Başçı sanama, yaxud püşkatma ilə iştirakçıları müəyyənləşdirir, onları dəstələrə bölür, sonra aralarında «*rol bölgüsü*» aparır, tapşırıqlarını yerinə yetirtdirir.

¹Sarabski H. Köhnə Bakı. B., 1958, s. 26.

«Rol bölgüsü»ndə ən çox sanamalara arxalanırlar, lakin onların püşkatmadan istifadə etmələri də maraqlı və əyləncəlidir. Başçı ovcunda nəsə gizlədir, oyunda iştirak etmək arzusunda olan uşaq püşkün yerini nişan verməzdən qabaq oxuyur:

*Ya bundadır, ya onda,
Halva-çörək dükanda,
Nənəm dedi aç bunda¹.*

Beləliklə, əksər oyun-tamaşalar uşaqların düzüb-qoşduqları poetik parçalar üzərində qurulur, məsələn:

– *A boxça, boxça, boxça,
– Gəlin oxuyaq hamılıqca².*

(«Boxça-boxça» oyunu)

– *Qazlar, qazlar!
– Nə var, nə var?
– Meşədə çaqqal var³.*

(«Qazlar, qazlar» oyunu)

– *Təkəm, təkəmə, ay təkəm,
Bizim bağda düş, təkəm⁴.*

(«Gilə-gilə» oyunu)

– *İncələ qızım var mənim,
Torbada duzum var mənim,
İncələ qızımı görmüüsüz?⁵*

(«İncələ qız» oyunu)

¹Azərbaycan uşaq oyunları, s. 18.

²Yenə orada, s. 38.

³Yenə orada, s. 41.

⁴Yenə orada, s. 26.

⁵Yenə orada, s. 11.

Bu nəğmələrsiz oyunlar yarana bilməz, başqa sözlə, uşaqları maraqlandırmaz və əyləndirməz. Dahi Azərbaycan filosofu, şairi və astronomu Xacə Nəsrəddin Tusi yazırdı: «Uşaq hər vaxt oynamaq istəsə, icazə verilməlidir, lakin oyun gözəl olmalıdır, yorub əldən salmamalı, körpənin qanını qaraltmamalı, zehni kəşlədirməməli, təlim və tərbiyəsini çətinləşdirməməlidir»¹.

El arsında geniş yayılan uşaq oyun-tamaşalarına diqqət yetirək.

1. «BACI-BACI», YAXUD «QARA PİŞİK» OYUNU

İki dəstə uşaq üz-üzə dayanır.

Birinci dəstədəkilər xorla söyləyirlər:

– Ay bacı, hey!

İkinci dəstə: – Hey.

Birinci dəstə: – Oralarda xoruz varmı?

İkinci dəstə: – Var.

Birinci dəstə: – Kişdə gəlsin bura,
Yoxsa göndərrəm görə.

İkinci dəstə: – Kişdiyirəm getmir.

Qaqqıltısı bitmir.

Birinci dəstə: – Vur, qıçı sınısın.

Axmaqlığından utansın.

İkinci dəstə: – Vurdum sınımadı.

Qandırdım, qanmadı.

Qıpqırmızı qızardı,

Amma utanmadı.

Birinci dəstə: – Başına qaynar su əndər,

Sümüyünü göndər,

Ətini saxla.

¹Tusi Nəsrəddin. Əxlaqi-nasiri. B., 1980, s. 160.

- O qızı mənə adaxla...
- İkinci dəstə:** – Ay bacı, hey!
- Birinci dəstə:** – Hey.
- İkinci dəstə:** – Suya gedirəm,
xoruzun ətinnən mənə də pay ver.
- Birinci dəstə:** – Sən gələnə kəsib payını göndərərəm.
- İkinci dəstə:** – Ay bacı, hey!..
- Birinci dəstə:** – Hey.
- İkinci dəstə:** – Mənim ət payım hanı?
- Birinci dəstə:** – Qab üçün evə baş vurdum.
Gəldim, gördüm, ala pişiknən, qara pişik
hamısını yeyib.

Hər iki dəstənin uşaqları bir ağızdan qışqırırlar:

- Vay, ala pişiknən, qara pişiyi axtaraq,
ətimizi qarnından çıxaraq.

Oyun məzəli sonluqla bitir. Uşaqların hərəsi bir tərəfə qaçıb
pişik axtarmağa başlayır.

Pişiyi birinci tapan dəstə oyunu aparmış olur.

2. «BEL ÜSTƏ KİMİN ƏLİ» OYUNU

Oyunu adətən qışda qar, yağış yağanda, soyuqlu, küləkli ha-
vada, əl-ayaq eşikdən yığılanda oynayırlar. Uşaqlar isti otaqla-
rın birinə çəkilib darıxmasınlar deyə tamaşa, şəkilib dənizi dili ilə
desək, «hoqqa» çıxarırlar. Sırayla yan-yana oturub ayaqlarını
uzadırlar. Sayçı ortada durub oyunçuları müəyyənləşdirir. Sana-
ma söyləyir, axırıncı söz kimin üstündə qurtarsa, o «canını qur-
tarmış» sayılır.

Sayçı oxuyur:

– *Hoppan, huppan,*

*Yarı, yırtıl,
Su iç qurtul.
Əmirqulu
Döy nağara
Çıx qırağa.*

Sayçı o qədər sayır ki, axırda bir nəfər qalır. Onu uzadırlar üzü aşağı palazın üstünə, tələb edirlər ki, əlləriylə gözlərini qapasın. Sonra «qırağa çıxan» uşaqlardan biri yumruğunu qoyur o oyuncunun əlinin, yaxud belinin üstə. Oxuyurlar:

*– Əl üstə kimin əli?
Əlim, əlim, kəpənək,
Güldən çıxan kəpənək.
Kəpənəyin içinə,
Süleymanın saçına.
Getdim Hələb yoluna,
Saldım, soldum soluna.
Hələb yolu cəm bazar,
İçində meymun gəzər.
Meymun məni qorxutdu,
Dovşan da bir ox uddu.
Qulaqların şəklədi,
Bizdən xəbər bəklədi.
Sağım, solum sarımsaq,
Burada yox qurumsaq
Əl üstə kimin əli?
Tapsana bu gözəli?*

(Yaxud:

Durub yaman məzəli.)

Uzanan uşaq cavab verir:

– *Bel üstə şeytan əli,
Durub Murad məzəli.*

Düz tapsa, o qalxır, adı çəkilən uşaq onun yerini tutur. Səhv desə, hamı bir ağızdan oxuyur:

– *Əli əlimdən gəlir,
Əlimin içindən gəlir.
İçinin içinnən gəlir.
İçində də bir noxud,
Onun içinnən gəlir.
Yumruqlar qoşa gəlir.
Sənə tamaşa gəlir.*

Bu dəfə uşaq iki nəfəri tapmalıdır. Yenə düz deməsə onu «cəzalandırırlar». Ya yüngülcə kötəkləyirlər, ya da eşşək kimi anqırdırlar. Sonra deyirlər:

– *Meşədə sən nə görmüsən?*
– *Meşədə mən qaz (və ya inək, at, balıq və s.) görmüşəm.*

Uşaqlar dırnaqları ilə onun belini didir və qaz kimi qaqqıldadırlar. Oyun uzun müddət davam edir. Çox hallarda bütün uşaqlar həmin vəziyyətə düşür. Elə ki, kimsə ikinci dəfə palazın üstünə uzanmalı olur, ona bir heyvanın adını qoyurlar. Məsələn, «Eşşək» adını qoyublarsa, oxuyurlar:

– *Eşşəyim, ay eşşəyim,
Belin olsun döşşəyim.
Boynu ala eşşəyim,
Qalma dala, eşşəyim.
Sən gəl bizə qoşulma.
Yükü apar, boş olma.
Palanı ağır eşşək,
Sən bir az anqır, eşşək.*

3. «QURD BABA» OYUNU

Bir dəstə uşaq bir-birinin ardınca düzülür. Ucaboylulardan, yaxud yaşca böyüklərdən biri lap qabaqda durub Baş çoban olur. Axıra düşən «Alabaş» rolunu üzərinə götürür. Uşaqlar bir-birilərindən tuturlar. Püşkatma yolu ilə bir nəfəri də qurd seçirlər. O, dəstədən kənarda özünə bir yer tapır. Qurdla Baş çoban arasında belə bir söhbət başlayır. Qurd deyir:

- Çoban qardaş, hey!
- Hey.
- Toynan gəlim, vaynan?
- Toynan.
- Atdı gəlim, piyada?
- Atdı.

Əgər Baş çoban əksinə desə, qurd ağlayıb-sızlayır.

– Neçə gündür ağzıma yemək dəymir, ayaqlarımda taqətim qalmayıb, - deyib ağır yerislə gəlir. Dialoqda olduğu şəkildə tələb edilsə, bir ayağını qaldırıb hoppana-hoppana, oxuyub oynaya-oynaya uşaqların – qoyunların üstünə cumur. Bir-birilərindən bərk yapışmış uşaqlardan kimisə yerindən ayıra bilsə, özü ilə aparır – guya qoyun tutub. Ayıra bilməsə, sakitləşib Baş çobana yaxınlaşır, əlindəki balaca çubuğu verib deyir:

- Al, dədəm göndərib, deyib bu yağlı qəlyanı çəksin.

Sonra gəlidiyi kimi geri qayıdır.

Baş çoban həmin çubuğu ağzına aparıb guya qəlyan çəkirmiş kimi sümürüb, yanındakına ötürür, belə-belə lap axırıncı uşağa çatır. Alabaş çubuğu ağzında saxlayır.

Qurd ilə baş çoban arasında yenə həmin söhbət olur. Qurd bu dəfə başqa şey gətirir:

- Dədəm deyib bu yağlı dürməyi yesin.

Baş çoban lavaşın içində dürmələnmiş pendirdən, yaxud hal-

vadan bir dişdək qopardıb o birinə ötürür. Çox vaxt Alabaşa çatmır. O da yanındakı uşağı dişləyir.

Bu hərəkətlər bir neçə dəfə təkrarlanır. Hər dəfə qurd uduzanda Baş çobana bir şey verib canını qurtarır. Axırını gəlişdə deyir:

– Dədəm deyir, çoban bir qoyun götürüb bizə qonaq gəlsin.
Baş çoban cavab verir:

– Get, dədənə denən, gələn də, sifariş gətirən də qələt eləyir.
Qurd gedib təzədən qayıdır. Deyir:

– Dədəm sənən kəsüb dedi: yağlı qəlyanımı geri versin.
Baş çoban yanındakını göstərir:

– Məndə deyil, verdim buna.

O da o birisini nişan verir:

– Mən də verdim buna.

Beləcə növbə Alabaşa çatır. O, dişlərini qııcıdıb deyir:

– Atamla qardaşlarımın yanında əyilib su içirdim, düşdü kor quyuya. Get, çıxart. Onlar quyunun ağzında səni gözləyirlər.

Qurd gedib həmin qaydada yenə qayıdır. Baş çobanla aralarında eyni söhbət təkrarlanır. Qurd deyir:

– Dədəm dedi: baş çoban mənim lavaş dürməyimi qaytarsın.

Baş çoban deyir:

– Dürməyin bir tikəsi qarnımda yeddinci dağı aşır.

İkinci uşaq deyir:

– Bir tikəsi də mənim qarnımda altıncı dağı aşır.

Beləcə növbə ilə tikələrin beşinci, dördüncü, üçüncü, ikinci və birinci dağı aşdığı bildirilir.

Qurd deyir:

– Mən də qarnınızı yarıb götürərəm.

Baş çoban Alabaşı köməyə çağırır:

– Bu qurddan bizi xilas eylə.

Alabaş deyir:

– Yeməmişəm lavaş dürməyini,

Görməyəcəksiz hürməyimi.

Qurd qoyunları arxasız görüb deyir:

– O yana qaçaram, bu yana qaçaram,
Alabaşsız qoyunun birini qapıb qaçaram.

Qurd qəflətən uşaqlardan birini tutur. Baş çoban uşaq-qoyunun qolundan yapışıb mane olmağa çalışır. Oyun zamanı uşaqların bir-birinin çuxasının ətəyini dartmağa, yaxud qurdun onları tək halda yaxalamağa ixtiyarı yoxdur. Yalnız dəstə şəklində əl-ələ yapışıb durduqları zaman güc vasitəsilə qopara bilər.

Qurd tutduğu uşaqları bir kənara aparır.

Bu zaman o uşaq deməlidir:

*– Ağ daş, qara daş, Alabaş,
Gəl ol mənə yoldaş.
Nənəm sənə qoğal verər,
Babam sənə sığal verər.*

Alabaş yenə işə qarışmır. Deyir:

*– Yəmədim dürməkdən,
Bezdim ac qarnına
Ömür, gün sürməkdən.*

Qurd qoyunların axırına çıxır. Meydanda bir Baş çoban qalır, bir də Alabaş.

Baş çoban qurda yaxınlaşır:

– Ay qurd baba, bizim qoyunları görməmişən?

Qurd uşaqları arxasında gizlədib deyir:

– Mələşə-mələşə getdilər belə.

Baş çoban onun göstərdiyi səmtə gedəndə qurd arxadan səslənir:

– Yox, yox, orda zəhərli ilan var. Bax elə getdilər.

Qurd Baş çobanı bir neçə dəfə aldadır.

– Yenə düz getmirsən. Orda ayı var.

Baş çoban yorulub oturur. Axırda qoyunlar hamısı bir ağızdan mələşməyə başlayırlar. Alabaş rəhmə gəlib onlara köməyə gəlir. Qurdla qapışır. Bir tərəfdən Baş çoban, bir tərəfdən Alabaş qurdu kötəkləyib qovurlar. Qoyunlar mələşə-mələşə Alabaşla Baş çobanın yanına gəlirlər. Alabaşa hərə bir hədiyyə (şirni, qoz, fındıq, qoğal və s.) verir.

4. «AT BAŞI» OYUNU

«At başı» oynunda yeddi uşaq iştirak edir, hərəsinə bir heyvan adı verilir: at, tülkü, canavar, ayı, pələng, dovşan və sərçə. Oyunun maraqlı qurulması və canlı keçməsi üçün onlar bəxtlərinə düşən heyvanın, quşun hərəkətlərini təqlid edir, səsini yamsılayırlar. Oyun nağılvari bir hadisə üzərində qurulur: meşədəki heyvanlar əlbir olub ev tikirlər, ancaq bünövrə qoymaq yadlarından çıxır. Belə ki, ən uzunboylu uşaq tir əvəzi ortada dayanır. Onun ətrafını hasara alırlar.

Əvvəl At başı rolunu oynayan uşaq kişnəyə-kişnəyə meydana girir, lap mərkəzdə başını sinəsinə doğru əyib yerə çöməlir, oxuyur:

– *Burda bir At başı var,
Nə hündürdür, nə alçaq.
At başı yuva qurar...*

Sonra başqa heyvanları təmsil edən uşaqlar növbə ilə bu nəğməni bir qədər dəyişdirib oxuya-oxuya meydana - «səhnəyə» daxil olurlar, icazə istəyib At başına yanaşırlar, ona yuva qur-

maqda kömək edirlər. Hər heyvan bir divarın yerini tutur.

Hərə bir cür öz məharətini göstərir. Tülkü rolunu oynayan uşaq hiyləgərcəsinə gülə-gülə gəlir:

*– Burda bir At başı var,
Nə hündürdür, nə alçaq.
Birdən bir tülkü gələr,
At başına yanaşar.*

Ayı-uşaq mayallaq aşır:

*– Burda bir At başı var,
Nə hündürdür, nə alçaq.
Tülküdür ona dayaq,
Ayıdır ona dayaq.*

Dovşan-uşaq əllərini sinəsinə sıxıb tullana-tullana gəlir:

*– Burda bir At başı var,
Nə hündürdür, nə alçaq.
Birdən bir dovşan gələr,
Burda üç divar görər,
Ora yapışmaq istər.*

Beləcə, uşaqlar heyvan cildində meydana daxil olurlar və At başının razılığı ilə ona qoşulurlar. Uşaqlar meydanın ortasında bir-birinə söykənilib yuva düzəldirlər. Oyunun sonu daha maraqlıdır. Sərçə-uşaq civildəyə-civildəyə, qollarını oynada-oynada At başına yanaşır, canavarı, dovşanı, tülkünü, pələngi, ayını və atı «bir damın altda» görüb təəccüblənir, onlara qoşulmaq həvəsinə düşür:

*– Burda bir At başı var,
Nə hündürdür, nə alçaq.*

*Canavar, pələng, ayı,
At, tülkü, bir də dovşan -
Hamısı ona qonaq,
Tülkü ona yanaşar,
Dovşan ona yanaşar,
Böyük yuva düzələr,
Birdən bir sərçə gələr,
Bu yuvada dincələr.*

Sərçə At başına müraciət edir:

– Qonaq gəlmək olar?

At başı cavab verir:

– Onsuz da yerimiz darısqaldır, sən gəlsən, yuvamız dağılar.

Sərçə onun etirazına baxmır, bir neçə dəfə dövrə vurur, qollarını böyrünə çırpır - guya qanad çalır, civildəyir, hoppanıb-düşür, sonra başını əyir, cəld bir hərəkətlə uşaqların arasında «yuvaya» soxulmaq istəyəndə hamını aşırır - «yuva» dağılır.

Göründüyü kimi, finalda dramatik vəziyyət yaranır: heyvanlar bir-birinin üstünə cumub dalaşırlar. Bu, oyundan çox tamaşanı xatırladır.

5. «TOXUMSƏPMƏ» OYUNU

Uşaqlar yerdə dairə cızırlar, bir-birinin əllərindən tutub dairə boyu yallı gedir və bu mətni oxuyurlar:

*– Kim görübdür kəndlilər,
Toxumu necə səpirlər?*

Mahnını oxuyub qurtardıqdan sonra uşaqlar bir-birinin əllərini buraxır və güya toxum səpirlər kimi hərəkət edir, oxuyurlar:

– *Bax belə, bax belə,
Toxumu belə səpirlər.*

Uşaqlar yenə bir-birlərinin əllərindən tutur və dairə üzrə hərəkət edərək mahnının yeni bəndini oxuyurlar:

– *Kim görübdür kəndlilər,
Taxılı necə biçirlər?*

İkimisralı mahnı qurtarıqdan sonra yerlərində dayanır və əlləri ilə taxılın biçilməsini təqlid edə-edə oxuyurlar:

– *Bax belə, bax belə,
Taxılı belə biçirlər...*

Uşaqlar bu qayda üzrə kəndlilərin əkinçiliklə bağlı bütün fəaliyyətini göstərirlər və hər işi uyğun nəğmə ilə müşayiət edirlər:

– *Kim görübdür kəndlilər
Taxılı necə döyürlər?..*

– *Bax belə, bax belə,
Taxılı belə döyürlər.*

Oyun maraqlı sonluqla bitir:

– *Kim görübdür kəndlilər
Necə şənlik edirlər?*

-deyə uşaqlar soruşur və çalib-oxumağa, oynamağa başlayırlar, hər nəğmənin axırında nəqarət kimi bu sözləri təkrar söyləyirlər:

– *Bax belə, bax belə,
Belə şənlik edirlər.*

Oyun-tamaşanın əcdadlarımızın əkinçilik məşğuliyyəti üzərində qurulduğu göz qabağındadır. Uşaqlar böyüklərin toxumsəpmə hərəkətlərini xorla oxuduqları mahnının müşayiəti ilə təqlid edirlər. Şübhəsiz, sorğu və cavabdan ibarət olan nəğməni uşaqlar özləri düzüb qoşmuşlar. Həmçinin oyunda xalq sənətinin bir neçə növündən istifadə olunur: rəqlə başlanır, sonra dəyişmə şəklində oxunan mahnı ilə müxtəlif hərəkətlər göstərilir. Oyun uşaqların çalıb-oynamaları ilə tamamlanır. Nəğmələrin quruluşu da maraq doğurur, misralar qafiyəsiz olmasına baxmayaraq, sözlərin müxtəlif məqamlarda təkrar işlənməsi ilə oynalıq, melodiklik yaranır.

6. «ƏNZƏLİ» OYUNU

Ənzəli geniş yayılmış xalq uşaq oyunlarımızdandır. Şəkiddə bu gün də məhəllələrdə toplaşib bu oyunla əylənən uşaqlara rast gəlmək mümkündür.

Oyuna püşk atmaqla başlayırlar, bəzən sanama söyləyirlər:

*İynə-iyənə
Ucu düymə...*

*Motal-motal,
Tərsə motal...*

*Bir, iki – bizimki,
Üç, dörd – qapını ört
Beş, altı – daş altı,
Yeddi, səkkiz – Firəngiz
Doqquz, on – qırmızı don...*

Püşkdə uduzan belini aşağı əyir. Yerdə qalan oyunçular üç-dörd metr aralıda sıraya düzülürlər. Növbə ilə əyilənin belindən tullanırlar. Oyunçular hər dəfə aşağıdakı sözləri söyləyir və dediklərinə əməl edirlər:

Birinci dəfə

tullananda:

– Ənzəli, ay ənzəli!

İkincidə:

– Xan əkbəri.

Üçüncüdə:

– Xoruz banladı: qu-qulu-qu!

Dördüncüdə:

– Yanbız əzərlər.

Bəşincidə:

– Taxta çıxarlar.

Oyunçu soruşur:

– Minim, düşüm?

Əyilən:

– «Min və Ya düş» - deyir.

Oyun beləcə

davam edir:

– Əl, üst, baş dəyməsin.

– Tayəl keçərlər.

– Papaq qoyarlar.

Axırda hamı əyilənin belinə minməyə can atır, kim özünə yer tapmayıb yerə yığılsa, onu «cəzalandırırlar», qulağını dartırlar, qarşısında tələblər qoyurlar, it kimi hürdürürlər, eşşək kimi anqırırlar. Kim deyilənlərə əməl edə bilməsə, «əyilən»i əvəz edir.

7. «ƏNZƏLİ XAN, ƏNZƏLİ» OYUNU

Oyunu oğlanlar oynayırlar. Əvvəlcə sanama deyirlər. Hər kim sonda qalsa, əllərini dizinə qoyub ikiqat əyilir. Sanamada birinci çıxan uşaq molla olur. İlk dəfə əyilən oyunçunun üstündən molla tullanır. Sonra qalan uşaqlar növbə ilə əllərini əyilən uşağın belinə qoyub hoppanır və birinci dəfə belə deyirlər:

– Ənzəli xan, Ənzəli.

İkinci dəfə tullananda isə aşağıdakı sözləri söyləyirlər:

– *Fikrə xatun rəhbəri.*

Üçüncü dəfə əylən uşağa təpik vurub hoppanırlar:

– *Üçdə bir təpik vururlar.*

Hər dəfə tullandıqca ayrı-ayrı sözlər söyləyirlər:

– *Dörddə donquz əzərlər.*

– *Beşdə papaq qoyun, düşməsin.*

Papaq qoyub hoppanırlar.

Altıncıda deyərlər:

– *Altıda papağı götürərlər.*

Papağı götürüb bir qırağa keçərlər.

Yeddincidə guya qulunc qırırlar. Əl hərəkəti ilə qılinc qırdıqlarını nümayiş etdirib tullanırlar:

– *Yeddidə qulunc qırırlar.*

Oyun bu qaydada davam edir:

– *Səkkizdə əl dəysin, atək dəyməsin...*

– *Doqquzda nə əl dəysin, nə atək...*

Səkkizdə hoppanan uşağın ətəyi, doqquzda isə nə əli, nə ətəyi əylən uşağa toxunmamalıdır.

Onuncuda yerdən xırda daşlar yığıb adına yumurta qoyurlar.

Hoppanan deyir:

– *Onda yumurtlayırlar.*

On hərəkətin icrasından sonra oyun başa çatır.

8. «BƏNÖVŞƏ»

OYUNU

«Bənövşə» uşaqlar arasında ən çox yayılan və sevilən oyunlardan biridir. Burada da uşaqlar iki dəstəyə bölünüb yarışa başlayırlar. Dəstələrin başçıları seçilir. Hər iki dəstədəki on-on iki uşaq bir-birlərinin əllərindən möhkəm-möhkəm yapışıq.

Başçı dəstədəkilərdən birinə gizləncə «quş» və ya «gül» adı verir. Başçı bu adlardan birini çəkəndə həmin adam yüyürüb o

biri dəstədə əl-ələ tutanların arasından keçmək istəyir (bəzən əks tərəfdə olanlardan birinin həqiqi adı çağırılır). O biri dəstənin qızları bir-birinin əlindən elə bərk tuturlar ki, onların əllərini ayıra bilməsinlər. Əgər gələn oyunçu dəstənin əllərini ayıraraq keçə bilsə, onlardan birini tutub öz dəstəsinə aparır, ayıra bilməsə, keçə bilmədiyini yerdə həmin dəstəyə qoşulub qalır. Oyun beləcə davam edir. Oyunda dəstələrə bölünmüş uşaqların maraqlı deyişməsi var:

I dəstə: – *Qıy qılinc, qıy qılinc.*

II dəstə: – *Qıyma qılinc.*

I dəstə: – *Ox atdım.*

II dəstə: – *Oğru tutdum.*

I dəstə: – *Bənövşə.*

II dəstə: – *Bəndə düşə.*

I dəstə: – *Sizdən bizə*

Bir qız düşə.

Adı gözəl,

Özü gözəl,

Aysel xanım,

Bu qol üstə.

Deyişmədə adı çəkilən uşaq - Aysel xanım qaça-qaça gedib o biri dəstənin düzəltdiyi «hasarı» yarmaq istəyir. «Bənövşə» oyununda bir maraqlı cəhət də özünü göstərir. Əgər adı çəkilən oyunçu rəqib dəstənin «hasarını» keçə bilsə və orada qalsa onda öz dəstəsinin üzvləri ona qarğışlar yağdırırlar:

– *Yer də haram olsun sənə!*

Göy də haram olsun sənə!

Yediyin halva çörək,

O da haram olsun sənə!

9. «QARA QAZAN» OYUNU

Uşaqlar toplaşib iki dəstəyə ayrılırlar. Hər dəstə özünə başçı seçir. Sonra oyunçular üzbəüz durub deyişirlər.

- Birinci dəstə:* – *Qara qazan doldumu?*
İkinci dəstə: – *Doldu da, boşaldı da.*
Birinci dəstə: – *Çomçə yarım oldumu?*
İkinci dəstə: – *Oldu da, boşaldı da.*
Birinci dəstə: – *Anan saçını yudumu?*
İkinci dəstə: – *Yudu da, daradı da.*
Birinci dəstə: – *Hansı qızını ərə verirən?*
İkinci dəstə: – *Balaca qızımı ərə verirəm.*
Birinci dəstə: – *Toyuna gələk, yasına?*
İkinci dəstə: – *Toyuna.*
Birinci dəstə: – *Toynan gələk, tütəknən?*
İkinci dəstə: – *Toynan da, tütəknən də.*

Birinci dəstə çalib oynaya-oynaya o biri dəstəyə qarışır. Uşaqlar böyüklərin toy adətlərini başa düşdükləri şəkildə icra edirlər: gəlini bəzəyirlər, saçını hörürlər, xına yaxırlar. Əllərinə güzgü və lampa götürüb oxuyub oynaya-oynaya üzü niqablı qızı qarşı dəstəyə doğru aparırlar.

Sonra hər şey təkrarlanır.

Bu dəfə sonuncu sorğulara başqa cavab alırlar:

- Birinci dəstə:* – *Toyuna gələk, yasına.*
İkinci dəstə: – *Yasına...*

Dəstələr ağlaşma qururlar. Uşaqlar guya saçlarını yolurlar, üzlərini cırırlar, sinələrinə döyürlər, ağı söyləyirlər, əllərini, sifətlərini qara qazanın hisinə bulaşdırırlar.

10. «ÇAMUR-ÇAYIR» OYUNU

Qum, çınqıl, ya da torpaq yığıb balaca tərəp düzəldirlər. Ortasına çöp basdırırlar. Uşaqlar dövrə vurub qum topasının ətrafına yığışır və hər kəs «çamur-çayır» deyə-deyə ancaq bir barmağı ilə qumu (çınqılı, torpağı) özünə tərəf çəkir. Çöp kimə doğru əyilsə, onu dizi üstə oturdur, gözlərini bağlayır, əllərini onun arxasında bir-birinin üstünə qoyub soruşurlar:

– *Əl üstə kimin əli?*

Uşaq ardıcıl saymalıdır.

– *Muradın əlinin üstə Mahmudun əli,
Mahmudun əlinin üstə Səlimin əli,
Səlimin əlinin üstə Mirzənin əli...*

Səvh desə, uşaqlar yerbəyerdən qışqırırlar:

– *Yalançını gəlin vuraq,
Qorxudaq, bağrın yaraq.*

Hər bir yandan uşağa çırtma ilişdirir.

Düz tapsa ondan xəbər alırlar:

– *Tövlədə nə olur?*

– *At.*

– *Üstünə nə yığılır?*

– *Milçək.*

– *Milçəklər necə uçurlar?*

– *Vizz... vız...*

Hamı vızıldaya-vızıldaya gözübağlı uşağın ətrafına dolanır.

Sonra yenə soruşurlar:

– *Dəmirçi dəmiri necə döyür?*

– *Dakk... dakk...*

– *Oduncu baltanı necə vurur?*

– *Dukk..., duk...*

Beləcə deyilənlərə düz cavab alsalar oğlanı mükafatlandırırlar. Oyun bu şəkildə davam edir.

11. «FINDIQ-FINDIQ» OYUNU

Uşaqlar ciblərini fındıqla doldurub bir yerə toplaşirlar. Hərə özünə bir çala qazır. Fındıqları çalalarda yerləşdirirlər. Sonra aşıq atırlar. Kimin atdığı aşıq «bəy» (eninə ayaq üstə) düşsə, o birilərindən bir fındıq udmuş olur. Əgər aşıq dikinə yerdə otursa, onda uşaqlar soruşurlar:

– *Tək, yoxsa cüt?*

– *Cüt* (yaxud *tək*).

Bundan sonra çalalardakı fındıqları sayırlar. Oyunçuun dedi-yi kimi alınsa, ona hərə bir cüt fındıq verir. Aşıq çalalardan birinə düşsə, oyunçu öz fındıqlarını çala sahibi ilə bölüşür. Ya da ona deyir:

– *Fındıq, yoxsa dındıq?*

«Dındıq» cavabı alsa, o bulaqdan quş kimi dimdiyində, yəni qabın qulpunu dişləri ilə tutub su götürir. Sonra oyunu davam etdirirlər.

12. «QAYIŞ-QAYIŞ» OYUNU

Uşaqlar bir böyük çəvrə çəkib ətrafında dövrə vururlar. Çəvrənin ortasına bir bel qayıışı qoyurlar. Sonra püşkatma, yaxud sanama söyləmə yolu ilə qoruyucunu müəyyənləşdirirlər.

Qoruyucu dairənin içərisinə girib «qaladakı ilan» - qayıışı qoruyur. Ona müxtəlif tərəflərdən hücum edirlər.

Uşaqlar dairənin cızığının qırağında durub içəri əyilməli və qayıışı götürməlidirlər. Cızığı basan, içəri keçən əsir alınır. Çəvrənin içərisinə girib əliboş dönən qayıışı qoruyanlardan birinə çevrilir.

Qayış əldən getsə, qala alınır və çevrədəkiləri cəzalandırırlar.

13. «ŞÜTÜMƏ» OYUNU

Uşaqlar uzun ağaclarını ayaqlarının arasına alıb at kimi şütüdürlər. Bu oyunu bir neçə mərhələdə yarış şəklində keçirirlər.

A) Birinci halda ağacı at əvəzi minib qaçışırlar.

B) Barmaqların ucunda dikinə tutduqları uzun ağacla şütü-yürlər. Kim daha uzaq məsafə qət etsə, udmuş olur.

C) Ağacın özünü şütüdürlər – çəmən, düz boyu atırlar. Qaçıb ona birinci çatan atmaq hüququ qazanır.

Üç dəfə bu işləri yerinə yetirən oyunu aparmış olur.

14. «QOTURUM SƏNDƏ» OYUNU

Oyunda əsas şərt əlini başqasına toxundurub qaçmaqdan ibarətdir. Onda qotur o biri uşağa keçir. O da əlini bir ayrısına vurub qaçır və deyir ki, «Qoturum sənə keçsin».

Beləliklə, oyun idman hərəkətləri ilə davam edir.

15. «A TƏRXANA – TƏRXANA» OYUNU

İki oyunçu iştirak edir. Uşaqlar tərsinə durub qollarını bir-birinə keçirirlər. Hərəsinin üzü bir tərəfə baxır. Biri belini aşağı əyir, o biri digərini arxasına alır. Aşağı əyilən soruşur: - Göydə nə var?

O biri cavab verir: – *Göy muncuğu.*

Bu dəfə göyə baxan uşaq soruşur: – *Yerdə nə var?*

– *Yer muncuğu.*

Yenə birinci uşaq deyir: – *Adın nədir?*

– *Tərxana.*

Bu sözü eşidən kimi əyilən uşaq belindəki uşağı yerə atıb söyləyir: – *Di al məni arxana!*

Oyuncuların yeri dəyişməklə oyun davam edir.

16. «XAN – VƏZİR»

OYUNU

Qədim oyunlardan biridir. Oyunda beş uşaq iştirak edir. Eyni ölçüdə beş kağız götürülür. Kağızlara beş ad yazılır: *xan, vəzir, axtarıcı, vurucu, oğru.*

Püşk atırlar. Hərə kağızdan birini götürür. Heç kəs dinmir.

Xan kimdirsə, əvvəlcə o səslənir: - Axtarıcı oğrusunu tapsın!

Bu sözləri yerdə qalan uşaqlar da xorla deyirlər: - Axtarıcı oğrusunu tapsın!

Oğru susur. Axtarıcı bir-bir oyunçuların üzünə baxır. Xanın əmri ilə düz tapsa, oğrunu, düz tapmasa, axtarıcını cəzalandırırlar.

17. «MOZADAŞ»

OYUNU

Oyunda iki uşaq iştirak edir. O, xırda yumru bir daş tapır, buna *moza* deyirlər. Mozanı böyük bir daşın üstünə qoyub, öz aralarında xətt çəkirlər. Əl boyda yastı daş götürürlər. Bunun da adı *löpükdür.*

Uşaqlardan biri mozadibi olur, o biri löpük atır. Löpüyü

atan xətdən irəli keçsə, çığallıq eləmiş olur. O biri uşaq tələb edir ki, yenidən atsın. Löpük mozanı vurub salarsa, mozadibi gedib gətirməlidir. Yox, əgər vura bilməsə, oyunçuların yeri dəyişir. Eləcə də mozadibi mozanı gətirə bilməsə, daşı atan əlindəki daşla mozanın yerini döyəcəkdir, acıq-qıclıq verir:

– *İşlə, canın tərləsin,*
– *Tərləməyə, çərləsin.*

Mozadibi mozanı yerinə qoyur, oyun davam edir.

18. «SİÇAN – PİŞİK» OYUNU

İştirakçılar meydanda dairəvi şəkildə düzülür. Bir-birinin əlindən möhkəm yapışırlar. Uşaqlardan biri siçan, o biri pişik olur. Siçan dairənin içinə girə bilməz. Hansı uşaq buna imkan versə, özü siçan olmalıdır. Dəstədəkilər pişiyin tərəfində dururlar. Hamı çalışır ki, pişik siçanı tutsun. Ona görə də siçanı dairəyə yaxınlaşmağa qoymurlar.

Pişiyin isə yolu açıq olur.

Pişik özü siçanı tutsa, oyun bitir. Başqa iki uşaq siçan-pişik seçilir.

19. «ƏL ÇƏKİŞMƏ» OYUNU

İki uşaq şəhadət barmaqlarını bir-birinə keçirir və hərə əlini özünə tərəf dartıb mərc gəlir.

Toyuğun sapanda oxşayan bel sümüyünü də həmin qayda ilə

dartıb qırır və mərcələşirlər.

Mərcin əsas şərti odur ki, bundan sonra bir-birilərinin əlindən heç nə götürməsinlər. Ancaq o halda rəqibin verdiyi şeyi ələ almaq olar ki: «Yadımdadır» - kəlməsini dilə gətirsin.

Şərti ilk pozan ududur.

20. «ARTIRMA» OYUNU

Bir neçə oyunçu bir yerə toplanır. Başçının əlinin içində gizlədilən daşı tapmağa çalışırlar. Daşı tapmayan axıra qalır.

O, ikiqat əyilir. O birilər gəlib onun üstündən hoppanır və kənarda dayanırlar.

Uşağın əyilib yaratdığı artırmanı kim keçə bilməsə, o da aşağı əyilir, ikinci, üçüncü, dördüncü və s. artırma yaranır.

Növbə ilə artırmaları keçə bilməyənlərin hər birinin üstündən hoppanırlar. Beləliklə, oyun şərt pozulana qədər davam edir. Belə ki, əvvəldən şərt kəsirlər ki, danışan uduzacaq. Bəzən də belə deyirlər:

*– O yandan bir it gəlir,
Quyruğu dolu bit gəlir.
Kim danışsa ağzına ...*

21. «ADDIM BASDIM» OYUNU

Oyunu iki uşaq oynayır. Müəyyən məsafə seçilir. Uşaqlar addımlarını ataraq bir ayağının dabanını o biri ayağın barmağının ucuna qoyub qarşı-qarşıya gəlirlər. Uşağın biri deyir:

– *Addım basdım,
Kərələdim, kəsdim.*

O biri uşaq deyir:

– *Alma-armud,
Keçəl Mahmud.*

Uşaqlar qarşılaşana qədər oyun davam edir. Sonuncu addım kimin olursa, oyunu udmuş sayılır. Bu oyun çox vaxt oyun-tamaşaların başlanğıcında püşk atmaq, yaxud sanama saymağı əvəz edir.

22. «YELLƏNCƏK» OYUNU

Uşaqlardan biri yelləncəkdə yellənir. O biri isə onu yellədir. Hər dəfə yelləncək gedib-gəldikcə deyir:

– *Get, ələk gətir...
Get xəlbir gətir...*

23. «DİRƏDÖYMƏ» OYUNU

Düzəngah yerdə çevrə çəkilir. Çevrənin içində istənilən sayda uşaq ola bilər. Uşaqlardan hərəsinin ayağının ucunda bir toqqa olur.

Çevrənin kənarındakı uşaqlar çalışıb onların ayağının altındakı kəməri götürməlidirlər. Əsas şərt ondan ibarətdir ki, çevrənin içərisindəkilər toqqanı yalnız ayaqla qoruya bilər. Yarışda toqqalardan birini ələ keçirən toqqa ilə rəqiblərinin ayağına vurmaqla

o biri toqqaları götürməyə çalışırlar.

Uşaq toqqanı götürə bilsə, onun vasitəsilə o biri toqqaları da ələ keçirmək asan olur. Yox əgər toqqanı ələ keçirmək istəyərkən rəqiblərindən biri onu ayağı ilə təpərsə (təpik vurarsa) o zaman təpələn uşaq çevrəyə girir, təpən isə qırağa çıxır. Sonuncu toqqaya qədər oyun davam edir. Çevrədəkiləri toqqa ilə vururlar. Əgər içəridəkilərdən hansı biri təpməyi bacarsa, azad olur. Sonuncu adam qalana qədər toqqa ilə döyürlər. Oyun bu cür davam edir.

24. «OVUCDA GİZLƏTMƏ» OYUNU

Oyun iki nəfər arasında oynanılır. Birinci uşaq gözünü yumur, o biri uşaq isə arxasında ovcunun içinə çöp qoyub əlini yumur. Sonra iki əlini də qarşısındakı uşağa uzadıb deyir:

– *Aç gözünü, mənim hansı əlimin dolu olduğunu de.*

Qarşısındakı uşaq onun əlinə vura-vura bu sözləri dilinə gətirir:

– *Hansında, pusunda,
Allah deyir aç bunda.*

Düz tapırsa qalib gəlir. Bu dəfə o əlinə arxada ya çöp, ya balaca daş qoyur. Beləliklə, oyun davam edir. Bu şeir parçası başqa variantda da oxunur:

– *Ya ondadır, ya bunda,
Dükənçinin qabında!...*

**25. «MORU-MORU»
OYUNU**

Oyunu dörd nəfər oynayır. İkisi qabaqda, ikisi isə arxada dayanır. Qabaqdakılar əlləri ilə gözlərini tuturlar ki, kimin harada durmasını görməsinlər.

Arxadan bir uşaq irəli çıxır, qabaqdakı uşaqlardan birini aparır. Yerdə qalan uşaq yoldaşlarından soruşur:

- *Moru-moru.*
- *Çıqqıdı moru!*
- *Səni aparan*
- *Hansı oğru?*

Əgər oğrunun adı düz tapılırsa, birinci dəstə oyunu udur. Udan dəstə uduzanın belinə minir. Tapa bilməzsə, ikinci dəstə oyunu aparmış sayılır. Ortaya qoyulan müəyyən məsafəyə qədər aparıb-gətirirlər.

**26. «QOZ-QOZ»
OYUNU**

Oyunda bir neçə nəfər iştirak edə bilər. Oyunçuların sayına görə qozlar bir-birindən 3-5 qarış aralı bir xətt boyunca düzülür. Düzülmüş qozlar 3-5 m. aralıdan əlaqqa ilə vurulur. Oyunçuların hərəsinin ayrıca bir qozu da olur ki, buna da *əlaqqa* (əldə olan qoz) deyilir. Əlaqqa hansı qoza dəyirsə, yiyəsi həmin qozu götürür, o biri qozlara atır. Kim sərrast atırsa, qoz onunku olur. Sonuncu qoz vurulanda oyun bitir.

Xalq arasında özünü pis aparanların ünvanına səslənən «qoz-qoz oynama» - deyiminin oyun-tamaşadan yarandığı şübhəsizdir.

Müxtəlif bölgələrdən toplanan uşaq oyun-tamaşalarının məzmunu və gedişi ilə tanışlıq göstərir ki, ulu əcdad gələcəyinin sağlam, güclü, ağıllı və tədbirli yetişməsi üçün hər vasitədən istifadə etmişdir.

UŞAQLARIN YARADICILLIĞINDA XALQ OYUNLARININ YERİ

Uşaqlarda yaratmağa həvəs lap erkən yaşlardan oyanır. Özü də onlarda yaradıcılıq qabiliyyəti oyunlarla əlaqədar formalaşır. Sərbəst yeriməyə öyrəşəndən, dil açandan, söz ehtiyatı əmələ gələndən sonra uşaqlar «əşyalarla danışmağa» (K.Çukovski) başlayırlar. Başqa sözlə, qumdan, palçıqdan, ağacdan nəsə düzəltmək istəyir, qarışdırır, düzürlər. Əvvəl çox çətinliklə, əlləri əsə-əsə iki-üç daşı üst-üstə qoyur və buna görə sevinclərindən yerə-göyə sığmırlar. Çünki həyatlarında ilk dəfə yaradıcılıq işi aparmışlar.

Xırda uşaq əlləri ilə yaradılan müxtəlif fiqurlar böyüklərə primitiv görünür, baş sındırsalar da, heç nəyə oxşada bilmirlər. Lakin uşağın öz dünyasında bu fiqurlar ata, quzuya, itə, yaxud evə bənzəyir. Bu mənada onlarda fantaziyası daha güclüdür. Uşaqlar gördükləri bütün əşyaları, heyvanları, təbiət hadisələrini canlandırmağa, dostlarına, rəqiblərinə çevirməyə qadirdilər. Onlar xəyallarında yaratdıqları obrazlar vasitəsi ilə təbiətlə, ətraf mühitlə əlaqəyə girirlər. Fantaziya uşağın daxili aləmi ilə xarici dünya arasında körpü vəzifəsini daşıyır. Körpələrin xəyalında heyvanlar, quşlar, ağaclar, hətta cansız daşlar, dağlar, çaylar dil açıb danışa bilir. Ətrafda gözlərinə dəyən nə varsa, hamısını hər hansı bir bədii obraza çevirirlər. Beləcə uşaqlar cisimləri canlandırmaqla özləri də bir insan kimi yetişirlər. Axı nə səbəbə əşyalar dil açmalı, adamlar tək fəaliyyətdə olmalıdırlar? Uşaqlar üçün bu

məsələnin izahına ehtiyac yoxdur. Onlar sadəcə olaraq üç şeylə - rənglər, səslər və surətlərlə yaşayıb boya-başa çatırlar.

Rənglərin əlvanlığı, səslərin və surətlərin müxtəlifliyi olmasa, həyat uşaqlar üçün mənasız, maraqsız keçər. Göyün göylüyündə, buludun ağılığında, meşənin yaşıllığında, güllərin, çiçəklərin qırmızılığında və sarılığında, daşların qaralığında, bozluğunda tamam başqa məna görürlər. Ona görə ki, onlar hər şeyə öz dünyalarının pəncərəsindən baxırlar. Quşların civiltisini, çayların şırıltısını, şimşəklərin gurultusunu həzin nəغمə kimi dinləyirlər. Əlvanlıq, rəngarənglik, müxtəliflik onları təəccübləndirsə də, çaş-baş salmır, əksinə, yaratmağa, rənglərin, səslərin, surətlərin dili ilə danışmağa sövq edir.

Uşaqlar göydə uçan təyyarəni bəlkə də hər gün görürlər, bununla belə onları uçan xalça daha çox maraqlandırır: radioda - cansız əşyada musiqi, nəغمə dinləyirlər, lakin sehirliliyi tütəyin oyatdığı təsirə düşə bilmirlər. Onlar xalçanın uçmasına, tütəyin öz-özünə çalınmasına inanırlar. Maşına minməkdən sehirliliyi çəkmələri geyinib «gəzməyi» üstün tuturlar. Göründüyü kimi, fantaziya, xəyal uşaqların yaradıcılığında əsas şərtlərdən, amillərdən biridir. M.Qorkinin sözləri ilə desək, «İncəsənətin əsasını uydurma, xəyal təşkil edir, elm isə bu xəyalı həqiqətə çevirir. İnsanları məhz heyvanlardan ayıran onun bu uydurmaları və xəyallarıdır. Uşaqlarda fantaziyani, xəyalı boğmaq olmaz. Çünki insanlar artıq öz uydurmalarını, xəyallarını həqiqətə çevirməyi öyrənmişlər. Buna görə də uşaqlarda insanlara xas olan bu cəhəti - yaratmaq xüsusiyyətini öldürməyə cəhd etmək cinayət olardı»¹. Qeyd etmişdik ki, uşaqların yaradıcılıq meyilləri ilk-əvvəl böyüklərin düzüb-qoşduqları folklor nümunələrini təqlid etməklə, yamsılamaqla özünü göstərir. Onlar hərəkətlərində, davranışlarında yaşlılara oxşamağa çalışdıqları kimi, yaratdıqda da böyüklərin təsirinə düşmüşlər.

¹Горкий А.М. О детской литературе. М., Педагогика, 1958. с. 154.

Nitq tam formalaşandan sonra uşaqlarda söz deməyə daxili tələbat olur, ona görə də böyüklərdən çox danışırlar. Hər işi sözün müşayiəti ilə yerinə yetirirlər və yamsılama nəticəsində ahəngdar kəlmələrdən, qafiyələrdən istifadə etməyə alışırlar. Başqa sözlə, ata-analarından, nənə-babalarından eşitdikləri poetik əsərlərin bir-birinə uyğun gələn sözlərini asan qavrayırlar. Beləcə uşaqların ilk yaradıcılıq təşəbbüsləri qafiyəli danışmaqdan ibarət olur. Sonra böyüklərdən səviyyələrinə uyğun şeir formalarını (sanamaları, düzgülləri) götürür, oyunlarına tətbiq edir və bu prosesdə öz sanamalarını düzüb-qoşurlar. Buradan belə nəticə çıxır ki, uşaqların yaradıcılıq qabiliyyətinin formalaşmasına təkan verən ən mühüm amil **oyunlardır**.

Oyunlarda iştirak edən uşaqlar hər hərəkətlərini uyğun sözlərlə, ahəngdar, qafiyəli ifadələrlə müşayiət etməyə çalışırlar:

– *Hoppan,*
Huppan.
Yarı,
Yırtıl.
Su iç,
Qurtul.

- kəlmələrini onlar yerlərində heç vaxt sakit durub deyə bilmirlər, oyun prosesində qarşıya qoyulan məsələlərin həllinə çalışır, bir sıra hadisələr arasında daxili rabitə olduğunu müəyyənləşdirir, müşahidələrini ümumiləşdirib nəticələr çıxardır və oyunların şərtləri ilə bağlı mühakimələr yürüdürlər. Ona görə də uşaqların məişətini, gündəlik həyatını oyunlarsız təsəvvür etmək mümkün deyil.

Uşaqlar oyunlar vasitəsi ilə ilk qədəmlərini atırlar, yoldaşlıq münasibətlərini öyrənirlər, nizam-intizama, qayda-qanuna alışırlar. Nəhayət, oyunların təsiri ilə öz nəğmələrini, ilk poetik

əsərlərini yaradırlar. Bu mənada oyunlar uşaqların həyata keçirə bilmədikləri arzularının yerini tutur. Görkəmli sovet pedaqoqu V.A.Suxomlinskinin sözləri ilə desək, «oyunlar ilk yaşlarından uşaqların əlindən tutaraq sanki onları elm qalasına, çətinliklər və mübarizələrlə zəngin olan mənəviyyat dünyasına aparır. Xalq oyunları müdrik baba kimi uşaqlara yol göstərir, gah cüssəli bir pəhləvan kimi onları mübarizəyə çağırır, gah da qayğıkeş ana kimi laylay çalır»¹.

Uşaq oyunlarının mövzusu yaşlıların, ümumiyyətlə, insanların fəaliyyətindən, istirahətindən, məişətindən götürülür. Başqa sözlə, oyunlar insanın əmək prosesini əks etdirir. Oyunların bu cəhətini görəndə rus pedaqoqu K.D.Uşinski yazırdı: «Qız uşaqlarının öz gəlincikləri ilə, oğlanların kiçik əsgərləri və atları ilə rəftarına diqqətlə baxın və onların oxuduqlarına diqqətlə qulaq asın. Siz uşağın xəyalında gerçəkliyin və ətrafdakı həyatın necə əks etdirildiyini görərsiniz... Oyunlarda uşaqlar öz qüvvələrini sınıyırlar»².

Beləliklə, oyun zamanı uşaqların təfəkkürü, nitqi, hafizəsi, xəyalı, diqqəti fəaliyyətdə olur. Ona görə ki, uşaqlar nələrisə yadda saxlayır, bir-birindən fərqləndirirlər. N.K.Krupskayanın sözləri ilə desək, «oyunda uşağın gözü iti görünür, zirəkliyi, təşəbbüskarlığı inkişaf edir, iradəsi möhkəmlənir»³.

Oyun uşaqların əsl yaradıcılıq fəaliyyətidir. Onlar ilk növbədə hərəkətə və düzüb-qoşmağa olan ehtiyaclarını ödəyir, istək və arzularını həyata keçirirlər. Həkimləri yamsılayırlarsa, bütün varlıqları ilə xəstə rolunda təsəvvür edilən oyuna bağlanırlar, qayğısına qalır onu «sağaldırlar». Uşaqlar sürücüdürsə,

¹Сухомлинский В.А. Избранные педагогические сочинения. В трех томах. Том 1. М., Педагогика, 1979, с. 2.

²Ушинский К.Д. Педагогические сочинения: В 6 т. Том 4. М., Педагогика, 1989. с. 231.

³Н.К.Крупская. Собрание сочинений, М., 1959, с. 28.

diqqətlərini maşının düzgün və təhlükəsiz idarə edilməsinə yönəldirlər.

Maraqlıdır ki, uşaqların məişətinə və psixologiyasına yaxından bələd olandan sonra K.Çukovski uşaq yaradıcılığının dörd cəhətini göstərmişdir:

- a) oyunlarla bağlılığını,
- b) səslərin və sözlərin təkrarı ilə qurulmasını,
- c) qısalığını və
- ç) məzmunusuzluğunu¹.

Qeyd etdik ki, uşaqlar oyunda iştirak edərkən, hərəkətdə olarkən yaradırlar. Bu zaman düzlüb-qoşulan və oxunan nəğmələrdə hərəkətin, hoppanmanın, rəqsin tələbinə görə sözlər təkrar olunur, ritm əmələ gətirilir. Oyunda hamı cəld, çevik tərpnəmli, ardıcılıq gözlənilməlidir. Ona görə də nəğmə müəyyən vaxt ölçüsündən kənara çıxmamalı, az sözlü, qısa olmalıdır. Nəhayət, uşaqların oyunlarla əlaqədar yaratdıqları şeirlər yalnız bir məqsədə xidmət edir: hərəkətləri, hoppanmanı, rəqsi müşayiət etmək. Bu səbəbə onlarda forma məzmunu üstələyir. Vəznin oynaqlığı, axıcılığı, seçilən sözlərin bir-birinə quruluşca oxşarlığı, bəzən səslərin, hecaların eynisaylı olması nəğmələrdə melodiklik yaradır. Uşaqların diqqəti oyunların gedişinə yönəldiyindən hərəkətin ritmini tutur, mənaya fikir vermir. Əslində oyunlarla əlaqədar yaranan başqa xalq mahnılarında da (böyüklərə aid) mənə, məzmun arxa plana keçir.

Oyunlarla uşaqlar təqlidçilikdən improvizasiyaya keçirlər. Onların oyunlarla bağlı yaradıcılıq fəaliyyəti sinkretizmiyi ilə də nəzəri cəlb edir; rəqs, dram, musiqi ünsürlərini özündə birləşdirir. Uşaq nəğmə düzüb-qoşanda el şairi, oxuyanda aşiq, xanəndə, əkinçini, ovçunu, çobanı, heyvanı və quşları yamsılayanda aktyor, əl-qol açıb oynayanda isə rəqqas olur, - desək yarılmırıq.

¹Чуковский К. Стихи и сказки. От двух до пяти, с. 48.

«Oyun» və «tamaşa» anlayışlarına folklorun uşaqlar tərəfindən yaradılan müxtəlif formaları - oyunların fiziki, zehni və psixi inkişafına təsir göstərən nümunələri daxildir. Bu mənada oyunları ifasına, uşaqların məişətində tutduğu yerinə və roluna görə iki hissəyə ayırırlar:

1. MÜTƏHƏRRİK (HƏRƏKƏTLİ) XALQ OYUNLARI.
2. SÖZ OYUNLARI.

MÜTƏHƏRRİK (HƏRƏKƏTLİ) XALQ OYUNLARI

Mütəhərrik xalq oyunları uşaqların fəaliyyətinin fiziki hərəkətlərə yönəldilmiş formasıdır. Bu oyunlar söz oyunlarına nisbətən daha qədimdir, insanların ilk əmək fəaliyyətləri ilə bağlı meydana gəlmişdir. Belə ki, ilk-əvvəl oyunlar təqlidçilik yolu ilə yaranmış və əcdadlarımızın əmək və məişət səhnələrini əks etdirmişdir. Təsadüfi deyil ki, bir sıra oyunlarda ovçular, əkinçilər, çobanlar, eləcə də heyvanlar, quşlar (insanın əmək prosesində istifadə etdiyi heyvanlar) indi də iştirak edir. Qədim insanların əmək prosesi «**Əkinçi**» (yaxud «*Toxumsəpmə*») xalq oyununda olduğu kimi qalmaqdadır.

«**Evcik-evcik**» oyununda isə xalq məişətinin müxtəlif sahələri təsvir olunur: qız uşaqları otaqları təmizləyirlər, çörək yapırırlar, xörək bişirirlər, oğlanlar odun yığıb ocaq qalayırırlar, inəkləri naxıra aparırırlar, ev tikirlər. Oyundan oyuna keçdikcə bu işlərin sayı artır.

«**Çırtı, çırtı**», «**Xoruz döyüşü**», «**Cıdır oyunu**», «**Dirə-döymə**» və «**Papaqaldıqaç**» oyunlarında müharibə, döyüş, hərbi hazırlıq səhnələri təqlid olunur. Sonuncu nəzərdən keçirək.

Uşaqlar iki dəstəyə ayrılırlar. Meydan iki yerə bölünür. Dəstə üzvləri meydanın özlərinə düşən hissəsində bir ağacdan papaqlarını asırırlar. Burada papaq dövlət, yurd simvolu kimi verilir.

Oyunun şərtinə görə, oyunçular rəqib meydançasına hücum çəkib onların ağacdən asılan papaqlarını götürməlidirlər. Ancaq elə etməlidirlər ki, o biri dəstə üzvlərinin əli bədənlərinə toxunmasın, yoxsa «əsir» düşürlər. «Hücuma keçmək», «əsir düşmək» və «əsiri azad etmək» hər iki tərəfdə baş verir və oyun get-gedə gərgin vəziyyət alır.

Tərəflərdən birinin papaqlara keşik çəkən oyunçusundan başqa bütün oyunçuları «əsir» düşsə, rəqib dəstədən hamı gəlib onun (keşikçinin) həndəvərinə toplaşır. Papaqları qaçırmaq istəyirlər.

Keşikçi isə çalışır ki, papaq verməsin, mümkün qədər onları «vurub əsir etsin». Ancaq rəqiblər çox olduqlarından bir-birilərini «əsirlikdən» azad edirlər. Axırda rəqib dəstənin oyunçuları papaqların yanında tək qalan oyunçunun ətrafında dövrə qururlar, aradan cızıq çəkirlər. Rəqib dəstə xorla deyir:

– *Ay hürmüzü, hürmüzü,
Papağının içi qırmızı,
Sən gəl inçitmə bizi,
Papağı götür, hörmüzü,
Üç dəfə dolan, vur bizi.*

Tək qalan oyunçu belə də edir. Papaq rəqib oyunçulardan birinə dəysə, onda oyun heç-heçə qurtarmış hesab edilir, dəyməsə oyunçu öz dəstəsini xilas etmək üçün papağı atıb cəld əks-hücuma keçir, yoldaşlarını «əsirlikdən» qurtarmağa çalışır. Bu biri dəstənin oyunçuları papaqları götürüb öz tərəflərinə qaçmağa başlayırlar. Tək qalan oyunçu rəqib meydançasından bir papaq götürə bilsə, oyun təzədən başlanır. Nəhayət, qaçırılan papaqların sayına görə oyunda hansı tərəfin üstün gəldiyi müəyyən edilir. Bu hərəkətlər qədim döyüş təlimini xatırladır. Elə bil iki qoşun qarşı-qarşıya durub müxtəlif yollarla bir-birinin

qərargahına (oyunda papaqlar asılan ağac) almağa çalışır.

Oyunlarda ev heyvanları və quşları da yamsılanır. Belə ki, «**Xan-vəzir**» oyununda cəza alan oyunçular xan olan uşağın əmrinə əsasən, ya it kimi hürür, ya at kimi kişnəyir, ya quzu kimi mələyir, ya da pişik kimi miyoldayırlar. «**Ənzəli**» oyununda isə iştirakçılardan biri xoruz səsi çıxardır:

– *Ənzəli, hay ənzəli.*

– *Xan əkbəri.*

– *Xoruz banladı: qu-qulu-qu!..*

Oyunların əksəriyyəti yarış xarakterlidir. Uşaqlar iki dəstəyə bölünüb oxumalarını, oyunlarını, güclərini, bilik və bacarıqlarını sınaırlar. Bu zaman həm onlardan hazırcavablıq, həm fiziki hazırlıq - cəldlik, çeviklik, həm də geniş məlumat tələb olunur.

Mütəhərrik oyunların bir qisminə uşaqlar müxtəlif əşyalardan: ağacdən, dəsmaldan, turnadan (kəmərdən), topdan, daşdan, üzükdən, çöpdən, aşıqdan, papaqdan, kamandan - oxdan (ağacdən qayrılmış) və s. istifadə edirlər. «**Cıdır oyunu**»nda atlar da uşaqların köməyinə çatır. Bəzən oyun zamanı onlar çuxurlar qazırlar, daş-çınqılı bir yerə toplayıb təpə düzəldirlər, tonqallar qalayırlar. Oyunlar əksər hallarda açıq havada, yaşıl meydanlarda keçirilir və təbiətin özü də uşaqlar üçün səhnəni əvəz edir, onları gizlənpaç, yürüş, gülüş yerinə çevrilir. Ümumiyyətlə, bu cür oyunları əşyalarsız aparmaq mümkün deyil. Məhz buna görə də, bir sıra tədqiqatçılar (*H.Ağayev, İ.Musayev, S.Axundova*) təsnifat apararkən meyar olaraq oyunlarda əşyalardan istifadə olunub-olunmamasını götürür və mütəhərrik oyunları iki yerə ayırırlar:

1. **Əşyalarla oyunlar:** «*Kirmə*», «*Dəsmalı ver*», «*Sultan*», «*Xəndəyə düşmə*», «*Pula-pula*», «*Qələndər, ay qələndər*», «*Aşıq-qoz*» və s.

2. **Əşyalarsız oyunlar:** «*Bənövşə*», «*Şənlik*», «*Ənzəli*», «*Əl üstə kimin əli*» və s.

Yarış xarakterli oyunların əksər iştirakçısı oğlanlar olurlar.

Bu da ondan irəli gəlir ki, qədimlərdə bütün ictimai vəzifələri yerinə yetirmək kişilərin üzərinə düşürdü.

SÖZ OYUNLARI

Söz oyunları sonrakı dövrlərin məhsuludur. İncəsənətin əmək prosesindən ayrılıb sərbəst şəkildə forma-laşdığı dövrlərdə uşaqların oyunları, yaradıcılığı öz xarakterini, keyfiyyətini dəyişmişdir. Uşaqlar böyüklərin fəaliyyətini təqlid etməklə kifayətlənməmiş, özləri oyunlar yaratmağa başlamışlar. Beləliklə, yaradıcılıq axtarışlarının nəticəsi kimi söz oyunları meydana gəlmişdir. Əlbəttə, ilk yaranma dövründə bu oyunlar böyüklərin yaradıcılığından asılı olmuşdur. Daha doğrusu, yaşlıların düzüb-qoşduqları sanamalar, tapmacalar və yanılmaclar əsaslanmışdır. Sonralar uşaqların öz poetik yaradıcılığı hesabına formaca müxtəlifləşmiş, mövzu dairəsi genişlənməmişdir.

Söz oyunlarının əsasını tapmacalar və yanılmaclar təşkil edir. Aşağıdakı oyun-tapmacaya diqqət yetirək:

«Dəstə başçısı ürəyində bir quş tutur, əl hərəkəti ilə onu nişan verir və uşaqlara deyir:

– *Bir quşum var bir belə.*

Uşaqlar bir ağızdan söyləyirlər:

– *Lov gələ ha, lov gələ.*

Başçı:–*Dimdiyi var bir belə.*

Uşaqlar: – *Lov gələ ha, lov gələ...*

Beləcə quşun bədən üzvlərinin ölçüləri göstərilir. Axırda başçı soruşur:

– *Tapsa kim bu heyvanı,
Alacaq o meydanı».*

Quşun adını düz tapan tapmaca-oyunun qalibi hesab edilir. (Söz oyunlarında istifadə olunan tapmacalar haqqında «Tapmacalar» bəhsində geniş danışmışıq.)

Söz oyunlarında uşaqların istifadə etdikləri folklor janrlarından biri də **öcəşmələr**dir. Deyişmə şəklində olması ilə dilaçmalara oxşayır. Lakin dilaçmalarda ana uşağına hər hansı əşyanı göstərüb «Bu nədir?», «O kimdir?», «Nə görürsən?» deyər soruşur, əşyanın adını uşaq özü tapır, öcəşmələrdə isə, əksinə, uşaq qafiyələndirə biləcəyi hər hansı bir sözü tələffüz etməyi başqasından tələb edir:

– *Deynən «tülkü».*

Uşaq tələb olunan sözü eynilə qaytarır:

– *Tülkü.*

Birinci uşaq o dəqiqə cavab verir:

– *Geyginən kürkü.*

Bu qayda ilə uşaqlar bir-birinə növbə ilə hər hansı bir sözü tələffüz etdirir, sonra uyğun gələn misralarla cavabını verirlər. Düzgün və gülüş doğuran misralar düzüb-qoşmaq üçün oyunçulardan böyük məharət tələb olunur. Uşaqlar bir növ qafiyələnmiş cümlələrlə söz güləşdirirlər:

– *Deynən: – Xala.*

– *Xala.*

– *Qazan dibi yala.*

– *Deynən: – Dəmir.*

– *Dəmir.*

– *Al, sümüyü gəmir.*

– *Deynən: – Beş.*

– *Beş.*

– *Burnunla yeri eş.*

– *Deynən: – Yalan.*

- *Yalan.*
– *Dalina yüklərəm palan.*

Yaxud «**Mən də, mən də**» öcəşməsində uşaqdan diqqətli olmaq, çaşmamaq, axırda düzgün cavab söyləmək tələb olunur:

- I uşaq:** – *Gəl gedək bağa.*
II uşaq: – *Mən də, mən də.*
I uşaq: – *Çıxaq budağa.*
II uşaq: – *Mən də, mən də.*
I uşaq: – *Şaftalı yığaq.*
II uşaq: – *Mən də, mən də.*
I uşaq: – *Bağban gəlsin.*
II uşaq: – *Mən də, mən də.*
I uşaq: – *İtə qışqırsın.*
II uşaq: – *Mən də, mən də.*
I uşaq: – *İt mənə hürsün.*
II uşaq: – *Mən də, mən də¹.*

İkinci uşaq yoldaşının «İt mənə hürsün» deməsinə «Sən də, sən də» cavabı verməsəydi, özünü yox, onu gülünc vəziyyətdə qoyardı.

Öcəşmələrin başqa forması yeddi hecalı iki misradan ibarət olur. Burada da uşaq bir misra deməlidir, başqası isə ona uyğun gələn digər misra ilə cavab verməlidir, məsələn:

- I uşaq:** – *Sarı, sarı sarmağım.*
II uşaq: – *Bal bərnidə barmağım.*
- I uşaq:** – *Qoca-qoca qarılar.*
II uşaq: – *Nənən yesin darılar.*

¹Xalq ədəbiyyatı, s. 486.

- I uşaq:** – *Yastı-yastı yastığım.*
II uşaq: – *Qulağından asdığım.*
- I uşaq:** – *Barlı-barlı bağatlar.*
II uşaq: – *Gedib bağda kim otlar?!*

Yaxud bir uşaq başqasını dialoqa cəlb edərək soruşur:

- *Ağaca çıxmışdın?*
– *Bəli.*
– *Alma dərmışdin?*
– *Bəli.*
– *Palaz sərmışdin?*
– *Bəli.*
– *Ayıdan qorxmışdun?*
– *Yox.*

Sual verən uşaq əllərini tərəf-müqabilinin üzünə tərəf tutub, bir-birinə vurur, qəfil hərəkətdən onun gözlərini qırpdığını görüb davam etdirir:

- *Hə, qorxmışdun.*

Öcəşmələr uşaqların şifahi yaradıcılığında mühüm yer tutur. Dialoq tipli öcəşmələrdə tamaşa ünsürlərindən istifadə olunur. Bu tipli deyimlərə məzmununa və funksiyasına görə **u ş a q z a r a f a t l a r ı** da demək olar. Onlarda uşaq yaradıcılığının ilk elementləri və ən sadə oyun ünsürləri özünü göstərir.

Zarafatların ifasında iki nəfər iştirak edir və uşaqlardan birinin məzəli hərəkəti ilə başlanır. Məsələn, «**Koroğlunun atı**» zarafatında uşaqlardan biri digərinin qulağından tutub deyir:

- *Koroğlunun atının adı nədir?*
– *Qırat.*
(Bu cavabı eşidən kimi onun qulağından möhkəm dartır)
– *Deyirsən qır at, qoy qırım atım da.*

Zarafatlar hərəkətlərsiz mənasını itirir, uşaqları əyləndirmək funksiyasını yerinə yetirə bilmir. Ona görə ki, ikinci uşaq yalnız qulağı dartılıb ağrıyandan sonra «Qırat» sözünün ikinci mənasını başa düşür. Maraqlıdır ki, sözlərə «ikinci məna»nı zarafatla bağlı uşaqlar özləri verirlər. Əslində Koroğlunun atının adının «qırıt-atmaq» sözü ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Bu sözlər müəyyən səs tərkibinə görə bir-birinə oxşadığı üçün uşaqların yaradıcılıq fantaziyasında zarafata çevrilir.

Xalq arasında geniş yayılan zarafatlardan biri də «**Silim, süpürüm**» adlanır:

Uşaqlardan biri qəflətən başqasının gözlərini əlləri ilə arxadan tutub soruşur:

– *Silim, süpürüm?*

Gözləri bağlanan uşaq əgər «süpür» desə onun gözlərini ehmallica sığallayırlar - «süpürürlər», «sil» desə, bərk-bərk sıxırırlar - «silirlər».

Son illərdə yaradılan və dörd-beş yaşlı uşaqlar tərəfindən ifa edilən zarafat isə əyləncəliliyi ilə maraq doğurur:

*Maşın gedir,
Signal verir:
Bibbb...*

Zarafatı deyən uşaq hər kəlməsində barmağını tərəf müqabilinin sifətinin bir yerində (yanaqlarında, çənəsində, alında) gəzdirir, guya maşın sürür. Son sözü tələffüz etdikdə isə onun burnunu siqnal (bibbb...) verirmiş kimi basır.

Yanıltmaclardan da söz oyunlarında geniş istifadə olunur.

Son dövrlərdə uşaqlar arasında yaranıb yayılan sözün son səsinə görə şəhər, kənd, çay, dəniz, şəxs, quş, heyvan, dağ və s. adı tapma oyunu da söz oyunları sırasında durur. Məsələn: uşaq-

lardan biri şəhər adı deyir: «Şəki». Növbəti uşaq bu sözün son səsinə uyğun olaraq «i» saiti ilə başlanan şəhər adı söyləməlidir: «İmişli». Bu qayda üzrə uşaqlar hamısı şəhər adı söyləyirlər: *İrkutsk, Kiyev, Volqoqrad, Daşkənd, Dəməşq, Qori* və s. Kim tapa bilməsə, o uduzmuş hesab edilir və udanın arzusuna müvafiq bir işin öhdəsindən gəlir. «*Ad tapma*» oyunu bütün uşaqların marağ dairəsinə uyğun olduğundan onlar evdə, həyət-bacada, məhəllədə, bağda bütün günü oynamaqdan doymurlar. Çalışmalar sonu «i» saiti ilə bitən söz söyləsinlər. Azərbaycan dilində «i» saitli sözün olmamasını çoxları körpəlikdə bu oyunun yardımı ilə öyrənib.

Ümumiyyətlə, uşaqların oyun fəaliyyətində iki mühüm məsələ diqqəti cəlb edir: bir tərəfdən oyunlarla uşaqlar praktik fəaliyyətə başlayırlar, sərbəstliyə öyrəşirlər, digər tərəfdən bu fəaliyyət nəticəsində mənəvi və estetik zövq alırlar, əhatə olunduqları ətraf mühiti dərk etməyə çalışırlar. Bütün bunlar son nəticədə uşaqların həm fiziki, həm də mənəvi inkişafına kömək edir, onların şəxsiyyətini formalaşdırır.

Nəhayət, oyunlara uşaqlar şüurlu surətdə yanaşırlar. Belə ki, oyunu ifa edən hər kəsin qarşısında müəyyən məqsəd durur və həmin məqsədə çatmaq üçün hansı yolla getməyi, hansı üsuldən, vasitədən istifadə etməyi şüurlu olaraq uşaqlar özləri seçirlər.

Uşaq üçün hər cür oyun gərəklidir, başqa sözlə, o, oynayarkən yaşayır. Oynayarkən həm uşağın qəlbi genişlənir, həm də boya-başa çatır.

SON SÖZ

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının mühüm bir hissəsini təşkil edən uşaq folklorunun tədqiqindən aşağıdakı nəticələr çıxır:

I. Azərbaycan uşaq folklorunun toplanması, nəşri və tədqiqi tarixi XIX yüzilliyin 80-ci illərindən başlanmaqla (əsasən «Vətən dili» və SMOMPK məcmuəsində toplanan nümunələrlə) iki böyük dövrə ayrılır.

Birincisi, 1880-ci ildən 1920-ci ilədək olan dövrü əhatə edir. Bu illər arasında uşaq folkloru nümunələrinə toplu şəkildə, əsasən, iki mənbədə rast gəlirik:

a) SMOMPK məcmuəsində və «Bələdlərə hədiyyə» toplusunda;

b) dərsləklərin («İkinci il», «Uşaq bağçası», «Uşaq gözlüyü», «Gülzar», «Yeni türk əlifbası» və s.);

c) uşaq mətbuatının («Dəbistan», «Məktəb», «Rəhbər» jurnallarında) səhifələrində isə bu iki mənbədə çıxan nümunələr təkrar nəşr olunur. Təkcə bir-iki uşaq nağılına, oyun-tamaşaya, nəğməyə ilk dəfə təsadüf edilir. Toplayıcılar A.Çernyayevski, M.Bejanov,

A.Kalaşev, A.Zaxarov, O.İoakimov, F.Köçərli, R.Əfəndiyev, A.Şaiq və b. xalq yaradıcılığının uşaqlara aid nümunələrini həm böyüklərin, həm də uşaqların dilindən yazıya köçürmüşlər.

İkincisi, sovet dövrüdür. Azərbaycan uşaq folklorunun toplanması, nəşri və tədqiqi işi XX əsrin 20-ci illərindən sonra daha geniş vüsət almışdır. Y.V.Çəmənzəminli, H.Zeynalli, V.Xulufu, Ə.Qarabağlı, Ə.Axundov, V.Vəliyev, P.Əfəndiyev, A.Nəbiyev kimi folklorşünaslar bir tərəfdən yeni-yeni nümunələri xalqdan toplamış, digər tərəfdən isə monoqrafiya və məqalələrində oyun və tamaşaların, tapmacaların, laylaların, nağılların təhlilini aparmışlar.

Bununla belə, indiyədək uşaq folklorumuzun ayrı-ayrı janrlarından ibarət kitabçalar («Azərbaycan uşaq oyunları», «Yanıltmacılar», «Tapmacalar») buraxılsa da, bütün janrlarını əhatə edən antologiya, yaxud ayrıca «Uşaq folkloru» toplusunun çap olunmaması ancaq təəssüf doğurur.

II. Azərbaycan uşaq folkloru özünəməxsus janrlarla zəngindir. Bu janrlar forma, struktur oxşarlığına, mövzu eyniliyinə, uşaq məişətinin hər hansı bir sahəsinə tətbiqinə, oyunlarla bağlılığına, musiqi ilə əlaqəsinə və funksiyasına görə müəyyənləşir.

III. Azərbaycan uşaq folklorunun janrları üç növ ətrafında qruplaşır:

a) lirik növ (laylalar, oxşamalar, dilaçmalar, öyrətmələr, çağırışlar-müraciətlər, düzgülər, sanamalar, dolamalar, heyvanlar haqqında uşaq nəğmələri),

b) epik növ (tapmacalar, yanıltmacılar, uşaq nağılları),

c) dramatik növ (uşaq oyun və tamaşaları).

Azərbaycan uşaq folklorunun mənşəyi çox qədimlərlə səsləşir. Xalq pedaqogikası ilə eyni vaxtda meydana gəlməsi ehtimal olunur.

Ümumiyyətlə, uşaq folklorunun yaranmasında, inkişafında və zənginləşməsində üç istiqamət nəzərə çarpır:

A. BÖYÜKLƏR UŞAQLAR ÜÇÜN LİRİK VƏ EPİK ƏSƏRLƏR DÜZÜB-QOŞURLAR.

Müdrək babalarımız, ağbirçək nənələrımız öz övladlarını ayləndirmək, onlara düzgün tərbiyə vermək, sağlam böyütmək məqsədilə xüsusi folklor nümunələrinə müraciət etmişlər. Bunlar funksiyasına görə iki yerə ayrılır:

a) Anaların üç yaşadək olan körpələrə həsr etdikləri lirək nəğmələr: *laylalar, oxşamalar, dilaçmalar, öyrətmələr və ayləndirmələr.* Bu janrların hər birinin ayrılıqda öz funksiyası var. Belə ki, laylalar əksər hallarda körpə yatırılarkən, oxşamalar uşaq əzizlənərkən, dilaçmalar və öyrətmələr onlara söz öyrədilərkən, ayləndirmələr isə körpə əl-qol açarkən, yeriyərkən ifa olunur. Bu janrlar ritmi, melodikliyi ilə uşaqların estetik hisslərini formalaşdırır.

b) Nənə-babalarımızın uşaqların tərbiyəsinə müsbət təsir göstərmək, hərtərəfli inkişafını təmin etmək, onların ayləncəsinə, oyunlarına istiqamət vermək üçün yaratdıqları nümunələr: *nağıllar, tapmacalar, yanıltmaclar və düzgülər.* Bu janrlar daha çox maraqlı məzmunu ilə uşaqları özünə cəlb edir. Onlar nağılları dinləyir və yadda saxlayırlar. Tapmacalara düşünüb cavab tapırlar. Yanıltmaclarla nitq qabiliyyətlərini inkişaf etdirirlər. Böyüklər bu əsərləri birbaşa uşaqların ünvanına yönəldikləri üçün dilinin sadəliyinə, hadisələrin yığcamlığına, qısalığına, artıq təsvir vasitələri ilə yüklənməməsinə, oynaqlığına xüsusi diqqət yetirmişlər.

Böyüklər uşaqlar üçün bu cür əsərlər yaradanda onların

- Söz ehtiyatlarını artırmaq (yanıltmaclarla),
- Zehni inkişafını təmin etmək (tapmacalarla),
- Milli adət-ənənələr ruhunda tərbiyələndirmək, elinə, obasına, ocağına bağlamaq, təbiət hadisələri, heyvanlar, quşlar, bitkilər haqqında biliklərini, məlumatlarını artırmaq (nağıllarla),
- Bədii zövqünü formalaşdırmaq,

- Yaradıcılıq qabiliyyətlərini üzə çıxarmaq,
- Zəngin həyat təcrübələrini, peşəkarlıqlarını övladlarına vermək və başqa məqsədlər güdmüşlər.

B. BİR SIRA NÜMUNƏLƏR BÖYÜKLƏRDƏN UŞAQLARA KEÇİR.

«Cəmiyyətin uşaqlıq dövründə» (Karl Marks) təbiətin sirlərinə, qorxunc hadisələrinə və qüvvələrinə qarşı yaranan bir qisim poetik xalq yaradıcılığı inciləri – çağırışlar- müraciətlər əcdadlarımızın məişətini, adət-ənələrini, mərasimlərini, məşğuliyyətlərini, psixologiyasını ifadə edir. «İnsanlar təbiət üzərində hökmran olandan, bu hadisələri öz iradələrindən asılı vəziyyətə salandan» (Fridrix Engels) sonra isə həmin nəğmələr bir növ funksiyasının yerinə yetirdiyi üçün böyüklərin repertuarından çıxır, müəyyən dəyişikliyə uğrayaraq (uşaqların səviyyəsinə uyğunlaşdırılaraq) uşaqlar tərəfindən mənimsənilir. Bu cür poetik əsərlərdə heyvanlara, quşlara, günəşə, küləyə, dumana, yağışa və başqa təbiət hadisələrinə canlı insan kimi baxılır, onlara müqəddəs varlıq tək müraciət edilir. Nəğmələrin bu cəhəti uşaqların zövqünə, yaş səviyyəsinə, maraq dairəsinə tam uyğundur. Xalqımızın ibtidai poetik nümunələrini uşaqlara bağlayan xüsusiyyətlərdən biri də onların oynaq vəzndə, misralarının az hecalı (üç, beş, yeddi) və həcmnin qısa olmasıdır. Deməli, bu əsərlər həm məzmununa, həm də formasına görə uşaq folklorunun tələblərinə cavab verir. Lakin mərasim və əmək nəğmələrinin (uşaqlara keçən) böyüklərin birbaşa uşaqlar üçün yaratdıqları əsərlərdən fərqli tərəfləri də var:

Hər şeydən qabaq, birbaşa uşaqların ünvanına deyilən xalq ədəbiyyatı nümunələrində yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Laylar hələ dil açmamış körpələrə, tapmacalar, nağıllar isə artıq nitq qabiliyyəti inkişaf etmiş uşaqlara ünvanlanır.

İkincisi, çox hallarda böyüklər ifa edirlər, uşaqlar bir-

birilərinə ötürdükdə dəyişikliyə uğramır. Başqa sözlə, böyüklər bu əsərləri uşaqların zövqünə uyğun şəkildə yaradırlar.

Üçüncüsü, böyüklərin uşaqlar üçün düzüb-qoşduqları nümunələr mifik təsəvvürlərdən, dini görüşlərdən azad olur. Yəni heyvan və quşlara, təbiət hadisələrinə zoomorfik, antropomorfik don geydirilmir, bu obrazlar ancaq öz cildlərində, öz rollarında çıxış edirlər. Doğrudur, tülkü, canavar – qurd, çaqqal, ilan, dovşan və s. uşaq nağıllarında da insan kimi dil açıb danışır. Lakin onlar adamların xarakterindəki çatışmazlıqlardan, ilahi qüvvəyə malik olmalarından deyil, gündəlik qayğılarından, yemək axtarmalarından, balalarını bəsləmələrindən, bir sözlə, öz xasiyyət və davranışlarından söz açırlar.

C. UŞAQLAR DA YARADIRLAR.

Bu, ilk-əvvəl böyüklərin əmək prosesinin, mərasimlərin oyunlara tətbiqindən ibarət olmuşdur. Uşaqlar cütçülərin, biçincilərin, ovçuların, maldarların, toxucuların hərəkətlərini, döyüş səhnələrini yamsılamış, quşları, heyvanları təqlid etmişlər. Sərbəst şəkildə düzüb-qoşmağa isə sonralar başlamışlar. Yaşlılardan aldıkları hazır şeir ölçülərində öz əsərlərini yaratmaqla yanaşı uşaqlar yeni formalar da axtarıb tapmışlar. Belə ki, acıtmalar, öcəşmələr təkcə uşaqların təxəyyülünün məhsuludur.

Uşaqların yaradıcılığı onların məişətindən və oyunlarından kənarında özünü göstərə bilmir. Təsadüfi deyil ki, çox hallarda yaratdıqlarını məhz oyun və tamaşalar zamanı ifa edirlər.

Uşaqların yaradıcılığı bir sıra xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Bu fərqlər həmin əsərlərin dinamikliyində, dəyişkənliyində və daha çox hərəkətlə bağlılığında nəzərə çarpır. Qısa və yığcam olur. Sözlər, səslər, səs birləşmələri tez-tez təkrarlanır. Uşaqlar formaya aludə olurlar, ritm, ahəng əmələ gətirən bütöv qafiyələr tapırlar. Heca vəzninin ən oynaq ölçülərindən istifadə edirlər. Bir sıra uşaq yaradıcılığı nümunələri poetik strukturuna görə

hətta böyüklərin düzüb-qoşduğu ən bitkin əsərlərlə müqayisə edilə bilər. Uşaqların yaradıcılığı bir də onunla xarakterizə olunur ki, bəzən məzmun formaya qurban verilir, başqa sözlə, forma aludəçiliyi məzmunuzluğa gətirib çıxardır. Belə ki, şeirin bütün ölçüləri düz gəlir, qafiyələr yerli-yerində olur, cümlələrin quruluşu da pozulmur, ayrı-ayrılıqda götürdükdə nəşə fikir ifadə edir. Lakin həmin fikirlər bir-biri ilə əlaqəyə girmir, bağlanmışdır. Cümlələr arasında rabitə qırılır. Nəhayət, yumor uşaq yaradıcılığının mühüm amillərindən biridir, yoldaşlarının nöqsanlarına acıtma ilə cavab vermək uşaqlarda vərdiş halını almışdır.

Uşaqlar söz oyunları ilə anlayışların mənasını və çoxhecalı, çətin sözlərin düzgün tələffüzünü öyrənməyə çalışırlar və tədricən böyüklərin təsirindən yaxa qurtarmağa can atır, öz mütəhərrik oyunlarını, oyun nəğmələrini yaradırlar. Onlar öyrənməklə, məlumatlara yiyələnməklə yanaşı, həm də bilik və bacarıqlarını nümayiş etdirir, başqalarını təsir altına salmaq, üstünlüklərini, birinciliklərini sübut etmək istəyirlər.

Ümumiyyətlə, oyunlar uşaqların bir kamil şəxsiyyət kimi yetişməsində böyük rol oynayır.

Beləliklə, yaranmasına və işlənməsinə görə uşaqların yaratdıqları folklor nümunələrini üç yerə ayırmaq olar:

a) Mütəhərrik (hərəkətlə) oyunları müşayiət etmək üçün yaranan və oxunan nəğmələr. Bunları qısaca oyun nəğmələri də deyilir, əksəriyyəti deyişmə şəklində olur.

b) Söz oyunları ilə bağlı yaranan və ifa olunan nümunələr (öcəşmələr, bəzi yanıltmaclar və tapmacalar).

c) Uşaq yumoru (zarafatlar, acıtmalar, dolamalar və s.).

IV. Azərbaycan uşaq folklorunun poetik strukturunda da səciyyəvi cəhətlər özünü göstərir. Lirik nümunələr melodiklik yaranan və təqlid etmə yolu ilə əmələ gələn sözlərdən qurulur. Çox vaxt sorğu-sual formasında olur. Nəsr nümunələrində isə az sözlü sadə cümlələr üstünlük təşkil edir. Bəzən nəsrə nəzm çarpazlaşır,

bir sıra nağıllar yalanlardan təşkil edilir.

Şifahi xalq ədəbiyyatının mühüm qollarından birini təşkil edən uşaq folkloru milyonlarla dinləyicisini, oxucusunu uşaq aləminə səyahətə aparır, mahir bələdçi kimi körpələrin istəklərini, arzularını, oyunlarını, əyləncələrini, məşğuliyyətlərini göstərir. Ən ümdəsi isə azərbaycanlıların milli xüsusiyyətlərini, adət-ənənələrini, keçmişinin ağırlı-acılı, iztirablarla dolu, qaranlıq səhifələrini canlandırma bilər.

Bu böyük el sərvətini gələcək nəsillər üçün yaşatmaq hər kəsin vətəndaşlıq borcudur.

UŞAQ FOLKLORU*

Uşaq folkloru dedikdə, hər şeydən əvvəl, şifahi xalq ədəbiyyatının böyük və uşaqlar tərəfindən yaradılan elə nümunələri nəzərdə tutulur ki, onlar uşaqlara həsr olunsun, başqa sözlə, uşaqların məişətini, oyunlarını, əyləncələrini, istirahətlərini, məşğuliyyətlərini, istəklərini, arzularını ifadə etsin və əhatə etdiyi mövzuları, ideyaları, forması, məzmunu, üslubu, hətta sözlərin seçilib-düzəlməsi, ifadə tərzini balacaların zövqünə, biliyinə, yaş səviyyəsinə, psixikasına uyğunlaşdırılsın.

Uşaq folkloru iki istiqamətdə - həm böyüklərin (nağıllar, tapmacalar, layllar, oxşamalar və s.), həm də uşaqların yaradıcılığı (dolamalar, acıtmalar, öcəşmələr, oyun nəğmələri və s.) hesabına zənginləşir.

Ulu əcdadlarımızın məişətinə daxil olan ayin və mərasimlər, inam və əqidəsinə hopmuş inanclar bədii yaradıcılığın inkişafına güclü təkan vermişdir. Dünyaya övlad gətirilməsi,

*«Uşaq folkloru» öçerki AMEA-nın Ədəbiyyat İnstitutunun altı cildlik «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi»nin birinci cildində çap olunmuşdur (Bakı, Elm, 2004, s. 310-327).

körpənin qırxının tökülməsi, dilinin açılması, dişinin çıxması, yeriməsi, adının qoyulması ilə bağlı keçirilən mərasimlərdə, heç şübhəsiz ki, tilsimdən, əfsundan, duadan gen-bol istifadə edilmişdir. Deməli, uşaq folklorunun meydana gəlməsi bir tərəfdən ilkin etiqadlarla, təsəvvürlərlə bağlıdırsa, digər tərəfdən lap qədimlərdə, sinifli cəmiyyət formalaşmamışdan qabaq uşaqları dövrün tələbinə uyğun şəkildə böyüdüb tərbiyələndirmək, körpəlikdən əməyə, işə alışdırmaq, mübarizəyə hazırlamaq və ovçuluq, əkinçilik, maldarlıq, toxuculuq peşələrinin sirlərini öyrətmək tələbatı ilə əlaqədardır. Uşaqlara təbiət qüvvələrindən, fəlakətlərdən (soyuqdan, istidən, tufandan, yangından), xəstəliklərdən qorunmağın, maddi nemətlər əldə etməyin yollarını göstərmək, yırtıcı heyvanların və yağılının qəfil hücumları zamanı ov alətlərindən, silahlardan istifadə etmək bacarığı aşılamaq folklor vasitəsilə həyata keçirilmişdir.

Uşaq folklorunun yaranma yollarını müəyyənləşdirərkən üç istiqamət əsas götürülməlidir:

1. Xalq pedaqogikasının ehtiyaclarını ödəmək məqsədilə böyüklərin uşaqlar üçün xüsusi folklor nümunələri düzüb-qoşmaları.

2. Folklorun «cəmiyyətin uşaqlıq dövrü»ndə əski inam və etiqadlarla bağlı yaranan nümunələrinin (bir sıra əmək nəğmələrinin, mərasimlərdə oxunan şeir parçalarının) tədricən böyüklərin yaddaşından silinib uşaqların repertuarına keçməsi. Bu hadisə, ulu əcdadlarımız təbiət hadisələrinin sirlərinə az-çox bələd olmağa başlayandan sonra baş vermişdir. Uşaqlar yaşlılardan aldıkları hazır şeir şəkillərini yaş səviyyələrinə, zövqlərinə uyğun formaya salmışlar.

3. Yamsılamaqla, təqlid etmə ilə uşaqların özlərinin yaradıcılıq qabiliyyətinin formalaşması, özünəməxsus şəkildə inkişaf etməsi.

Uşaq folkloru uşaqların yaş səviyyəsinə, zövqünə, biliyinə

uyğun özünəməxsus janrlarla zəngindir. Bu janrlar sadəliyi, yığcamlığı, konkretliyi, oyunlarla bağlılığı, melodikliyi ilə bir-birinə yaxın olsa da, poetik sisteminə, uşaq məişətində oynadığı roluna, mövzu rəngarəngliyinə görə fərqlidir.

Azərbaycan uşaq folklorunun janrlarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür.

Lirik növ: layla, oxşama, dilaçma, öyrətmə və uşaq nəğmələri (düzgü, sanama, öcəşmə, acıtma, dolama, çağırış və müraciətlər).

Epik növ: tapmaca, yanıltmac və uşaq nağılları.

Dramatik növ: uşaq oyun və tamaşaları.

Uşaq folklorumuzun lirik növdəki janrlarını ifaya görə iki yerə ayırmaq olar:

a) analar tərəfindən yaradılıb ifa olunan «ana nəğmələri»;

b) bir qismini böyüklərin, digər qismini isə uşaqların qoşduqları «uşaq nəğmələri».

Laylalar anaların körpələrini yuxuya vermək, bəsləmək, əzizləmək, gəzdirmək, dilini açmaq və s. ilə əlaqədar oxuduqları nəğmələrdir. Ananın övladına sonsuz məhəbbəti bütün laylaların canına hopmuşdur:

*...Bala gəzən yerlərə
Analar qurban olsun.*

Ana öz balasını müqəddəsləşdirir, onu dünyada hər şeydən, hətta şirin canından, elindən, obasından üstün tutur. Pirlərə, imamlara üç, yaxud yeddi qurban deyilsə, ana övladının birçə xoş əməli, hərəkəti üçün on iki qurban vəd edir:

*Mən gördüm haçan günü,
Dağlardan qaçan günü?
On iki qurban kəsərəm
Balam dil açan günü.*

Laylaları məzmununa görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- 1) yuxulatmalar,
- 2) oyatmalar,
- 3) əyləndirmələr,
- 4) bəsləmələr,
- 5) arzulamalar,
- 6) bənzətmələr,

inam və etiqadlarla bağlı olanlar (qarğış-laylalar, alqış-laylalar, qurbanlıqlar),

şikayətlər (anaların öz güzəranından narazılığı və xəstə uşağının sağlması üçün yalvarışları).

Uşaqları yuxulatmaq üçün düzülüb-qoşulan laylalar xüsusi formaya malikdir: nəqarətlidir, əksər misraların əvvəlində, yaxud sonunda «laylay», «balam» ifadələri, eləcə də müxtəlif səs birləşmələri təkrarlanır:

*Lay-lay beşiyim, lay-lay,
Evim, eşiyim, lay-lay
Sən get şirin yuxuya,
Çəkim keşiyin lay-lay.
Balam, lay-lay, a lay-lay,
Gülüm, lay-lay, a lay-lay.*

Laylaların içərisində elələri var ki, uşaqları yatırmağa deyil, oyatmağa həsr olunur:

*Lay-lay dedim, can dedim,
Yuxudan oyan dedim,
Sən yuxudan durunca
Canımı qurban dedim.*

*Məni oyaq qoyan sən,
Qızılgülə boyan sən.
Öpüm qara gözündən,
Bəsdir yatdın, oyan sən.*

Bu günədək toplanan laylalar içərisində ən çox arzulamalara təsadüf edilir. Ana övladının dil açmasını, ayaq tutub yeriməsini, gəzməsini, oynayıb-gülməsini, sevinməsini, nəhayət, ərsəyə çatmasını, özünə qız seçib-bəyənməsini istəyir. Ana qocalıb əldən düşsə də, küçələrdə carçı olmağa razıdır, tək balasının toy gününədək nəfəsi kəsilməsin. Evində, eşiyində şənlik qurulandan, qapısından gəlin girəndən sonra dünyadan rahat köçə bilər.

Ana övladını müxtəlif bitki və heyvanlarla müqayisə edir, bəzən uşağın yerişini, gülüşünü, yatışını, gözlərini ən adi əşyalara bənzədir. Ümumiyyətlə, qadınların dilində işlənən epitetləri, təşbehləri sistemləşdirərkən müəyyənləşdirmək olur ki, laylalarda uşaq bitkilərdən gülə, sünbülə, lələyə, bənövşəyə, heyvan və quşlardan şirə, quzuya, bülbülə, göy cisimlərindən aya, ay parçasına, ulduza, günə, insana gündəlik lazım olan maddi nemətlərdən duza, çörəyə, bala, məişət əşyalarından güzgüyə, bəzək şeylərindən sədəfə, dürdanəyə, eləcə də yarağa, alınmaz qalaya, gözünün qarasına, ürəyinin başına, qardaşına, atasına oxşadılır. Nəhayət, ananın arzusuna, gərəyinə, əməyinə, ümidinə çevrilir. Gülə, bənövşəyə tək-cə körpə özü deyil, həm də onun beşiyi, yuxusu, yastığı, döşəyi bənzədilir. Bu müqayisə və bənzətmələrdən ən çox işlənəni güldür. Ana körpəsinə «gül beşikdə» «qızılgül yuxusu» arzulayır. Onun «yastığında gül», «döşəyində bənövşə» bitirir. Əski türk mifologiyasında «qızılgül» və «bənövşə» bitki ilahəsidir, bütün canlıların havadarıdır.

Oxşamalarla laylalar arasında az-çox mövzu-məzmun eyniliyi olsa da, formaca bu janrlar bir-birindən fərqlənir. Laylalar heca vəzninin yalnız yeddilik, oxşamalar isə həm yeddilik (iki-misralı oxşamada birinci misra yeddi, ikinci misra səkkiz heca-

dan ibarətdir), həm də beşlik ölçüsündə olur. Qafiyə sisteminə görə bir qismi (beşlik ölçüdə olanlar) laylalarla eynidir: a, a, b, a; bir qismi isə başqa cürdür: a, a, a, b.

*Çaydır, dənizdir,
Quldur, kənistir.
Balam hər nədir,
Mənə əzizdir.*

*Tüstüsüz damlar,
Sarı badamlar,
Tənbəl adamlar
Bu balama qurban.*

Oxşamaların bir qismi ikimisralıdır. Ana səkkizhecalı birinci misrada heyvanları, quşları, əşyaları balasına qurban deyir. Yeddihecalı ikinci misra isə onun sorgusundan ibarət olur. Burada körpənin iməkləməsi, əl çalması, dil açması, oynaması, quş ovlanması, evlənməsi, bəy olması və s. arzulanır:

*Balama qurban inəklər,
Balam haçan iməklər?*

*Balama qurban xalçalar,
Balam nə vaxt əl çalar?*

Azərbaycan uşaq folklorunda yenicə dil açmağa başlayan körpə ilə ananın bir növ dialoqundan ibarət olan maraqlı şeir örnəklərinə rast gəlinir ki, onları **dilaçmalar**, yaxud **öyrətmələr** adlandırmaq olar.

Məsələn:

*Ana soruşur:
– Bu nədir?*

Körpə cavab verir:

– *Qulaq.*

Ana:

– *Sənin dilinə*

Biz qurban olaq.

«Bu nədir?», «O kimdir?» sualları ilə bədən üzvlərinin, ətrafda görünən əşyaların, qohum-əqrəbanın adını xəbər alırlar, körpə dili dolaşa-dolaşa cavab verir, ana düz cavab alarsa fərəhini gizlədə bilmir, uşağın dediyi sözlə həmahəng olan misra ilə bəlasını alqışlayır, yaxud onunla «zarafatlaşır»: ehmallica qulağını dartır, burnundan tutub «burur». Bu zaman uşağın dilinin açılması, sözləri öyrəşməsi ilə bərabər, ananın da yaradıcılıq qabiliyyəti inkişaf edir.

– *Bu nədir?*

– *Burun.*

– *Bir elə burum,*

Bir elə burum.

Böyüklər körpələrə müxtəlif suallar verməklə də dilaçma düzəldə bilirlər. Söz ehtiyatları çoxaldıqca uşaqlar sorguya düzgün cavab verirlər və buna görə də alqışlanırlar:

– *Nə görürsən?*

– *Dağ.*

– *Qızım düz tapdı,*

Üzü oldu ağ.

– *Göydə nə var?*

– *Ay.*

– *Balam düz dedi,*

Balama bir pay.

Dilaçmalar körpələrə söz öyrətməklə yanaşı, həm də onları əyləndirməyə xidmət edir.

Analar uşaqların barmaqları ilə bağlı maraqlı oyunlar göstərirlər. Bunlara barmaq oyunları demək olar. Əvvəl körpənin barmaqlarının hərəsinə bir ad qoyurlar:

*Baş barmaq –
Başala barmaq,
Uzun hacı,
Göy turacı,
Xırdaca bacı.*

Sonra onun ovuclarına işarə edib deyirlər: «Burdan bir dovşan çıxdı». Uşağın barmaqlarını bir-bir qatlayaraq, davam edirlər:

*– Bu vurdu,
bu tutdu,
bu bişirdi,
bu yedi,
vay, bəbəyə qalmadı.*

Uşaqlar bu cür oyunun məzmunundan çox, analarının jestlərinə, mimikalarına, səslərindəki dəyişikliyə (böyükklər sözləri ifadə edərkən çalışırlar ki, səslərini körpələr kimi çıxarsınlar) maraq göstərir, gülür və dəfələrlə təkrarlanmasını istəyirlər.

Tədqiqatçılar «Uşaq nəğmələri» başlığı altında düzgüleri, sənəmləri, acıtmaları, heyvanlar, quşlar haqqında şeirləri təqdim edirlər. Uşaq nəğmələri geniş anlayışdır. Buraya uşaqların gündəlik həyatında və məişətində, əyləncə və oyunlarında, əmək fəaliyyətlərində istifadə etdikləri mənzum parçalar daxildir. Uşaq nəğmələrinin xeyli hissəsi böyükklərin yaradıcılığından götürülmüş, bir qismini isə uşaqlar özləri yaratmışlar.

Uşaq nəğmələrinin mövzuları rəngarəngdir. Doğrudur, bəzilərinə məzmun rol oynamır, saylar sadalanır, ritmik sözlər bir-birinin ardınca düzülür, səslərlə, səs birləşmələri ilə ahəng yaradılır, yalanlardan, əyləncəli təsvirlərdən qurulur. Uşaq nəğmələrinin xeyli hissəsi heyvanların, quşların, bitkilərin bəhsindən ibarət olur.

Düzgünlər, əsasən, formasına görə müəyyənləşən və özünəməxsus poetik sistemə malik olan uşaq folkloru janrıdır. Məzmunu ilə nağıl-yalanlara (qaravəllilərə) yaxınlaşır; əyləncəli, məzəli əhvalatlardan müəyyən epizodlar danışılır, hadisələr, təsvirlər tez-tez dəyişir və çox vaxt onların arasındakı əlaqə qırılır.

Düzgü adı altında toplanan şeirlər mənşəcə çox qədimlərlə səsləşir, hər birinin ayrılıqda müəyyən məqsədlə yarandığı az-çox nəzərə çarpır. Başqa sözlə, ovçuluq, maldarlıq, toxuculuq nəğmələrinin izləri bəzi düzgünlərdə bugünədək qalmaqdadır.

Xalq yaradıcılığının bu nümunələrinə «düzgü» adı verilməsinə təsadüfi hal kimi baxmaq olmaz. Bu, hər şeydən əvvəl, şeirlərin quruluşundan götürülmüşdür. Belə ki, misralar zəncirvari şəkildə bağlana-bağlana bir-birinin ardınca düzülür. Daha dəqiq desək, bəzi misraların sonuncu sözü sonra gələn misraların əvvəlinci sözünü təşkil edir:

– ...*Cahan gedib hamama,
Hamamın suyu isti,
İsti su da nəpisd...*

Yaxud misra özündən əvvəlki misrada iştirak edən sözlərdən biri əsasında qurulur və bu şəkildə növbələşmə axıradək davam edir:

*Üşüdüm ha, üşüdüm.
Dağdan alma daşdım.
Almacığımlı aldılar,*

*Mənə cürüm verdilər,
Mən cürümdən bezaram.
Dərin quyu qazaram.
Dərin quyu beş keçi,
Ham bunun erkəci?
Erkəc qaya başında...*

Doğrudur, bu sistemin tələblərinə həmişə əməl olunmur; arada pozulur və təzədən bərpa olunur. Bu da düzgülərin tam mətnlərinin unudulmasından, müxtəlif mövzulu bir neçə nəğmənin bir-birinə qarışmasından irəli gəlir.

Düzgülər heca vəzninin yeddilik ölçüsündə olur, əksər hallarda misralar cüt-cüt qafiyələnir: a, a. Bəzən üç misra bir-birinə uyğun gəlir: b, b, b. Sərbəst misralara da təsadüf edilir: a, a, c. b, b, b, ç.

Ulu əcdadlar əkilən torpaq sahələrini ölçəndə, naxırdan qayıdan mal-qaranı sayanda işi asanlaşdırmaq və alınan rəqəmləri uzun müddət yadda saxlamaq məqsədilə xüsusi nəzm nümunələri yaratmışlar. Çobanların «Yoxlama və cütləmə» mahnıları bu cür formalaşmışdır. Sonralar böyüklərdən uşaqlara keçən sanamalarda cütləmə bu gün də özünü göstərir:

*Bir, iki – Bildirki.
Üç, dörd – Qapını ört.
Beş, altı – Daş altı.
Yeddi, səkkiz – Qırx səkkiz.
Doqquz, on – Qırmızı don.*

Sanamada cüt rəqəmlərə münasibət bildirilir: ilk cüt bildirki-dir, yəni ötən ildən qalmadır, ikinci cüt xəstədir, çölə çıxarılmalıdır, üçüncü cüt gələcək gün üçündür, qorunmalıdır və dördüncü, beşinci cütlər şişlik üçündür, mağara aparılmalıdır, qırmızı donlu gəlinin ayaqları altında kəsilməlidir.

Oyunlarla baęlı yaranan başqa sanamalarda uşaqqlar həm t k, həm də cüt saylara söz calayrlar:

*Biri birə,
 kisi yerə,
 c   sk k,
D rd  d ş k,
Beşi biş k,
Altısı alma,
Yeddisi yemiş...*

Bu cür sanamalarda say bildirən sözlərin əvvəlinci bir və iki səsi ahəng yaratmaqda əsas götürülür, əlaqəyə girdiyi sözün həmin səs və səs birləşməsi ilə başlanması tələb olunur, eləcə də təkrəqəmli misralarla cüt r q mlil r bir-biri ilə qafiyələnir.

 kinci qisim sanamalarda saylar iştirak etmir, sözlərin, səslərin, səs birləşmələrinin müxtəlif formalarda təkrarlanması ilə sanama yaradılır. Bu cür sanamalara təkərləmə də deyilir:

*Motal-motal,
Tərsə motal.
Qıl atar,
Qaymaq qatar.
Aę quşum,
Aęarçınım.
Göy quşum,
G y rçinim...*

T k rl m l r uşaq oyunları zamanı fiziki hərəkətlərin ritmi üzərində qurulduęundan saylarla əlaqədar yaranan sanamalara nisbətən daha oynaq v  axıcıdır.

Uşaqqların şəxs adları üzərində qurub yaratdıqları, bir-bi-

rinin paxırını açan, xasiyyətlərindəki, davranışlarındakı, hərəkətlərindəki və geyimlərindəki nöqsanları, çatışmamazlıqları «tənqid edən» nümunələrə acıtmalar deyilir.

Acıtmada uşaq təfəkkürünə uyğun məzəli təsvir və təşbehlərə təsadüf olunur: əli süpürgəli, köhnə tumanlı, saçı sirkəli, yaxası bitdi. Acıtmaların əksəriyyəti «Neynirəm onu?!» mısrası ilə tamamlanır və pis keyfiyyətlərə malik qızlar, oğlanlar inkar edilir:

*Zibeydə çöldə,
Ayağı göldə.
Başu dumanlı,
Köhnə tumanlı,
Əli süpürgəli,
Saçı sirkəli,
Yanı itdi,
Yaxası bitdi.
Fənadı sonu,
Neynirəm onu?!.*

Acıtmalarda Fatma dalaşqanlılığı, Tükəzban acgözlüyü, deyin-gənliyi ilə tay-tuşlarının qarşısında gülünc vəziyyətə düşür.

Acıtmaların bir qismi keçələ həsr olunur:

*Keçəl, keçəl mərəndi,
Qolları düymələndi,
Eşitdi saçlı gəlir
Başına kül ələndi.*

Xalq nağıllarında olduğu kimi, acıtmalarda da keçəl ilk öncə tənbel, sonra hiyləgər və «bir arpanı beş eyləyən» kimi təsvir olunur.

Dolamalarda, acıtmalardan fərqli olaraq, şəxs adları atılır, şeir birbaşa heç kəsin ünvanına yönəldilmir, bir növ söz oyunu xarakteri daşıyır, iki nəfərin deyişməsindən ibarət olur. Kim ifa zamanı diqqətsizliyə yol verib axıradək «söz güləşdirməkdə» davam etsə, gülünə hala düşür, ya it kimi hürdüyünü, at kimi kişnədiyini, xoruz kimi banladığını, ya da pişik kimi miyoldadığını «boynuna alır»:

- *Gəl gedək bağa.*
- *Mən də, mən də.*
- *Çıxaq budağa.*
- *Mən də, mən də.*
- *Şaftalı yığaq.*
- *Mən də, mən də.*
- *Bağban gəlsin.*
- *Mən də, mən də.*
- *İti qısqırtsın.*
- *Mən də, mən də.*
- *İt mənə hürsün.*
- *Mən də, mən də.*

Böyüklər uşaqlara heyvanlar haqqında bir sıra nəğmələr düzüb-qoşmuşlar. Bu nəğmələrdə inək, öküz, keçi, eşşək, pişik və s. dil açib xasiyyətlərindəki, hərəkətlərindəki qəribəliklər barədə məlumatlar verir, eləcə də zahiri görünüşlərini təsvir edirlər. Bir qismi deyişmə şəklindədir, digər qismi monoloqlardan ibarətdir. Uşaq bu nəğmələrdən öyrənir ki, öküz qışın üç ayını tövlədə yeyib yatır, yazda isə ona xış qoşurlar, gün doğandan batnadək yer şumlayır, «ağlı-qırmızılı buğda» əkir. «Heyvanların bəhsi» adlanan nəğmədə öküzlə yanaşı qoyun, dəvə, at, camış və inək mübahisə edirlər. «Pişik» adlı nəğmədə isə zahirən pələngə oxşadığına görə pişik özünü öyür.

Uşaq folklorunun epik janrlarında həyat hadisələri təhkiyə, nağıletmə yolu ilə əks etdirilir. Xalqın istək və arzuları öz ifadəsini rəngarəng obrazlar vasitəsilə tapır. Doğrudur, uşaq folklorunun tapmaca və yanılmac kimi janrlarında əhvalat, hadisə arxa plana keçir, daha çox əşyaların zahiri görünüşü, mahiyyəti haqqında maraqlı məlumatlar sadalanır. Lakin lirik nümunələrdən fərqli olaraq onlarda hiss və həyəcanlar, emosiyalar özünü göstərmir, hər hansı bir obrazın daxili aləmi deyil, əşyaların, hadisələrin məzmunu, mənası (tapmacalarda dolayısı yolla) təsvir edilir. Epik növün nəzmlə yaranan nümunələri məhz bu xüsusiyyətinə görə lirik əsərlərdən seçilir.

Azərbaycan uşaq folklorunun üç janrı epikdir:

- a) **t a p m a c a,**
- b) **y a n ı l t m a c,**
- c) **n a ğ ı l.**

Bir sıra keyfiyyətlərinə - yığcamlığına, mövzu genişliyinə, konkretliyinə və əyləncəli xarakterinə görə **tapmacalar** uşaqların ən çox sevdiyi folklor nümunələrindəndir.

Tapmacalara bəzən bilməcə də deyilir. Birincisi «tapmaq», ikincisi «bilmək» felindən əmələ gəlmişdir. Əlbəttə, biliyi, məlumatı az olan tapmacanın cavabını tapmaqda çətinlik çəkir.

Tapmacalarda əşyanın, yaxud hadisənin adı çəkilmir, yalnız məcazi təsviri verilir, ya da hər hansı bir əşyanın, hadisənin bir sıra xarakterik əlaməti sadalanır. Tapmacalarda müqayisə, bənzətmə, təzad, təşbeh, epitet, bədii sual və s. təsvir vasitələrindən geniş istifadə olunur. Məsələn:

*Qırmızı nar,
Hər evdə var. (Od)*

Bu tapmaca metaforadan ibarətdir. Od qırmızılığına görə nara bənzədilir.

Bəzi tapmacalarda əşya və hadisənin əlaməti, keyfiyyəti, xassəsi müqayisəsiz verilir:

*Gecələr boşalar,
Gündüzlər dolar. (Yük yeri)*

*Gecə yumular,
Səhər açılar. (Sarmaşiq)*

Tapmacalar uşaqların zehni inkişafına kömək edir. Əlamətləri müqayisədə göstərilən əşyanın, hadisənin özünü tapmaq üçün uşaqlardan güclü fantaziya və bilik tələb edilir:

*Gözləri var, başı var,
Nə tükü, nə qaşığı var.
Ayağı yox, dili yox,
Dərisində pulu çox. (Balıq)*

Tapmacada balığın ən adi əlamətləri sadalanır. Məlumdur ki, balığın tükü, qaşığı, ayağı, dili olmur. Balıq «dərisində pulunun çoxluğu» ilə başqa canlılardan seçilir. Bununla belə, balığı görməyən, onun haqqında təsəvvürü olmayan tapmacaların cavabını tapa bilməz. Deməli, fantaziya ilə yanaşı, uşaqların biliyi və tapmacanın cavabının tapılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Xalq həyatının elə bir sahəsi yoxdur ki, ona tapmaca qoşulmasın. Lakin tapmacaların içərisində elələri var ki, yığcamlığına, sadəliyinə, ifadə tərzinə, məzmununa görə uşaqlara daha yaxındır. Bu cür tapmacalarda heyvanlar, quşlar yamsılanır; tapmacaların bir qismi söz oyunu üzərində qurulur.

Yamsılama uşaqlarda dil açmağa başlayandan özünü göstərir və yamsılaya-yamsılaya onlar quşların, heyvanların «dilini» öyrənirlər. Bu mənada təqlidi sözlərin bir sıra tapmacalarda heyvanların, quşların, təbiət hadisələrinin əlaməti kimi verilməsi ma-

raq doğurur.

Uşaqlar pişiyi «xoruldamasından», «mırıldamasından», ke-
çini «bəyirməsindən», yarasanı «ziyildəməsindən» tanıyırlar:

*Ovun alsan miyoldar,
Sığallasan xoruldar. (Pişik)*

Heyvanın öz səsinə deyil, tərpənişinə, hərəkətinə
doğan səslərin yamsılanması ilə düzələn tapmacalarda da rast
gəlirik:

*Taxçadan düşdü tap elədi. (Siçan)
Gülsənəm onu hap elədi. (Pişik)*

Tapmacaları uşaqlara bağlayan başqa bir cəhət özünü səs
oyunları ilə əlaqəsində göstərir. «Biz bizə biz deyirik, siz bizə
nə deyirsiniz?» - tapmacası «biz» sözü üzərində qurulmuşdur.
Bir cümlədə «biz» dörd dəfə işlənir: birinci şəxs əvəzliyi, ikinci,
üçüncü və dördüncü isə bir şeyi deşmək üçün metaldan hazırla-
nan ucu şiş alət mənasındadır. Maraqlıdır ki, cavab tapmacanın
özündə üç dəfə qeyd olunur. Uşaq bir qədər fikirləşsə başa düşər
ki, qoyulan sual onu çaşdırmaq üçündür. Söz oyunlarında istifadə
olunan tapmacaların bir qismi riyazi məsələ şəklində yaradılır:

*Beş, beş, beş - on beş,
üç - on səkkiz,
iki - iyirmi,
neçə eylər hamısı?
(5+5+5=15+3=18+2=20)*

Rəqəmlər ardıcılıqla toplanır və tapmacanın cavabı alınır,
sual isə dinləyəni çaşdırmaq məqsədilə verilir:

*İki tülkü balası,
üç - anası (yəni üçüncü anası),
dörd - atası (yəni dördüncü atası),
neçə eylər hamısı?*

(Dörd: iki bala, ata, ana).

Söz oyunlarında ən çox işlənən uşaq folkloru janrı **yanıltma**dır.

Sözlərin, səslərin, səs və söz birləşmələrinin bir cümlə daxilində müxtəlif formalarda təkrarlanmasından (bəzən, belə cümlələrin özünün təkrarından daha mürəkkəb quruluşlu yanıltmaclar düzəldilir) ibarət olan yanıltmaclar uşaqların düzgün tələffüz vərdişinə yiyələnməsində, söz ehtiyatlarının artırılmasında böyük əhəmiyyətə malikdir.

Yanıltmaclar sabit formaya malik olmasa da, hamısı üçün ümumi olan keyfiyyətlər mövcuddur:

a) oxşar səs və söz birləşmələrinin cümlə boyu bir-birini izləməsi:

«Ey qafəsdəki çil bildirçin qardaş, gəl səninlə çil bildirçinləşək, çil bildirçinləşsən də, çil bildirçinləşməyəcəyəm ».

Burada «çil bildirçin» söz birləşməsi və «çil», «çin», «il», «ir», «ləş» səs birləşmələri təkrarlanır.

b) sözlərin, yaxud bütöv cümlənin müəyyən dəyişikliklərlə düzülməsi, məsələn:

*Getdim, gördüm,
bir taxçada bal,
bir taxçada qıl,
bir taxçada zil.
Bali uddum,*

*Qılı diddim,
Zili atdım*

Yanıltmaclar həm nəsrələ, həm də nəzmlə yaradılır, canlı xalq dilinin bütün incəliklərini əks etdirir və uşaqların səlis nitqini, diqqətini formalaşdırmaqla yanaşı, onları əyləndirir, söz oyunu kimi isə tərbiyə vasitəsinə çevrilir.

Uşaq nağıllarını da böyüklər düzüb-qoşurlar və söyləyirlər. Lakin onlar formasına, məzmununa, eləcə də başqa xüsusiyyətlərinə görə tarixi, sehrlı və ailə-məişət nağıllarından fərqlənir.

Birinci, uşaq nağıllarında süjet xətti çoxşaxəli olmur, əksər vaxt epizodik xarakter daşıyır, hər hansı bir obrazın (uşağın, heyvanın, quşun, bitkinin) həyatının bir anı, yaxud bir günü göstərilir. Sual-cavab və dialoq şəklində qurulur.

İkinci, köklü fərqlər dilində nəzərə çarpır. Uşaq nağıllarında cümlələr azsözlü, sadə olur, bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə yüklənmir. Çox halda heyvan, quş səsləri yamsılanır, ifadələr, cümlələr cüzi dəyişikliklə təkrarlanır. Məsələn, «Xoruz və padşah» nağılında xoruz «quq-quluqu», «padşah», «mən», «nə», «imiş» sözlərini tez-tez işlədir.

Üçüncü, obrazların və mövzuların seçilməsində özünü göstərir. Uşaq nağıllarının qəhrəmanları, əsasən, uşaqlar, heyvanlar, quşlar, bitkilər olur. Uşaqların acgöz tacirlərlə, zalım xanlarla, uşaq ətı yeyən divlərlə, xortdanla mübarizəsi, güzəranı, əyləncəsi, istək və arzuları, heyvanların, quşların, bitkilərin həyat tərzı, xüsusiyyəti, gündəlik qayğıları, balalarına azuqə toplamaları, onları yırtıcılardan qorumaları və s. uşaq nağıllarının mövzusunı təşkil edir. Burada təbiətdə gözə görünən nə varsa, hamısına canlı insan kimi baxılır, adicə qarğı çubuğu da, dəyənək də yeri düşəndə uşaqların dostuna, köməkçisinə çevrilir. Heyvanlar, quşlar, bitkilər adamlar kimi danışa, düşünə, mühakimə yürüdə, yaxşını pisdən, dostu düşməndən ayıra bilirlər. Haqsızlıqla rast-

laşanda döyüş meydanına atılıb qələbə çalmağı bacarırlar. Çoxlarının isə məqsədi dinc, yanaşı yaşamaqdır. «Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm» nağılında keçi özündən qat-qat üstün olan qurdu məhv edir. Ona görə ki, o, haqq iş üçün vuruşur, doğma balalarının qisasını alır.

Dördüncü, nağılların yaranmasında özünü göstərir: əhvalatlar, surətlər mifik səciyyə daşımır, heyvan, quş obrazlarının arxasında heç bir totem gizlənmir. Uşaq nağılları xalqın pedaqoji tələbatı nəticəsində körpələrin tərbiyəsinə düzgün istiqamət vermək məqsədilə düzülüb-qoşulur. Bu səbəbdən qurd, ilan, dovşan, tülkü və s. obrazlara müqəddəs varlıq kimi baxılmır.

Beşinci, uşaq nağıllarının əyləncəli xarakterdə olmasında nəzərə çarpır: «Tülkü, tülkü, tünbəki»də tamah üzündən tülkü, ayı, donuz, qurd, çaqqal, ilan və tısbağa quyuya düşürlər. Tülkü görür ki, bir tədbir fikirləşməsə hamısı burada qalıb öləcək, ya da aclıq güc gələcək, bir-birinin ətini yeyəcəklər, onda ayı, qurd və donuzla bacarmayacaq. Ona görə də hiyləyə əl atır: heyvanlara bir «oyuna» başlamağı təklif edir. Deyir ki, «mən nəğmə oxuyum, hər kəsin adı axıra düşsə, onu yeyək». Tülkünün nəğməsi xalq uşaq oyunlarının başlanğıcında işlənən sanamanı xatırladır. Uşaq oyunlarında kim axıra qalsa, oyunu davam etdirmək hüququ qazanır. Tülkünün «oyununda» isə adı sonda çəkilən heyvanı ölüm gözləyir:

*Tülkü, tülkü, tünbəki,
Quyruq üstə lümbəki.
Ayı axmaq,
Donuz toxmaq...*

Tülkü oyunda hamını udur. Çünki nəğməni öz adı ilə başlayır. Əvvəldən razılaşdıqları şərtə görə, adları sonda gələn heyvanlar ayının köməyi ilə parçalanırlar. Axırda ikisi qalır: tülkü və ayı. Artıq nəğmə kara gəlmir. Başqa kələk işlətmək lazımdır. Ma-

raqlıdır ki, tülkü nəğməsində ayını axmaq kimi xarakterizə edir. Ayı axmaqlığı üzündən də tülkünün hiyləsinə uyur, qoltuğunun ətinə söküb yeyir və ölür. Beləliklə, heyvanların oyunu uşaqları əyləndirir.

Altıncı, real həyatla bağlılığında özünü göstərir. Uşaq nağıllarında zəhmətkeş xalqın güzəranı, əmək fəaliyyəti, məişəti, adət-ənənəsi, istək və arzuları gerçək hadisələrin fonunda verilir. Zümrüd quşları reallığın qabağına pərdə tutduğu halda, uşaq nağıllarında hər şey öz rəngində, öz halında görünür.

Poetik strukturuna görə rəngarəng, mövzu dairəsi geniş olan Azərbaycan uşaq nağıllarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) uşaqlara həsr olunanlar;

b) alleqorik nağıllar (heyvanlar, quşlar, bitkilər və s. haqqında olanlar, nağıl-təmsillər).

Xalq həmişə uşaqları qoçaq, qorxmaz, haqsızlığa qarşı bırışmaz, zəhmətsevər, özgə malına göz dikməyən, xeyirxah görmək istəmiş, bu arzusunu uşaqların həyatına, davranışına, mübarizəsinə aid nağıllarda ifadə etmişdir. El arasında əsas qəhrəmanı böyüklər qədər ağıllı, fərasətli, dözümlü, tədbirli uşaqlar olan nağıl çoxdur: «Cırtan və Xortdan», «Göyçək Fatma», «Tələt», «Əlyar və dovşan», «Kamal və Reyhan», «Murtuz» və b. Bu uşaqlar böyük çətinliklərlə qarşılaşırlar, lakin balacılıqlarına baxmayaraq qorxmurlar, bəzisi xeyirxahlığı ilə, bəzisi kələk işlətməklə, bəzisi də heyvanların dostluğuna arxalanmaqla qəddar düşməyə qalib gəlir.

M.H.Təhmasib yazırdı: «Qəhrəmanların öz düşmənləri ilə apardıqları mübarizədə onlara yardım edən qüvvələrin ən başlıcası heyvanlardır. Bu heyvanlar bəzən həqiqi, bəzən də fantastik olur. Ümumiyyətlə, bu vasitələri, bu iştirak edən qüvvələri qəhrəmanlara bəslədikləri münasibət etibarilə başlıca olaraq iki yerə bölmək olar. Bunlardan birincisi dost, ikincisi isə düşmən və maneçilik törədən qüvvələrdir». Alim Simurq quşunu, atı,

göyərçini, sədaqətli itləri, ağ ilanı, ayını və hətta tülkünü dost, divi, əjdahanı, ceyranı düşmən qüvvə kimi verir.

Uşaq nağılları içərisində heyvanlara, quşlara, bitkilərə həsr olunanlar daha çoxdur. «Ayı və milçək», «Tülkü, tülkü, tünbəki», «Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm», «Tülkü və ilan», «Dovşan», «Ac qurd», «Qurd», «Hiyləgər keçi», «Aslan və dovşan», «Cik-cik xanım», «Qarı və pişik», «Nazikbənazik-Tazikbətazik», «Tülkünün hekayəsi», «Pıspısa xanım və Siçan Solub bəy», «Xoruz və padşah», «Şah və Xoruz» və s. nağıllarda uşaqları maraqlandıran hadisələr nəql olunur. Belə ki, tənbel milçək arının balına şərik çıxmaq istəyir; qurd gah ana keçinin yemək dalınca yollanmasından istifadə edib onun balalarına hücum çəkir, gah da özünü xəstəliyə vurub şirin, ayının yeməyinə qonaq olur; sərçə saz çalib oxuyur; tülkü hərdən səbət toxuyur, hərdən də gön tapıb çarıq tikir, heç vaxt kələyindən qalmır; xoruz bir qaraca pul tapıb, padşahı ələ alır.

Heyvanlara, quşlara aid nağılların bir qrupu haqsızlığa qarşı mübarizəyə həsr olunur. Meşədəki heyvanlar iki cəbhəyə bölünürlər. Qurd, ilan, aslan azgın, qəddar, amansız, yırtıcı təsvir edilir. Məsələn, «Aslan və dovşan» nağılında şir rastına düşən heyvanı parçalayır. «İlan və tülkü»də ilan öz qonşusu tülküyə xəyanət edir, onu tutub yemək istəyir. Maraqlıdır ki, əks cəbhədə duran heyvanlar: keçi, dovşan qüvvəcə birincilərdən qat-qat zəif olsalar da ağılın köməyi ilə qalib gəlirlər.

Oyun uşaqların əsl yaradıcılıq fəaliyyətidir. Onlar ilk növbədə hərəkətə və düzüb-qoşmağa olan ehtiyaclarını ödəyir, istək və arzularını həyata keçirirlər. Həkimini yamsılayırlarsa, bütün varlıqları ilə xəstə rolunda təsəvvür edilən gəlinciyə bağlanırlar, qayğısına qalıb onu «sağaldırlar». Uşaqlar sürücüdürsə, diqqətlərini maşının düzgün və təhlükəsiz idarə edilməsinə yönəldirlər.

Uşaqlar oyunlarda təqlidçilikdən improvizasiyaya keçirlər. Onların oyunlarla bağlı yaradıcılıq fəaliyyəti sinkretikliyi ilə də

nəzəri cəlb edir: rəqs, dram, musiqi ünsürlərini özündə birləşdirir. Uşaq nəğmələr düzüb-qoşanda şair, oxuyanda xanəndə, əkinçini, ovçunu, çobanı, heyvanı, quşu yamsılayanda aktyor, əl-qol açıb oynayanda isə rəqqasdır.

Oyun və tamaşa anlayışlarına folklorun uşaqlar tərəfindən yaradılan müxtəlif formaları - uşaqların fiziki, zehni, psixi və mənəvi inkişafına təsir göstərən nümunələri daxildir. Oyunları ifasına, uşaqların məişətində tutduğu yerinə və roluna görə iki hissəyə ayırmaq olar:

1. Mütəhərrik (hərəkətli) oyunlar.

2. Söz oyunları.

Hərəkətli xalq oyunları uşaqların fəaliyyətinin fiziki hərəkətlərə yönəldilmiş formasıdır. Bu oyunlar söz oyunlarına nisbətən daha qədimdir, insanların ilk əmək fəaliyyəti ilə bağlı meydana gəlmişdir. Belə ki, ilk-əvvəl oyunlar təqlidçilik yolu ilə yaranmış və əcdadlarımızın əmək və məişət səhnələrini əks etdirmişdir.

Hərəkətli oyunların bir qismində uşaqlar müxtəlif əşyalardan: ağacdan, dəsmaldan, tumadan (kəmərdən), topdan, daşdan, üzükdən, çöpdən, aşıqdan, papaqdan, kamandan-oxdan (ağacdan qayrılmış) və s. istifadə edirlər. «Cıdır oyunu»nda atlar da uşaqların köməyinə çatır. Bəzi oyun zamanı onlar çuxurlar qazır, daş-çınqılı bir yerə toplayıb təpə düzəldir, tonqallar qalayırlar. Oyunlar əksər hallarda açıq havada, yaşıl meydanlarda keçirilir. Ümumiyyətlə, mütəhərrik oyunları əşyalarsız aparmaq mümkün deyil. Məhz buna görə də, bir sıra tədqiqatçılar (H.Ağayev, İ.Musayev, S.Axundova) təsnifat apararkən meyar olaraq oyunlarda əşyalardan istifadə olunub-olunmamasını götürür və hərəkətli oyunları iki yerə ayırırlar:

1. Əşyalarla oyunlar: «Kirmə», «Dəsmalı ver», «Sultan», «Xəndəyə düşmə», «Pula-pula», «Qələndər, ay qələndər», «Aşıq-qoz» və s.

2.Əşyalarsız oyunlar: «Bənövşə», «Şənlik», «Ənzəli», «Ə1 üstə kimin əli» və s.

Söz oyunları sonrakı dövrlərin məhsuludur. İncəsənətin əcdadlarımızın əmək prosesindən ayrılıb sərbəst şəkildə formalaşdığı dövrlərdə uşaqların oyunları, yaradıcılığı öz xarakterini, keyfiyyətini dəyişmişdir. Uşaqlar böyüklərin fəaliyyətini təqlid etməklə kifayətlənməmiş, özləri oyunlar yaratmağa başlamışlar. Əlbəttə, ilk yaranma dövründə bu oyunlar böyüklərin yaradıcılığından asılı olmuşdur. Daha doğrusu, yaşlıların düzüb-qoşduqları sanama və yanılmaclara əsaslanmışdır. Sonralar uşaqların öz poetik yaradıcılığı hesabına formaca müxtəlifləşmiş, mövzu dairəsi genişlənməmişdir.

Söz oyunlarının əsasını tapmacalar və yanılmaclar təşkil edir. Aşağıdakı oyun-tapmacaya diqqət yetirək:

«Dəstə başçısı ürəyində bir quş tutur, əl hərəkəti ilə onu nişan verir və uşaqlara deyir:

– Bir quşum var bir belə.

Uşaqlar bir ağızdan söyləyirlər:

– Lov gələ ha, lov gələ.

Başçı:

– Dimdiyi var bir belə.

Uşaqlar:

– Lov gələ ha, lov gələ...»

Beləcə quşun bədən üzvlərinin ölçüləri göstərilir. Axırda başçı soruşur:

*– «Tapsa kim bu heyvanı,
Alacaq bu meydanı».*

Quşun adını düz tapan oyun-tapmacanın qalibi hesab edilir. Söz oyunlarında uşaqların istifadə etdikləri folklor janrlarından biri də öcəşmələrdir. Deyişmə şəklində olması ilə dilaçmalara oxşayır. Dilaçmalarda ana uşağına hər hansı bir hadisəni, əşyani

nişan verib, «bu nədir?» deyə soruşur, uşaq fikirləşib hadisənin, yaxud əşyanın adını tapır. Öcəşmələrdə isə, əksinə, uşaq qafiyələndirə biləcəyi hər hansı bir sözü tələffüz etməyi qarşı tərəfdən tələb edir: «Deynən tülkü». Qarşı tərəf istənilən sözü olduğu kimi ona qaytarır: «Tülkü». Oyunu başlayan uşaq o dəqiqə qafiyəli misra ilə qarşı tərəfi bağlayır: «Geyginən kürkü». Bu qayda ilə uşaqlar bir-birinə növbə ilə hər hansı bir sözü tələffüz etdirir və uyğun gələn misralarla cavabını verirlər. Gülüş doğuran misralar yaratmaq üçün oyunçulardan böyük məharət tələb olunur. Uşaqlar bir növ qafiyələnmiş cümlələrlə söz güləşdirirlər:

– *Deynən «xala».*

– *Xala.*

– *Qazan dibi yala.*

– *Deynən «dəmir».*

– *Dəmir.*

– *Al, sümüyü gəmir.*

– *Deynən «beş».*

– *Beş.*

– *Burnunla yeri eş.*

Öcəşmələrin başqa forması yeddihecalı iki misradan ibarət olur. Uşaqlardan biri bir misra deməlidir, başqası isə ona uyğun gələn digər misra ilə cavab verməlidir:

I uşaq: – *Qoca-qoca qarılar.*

II uşaq: – *Nənəm yesin darılar.*

I uşaq: – *Barlı-barlı bağatlar.*

II uşaq: – *Gedib bağda kim otlar?!*

Uşaqların oyun fəaliyyətində iki mühüm məsələ diqqəti cəlb edir: bir tərəfdən onlar oyunlarla əməli işə başlayırlar, sərbəstliyə

öyrəşirlər, digər tərəfdən mənəvi və estetik zövq alırlar, əhatə olunduqları ətraf mühiti dərk etməyə çalışırlar. Nəticə etibarilə həm fiziki, həm də mənəvi cəhətdən sağlamlaşırlar, dünyagörüşləri artır və şəxsiyyətləri formalaşır.

Şifahi xalq ədəbiyyatının mühüm qollarından birini təşkil edən uşaq folkloru minlərlə dinləyicisini, oxucusunu uşaq aləminə səyahətə aparır, mahir bələdçi kimi onlara körpələrin istəklərini, arzularını, oyunlarını, əyləncələrini, məşğuliyyətlərini, psixologiyasını göstərir. Ən ümdəsi isə Azərbaycan türklərinin milli xüsusiyyətlərini, mənəvi dünyasını, adət-ənənələrini canlandırma bilir və keçmişinin qaranlıq səhifələrinə aydınlıq gətirir.

Ramazan QAFARLI

filologiya elmləri doktoru, professor

UŞAQ FOLKLORUNUN JANR SİSTEMİ VƏ POETİKASI

Uşaq folkloru böyüklər və uşaqlar tərəfindən yaradılır, uşaqların məişətini, oyunlarını, əyləncəsini, istirahətini, məşğuliyyətlərini, istəklərini, arzularını ifadə edir; mövzuları, ideyaları, forması, məzmunu, üslubu, sözlərin seçilib düzülməsi, ifadə tərzilə körpələrin zövqünə, biliyinə, dünyabaxışına, yaş səviyyəsinə, psixikasına uyğunlaşdırılır. Monoqrafiyada uşaq folklorunun nəzəri əsasları, yaranma yolları, toplanması, nəşri və araşdırılması tarixi, təsnifatı, lirik, epik, dramatik janrların poetikası, ideya-məzmunu, spesifikliyi ilk dəfə sistemli şəkildə təhlil edilir. «Mənşəyi, yaranma yolları, tədqiqat tarixi və təsnifatı» adlanan birinci bölmədə Azərbaycan uşaq folklorunun şifahi xalq yaradıcılığında yeri müəyyənləşdirilir; xüsusiyyətləri göstərilir; mənşəyi üzə çıxarılır; inkişafını şərtləndirən amillər müəyyənləşdirilir; toplanması, nəşri və tədqiqi tarixinə nəzər salınır, dövrləşdirilir, hər dövrün özünəməxsus əlamətləri verilir, uşaq folklorunun toplanıb nəşr edildiyi və saxlandığı mənbələr təhlil olunur; işlənmə dairəsi və funksiyalarına görə təsnif edilir.

Azərbaycan uşaq folklorunun toplanması, nəşri və tədqiqi tarixi XIX yüzilliyin 80-ci illərindən başlanmaqla iki böyük mərhələyə ayrılır. Birincisi, 1880-ci ildən 1920-ci ilədək olan dövrü əhatə edir. Bu illər arasında uşaq folkloru nümunələrinə toplu şəkildə, əsasən, iki mənbədə rast gəlirik: məcmuə (QƏXTDMT // SMOMPK) və toplu («Balalara hədiyyə») və dərsliklərin («Vətən dili», «İkinci il», «Uşaq bağçası», «Uşaq gözlüyü», «Gülzar», «Yeni türk əlifbası» və s.), uşaq mətbuatının («Dəbistan», «Məktəb» və «Rəhbər» jurnalları) səhifələrində nəşr olunur. İkincisi, sovet dövrüdür. Uşaq folklorunun toplanması, nəşri və tədqiqi işi XX əsrin 20-ci illərindən sonra daha geniş vüsət almışdır. A.Çernyayevski, M.Bejanov, A.Kalaşev, A.Zaxrov, O.İoakimov, F.Köçərli, R.Əfəndiyev, A.Şaiq, Y.V.Çəmənşəminli,

H.Zeynalli, V.Xulufu, Ə.Qarabağlı, Ə.Axundov, V.Vəliyev, P.Əfəndiyev, A.Nəbiyev kimi pedaqoq və folklorşünaslar bir tərəfdən yeni-yeni nümunələri xalqdan toplamış, digər tərəfdən isə dərslik, monoqrafiya və məqalələrində onların təhlilini aparmışlar.

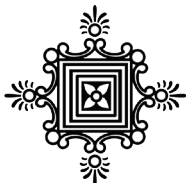
Uşaq folklorunun özünəməxsus janrları forma, struktur oxşarlığına, mövzusunə, uşaq məişətinin hər hansı bir sahəsinə tətbiqinə, oyunlarla bağlılığına, musiqi ilə əlaqəsinə və funksiyasına görə müəyyənləşir və üç növ ətrafında qruplaşır:

a) lirik növ (laylalar, oxşamalar, dilaçmalar, öyrətmələr, çağırışlar-müraciətlər, düzgülər, sanamalar, dolamalar, heyvanlar haqqında uşaq nəğmələri),

b) epik növ (tapmacalar, yanılmaclar, uşaq nağılları),

c) dramatik növ (uşaq oyun və tamaşaları).

Uşaq folklorunun janr sisteminə və poetik strukturuna həsr olunan ikinci bölmədə funksional qruplar - oyunlarla əlaqədar və oyunlarsız ifa olunan, böyük və uşaqlar tərəfindən düzülüb-qoşulan uşaq folkloru nümunələri təhlilə cəlb edilir.

Рамазан Кафарлы,
доктор филологических наук, профессор

ЖАНРОВАЯ СИСТЕМА И ПОЭТИКА ДЕТСКОГО ФОЛЬКЛОРА

Детский фольклор создаётся взрослыми и детьми, выражает быт, игры, развлечение, отдых, занятия, желания, мечты детей. Темы, идеи, форма, содержание, стиль, выбор слов, образно выражения детского фольклоре приспособляются ко вкусу, знанию, мировоззрению, возрастному уровню и психике малышей. В монографии впервые системно исследуются теоретические основы детского фольклора, пути его зарождения, собрание, издание и история исследования, классификация, поэтика лирического, эпического и драматического жанров, идейное содержание и специфика. В первом разделе «Происхождение, пути зарождения, история исследования и классификация» определяется место детского фольклора в устном народном творчестве, отмечаются особенности, происхождение, факторы, обуславливающие развитие, рассматривается история собрания, издания и исследования, ведётся деление на этапы, даются специфические признаки каждого периода, анализируются источники изданных сочинений детского фольклора и их сохранения, классифицируются по сфере употребления и функции.

Собрание, издание и история исследования азербайджанского фольклора ведёт свое начало с 80-х годов XIX столетия и делится на 2 группы. Во-первых, охватывает период с 1880 по 1920 год. За этот период мы встречаем образцы детского фольклора в собрании, в основном, в двух источниках: сборник (SMOMPK) и собрание «Балалара хедийе» («Подарок малышам») и опубликованные на страницах учебников («Вятян дили // Язык родины», «Икинджи ил // Второй год», «Ушаг бахчасы // Детский сад», «Ушаг гёзлюю // Детские очки», «Гюльзар // Цветочник», «Йени тюрк алифвасы // Новый турецкий алфавит» и т.д.), детской периодики («Дебистан // Школа»,

«Мяктяб // Школа», «Ряхбяр // Руководитель»). Второй период – советский. Вопрос собрания, издания и исследования детского фольклора получил более широкий размах после 20-х годов XX века. Такие педагоги-фольклористы, как А.Черняевский, М.Бежанов, А.Калашев, А.Захров, О.Иоакимов, Ф.Кочарли, Р.Эфендиев, А.Шаиг, Ю.В.Чеменземинли, Г.Зейналлы, В.Хулуфлу, А.Гарабаглы, А.Ахундов, В.Велиев, П.Эфендиев, А.Набиев, с одной стороны, собирали всё новые народные образцы, с другой стороны, в своих учебниках, монографиях и статьях вели их анализ.

Специфические жанры детского фольклора определяются по структурному сходству, теме, по применению в какую-то сферу детского быта, по привязанности к играм, по музыкальным связям и функциям и группируются по трем видам:

а) лирический (колыбельные, детские песни о животных и т.д.),

б) эпический (загадки, детские сказки и т.д.),

в) драматический (детские игры и спектакли).

Во втором разделе, посвящённом жанровой системе и поэтической структуре детского фольклора, рассматриваются образцы детского фольклора, организованные как со стороны взрослых, так и детей, а также функциональные группы, связанные с играми и исполняемые без игр.

Ramazan Qafarli

doctor of philological Sciences, Professor

GENRE SYSTEM AND POETICS OF THE CHILD FOLKLOR

The child folklore is created by adults and children, it expresses the ways of the children's life, plays, entertainments, rests, enjoyment, desires and wishes and it is adapted to the babies' taste, knowledge, world outlook, level of age, psychology with the themes, ideas, forms, maintenance style, being formed and elected of the words, manner of expression. It is analysed the theoretical bases of the child folklore, the ways of creating, gathering publication, the history of investigation, classification, the poetics of lyrical, epic, and dramatic genres, the maintenance of the idea, the specificity for the first time in this monograph. In the first part called «The origin, the ways of creating, the history of investigation, and the classification» which is defined the place of the Azerbaijan child folklore in oral folk art, shown the features, revealed the origin, defined factors causing development, looked through the gathering, publication, and the history of investigation, divided into periods, given the specific signs of every time, analysed the sources which were gathering, published and kept of the child folklore, analysed the sources which were kept; classified according to the circle of using and function.

*The gathering, publication and the history of investigation of Azerbaijan child folklore began in 1980 of the 19-th century and it is divided into two big stages. The first, it surrounds the period of time from 1880 to 1920. among these years we meet the examples of child folklore totally, mostly in two sources: magazine (**SMOMPK**) and collection («Presens to babies» («Balalara hediyye»), the text books («Mother tongue» («Veten dili»), «The second year» («İkinci il»), «Kindergarten» (Ushaq bakhchasi), «The child's Eyeglasses» («Ushaq gozluyu»), «Gulzar», «New turk alphabet» («Yeni turk elifbasi») are published in the pages of child press (in the magazines «School» («Dabistan»),*

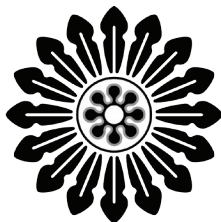
«**School**» («**Mekteb**»), «**Chief**» («**Rexber**). The second is the period of the Soviet Union. The gathering, publication, and investigation of child folklore is ranged more widely after 20-th century.

On the one hand the pedagogs and specialists in folklore, as A.Cherniyayevski, M.Bedjanov, A.Kalashhev, A.Zakhrov, O.Ioakimov, F.Kocharli, R.Efendiyev, A.Shaiq, Y.V.Chemenzemini, N.Zeynalli, V.Xhuluflu, E.Qarabaghli, E.Akhundov, V.Veliev, P.Efendiyev, A.Nabiyev have gathered new examples from the people, but on the other hand they have analysed in their text-books, monographs and articles.

Specific genres of the child folklore are defined according to their form, similarity of structure, subject, application of any ways of child's life, connection with plays, connection with music and function and are grouped in the surroundings of three types:

- a) Lyrical type (**laylays, resembles, beginning to speak, teachins, calls-appeals, makings, counts, winds, child songs about animals**);
- b) epic type (**riddles, tongue-twisters, child tales**)
- c) dramatic type (**the plays and spectacle**).

The second part is devoted to the genre systems and petical structure of child folklore functional groups connected with plays, and performed without plays, the examples of child folklore are analysed.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev Ə. Maarif pərvanəsi (R.Əfəndiyevin həyat və yaradıcılığı). Bakı, Maarif, 1992, 112 s.
2. Abdullayev A. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən. Bakı, Maarif, 1966, 331 s.
3. Adilov M., Mərdanov V. Uşaq və şeir. Bakı, 1983, 216 s.
4. Arazam Kürə bəndəm. Tərtib edəni B.Abdullayev, Bakı, 1986, 198 s.
5. Aristotel. Poetika. Bakı, Azərənəşr, 1974, 126 s.
6. Arvad ağısı... Toplayıb tərtib edəni B.Abbaszadə, Bakı, 1911.
7. Arif Məmməd. Xalq oyun və mərasimlərində teatr və tamaşa ünsürləri. Ədəbiyyat məcmuəsi, 1946, № 1.
8. Ağayev H. Azərbaycan məktəblərində mütəhərrik xalq oyunlarının tətbiqi (namizəd. dis.). Bakı, 1966, 115 s.
9. Axundova S.M. Azərbaycan xalq oyunlarından məktəbqədər uşaq müəssisələrində istifadə edilməsi (böyük qruplarda). Bakı, 1974, 194 s. (nam.dis.)
10. Aslanov E.M. El-oba oyunu, xalq tamaşası. Bakı, 1984, 274 s.
11. Atalar sözü. Toplayanı Əbülqasım Hüseynzadə. Bakı, Yazıçı, 1985, 208 s.
12. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. VI cild. I cild. «Uşaq folkloru» oçerki. AMEA-nın Ədəbiyyat İnstitutu. Bakı, Elm, 2004, s. 310-327.
13. Azərbaycan nağılları. Toplayıb tərtib edəni Ə.Axundov, Bakı, 1970, 276 s.
14. Azərbaycan nağılları. I cild, Bakı, 1969, 327 s.
15. Azərbaycan nağılları (böyük yaşlı uşaqlar üçün). Bakı,

1950, 196 s.

16. Azərbaycan nağılları (V cilddə). Çapa hazırlayanı A.Nəbiyev. Bakı, Turan, 2001-2002.

17. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqatlar, I-V kitablar, Bakı, 1961-1977, IV kitab, 172 s., V kitab, 194 s.

18. Azərbaycan folkloru antologiyası. Şəki folkloru. IV kitab, I cild. Toplayıb tərtib edənləri: R.Qafarlı, H.Əbdülhəlimov və O.Əliyev. Bakı, «Səda» nəşriyyatı, 2000, 510 s.

19. Azərbaycan folkloru antologiyası. - Toplayıb tərtib edənii Ə.Axundov, Bakı, 1968, I cild, 286 s., II cild, 259 s.

20. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. I cild. Xalq ədəbiyyatı. Bakı, Elm, 1982, 510 s.

21. Azərbaycan klassik uşaq ədəbiyyatı antologiyası. Tərtibçilər: Salamoğlu T., Babayev Y. Bakı, Elm, 1998, 300 s.

22. Azərbaycan uşaq oyunları. Tərtib edənii S.Axundova, Bakı, 1980, 86 s.

23. Azərbaycan tapmacaları. Toplayıb tərtib edənii H.Zeynallı. - Bakı, 1928.

24. Azərbaycan xalq nağılları. Dünya uşaq ədəbiyyatı kitabxanası, XXVIII cild, tərtib edənii A.Nəbiyev. Bakı, 1988, 464 s.

25. Bakıxanov Abbasqulubəy. Bədii əsərləri. Bakı, Azərnəşr, 1973, 392 s.

26. Balasaqunlu Y. Qutadqu bilik – Xoşbəxtliyə aparan elm. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994, 325 s.

27. Bayatılar. Toplayıb tərtib edənii H.Qasımov. Bakı, 1960, 254 s.

28. Bayatılar (XVII-XX). Tərtib edənii A.Məmmədova. Bakı, 1977, 328 s.

29. Birinci il tatar əlifbası (IV nəşr). Müəllifi Mirzə Abbas Abbaszadə. Bakı, 1913.

30. Belinski V.Q. Seçilmiş məqalələr. Bakı, 1948, 296 s.

31. Behrəngi Səməd. Azərbaycan nağıllarındaki qəhrəman-

ların xüsusiyyətləri. «Məhəbbət nağılı» kitabında. Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1987, s. 415-417.

32. Göyçə folkloru. Azərbaycan folkloru antologiyası. III kitab. Toplayıb tərtib edəni H.İsmayılov. Bakı, «Səda» nəşriyyatı, 2000, 526 s.

33. Cocuq bağçası proqramı. Bakı, 1935, 86 s.

34. Cəfərzadə Ə. «Son söz». «Azərbaycan aşiq və şair qadınları» kitabında, Bakı, 1974, 185 s.

35. Çələbi Evliya. Səyahətnamə. (Azərbaycan tarixinə aid seçmələr). Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1997, 285 s.

36. Çəmənzəminli Y.V. Ağı. Əsərləri. III cild. Bakı, Elm, 1977, s. 78-80.

37. Çəmənzəminli Y.V. Azərbaycanda zərdüşti adətləri. Əsərləri. III cild. Bakı, Elm, 1977, s. 82-90.

38. Çəmənzəminli Y.V. Azərbaycan nağıllarının əhval-ruhiyyəsi. Əsərləri. III cild. Bakı, Elm, 1977, s. 44-48.

39. Çəmənzəminli Y.V. Nağıllarımızı necə toplamalı. Əsərləri. III cild. Bakı, Elm, 1977, s. 48-50.

40. Çəmənzəminli Y.V. Nağıllarımız barəsində bir neçə söz. Əsərləri. III cild. – Bakı, Elm, 1977, s. 50-57.

41. Çəmənzəminli Y.V. Xalq ədəbiyyatında bəşəri təmayüllər. Əsərləri. Üçüncü cild. Bakı, Elm, 1977, s. 57-62.

42. Çəmənzəminli Y.V. Xalq ədəbiyyatının təhlili. Əsərləri. III cild. Bakı, Elm, 1977, s. 62-74.

43. Çəmənzəminli Y.V. Vəsfı-hal. Əsərləri. III cild. Bakı, Elm, 1977, s. 74-78.

44. Çəmənzəminli Y.V. Folklor yolunda. Əsərləri. III cild. Bakı, Elm, 1977, s. 80-82.

45. Çəmənzəminli Y.V. Əsərləri. III cild, Bakı, 1977, 326 s.

46. Dost əlini uzatsa. (Özbək uşaq ədəbiyyatı antologiyası). – Bakı, Gənclik, 1990, 448 s.

47. Dünya xalqlarının əfsanələri. Dünya uşaq ədəbiyyatı kiti-

bxanası. Birinci cild. Bakı, Gənclik, 1990.

48. El çələngi. Toplayıb tərtib edənləri T.Fərzəliyev və İ.Abbasov. Bakı, 1983, 409 s.

49. Əfəndiyeva A. XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində rus dilində nəşr olunmuş Azərbaycan xalq nağılları (toplama, tərcümə və nəşr məsələləri). Namizədlik dissertasiyası. Bakı, 1998.

50. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1992, 408 s.

51. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, 1981, 403 s.

52. Əfəndiyev P. Azərbaycan folklorşünaslığı (1920-1930-cu illər). Bakı, ADPU-nun nəşri, 1997

53. Əfəndiyev P. Azərbaycan folklorşünaslığı (1930-1960-cı illər). Bakı, ADPU-nun nəşri, 1998.

54. Əfəndiyev P. Azərbaycan folklorşünaslığı (1920-ci ilə qədər). Bakı, ADPU-nun nəşri, 2006, 476 s.

56. Əfəndiyev P. Azərbaycan folklorşünaslığının tarixi (doktorluq dis.). Bakı, 1973, səh. 376.

57. Əfəndiyev P. Müqəddimə («Xalqın sözxəzinəsi» kitabı üçün). - Bakı, 1984, səh. 3-12.

58. Əfəndiyev R. Seçilmiş əsərləri. Tərtib və ön söz A.Abdullayevindir, Bakı, 1979, 135 s.

59. Əfəndiyev R. El ədəbiyyatı və yaxud el sözləri. - «Azərbaycanı öyrənmə yolu» jurnalı, 1928, № 1.

60. Əfəndiyev R. Uşaq bağçası. Tiflis, 1912 (I nəşr).

61. Əfəndiyev R. Uşaq bağçası. Tiflis, 1912 (IV nəşr).

62. Əfəndiyev R. Bəsirətül-ətfal. Bakı, 1901.

63. Əziz Şərif. Ötən günlər. Keçmiş günlərdən. Bakı, Yazıçı, 1983, 612 s.

64. Əzizov Ə. Azərbaycan sovet uşaq ədəbiyyatında folklor motivləri (1920-41-ci illər). Azərbaycan SSR EA Xəbərləri (İctimai elmlər seriyası). Bakı, 1961, № 8.

65. Əzizov Ə. Uşaqların sevimliləri. Bakı, Gənclik, 1978, 110 s.
66. Əzizov Ə. Azərbaycan sovet uşaq ədəbiyyatının inkişaf yolu (1920-1945). Bakı, Gənclik, 1968, 156 s.
67. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Tərtib edəni Ə.Mir-əhmədov, Bakı, 1978, 200 s.
68. Əliyev M. Azərbaycan xalq poeziyasının forma və şəkilləri. Bakı, 1976, 189 s. (namizədlik dis.).
69. Fərhadov F., Hacıyev A. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi. Bakı, API-nin nəşri, 1986, 109 s.
70. Fəzlullah R. «Oğuznamə». Bakı, 1992, 106 s.
71. Həşimov Ə. Azərbaycan xalq pedoqogikasının bəzi məsələləri. Bakı, 1970, 255 s.
72. Həşimov İ. «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı tərbiyəvi irsdən tarix boyu və müasir məktəb təcrübəsində istifadə. Bakı, ADPU-nun nəşri, 1998, 94 s.
73. Hüseyn Sadiq «Balalara hədiyyə», yaxud Qafqazda birinci kitab. «İqbal» qəzeti, 1914, 23 may, № 366.
74. Hüseynov S. Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılıq yolu. Bakı, Elm, 1977, 219 s.
75. Xalq ədəbiyyatı. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası, toplayıb tərtib edənlər: T.Fərzəliyev və İ.Abbasov, Bakı, 1982, 510 s.
76. Xalqımızın deyimləri və duyumları. - Toplayıb tərtib edəni M.Həkimov, Bakı, 1987, 389 s.
77. Xalqın söz xəzinəsi. - «Məktəb kitabxanası» seriyasından, toplayıb tərtib edəni P.Əfəndiyev. Bakı, 1985, 270 s.
78. Xəlilov Z.A. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı və folklor. Namizədlik dissertasiyası. Bakı, 1973, 179 s.
79. Xulufu V. Azərbaycan tapmacaları haqqında. Şaiq A. Uşaq gözlüyü, Bakı, 1910 (I nəşr). «Tapmacalar» kitabında, Bakı, 1928, s. 3-9.
80. İkinci il, əlifbadan sonra oxunacaq ilk qiraət kitabı.-

Müəllifləri: S.Əbdülrəhmanbəyov, M.Mahmudbəyov, S.Axundzadə, F.Ağzadə, A.Talıbzadə və A.Əfəndizadə, Bakı, 1908 (I nəşr).

81. Kalankatuklu M. Albaniya tarixi. Mxitar Qoş. Alban salnaməsi. Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər akademik Z.Bünyadovundur. Bakı, Elm, 1993, s. 270.

82. Kərkük cocuq folkloru. - Tərtib edəni Sübhi Saatçı, İstanbul, 1984.

83. Kərkük folkloru antologiyası.-Toplayıb tərtib edəni, işləyəni və ön söz müəllifi Q.Paşayev, Bakı, 1987, 367 s.

84. Köçərli F. Balalara Hədiyyə. Bakı, 1912 (I nəşr).

85. Köçərli F. Balalara Hədiyyə. Bakı, 1987, 106 s.

86. Köçərli F.Ə. Seçilmiş əsərləri. Tərtib və qeydlər: K.Talıbzadə, N.Məmmədov, Azərbaycan SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu. Bakı, 1963, 375 s.

87. Qarabağlı Ə. Məktəbdə şifahi xalq ədəbiyyatının tədrisi. Bakı, Maarif, 1961, 156 s.

88. Qarabağlı Ə. Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi metodikası. Bakı, Maarif, 1968, 351 s.

89. Qasimov İ. Tapmacalar xalq riyaziyyatıdır. «Ulduz» jurnalı, 1967, 16 oktyabr.

90. Qafarlı R. Azərbaycan uşaq oyun və nəğmələrində yer adları. Azərbaycan onamastikası problemlərinə həsr olunmuş III elmi-nəzəri konfransın materiaalları (28-29 mart 1990). Bakı, API-nin nəşri, 1990, s. 134-136.

91. Qafarlı R. Azərbaycan uşaq folklorunun əsas xüsusiyyətləri. Azərbaycan respublikasının ali məktəblərinin gənc alim və aspirantlarının VIII elmi-nəzəri konfransının Materialları. İkinci cild. Bakı, 1986, s. 74.

92. Qafarlı R. «Balalara hədiyyə». «Kitablar aləmində» jurnalı, 1986, № 2, s. 27-28.

93. Qafarlı R. Azərbaycan uşaq folklorunun təsnifatı haqqın-

da. Azərbaycan respublikasının ali məktəblərinin gənc alim və aspirantlarının IX elmi-nəzəri konfransının Materialları. (Humanitar elmlər seksiyası). Bakı, 1987, s. 109-112.

94. Qafarlı R. Azərbaycan uşaq folkloru. «Pioner» jurnalı, 1987, № 12, s. 25.

95. Qafarlı R. Uşaq folkloru. «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» kitabında. VI cildə. I cild. AMEA-nın Ədəbiyyat İnstitutu. Bakı, Elm, 2004, s. 310-327.

96. Qafarlı R. Mifologiya və folklorşünaslıq məsələləri. Bakı, ADPU-nun nəşri, s. 76-77.

97. Qarı nənə və övladları. Tərtib edən B.Şahsolu, Bakı, 1986, 78 s.

98. Qazaxda toplanan tapmacalar. «Azərbaycanı öyrənmə yolu», Bakı, 1928, № 1, s. 45-47.

99. Quliyev K. Yanılmacların toplanması və nəşri haqqında. – «Ədəbiyyat və incəsənət», 1983, 14 yanvar.

100. Qorki M. Ədəbiyyat haqqında. Bakı, 1950, 210 s.

101. Qurbanova N. Hənəfi Zeynallı. Bakı, Yazıçı, 1989, 126 s.

102. Qəmərli M.V. Atalar sözü. Tiflis, 1899.

103. «Məktəb» jurnalı: 1911, 29 noyabr, № 1; 7 yanvar, № 3; 1912, № 7; 1913, № 8; 16; 1915, № 5.

104. Məmmədova T. Uşaq oyunları haqqında. «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqatlar» kitabında, IV kitab, Bakı, 1973, s. 164-172.

105. Musayev İ. İnternat məktəblərində fiziki tərbiyə (I-IV siniflər). Bakı, 1964, 145 s. (namiz. dis.).

106. Musayeva S. Azərbaycan-türkmən folklor əlaqələri (Uşaq folkloru materialları əsasında). Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın Avtoreferatı. Bakı, 1996, 18 s.

107. Naxçıvan folkloru. Azərbaycan folkloru antologiyası. Birinci kitab. Tərtib edənlər: Təhmasib Fərzəliyev, Məhərrəm

Qasımov. Bakı, «Sabah» nəşriyyatı, 1994, s. 378 s.

108. Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı, 1984, 331 s.

109. Nağıllar. «Azərbaycan ədəbiyyatı» seriyasından, tərtib edəni N.Seyidov. Bakı, 1985, 506 s.

110. Nəbiyev A. Azərbaycan uşaq folkloru. Bakı, Elm, 2000, 78 s.

111. Nəbiyev A. Azərbaycan folklorunun janrları. Bakı, 1983, 84 s.

112. Nəbiyev A. Azərbaycan-özbək folkloru əlaqələri. Bakı, 1978, 134 s.

113. Nəbiyev A. El nəğmələri, xalq oyunları. Bakı, 1988, 168 s.

114. Nəcəfov N.H. Salman Mumtazın ədəbi və elmi fəaliyyəti. Bakı, Elm, 1987, 145 s.

115. Nəsirəddin Tusi. Əxlaqi-nəsirə. Bakı, 1980, 256 s.

116. Nəğmələr. İnanclar. Alqışlar. Toplayıb tərtib edəni A.Nəbiyev, Bakı, 1986, 213 s.

117. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Bakı, «Lider» nəşriyyatı, 2004, s. 386 s.

118. Paşayev Q. Folklorumuzun öyrənilməsi («Kərkük cocuq folkloru» kitabı haqqında). «Ədəbiyyat və İncəsənət» qəzeti, 19 aprel, 1985, № 16.

119. Rzaquluzadə M., Qəhrəmanov Ə. Xalq uşaq ədəbiyyatından nümunələr. «Uşaq ədəbiyyatı (Pedaqoji məktəblər üçün)» kitabından, Bakı, 1948, s. 1-26.

120. Sarabski H. Köhnə Bakı. Bakı, 1958, 304 s.

121. Şaiq A. Uşaq gözlüyü. Bakı, 1910 (I nəşr).

122. Şaiq A. Uşaq gözlüyü. Bakı, 1919 (IV nəşr).

123. Şaiq A. Gülzar. Bakı, 1912.

124. Şaman əfsanələri və söyləmələri. Tərcümə və tərtib edənləri F.Gözəlov və C.Məmmədov. Bakı, Yazıçı, 1993, 178 s.

125. Şəki folkloru. Azərbaycan folkloru antologiyası. VI ki-

tab, I cild. Toplayıb tərtib edənləri: R.Qafarlı, H.Əbdülhəlیمov və O.Əliyev. Bakı, «Səda» nəşriyyatı, 2009, 490 s.

126. Sehrli sünbüllər. Azərbaycan mifləri. Bakı, 1990, 220 s.

127. Şirazi Sədi. Gülüstan. 2-ci nəşri. Bakı, Azərnəşr, 1987, 284 s.

128. Şirvani S.Ə., Köçərli F., Axundov S.S., Şaiq A. Uşaq-ların baharı. Dünya uşaq ədəbiyyatı kitabxanası, X cild, Bakı, 1985, 423 s.

129. Şirvani Seyid Əzim. Seçilmiş əsərləri. Ön söz, tərtib, lüğət və şərhlər prof. X.Məmmədovundur. Bakı, Maarif, 1990, 224 s.

130. Son türk əlifbası. Müəllifi Abdulla bəy Əfəndizadə, Bakı, 1919.

131. Şükürov Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 1993, s. 139.

132. Tanrıverdi Ə. «Dədə Qorqud kitabı»nda at kultu. Bakı, «Nurlan», 2012, s. 136.

133. Tapmacalar. Toplayanı V.Xulufu. Bakı, 1928.

134. Tapmacalar. Toplayanı və tərtib edəni N.Seyidov. Bakı, 1917, 225 s.

135. Tahirli Z. Böyük Vətən müharibəsi illərində Azərbaycan sovet uşaq şeiri. Bakı, Azərnəşr, 1991, 96 s.

136. Təhmasib M.H. «Məktəb jurnalında folklorə münasibət məsələləri. «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər» kitabında, V kitab, Bakı, 1977, s. 3-27.

137. Təhmasib M.H. Xalq ədəbiyyatında mövsüm və mərasim nəğmələri. «Ədəbiyyat məcmuəsi», 1944, № 7-8.

138. Təhmasib M.H. Müqəddimə. «Nağıllar» kitabında. Bakı, 1941, s. 3-6.

138. Uşaq folkloru. «Arazam, Kürə bəndəm» kitabından, tərtib edəni B.Abdullayev. Bakı, 1986, s. 159-197.

139. Uşaq bağçasında tərbiyə proqramı. Bakı, 1973, 192 s.

140. Uşaq ensiklopediyası. 3 cilddə. 1-ci və 2-ci cildlər. Bakı, Azərbaycan sovet ensiklopediyası baş redaksiyası, 1988, 328 s.

141. Vahabzadə B. Ana laylası – övlad həsrəti. Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 1973, 17 fevral.

142. Vətən dili. Müəllifləri A.Çernyayevski və S.Vəlibəyov, I nəşr, II hissə. Tiflis, 1988, 169 s.

143. Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. Bakı, 1985, 414 s.

144. Vəliyev V. Qaynar söz çeşməsi. Bakı, 1981, 150 s.

145. Yanılmaclar. Tərtib edəni Ə.Quliyev, Bakı, 1984, 12 s.

146. Zərdəbi H. Bizim nəğmələrimiz. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Elm, 1960, s. 240-242.

147. Zeynalova A. «Kəşkül»də bədii ədəbiyyat. Bakı, 1978, 243 s.

148. Zeynallı H. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Yazıçı, 1983, 318 s.

Rus dilində

149. Акбарова Ф.З. Детский поэтический фольклор народов Дагестана (канд дис.). Тбилиси, 1980, 200 с.

150. Аникин В.П., Русские народные пословицы, поговорки, загадки и детский фольклор. М., 1957, 240 с.

151. Аникин В.П., Круглов Ю.Г. Русское народное поэтическое творчество. Ленинград, 1987, 479 с.

152. Багиров Д. Детские игры и бряцы в селение Шихлы Казахского района Азербайджана. «Советская этнография», 1939, с. 116-122.

153. Бабушкина А.П. История русской детской литературы. М., 1948, 479 с.

154. Баранцев А.Д. Детские считалки как фольклорный жанр. В кн. «Ученые записи Калининского гос. Пед. Института, том 77, Калинин, 1970, с. 175-194.

155. Барташевич Г.А. Беларусский детский фольклор

(Стихотворные жанры). Киев, 1974, 206 стр. (канд. дис.)

153. Белинский В.Г. Чернешевский Н.Г. Добролюбов Н.А. О детской литературе и детском чтении. М., «Детская литература», 1983, 430 с.

154. Бечак Б.А. Неиссякаемый родник (Детская литература и народная творчество). М., Знание, 1973, с.23-31.

155. Василенка В. А. Об изучение современного детского фольклора», Современный русский фольклор, под. Ред. Э.В.Померенцевой. М.,1966, с.187-199.

156. Виноградов Г.С. Детский фольклор. В кн. «Русское народное поэтическое творчество» (хрестоматия по фольклористике), публикация Ю.Г.Круглова. М.,1986, с. 435-442.

157. Виноградов Г.С. Русский детский Фольклор, Том IX. Иркутск, 1930, 234 с.

158. Воспоминания Бонч-Бруевича В.Л. Об устном народное творчество. М., 1986. с. 39.

159. Вышка», 1977, 27 феврал; 1978, 12 феврал, 9 июль, 6 август, 1 октябр.

160. Гарсиа Лорка. Колыбельные песни. –В кн. «Федерико Гарсиа Лорка, Избр. Произведение в 2-х томах”. Том I. М., 1986, с. 413-427.

161. Горки М. О детской литературе. М., 1958, 431 с.

162. Геребле М. Латышский детский фольклор. – В кн. «Труды Института фольклора», том I. Рига, 1950, с. 121-134.

163. Геродот. История в девяти томах. (Классики исторической мысли). Перовод Г.А. Стратановского. М., Ладомир, ООО Фирма «Издательство АСТ», 1999, 710 с.

164. Гречанина О.Н., Осорина М.С. Современная фольклорная проза детей. В кн. «Русский фольклор», Том XX , Л., 1981, с. 96-101.

165. Гвоздев А.Н. Очерки по стилистике русского языка.

М., изд-во АПН СССР, 1952, с. 184.

166. Горкий А.М. О детской литературе. М., Педагогика, 1958. с. 154.

167. Детская литература./В.П.Аникин, В.В.Агеносов, Э.З.Ганкина и др.; Под ред. Е.Е.Зубаревой. 3-е издан., дораб. М., Просвещение, 1989, 399 с.

168. Детская литература: Хрестоматия. Сост. Я.А.Чернявская, Г.В.Регушевская, 2-е изд., дораб. М., Просвещение, 1987, 447 с.

170. Джахангиров Г.А. Узбекский детский фольклор (канд. дис.). Ташкент, 1973, 186 с.

171. Джыр்தдан (Азербайдажнские народные детские сказки). Баку, 1976, 14 с.

172. Детский подвижные игры народов СССР. Сост.: А.В.Кенеман, М., 1988, 239 с.

173. Довженок Г.В. Поэтические жанры украинского детского фольклора (кенд. дис.). Киев, 1981, 217 с.

174. Евсеев В. Колыбельные песни карел и другие прибалтийскофинских народов. Труды Карельского филиала АН СССР, выпуск XXXV, Петрозаводс, 1962, с. 37-61.

175. Джахангиров Г.А. Узбек болалар фольклори. Ташкент, 1975, с.204

176. Зандукели П.Э. К вопросу о спесифике текстов детских народных игр.-В кн. «Грузинский фольклор (Материалы и исследования)», Тбилиси, 1979, с. 92-104 (Резюме на русском языке).

177. Захаров А. Народное обучение у Закавказких татарь. СМОМПК, выпуск IX, отделе. П, Тифлис, 1890, с. 7-51.

178. Жирмунский В.М. Теория стиха. Л., Советский писатель, 1975, 510 с.

179. Ибраимов Б.Б. Художественные особенности современной казахской детской повести. Автореферат диссертации

на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Алма-Ата, 1990, 22 с.

180. Иванов В.В. Мифология и фольклор. М., Знак, 2009, 137 с.

181. Игры народов СССР. Составители: Л.В.Былеева и В.М.Григорьев, М., 1985, 269 с.

182. Иоакимов А. Вызывание солнца. СМОМПК, выпуск IX, отд. П, Тифлис. 1890, с. 128-130.

183. Иоакимов А. Татарская песня. СМОМПК, выпуск XVIII, отд. П, Тифлис, 1894, с. 72-73.

184. Иокимайтене П. Литовские нардные детские песни. - Автореф. дис. на соискание учен. Степени канд. фил. наук, Вильнюс, 1968, 164 с.

185. Калашев А. Вардаварь - розы сияние (сел. Чайкенд, Елисаветпольской губернии). СМОМПК, выпуск XVIII, отд. П, Тифлис, 1894, с. 4-6.

186. Кафаров Р. Азербайджанский детский фольклор. Автореферат дис. на соиск. учен. степени доктора фил. наук. Баку, 1988.

187. Кафаров Р. «Здравствуй, Джыртдан». Журнал «Детская литература», 1987, № 9, с. 77-78.

188. Капица О.И. Детский фольклор. Ленинград, 1928, 222 с.

189. Капица О.И. Программа для собиране детского фольклора. Петрозаводск, 1928, 15 с.

190. Керимова Т.М. Азербайджанские колыбельные и детские песни. Опут этномузыковед. Анализа. Автореферат дис. канд. искусств., Ленинград, 1986, 18 с.

191. Керимова М.Т. Жанр колыбельных в азербайджанском фольклоре. Тезисы докладов II респ. научной конф. Аспирантов вузов Азербайджана, 1979, с. 32.

192. Керимов Т.М. Структуратипология Азербайджанский

детских игровых песен. Материалы III респуб. научной конф. вузов Азербайджана, 15-17 декабря 1980 года. Баку, 1981, с. 618-621.

193. Китайник М.Т. Детский фольклор и детская литература. В.кн. «Детская литература». 1940, № 5, с. 12-15.

194. Краткая сведения о селении Варташен и его жителях. –СМОПК, выпуск XVI, от. II. Тифлис, 1882, с. 226-230.

195. Крупская Н.К. Собрание сочинений, М., 1959, с. 28.

197. Лазутин С.Г. Детский фольклор. В кн. «Русское устное народное творчество», М., 1983, с. 272-287.

198. Литвин Э.С. К вопросу о детской фольклоре. В кн. «Русский фольклор (Материалы и исследования), М., Л., 1958, том III с. 92-102.

199. Леруа-Гуран А. Знаки в доисторическом искусстве. Из книги «Доисторическое искусство Запада». Мазено, 1978, с. 38.

200. Литвин Э.С. Русская народная сказка младшего возраста. В кн. «Труды Ленинградского библиотечного Института им. Н.К. Крупская», Л., 1959, том V, с. 157-172.

201. Мамаладзе Т.С. Грузинские калыбельные песни. В кн. «Материалы по этнографии Грузии», Тбилиси, 1968, с. 246-249.

202. Малащенко Н.С. Жанровая специфика считалок детского фольклора. В кн. «Проблемы изучения русского народного поэтического творчества (Материалы и исследования - межвузовский сборник научных трудов)», М., 1981, с. 106-126.

203. Мартынова А.Н. Русская калыбельная песня и крестьянский быт». Л., 1977, с. 232. (канд. дис.).

204. Мерлин В.В. О «заумной языке» детских считалок. - В кн. «Литература и фольклор Урала», Пермь, 1978, с. 29-40.

205. Мельников М.Н. Русский детский фольклор Сибири.

Новосибирск, 1971, с. 218.

206. Мельников М.Н. Русский детский фольклор. М., 1987, с. 238.

207. Мы живем среди людей: Кодекс поведения / Авт. – составитель И.В. Дубровина. М., Политиздат, 1989, 383 с.

208. Мухлынин М.А. К вопросу о детской сказке (по материале записей среднего Урала). В кн. «Фольклор и литература Урала», выпуск III. Пермь, 1976, с. 51-69.

209. Набиев А. Взаимосвязи Азербайджанского и узбекского фольклора. Баку, 1986, с. 103-122.

210. Немировский А.И. Мифы древней Эллады. М., Прос-вещение, 1992, с. 309.

211. Новицкая М.Ю. Русский детский внеигровой фольклор (стихотворение жанры). М., 1984, с. 246. (канд. дис.).

212. Осорина М.В. Современный детский фольклор как предмет междисциплинарных исследований (к проблеме этнографии детства). Советская этнография, 1983, № 3, с. 34-45.

213. Паремииологический сборник. Пословица. Загадка (структура, смысл, текст). М., Наука, 1978, с. 252.

214. Померенцева Э.В. Детский фольклор. В кн. «Русское народное творчество», М., 1966, с. 292-302.

215. Пропп В.Я. Принципы классификаций фольклорных жанров. В кн. «Русское народное поэтическое творчество (Хрестоматия по фольклористике)». М., 1986, с. 110-112.

216. Пропп В.Я. Фольклор и действительность. Избранные статьи. М., Наука, 1976, с. 110.

217. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. Л., Издательство Ленинградского Университета, 1986, с. 366.

218. Потто А.Ф. Природа и люди Закавказского округа. - ССКГ, выпуск IV, Тифлис, 1870.

219. Путилова Е.О. Очерки по истории критики советско

детской литературы (1917-1941). М., «Детская литература», 1982, 175 с.

220. Родник (Азербайджанские народные детские песни, сказки). Перевод и составитель А.Ахундова, М., 1983, 158 с.

221. Розанов И.И. Народная сказка и беларусская детская литература (канд. дис.). Минск, 1965, с. 221.

222. Рочев Ю.Г. Детский фольклор коми (канд. дис.). Саранск, 1974, с. 178.

223. Рыбникова М.А. Детский фольклор и детская литература. Литературный критик, 1935, № 1, с. 154-169.

224. Сафаров А. Жанровый состав и поэтика узбекского детского поэтического фольклора. Автореферат дис. на соиск. учен. степени доктора фил. наук. Ташкент, 1985, с. 34.

225. Сетин В.И. История русской детской литературы. Конец X – 1-я половина XIX в. М., Просвещение, 1990, 303 с.

226. Сенкевич М.П. Синтаксико-стилистические средства языка (функционально-стилистическая и эмоционально-экспрессивная характеристика). М., 1968, 78 с.

227. Сивоконь Сергей. Уроки детской классики. М., «Детская литература», 1990, 286 с.

228. СМОМПК («Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа»). Выпуск I-XXXXVII, Тифлис, 1981-1927. Выпуск - I, 1981, с. 55.

229. ССКГ (Сборник сведений о Кавказских горцах). Выпуск IV, Тифлис, 1870.

230. Спок Б. Разговор с матерью: Книга о воспитании. Пер. с англ. М., Политиздат, 1990, 589 с.

231. Соколов Ю.М. Русский фольклор. М., 1941, с. 336.

232. Сухомлинский В.А. Избранные педагогические сочинения. В трех томах. Том 1. М., Педагогика, 1979, 402 с.

233. Таракина Э.Н. Мордовский детский фольклор (канд. дис.). Саранск, 1971, 232 с.

234. Теория метафоры. Сборник. Пер. с англ., фр., нем., исп., польс. яз. М., Прогресс, 1990. с. 44—153.

235. Тигрица и грифон: Сакральные символы животных. СПб.: «Петербургское Востоковедение», 2002, 478 с.

236. Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений. Том 1. Детство. Юношеские опыты. М., Российская Государственная Библиотека, 2006, 136 456 с.

237. Тайлор Э.Б. Первобытная культура, серия «Библиотека атеистической литературы»: Издательство политической литературы. М., 1989, 490 с.

238. Ушинский К.Д. Избранные педагогические сочинения. Том II, М., 1974, 487 с.

239. Ушинский К.Д. Сочинение. Том VII, М., 1950, 506 с.

240. Ушинский К.Д. Педагогические сочинения: В 6 т. Том 4. М., Педагогика, 1989, 428 с.

241. Уилрайт Филипп. Метафора и реальность. В кн. «Теория метафоры». М., «Прогресс», 1990, 499 с.

242. Халидова М.Р. Малые дидактические жанры аварского фольклора (Придча в сравнение с бытовой сказкой, басней, анекдотов). Махачкала, 1973, 198 с. (канд. дис.).

243. Хашба Р.А. Абхазский детский фольклор (канд. дис.). Тбилиси, 1980, с. 130.

244. Халилов З.А. Детская литература Азербайджана. М., 1987, 224 с.

245. Хорошова С.Г. Краткая энциклопедия сновидений. Ростов на До-ну, Изд-во «Проф-Пресс», 2000, 534 с.

246. Элиаш Н.М. К вопросу о детской сказке. В кн. «Детский быт и фольклор». Л., 1930, с. 35-41.

247. Чижик-Полейко А.И. Стилистика русского языка, ч. 3, Синтаксис, Воронеж: Изд-во Воронежского Университета, 1966, 244 с.

248. Чуковский К. Стихи и сказки. От двух до пяти.

БМЛД, том 22, книга 2, М., 1981, 605 с.

249. Ширмухамедов Б. Таджикская детская народная поэзия (кандит. д.). Душанбе, 1962, 154 с.

250. Ширмухамедов П. Детская литература Узбекистана (очерки). М., 1974, 196 с.

251. Эфендиев П.Ш. История Азербайджанской фольклористики. Автореферат диссертации, представленной на соискание ученой степени доктора филологических наук. Баку, 1973, 22 с.

252. Эрист Кассирер. Сила метафоры. В кн.: «Теория метафоры». М., 1990, с. 33-45.

253. Эфендиева А.А. Азербайджанские народные сказки, опубликованные на русском языке в XIX – начале XX века (Вопросы собирания, перевода и издания). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Баку, 1998, 22 с.

254. Фрейд З. Толкование сновидений / Пер. с. нем. Минск, ООО «Поппури», 2000, 576 с.

255. Фрейд З. Страх. Тотем и табу / Пер. с. нем. Минск, ООО «Поппури», 1999, 496 с.

256. Энциклопедия символы, знаки, эмблемы. Москва, Издательство Астрель, АСТ, 2004, 749 с.

257. Ягафаров Р.Ф. Стихотворенные жанры татарского детского фольклора (канд. дис.). Казань, 1984, 198 с.

Ўзбек dilində

258. Джахангиров Г.А. Узбек болалар фольклори. Ташкент, 1975.

259. Сафаров А. Узбек болалар поэтик фольклори. Ташкент, 1985, 350 с.

260. Ширмухамедов П. Ана сутидек пакиза. Ташкент,

1975, 156 с.

261. Ёкуббекова Мунаввара. Ахлокий тарбиянинг ибтидоси. Андижон, 1986, 24 с

Qazax dilində

262. Бозинген (Казахские народные сказки). Алма-Ата, 1985, 208 с.

Tatar dilində

263. Ягафаров Р.Ф. Балалар фольклоры. «Татар фольклоры жанлары» китабында. Казан, 1978, с. 124-138.

KİTABIN İÇİNDƏÇİLƏR

Uşaqlıq saflığını itirməyək_____	3
BAŞLANGİC _____	5

BİRİNCİ BÖLMƏ

MƏNŞƏYİ, YARANMA YOLLARI, TƏDQİQAT TARİXİ VƏ TƏSNİFATI_____	15
--	----

Birinci fəsil

Mənşəyi və yaranma yolları _____	16
Yuxugörmə və yuxuyozma_____	17
Yuxuda butaalma_____	30
Təqlidçilik və yamsılama_____	49

İkinci fəsil

Toplanması, nəşri və araşdırılması_____	54
---	----

Üçüncü fəsil

Uşaq folklorunun təsnifatı_____	109
---------------------------------	-----

İKİNCİ BÖLMƏ

UŞAQ FOLKLORUNUN JANR SİSTEMİ_____	120
------------------------------------	-----

Dördüncü fəsil

Uşaq folklorunun janr təsnifatı_____	121
--------------------------------------	-----

Beşinci fəsil

Lirik uşaq folkloru _____	125
Ana nəğmələri_____	127
Laylalar_____	129

«Layla» nə deməkdir? _____	133
Laylalarda alqış və qarğışlar _____	143
«Qurbanvermək» motivi _____	145
Yuxulatmalar _____	150
Oyatmalar _____	153
Əyləndirmələr (Bəsləmələr) _____	155
Arzulamalar _____	158
Bənzətmələr _____	162
İnam və etiqadla bağlı olanlar _____	166
Qurbanlıqlar _____	167
Qarğış-laylalar _____	171
Alqış-laylalar _____	173
Şikayət-laylalar _____	175
Oxşamalar _____	179
Misraları beşhecalı oxşamalar _____	184
Toy mərasimində oxunan oxşamalar _____	190
Yeddihecalı oxşamalar _____	191
İkimisralı (beytşəkili) oxşamalar _____	194
Dilaçmalar (Öyrətmələr) _____	197
Uşaq nəğmələri _____	202
Çağırışlar-müraciətlər _____	211
Düzgülər _____	226
Sanamalar _____	240
Acıtmalar _____	246
Dolamalar _____	256
Heyvanlar haqqında nəğmələr _____	261

Altıncı fəsil

Epik uşaq folkloru _____	269
Tapmacalar _____	273
Emosional tapmacalar _____	278
İntellektual tapmacalar _____	280

İnformativ tapmacalar	281
Sadə strukturlu tapmacalar	289
Mürəkkəb strukturlu tapmacalar	296
Tapmacaların strukturunda çevrilmələr	302
Metaforanın məhsuldarlığı	304
Tap tapmaca	307
O nədi ki	310
Yuxarı - aşağı (Göy - Yer)	316
Göydən gəlir, yaxud düşür	321
Dağdan gəlir	324
Alt-üst	326
İç - çol (Üst)	329
O yan, bu yan	330
Yer altında	332
Ağac başında	333
Suya girər, sudan çıxar	335
Var - yox	337
Bir damım var	341
Bizdə (evimizdə) bir kişi var	342
Bizdə bir gəlin gəzər	345
Uzun qız uzanar	346
Bir balaca boyu var	348
Öküzüm var	350
Bir atım var	353
Bir quşum var	357
Qara toyuq və qaralıq	358
Zəncirvari strukturlu tapmacalar	361
Uşaq tapmacalarının spesifik xüsusiyyətləri	365
Yanıltmaclar	386
Uşaq nağılları	404
Uşaqlara həsr olunan nağıllar	413
Heyvanlar, quşlar, bitkilər və s. haqqında nağıllar	419

Nağıl-təmsillər	429
Nağıl-yalanlar (Qaravəllilər)	429
Mənzum nağıllar	432

Yeddinci fəsil

Uşaq oyun və tamaşaları	436
«Bacı-bacı», yaxud «Qara pişik» oyunu	439
«Bel üstə kimin əli» oyunu	440
«Qurd baba» oyunu	443
«At başı» oyunu	446
«Toxumsəpmə» oyunu	448
«Ənzəli» oyunu	450
«Ənzəli xan, Ənzəli» oyunu	451
«Bənövşə» oyunu	452
«Qara qazan» oyunu	454
«Çamur-çayır» oyunu	455
«Fındıq-fındıq» oyunu	456
«Qayış-qayış» oyunu	456
«Şütümə» oyunu	457
«Qoturum səndə» oyunu	457
«A Tarxana, Tarxana» oyunu	457
«Xan-vəzir» oyunu	458
«Mozadaş» oyunu	458
«Siçan - pişik» oyunu	459
«Əl çəkişmə» oyunu	459
«Artırma» oyunu	460
«Addım basdım» oyunu	460
«Yelləncək» oyunu	461
«Dirədöymə» oyunu	461
«Ovucda gizlətmə» oyunu	462
«Moru-moru» oyunu	463
«Qoz-qoz» oyunu	463

Uşaqların yaradıcılığında oyunların yeri	464
Mütəhərrik (hərəkətli) xalq oyunları	469
Söz oyunları	472
SON SÖZ	478

Əlavə

Uşaq folkloru (qısa oçerk)	485
Xülasə	510
Резюме	512
Summaru	514
ƏDƏBİYYAT	516
MÜNDƏRİCAT	535

Ramazan Oruc oğlu Qafarlı (Qafarov)

**UŞAQ FOLKLORUNUN JANR SİSTEMİ
VƏ POETİKASI
Bakı, «Elm və Təhsil», 2013**

«Qafqaz+» MMC-də hazırlanmışdır.

Bədii dizayner
Xəyyam Əliyev

Texniki redaktorlar
Ramin Abduxalıqov,
Ləman Qafarova

Çapa imzalanmış 27.02.2013. Kağız formatı 84x108 1/32.
Həcmi 33,75. Tirajı 400.

Nəşriyyatın direktoru: prof. Nadir Məmmədli
«Elm və Təhsil» nəşriyyatının mətbəəsində
hazır diapozitivlərdən çap edilmişdir.

*Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Ramazan Oruc oğlu Qafarlı*

10 monoqrafiyanın, 2 dərş vəsaitinin, 20 dərş programının, bir neçə folklor toplusunun, o cümlədən: «Mif və nağıl» (1999), «Azərbaycan mifologiyası» (2001), «Azərbaycan atalar sözləri, xalq mahnıları və dramlarının poetikası» (2001), «Mifologiya və folklorşünaslıq məsələləri» (2002), «Şəki folkloru» (2002), «Lütfəli kişidən folklor nümunələri» (2003), «Mif, nağıl və əfsanə» (2002), ikicildlik «Azərbaycan türklərinin mifologiyası» (2004), «Bəxtiyar Vahabzadə əbədiyyət yolunda» (2010), eləcə də 500-dən çox elmi-publisistik məqalənin müəllifidir. Ramazan Qafarlı Bəxtiyar Vahabzadənin 12-cildlik külliyyatının (2008-2010) tərtibçisi və elmi redaktorudur. AMEA Ədəbiyyat İnstitutunun hazırladığı 6-cildlik «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi»nin 1-ci cildinin (Bakı, Elm, 2004. - 8 c. v. həcmində üç uçerkin: «Uşaq folkloru», «Xalq dramları», «Xalq mahnıları») müəlliflərindən biridir. Bir sıra əsərləri xarici ölkələrdə - Türkiyədə, Rusiyada: Sankt-Peterburqda «Şərqdə məhəbbət fəlsəfəsi və Nizami» («Философия любви на древнем Востоке и Низами», 2002) monoqrafiyası, Moskvada «Литература» jurnalında məqalələri çap olunub. O, «Ərən» qəzetinin, «Xəmsə» jurnal və qəzetinin, «Qafqaz turizm», «Qafqaz» jurnalının təsisçisi və baş redaktorudur.